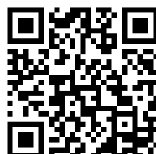
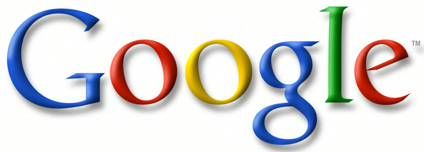

R

N

RE

SEN

51

IA

SITY

Ur Världshistorien

Sten Bonnesen

PETER DEN STORE

Stockholm. P. A. Norstedt
& Söners Förlag

Sten Bonnesen

PETER DEN STORE

PETER DEN STORE

AV

STEN BONNESEN

STOCKHOLM

P. A. Norstedt & Söners Förlag

RV

STOCKHOLM 1925
KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER
247974

FÖRORD.

Rysslands historia är historien om dess utveckling från en asiatisk till en europeisk stat. Denna utveckling har pågått i århundraden och fortfar i själva verket ännu i dag. Den har således varken börjat eller slutat under Peter I:s regering. Denna betecknar vändpunkten i en långvarig process — det är allt. Det västerländska begynner vid denna tid få överhand över det orientaliska, men detta är ännu långtifrån besegrat. Också ha Peters mångomtalade reformer ingalunda en sådan betydelse, som man tillmätt dem. Den civilisation, han skänkte sitt folk, var blott en ytlig polityr. Under den europeiska dräkten bodde alltjämt en österländsk själ. Väl var tsarens livsverk i många avseenden imponerande, men i proportion till de stora ansträngningarna förefalla de uppnådda resultaten åtminstone från kulturell synpunkt förvånansvärt små. Peters storhet ligger också enligt min mening mindre i dessa resultat än i själva det nedlagda arbetet och i de personliga egenskaper, som utgjorde dess innersta förutsättningar.

Sten Bonnesen.

INNEHÅLL.

I.

BARNDOM OCH UPPVÄXTÅR.

Det var vid jultiden år 1669. Mörk och dyster ruvade vinterdagen över det snöklädda Kremlj, tsarernas gamla borg i Moskva, men från en avlägsen byggnad innanför den höga, tornprydda ringmuren ljödo sång och glada skratt. Där i *terem,* kvinnornas fridlysta boning, hade man sammanfört sextio unga flickor, de skönaste, man kunnat finna. På tsar Aleksejs bud hade de kommit från när och fjärran, från land och stad, från slott och kojor, ja, till och med från klostren. Hopträngda i sex små kamrar och överlämnade åt sig själva, tillbringade de sin tid i dådlös, enformig väntan. Men en afton, så berättas det, just då de gått till sängs, slogos dörrarna upp på vid gavel, och en skara tysta, allvarliga män trädde in. Två av dem gingo från bädd till bädd och granskade ogenerat de vilande skönheterna. Det var tsaren och hans tyske livläkare, och det uppgivna ändamålet med deras besök, sedan ofta upprepat, var att finna en värdig gemål åt alla ryssars självhärskare. Det var en brudskådning av det gamla slaget, en sådan, som redan Ivan III anordnat, då han efter misslyckade frierier i Danmark och Brandenburg ville skaffa sin son Vasilij en infödd hustru, och som sedan den tiden gång efter annan förekommit, t. ex. 1547 vid Ivan den förskräckliges första giftermål och 1624 vid Michail Romanovs. 1669 års brudskådning var emellertid en ren formalitet, och de unga damerna behövde för-

denskull knappast göra sig några illusioner. Bruden var redan i förväg utkorad. Hon hette *Natalja Kirillovna Narysjkin.*

År 1669 hade Aleksej förlorat sin första gemål, Marija Miloslavskij, och ehuru äktenskapet varit synnerligen lyckligt och välsignat med många barn, beslöt han genast gifta om sig. Vid ett besök hos sin gunstling Artamon Matvjejev gjorde den då fyrtioårige tsaren bekantskap med Natalja, som av sin fader, en fattig lantjunkare, blivit anförtrodd i den rike och ansedde bojarens vård. En vacker adertonårig brunett med stora strålande ögon, gjorde hon genast ett starkt intryck på Aleksej, och då han, tack vare de fria umgängesformer, som härskade i det matvjejevska hemmet, lärt känna henne närmare och funnit henne både intelligent och väluppfostrad, fattade han plötsligt beslutet att äkta henne. Den 22 januari 1671 ägde vigseln rum, och den 30 maj (9 juni) 1672 nedkom den unga tsaritsan med en son, som i dopet — det ägde rum i Tjudovklostret i Kremlj den 29 juni — erhöll namnet *Peter.*[1]

Märkvärdigt nog är man i ovisshet om, *var* Rysslands störste son föddes, och redan på sjuttonhundratalet tvistades därom. Somliga ha velat förlägga händelsen till Kolomenskoje, andra till Ismajlovo. Sannolikast är dock att den inträffat i Kremlj, där Natalja bevisligen uppehöll sig två dagar tidigare. Än värre är, att man på vissa håll yttrat tvivel angående Peters börd. Varken kroppsligen eller andligen, har det sagts, röjde han någon släktskap med sina äldre halvsyskon, som antingen voro svaga och sjukliga eller psykiskt abnorma, och vad Aleksej själv beträffar, så synes det föga sannolikt, att denne brutne, i förtid åldrade man,

[1] Beträffande *dateringen* i detta arbete är att märka, att den, då intet annat säges, följer den i Ryssland brukliga julianska kalendern (gamla stilen). Datumsiffror inom parentes angiva ny stil. Till den i Sverige under åren 1700—1712 gällande s. k. svenska kalendern tages i allmänhet ingen hänsyn. Den var, som bekant, en dag före den gamla och tio dagar efter den nya. Slaget vid Narva 1700 stod t. ex. enligt svensk stil den 20 november, enligt gammal stil den 19 och enligt ny stil den 30. Då det ofta ej framgår av källorna, vilken kalender som begagnats, är det ej uteslutet, att trots all vaksamhet ett och annat misstag kan vara begånget.

som redan stod på gravens brädd, kunnat skänka sin sistfödde ett kapital av hälsa, styrka och livskraft. Vad skola vi tro?

Redan under Peters livstid voro besynnerliga rykten i omlopp. Än berättades det, att Natalja fått en dotter, men att denna av statsskäl utbytts mot en gosse, som i verkligheten var son till en tysk läkare, än hette det, att tsaritsan haft en älskare, som blivit fader till hennes barn. Det förra ryktet, i och för sig föga sannolikt, synes tämligen snart ha gått i glömska. Det senare däremot höll envist i sig, och Peter skall till och med själv ha givit det näring genom att under rusets inflytande utpeka en viss hovman, *Tichon Strjesjnjev,* såsom sin far.

Några verkliga skäl att betvivla Aleksejs faderskap synas dock icke föreligga. Även om Peter, såsom samtida iakttagare påstå, kanske mest bråddes på modern, röjde han både till utseende och karaktär omisskännliga likheter med fadern. Denne var i sin makts dagar en ovanligt reslig, starkt byggd man, som, trots anlag för fetma, imponerade genom manlig skönhet och majestätisk hållning. Detsamma kan ord för ord sägas om sonen, och ej nog därmed, själva ansiktsdragen förråda släktskap. Den välvda pannan, de tjocka, buskiga ögonbrynen, den lätt framskjutande hakan, den kraftiga, breda näsan och de fylliga läpparna återfinnas hos båda. Aleksej var högt begåvad, livlig och energisk — liksom Peter intresserade han sig för allt och blandade sig i allt — men han hade också svåra fel. Ehuru av naturen godhjärtad och rättsinnig, var han till lynnet häftig och despotisk och kunde under sina ofta återkommande vredesutbrott svårt förgå sig mot sin omgivning. Snar till vrede, var han dock även snar till försoning. Efter okvädinsord, slag och sparkar följde tårar, omfamningar och skänker. I alla dessa avseenden erinrar han livligt om sin store son. Att den senare däremot vid första påseendet företer ringa likhet med sina halvsyskon, skall gärna medgivas. Vid ett närmare studium framträda dock vissa gemensamma drag. Störst är likheten mellan honom och Sofia, den rikt begåvade, kraftfulla och härsklystna kvinna, som vi i det följande skola lära närmare

känna, men även hos Fedor och den tidigt avlidne Aleksej Aleksejevitj kunna flera av de för Peter utmärkande egenskaperna påvisas. Väl var han både fysiskt och psykiskt bättre utrustad än sina syskon, men liksom dessa — vi skola längre fram se det — bar han trots allt medfödda sjukdomsfrön i sitt blod.

Enligt samtida uppgifter var Peter redan vid födelsen ett synnerligen kraftigt barn, och tack vare en egendomlig, gammalrysk sed äro vi ännu i stånd att själva övertyga oss därom. Tre dagar gammal lades han nämligen på ett bräde av cypress, på vilket hans dimensioner noggrant avstuckos. Inom de sålunda erhållna konturerna målades sedan hans skyddshelgon. Bilden, som hänger i närheten av tsarens sarkofag i Peter-Pauls-katedralen, visar en för ett nyfött barn ovanlig storlek.

Om Peters första levnadsår veta vi tyvärr ganska litet. Väl finnes det talrika berättelser om hans utomordentliga begåvning, snabba framsteg och tidigt ådagalagda härskaregenskaper, men i själva verket förtjäna de ingen eller ringa tilltro. Den lille gossen var allt annat än brådmogen, ja, han måste betecknas som ett synnerligen sent utvecklat barn. Redan vid tre års ålder, har man sagt, kommenderade han ett regemente och avgav regelbundna rapporter till sin fader tsaren. I verkligheten kunde han vid den tiden knappast gå, hängde ängsligt sin moder i kjolarna och hade ännu amma. Vid elva års ålder skall han av sin lärare, Menezius, ha blivit invigd i krigskonstens alla hemligheter och visat en rent av häpnadsväckande förmåga att praktiskt tillämpa de inhämtade lärdomarna. Även frånsett, att Menezius, en skotte och romersk katolik, som i slutet av sextonhundratalet var i rysk tjänst, säkerligen aldrig varit hans lärare, förefalla dessa uppgifter minst sagt osannolika. Prinsen — det bestyrkes från flera håll — hade under barnaåren en ganska klen fattningsgåva, och vi veta med bestämdhet, att han ännu vid den nämnda åldern (elva år) varken kunde läsa eller skriva. Han höll alltjämt på med alfabetet, och hans älsklingssysselsättning var — att leka med trähästar.

De nämnda berättelserna om Peters barndom äro alltså i hög

grad otillförlitliga, och man måste förvåna sig över den blinda tilltro, som moderna ryska historiker, t. ex. Sabjelin, ansett sig böra skänka dem. Sparsammare, men av vida större värde, äro de upplysningar, som kunna hämtas ur samtida aktstycken. Med hjälp av räkenskaper, rekvisitionslistor, inventarieförteckningar, order, brev, skrivböcker, räknehäften o. d., som först i våra dagar framdragits ur arkivens gömmor, äro vi i stånd att göra oss en föreställning om de förhållanden, under vilka gossen levde, och därigenom draga vissa slutsatser angående de intryck, för vilka han var utsatt. Vi se t. ex., att han vid två års ålder erhöll egen hovstat och flyttade in i en särskilt för honom inredd våning, som utstyrts med dyrbara skinnfällar, röda mattor och draperier, praktfulla möbler o. s. v. I hans enskilda gemak fanns en liten stol av förgyllt trä och en dito med rött sammetsöverdrag samt ett konstnärligt målat bord med silverinläggningar. För undvikande av drag var ytterväggen madrasserad med bomull och beklädd med tjockt siden. Här levde han omgiven av sitt hov, sina jämnåriga lekkamrater, sina dvärgar, hundar och papegojor. Vi känna namnen på alla personerna i hans hushåll från guvernören till yngste kökspojken. Vi veta, vilka leksaker han hade, och till och med vem som förfärdigat dem. Vi se, att man för hans räkning rekvirerat bågar och pilar, sablar och kanoner, bollar, kulor och bilderböcker m. m. En regelbundet återkommande post är helgonbilder. En sådan, målad på trä, erhöll han nämligen varje födelsedag och även vid andra högtidliga tillfällen. Han hade i själva verket allt, vad han kunde önska sig, och synes ha varit ganska bortskämd. Snart inträffade dock en stor förändring i hans levnadsförhållanden. År 1676, då han blott var tre och ett halvt år gammal, förlorade han sin fader. Med dennes död börjar en ny period ej blott i Peters liv, utan även i hans lands historia, en stormfylld brytningstid, ett sällsamt preludium till hans egen stormiga och bloddrypande regering.

Knappast hade tsar Aleksej slutit sina ögon, förrän de båda familjer, som stodo tronen närmast, *Narysjkin* och *Miloslavskij*, kom-

mo i strid med varandra. Den avlidne tsarens första gemål hade, som nämnt, tillhört den senare släkten, och denna hade ägt stort inflytande ända till Natalja Narysjkins upphöjelse. Därpå hade den nya tsaritsans anhöriga kommit till makten och begagnat sin ställning till hänsynslösa förföljelser mot miloslavskijerna. Helt naturligt hyste de senare ett bittert hat mot sina förtryckare, och då vid Aleksejs död hämndens stund syntes inne, gingo de genast till anfall. Skickligt begagnande sig av det härskande partiets missgrepp, lyckades de korsa dess planer på att utropa Peter till tsar, och sedan tronen i stället intagits av hans äldre halvbroder *Fedor,* Marija Miloslavskijs son, fördes angreppet vidare. *Artamon Matvjejev,* Narysjkinpartiets ledare, blev under de tarvligaste förevändningar berövad sina ämbeten, fängslad, torterad och slutligen förvisad till Sibirien, och ett liknande öde drabbade flera av hans anhängare. Man talade ett ögonblick om att inspärra Natalja i ett kloster, men nöjde sig slutligen med att internera henne och hennes lille son i Preobrazjenskoje, tre verst från Moskva.[1] Det berättas, att Peters tårar förmått den eljest svage och vankelmodige tsaren att genomdriva denna lindring av styvmoderns straff.

För Peter var det närmast en fördel att få utbyta det dystra, innestängda Kremlj mot det soliga och vackra lilla lustslottet på Jausas strand. Där och i den kringliggande byn trivdes han också från första ögonblicket. Han hade alltjämt sin egen uppvaktning, lekkamrater, dvärgar och fullt upp av leksaker, och de inskränkningar i hans hushåll, som blevo en följd av de förändrade förhållandena, voro säkerligen mindre, än man föreställer sig. Vid fem års ålder fick han en informator, djaken (skrivaren) *Nikita Moisejevitj Zotov.* Denne synes emellertid ha varit föga lämpad för sin uppgift. Själv grymt okunnig, skall han huvudsakligen ha inskränkt sig till att visa sin lärjunge bilderböcker, som enligt rekvisitionslistorna att döma anskaffades i mängd. Han torde dock även ha gjort ett välment försök att lära Peter stava, ty i de nämnda listorna upptagas även ett par abc-böcker. I alla händelser gjorde gossen

[1] 1 verst = 1,067 km.

ringa framsteg. Det var ej ur böcker, utan ur livet självt, han skulle hämta sin lärdom.

Den 27 april 1682 dog tsar Fedor utan att efterlämna några barn och utan att ha träffat några bestämmelser om tronföljden. Vem skulle efterträda honom? Av Aleksejs söner funnos numera blott två i livet, den femtonårige *Ivan* och den tioårige Peter. Den förre var sjuklig från födelsen, nästan blind och säkerligen svagsint. Borde man ej föredraga den yngre? Det låg ju nära till hands, men därom ville miloslavskijerna givetvis ej höra talas. Mot slutet av Fedors regering hade emellertid partiet Narysjkin åter börjat hämta sig, och sedan tsaren i februari 1682, endast två månader före sin död, förmält sig med Matvjejevs guddotter, *Marfa Apraksin,* hade det återvunnit en del av sitt forna inflytande. Med hjälp av patriarken *Joakim* lyckades det också efter en het strid genomdriva, att Peter med förbigående av den äldre brodern utropades till tsar. Lockade av utsikten till en lång förmyndarregering, hade flertalet av rikets stormän förklarat sig för den yngre prinsen, det högre prästerskapet och en del bojarer hade vunnits, och bland det lägre folket i Moskva hade en kraftig agitation bedrivits. Under sådana förhållanden var utgången i förväg given, och då Joakim från Röda trappan i Kremlj offentligen tillfrågade folkmassan, vem den önskade till herre, blev svaret just sådant man väntat: »Peter Aleksejevitj skall härska över oss!» Narysjkinpartiets seger syntes fullständig, men de förödmjukade miloslavskijerna törstade efter hämnd. Deras hat hade dock under de nya förhållandena säkerligen ej betytt så mycket, om de ej samtidigt fått ett par mäktiga bundsförvanter.

Av Aleksejs åtta döttrar har blott en enda kommit att spela någon större roll i historien, nämligen den förutnämnda *Sofia.* Av de flesta samtida författare, både ryska och utländska, skildras hon såsom en skönhet av rang, men i själva verket har ingen av dem sett henne. En person, som däremot verkligen sammanträffat med henne, den fransk-polske diplomaten De la Neuville, är tydligen av en helt annan mening. I sin »Relation curieuse et nouvelle de la

Moscovie», tryckt i Haag 1698, lämnar han följande bild av tsarevnan: »En missformad kropp av vanskaplig tjocklek, ett huvud stort som en skäppa, skäggstrån i ansiktet och knölar på benen.» Kostomarov, den kände ryske historikern, söker förklara motsägelsen så, att Sofia, även om hon kanske var ful i utlänningars ögon, mycket väl kan ha förefallit sina landsmän vacker. Det skall gärna medgivas, att det kvinnliga skönhetsidealet i dåtidens Ryssland ingalunda motsvarade västerländska krav och att den givna förklaringen skulle ha varit fullt tillfredsställande, om det blott gällt figuren — korpulens ansågs bland ryssarna som ett tecken på hälsa och fägring — men är De la Neuvilles beskrivning också i andra avseenden riktig, så lär man näppeligen kunna betvivla, att den höga damen även efter ryska begrepp måste ha haft ett mindre förmånligt utseende. Det verkar också litet misstänkt, att hennes biktfader och förtrogne, munken Mjedvjedjev, som i höga toner prisar hennes andliga företräden, sorgfälligt undviker att uttala sig om hennes yttre. Att man ej av de säkerligen förskönade porträtten i Romanovgalleriet och än mindre av det bekanta, i Holland — som det säges »efter beskrivning» — gjorda kopparsticket kan draga några slutsatser, säger sig självt. Om Sofias *inre* egenskaper äro författarna mera eniga, och till och med den elake De la Neuville ger henne med avseende därpå sitt oförbehållsamma erkännande. »Lika så tjock, liten och klumpig, som hennes kropp är», säger han, »lika så skarpt, förslaget och statsmannaartat är hennes förstånd, och utan att någonsin ha läst Machiavelli eller fått undervisning, följer hon av naturen alla hans maximer.»

De unga ryska flickorna levde ännu vid denna tid ett formligt klosterliv, avspärrade från världen och utan tillgång till de få bildningskällor, som funnos. Detta gäller i all synnerhet tsardöttrarna, ja, deras höga samhällsställning gav anledning till en, om möjligt, ännu fullständigare isolering. De delade sin tid mellan handarbete och andaktsövningar. Om världen utanför terems trånga murar visste de föga, och världen visste än mindre om dem. Då det sällan kunde anskaffas jämbördiga gemåler åt dem — deras religion

försvårade äktenskap med främmande furstar — och då de ej fingo gifta sig under sitt stånd, voro de i allmänhet dömda att tillbringa hela sitt liv i fångenskap, avskurna från kärlekens och moderskapets glädje. Vad Sofia beträffar, kan man emellertid ej värna sig mot den misstanken, att hon åtminstone någon tid före sitt offentliga framträdande rönt andra inflytelser och mottagit andra intryck än dem, som det enformiga, världsfrämmande teremlivet kunnat bringa, ja, vi veta med bestämdhet, att hon under Fedors sista sjukdom fick lämna sitt fängelse för att kunna ägna honom systerlig omvårdnad. Förslaget att i strid med all etikett tillkalla henne hade framställts av furst *Vasilij Vasiljevitj Golitsyn,* en av den döende tsarens vänner. Till de senares krets hörde också den lillryske prästen *Semjon Polotskij,* den lärde munken, hovbibliotekarien *Sylvester Mjedvjedjev,* nyss nämnd i annat sammanhang, samt streltserofficeren *Ivan Andrejevitj Chovanskij.* Dessa hade redan vid tsarens sjukbädd slutit ett slags tyst förbund, och efter hans död kommo de att jämte sina anhängare bilda en liten, men högst betydande politisk grupp. Deras ledare var i början Mjedvjedjev, men han blev snart undanträngd av Golitsyn. Endast trettionio år gammal, en vacker, ståtlig och fint bildad man, lyckades denne snart vinna Sofias hjärta. Han blev hennes älskare och synes fullständigt ha behärskat henne. Den tjugofemåriga tsarevnan — De la Neuville försäkrar med vanlig älskvärdhet, att hon såg ut att vara fyrtio — var på en gång högt begåvad och lidelsefull, men både förstånd och känsla hade länge lidit under ett onaturligt, utvecklingshämmande tvång. Det är därför begripligt och i viss mån ursäktligt, att den nyvunna friheten kom att medföra en våldsam reaktion. Hon förmådde helt enkelt icke bära den. Befriad från sina bojor, störtar hon sig djärvt och besinningslöst ut i ett liv, varom hon nästan intet vet. Hon trampar ned alla skrankor. Hon tror sig kunna famna världen med sitt förstånd, och med vulkanisk kraft bryter hennes länge återhållna passion fram i dagen, hotande att förbränna henne själv. Glömsk av heder och plikt, kastar

hon sig i Golitsyns armar, öppnade av kall beräkning. För honom offrar hon allt, allt för att tillfredsställa hans gränslösa fåfänga och ärelystnad. Det var ej, som man sagt, hon, som drev honom framåt, utan snarare tvärtom. Det var han, som slugt och egennyttigt begagnade sig av henne till att vinna fördelar, dem han, av naturen feg och obeslutsam, ej med egna krafter kunde nå. Att han, en klok och försiktig man, samtidigt sökte gardera sig mot ansvaret för eventuella misslyckanden och längre fram, då katastrofen nalkades, gjorde förtvivlade försök att dämpa den eld, han förut underblåst, är en helt annan sak och utgör intet motbevis. Han älskar icke Sofia, men hon är ett ovärderligt redskap vid realiserandet av hans högtflygande planer, därför hycklar han kärlek och omsorg. Han föraktar Mjedvjedjev och Chovanskij, men så länge de tjäna hans hemliga syften, överhöljer han dem med vänskapsbevis. Just därför, att han ständigt skjutit andra framför sig, har han i de flesta historiska skildringar själv kommit att intaga en alltför undanskymd plats. Medhjälparna ha gjorts till huvudfigurer, under det att han själv, mannen, som stod bakom det hela, endast tilldelats en anspråkslös biroll.

Streltserna (ry. strjeltsi = skyttar) voro en skapelse av Ivan den förskräcklige. Kåren upprättades omkring 1550 och var ej, såsom det stundom uppgives, ett enstaka regemente, utan en hel här av till fots kämpande, värvade soldater. På Ivans tid bestod den av 12,000 man, av vilka 5,000 voro förlagda i Moskva, men sedan dess hade den nära fyrdubblats, och år 1682 funnos ensamt i huvudstaden tjugo regementen om 800 à 1,000 man varje. Uniformerna — om man kan kalla dem så — bestodo av röda, blåa och gröna kaftaner, röda bälten, stövlar av gult läder och höga, pälsbrämade sammetsmössor. Beväpningen utgjordes av gevär, värja och en långskaftad, hillebardlik yxa. Streltserna hade att sörja för tsarens personliga säkerhet, men blott ett av deras regementen, *stremjannij-kåren,* intog en ställning någorlunda jämförlig med ett västerländskt livgardes. I krigstid utgjorde de härens kärna, och ur deras leder hämtades ofta underbefäl åt andra regementen. I fredstid åter

fick en del av dem tjänstgöra som polis, vaktmanskap, brandsoldater o. d., men flertalet förde privatliv, idkade handel och hantverk och skilde sig från andra medborgare endast därigenom, att de åtnjöto särskilda privilegier, framför allt frihet från skatter och yrkesavgifter samt fri bostad. De erhöllo hög sold, som utgick även då de ej voro i tjänst, och deras militära utrustning bekostades — något, som ej var förhållandet vid andra regementen — av staten. Ej underligt, att de ofta lyckades samla sig betydande förmögenheter och voro föremål för allmän avund. Gentemot yttervärlden bevarade de en viss exklusivitet, och endast den, som själv var son till en strelts, hade utsikt att få inträde i kåren. Deras högste befälhavare var alltid en förnäm bojar. På hans tillsättning hade de av gammalt stort inflytande, även om de ej, som man menat, själva valde honom.

Ännu på de falska Dmitrijernas tid hade streltserna — det måste sägas till deras heder — alltid ställt sig på den lagliga ordningens sida, men så småningom inträdde en beklaglig förändring. Den ständiga oron verkade i längden demoraliserande. Den en gång fasta organisationen började förfalla, disciplinens band slappnade mer och mer, och själva lugnet, sent omsider återställt, fullbordade blott förstörelseverket. Freden förvekligade manskap och befäl. Pliktkänslan och dugligheten försvunno, anspråken och självsvåldet tilltogo i stället. Så blevo »ordningens väktare» de värsta bråkmakarna i landet och en ständig oroshärd. Ehuru bättre lottade än de flesta andra, voro de ständigt missnöjda och alltid beredda att taga parti för upprorsmän. Litet behövdes för att förvandla dessa råa, tuktlösa skaror till de vilddjur, de senare blevo.

Redan före Fedors död hade med anledning av påstådda övergrepp från det högre befälets sida svåra oroligheter utbrutit inom Moskvas streltsergarnison, och vid tiden för Peters val härskade fullt myteritillstånd inom ej mindre än sexton av de tjugo regementena. Narysjkinpartiet, som just kommit till makten, visste ej bättre råd än att skyndsamt hemkalla den förviste Matvjejev, av vilkens beprövade kraft och duglighet man synes ha väntat underverk.

I förbidan på hans ankomst sökte man lugna streltserna genom de ovärdigaste eftergifter. Man lät t. ex. offentligen piska de misshagliga officerarna och fråntaga dem en del av deras egendom. Följden blev naturligtvis, att den lilla rest av manstukt, som ännu fanns kvar, gick hjälplöst förlorad. Soldaterna, som trodde sig ha medhåll uppifrån, förvandlades nu till rena banditer. Under vilda skrän spredo de sig i staden, skövlade, plundrade och mördade. På den lösaste angivelse blevo människor utsläpade ur husen, misshandlade och dödade på det grymmaste sätt, medan deras egendom uppbrändes eller skingrades för alla vindar.

Medan regeringen och det härskande partiet stodo maktlösa, skyndade Golitsyn, Sofia och deras vänner att draga nytta av situationen. I samråd med *Ivan Miloslavskij,* tsarevnans morbroder, läto de sina agenter utsprida de skändligaste rykten om familjen Narysjkin och dess anhängare. Med fasa och vrede lyssnade man på gator och torg till historierna om huru dessa »folkets förtryckare» undanröjt Fedor med gift, fängslat och misshandlat den sjuke Ivan, utplundrat statskassan o. s. v. En medlem av den förhatliga släkten, hette det, stode i begrepp att bemäktiga sig tronen och skulle, om man ej genast inskrede, bana sig väg dit över de sista romanovernas lik. Brandtal höllos, penningar och vapen utdelades, och med cynisk öppenhet förbereddes revolutionen. Då massan trots allt visade sig tveksam, tillgrepos ännu grövre medel. Lejda äventyrare, som utgåvos för medlemmar av familjen Narysjkin, uppträdde med väpnat följe på Moskvas gator och bedrevo allehanda ofog. En dag hände det t. ex., att en sådan falsk Narysjkin just på en av stadens mest trafikerade platser överföll och misshandlade en strelts' hustru. Genom dylika händelser stegrades folkets förbittring till raseri. På Golitsyns uppdrag togo Chovanskij och miloslavskijerna ledningen, och i morgongryningen den 15 maj gavs signalen till uppror. Ut ur kasernernas portar rusade streltserna med yxor och knivar i händerna. Utan kaftaner, endast iklädda sina röda skjortor med uppkavlade ärmar, tjutande som hungriga vargar, strömmade de från alla håll mot Kremlj. Hela natten hade brännvinet flödat i de-

ras logement — på bekostnad av »okända välgörare» — och alla voro berusade. De hade låtit inbilla sig, att både Ivan och Peter blivit mördade, och svuro att hämnas deras död. Den skräckslagna regeringen försökte förgäves lugna dem. Ivan och Peter — den senare hade vid tiden för tsarvalet återförts till Moskva — fingo offentligt visa sig på Röda trappan, men soldaterna, förblindade av hat och sprit, ville ej låta övertyga sig utan påstodo, att de båda gossarna ej voro tsarsönerna. »Död åt mördarna!» tjöto de oavbrutet. Då chefen för deras egen prikaz eller förvaltningsbyrå, den gamle *Michail Dolgorukij,* sökte tala dem till rätta, blev han nedryckt från trappan och misshandlad till döds. Samma öde drabbade Matvjejev, som fyra dagar förut återkommit till huvudstaden. »Ljubo, ljubo!» (det är bra), ljöd det från alla håll, och snart var blodbadet i full gång. I tre dygn fortsattes det med djurisk grymhet. Människor mördades i hundratal och deras hem plundrades. Streltserna, ej längre soldater utan bödlar, anställde formlig jakt på familjen Narysjkins medlemmar och deras vänner. Genom Kremljs gångar och salar, från gata till gata, från hus till hus och till och med in i kyrkorna förföljdes de och nedstuckos utan barmhärtighet. Några blevo dock först torterade, släpades, bundna vid fötterna, efter hästar till Röda torget, piskades, brändes med glödgade järn och styckades med spjut och yxor. En av änketsaritsans bröder, Afanasij Narysjkin, mördades redan första dagen, och en annan av dem, Ivan, som frivilligt gav sig i de upproriskas våld i utbyte mot några fångna vänner, blev på den tredje halshuggen. Påfallande är, att de kringströvande rövarhoparna vid ett tillfälle, då de obehindrat kunde tillfredsställa sin rovlystnad och sitt förstörelsebegär på materiella värden, gåvo sig tid att hemsöka arkiven och förinta alla handlingar, de kommo över. Låg månne en politisk avsikt bakom detta tilltag?

Angående Sofias roll under dessa ohyggliga dagar ha historikerna tvistat. Några ha lagt hela ansvaret på henne. Andra däremot ha trott sig kunna helt fritaga henne. Varken det ena eller det andra synes riktigt. Medan krisen varade, förhöll hon sig tydligen

passiv, men sådant behöver ej bevisa oskuld. I ett fall som detta vilar ansvaret tyngre på den samvetslöse, kallt beräknande anstiftaren, än på den förblindade, upphetsade, av missriktad rättskänsla drivne verkställaren. Hennes hållning under själva upploppet är därför av mindre intresse än hennes uppträdande under veckorna närmast före. Granskar man det senare, kan man knappast vara i tvivel om, att hon tagit verksam del i förberedelserna, men å andra sidan förefaller hon mera ledd än ledande. Männen i hennes omgivning handla i hennes namn, låt vara, att hon är mera än beredvillig att låna dem det. Det är visserligen sant, att hon själv drog största vinsten av det skedda, men ej heller det bevisar något. Det var snarare en följd av hennes höga rang och hennes ställning närmast tronen än av de »förtjänster», hon inlagt. Även de övriga fingo sin rikliga belöning, ja, vunno fördelar, som i proportion till deras rang förefalla mer än stora nog. Golitsyn blev utrikesminister och storsigillbevarare, Chovanskij utnämndes till chef för hela streltserkåren och kom att en tid framåt intaga en krigsministers ställning, Mjedvjedjev blev överhovpredikant och kanslichef, Ivan Miloslavskij erhöll flera höga ämbeten och synes bl. a. ha fungerat som överhovmästare. Alla fingo dessutom förläningar, pensioner och penninggåvor. Också streltserna belönades frikostigt. De hedrades med titeln »hovfotfolk», erhöllo tio rubel pr man och rätt att för vrakpris tillhandla sig sina offers konfiskerade egendom. Dessutom synas de ha utfått åtminstone en del av en större penningsumma (240,000 rubel), som de påstodo sig ha att fordra av staten. Trots allt detta voro de ej nöjda och kommo ständigt med nya krav, av vilka tsarevnan måste bevilja de flesta. Till gengäld gjorde de henne ännu ett par betydande tjänster.

För att ej oroa det ryska folket, som trots sin lättrördhet i grund och botten var ytterst konservativt och efter allt att döma ogärna skulle se en kvinna — efter dåtida moskovitisk uppfattning ett väsen av lägre art — på tsarernas tron, hade Sofia måst besluta sig för att låta Peter, om också blott till namnet, behålla sin ställning, under det att hon själv nöjde sig med makten. Den

23 maj kommo emellertid streltserna åter till Kremlj och fordrade högröstat, att den imbecille Ivan skulle göras till broderns medregent. Tsarevnan, som på goda grunder kan misstänkas för att själv ha framkallat demonstrationen, hade givetvis intet att invända mot förslaget. Såsom förmyndare för sin svagsinte broder hade hon ju utsikt att få behålla sitt inflytande även efter det Peter blivit myndig. Hon undvek dock försiktigt att yttra sig och lät streltser och bojarer uppgöra saken på egen hand. Då de förra varit omtänksamma nog att i förväg bemäktiga sig patriarken och flera av de högre ämbetsmännen, lyckades de utan svårighet genomdriva sin vilja, och samma dag ägde valet rum. Peter skulle alltså dela makten med sin halvbroder, men i verkligheten kom den att vila odelad i Sofias händer.

Ännu var måttet dock icke rågat. Den 25 infann sig en deputation från de politiskt brukbara streltserna och krävde i kårens namn, att Ivan i alla avseenden skulle ha försteget framför Peter. Även detta beviljades, och en i hast sammankallad riksförsamling utropade den stackars sjuke gossen till *förste tsar*. Sofia var förtjust och anordnade på stället en festbankett för sina vänner upprorsmännen. Själv presiderade hon vid bordet och fyllde med egen hand deras bägare. För sådan heder voro de ej okänsliga, och fyra dagar senare visade de sin tacksamhet genom att under skrän och hotelser framtvinga hennes officiella erkännande som riksförmyndare och regentinna. Hon hade nått sitt mål, men makten och glansen hade för henne sitt fulla värde endast i den mån de kunde delas med den man, som ägde hennes hjärta, och med honom delade hon också, så långt hon förmådde. Under hennes sjuåriga regeringstid var det Vasilij Golitsyn, som var Rysslands verklige härskare. Det var han, som befallde och blev åtlydd, under det att hon själv nöjde sig med att underteckna hans beslut. Han var en mäktig man, och dock vilade hela hans makt blott på hennes gunst. Skamlöst begagnade han sig av hennes svaghet. Han lät överhopa sig med ämbeten, som han varken ville eller kunde sköta, han lät anförtro sig militära befäl, som han ej var vuxen, han samlade ofantliga

rikedomar och — samtidigt bedrog och försummade han den kvinna, som offrade allt för honom.

Utan tvivel var det Sofias mening att göra Golitsyn till sin gemål och om möjligt dela tronen med honom, men det fanns ett allvarligt hinder. Vasilij var gift, och han ville ej ens skiljas, väl mindre »emedan han av naturen följde ärans bud», som den franske diplomaten De la Vie tyckes mena, än av ekonomiska skäl. Han ville nämligen ej för en osäker vinsts skull gå miste om de rikedomar, som hans hustru med tiden skulle ärva. För att lugna sin höga älskarinna nödgades han dock slutligen anbringa sin fru i ett kloster och inhämta kyrkans tillåtelse till eventuell skilsmässa. En sådan hade troligen också förr eller senare blivit av, om ej ödet korsat både hans och tsarevnans planer.

Berättelserna om Peters barndom äro, som vi sett, i hög grad otillförlitliga, och detsamma gäller mycket av det, som förtäljes om hans ungdom. Att han, sent utvecklad som han var, hade svårt att lära och fatta, har redan sagts. Ännu långt fram i ynglingaåren röjer han en häpnadsväckande okunnighet om de mest elementära saker. Om historiska och geografiska förhållanden har han högst oklara begrepp, han läser och skriver endast med största svårighet, och han räknar om möjligt ännu sämre. Ett starkt framträdande drag i hans karaktär är hans lättskrämdhet, hans permanenta räddhåga. Må det strida aldrig så mycket mot den traditionella uppfattningen av Peter — ett faktum är, att han av naturen var rädd och feg och att denna svaghet aldrig helt övergav honom. Väl vann han i livets hårda skola ett visst konstlat mod, men det svek honom ofta just i avgörande ögonblick. Blottad på naturligt mod, nervös, retlig och lättpåverkad av yttre intryck, fick han aldrig full kontroll över sig själv och blev i själva verket aldrig den helgjutna personlighet, man velat göra honom till. Blott alltför lätt förlorar han jämvikten, både fysiskt och psykiskt, och därmed all besinning. Han har, vad man skulle kunna kalla ett inre lyte. Anlagen därtill äro tvivelsutan medfödda, men de utvecklas under trycket av yttre

omständigheter. I ångest och fasa förflöt hans barndom. Stormarna rasade kring hans gossetron. Han fick se sina närmaste mördas, fick bevittna tsardömets förnedring och sin egen avsättning, han måste fördraga de grövsta förolämpningar mot sin moder och sig själv. Hans första minnen voro fläckade av blod och tårar. Av naturen känslig och rädd, greps han av vansinnig fruktan. Han fick med andra ord en chock, vars följder han aldrig lyckades helt övervinna.

Peter var ingen hjälte. Rädd och feg ter han sig i uppväxtåren — historien om hans modiga uppträdande under krisen 1682 är bevisligen osann — ängslig och lättskrämd är han hela livet igenom. Men feghet och våldsamhet hänga ofta samman. Den fege, i motgången foglig och ödmjuk, blir i medgången, i känslan av makt, grym och brutal. Tsar Peter är intet undantag från denna regel, men till hans ursäkt kunna två ting anföras, nämligen dels hans ärftliga belastning — ett ämne, som senare skall beröras något närmare — dels att han i mogna år ärligt strävade och även delvis lyckades vinna seger över sig själv.

Efter statskuppen blev den unge tsaren åter avlägsnad från Moskva, där hans närvaro ej blott var obehövlig utan rent av farlig för det härskande partiet. Han fick återvända till Preobrazjenskoje, och det var i själva verket en lycka för honom. Där ute i den fria naturen, fjärran från det dystra, hemska Kremlj med dess kvava, tryckande luft och dess blodiga minnen, kunde han åter andas fritt och återvinna hälsa och krafter. I obunden frihet, ohindrad av alla de band, som etikett och ritual plägade lägga på en moskovitisk härskare, fick han nu utveckla sina rika naturliga anlag och mogna till det stora värv, som väntade honom. Smaken för frihet var hos honom medfödd, ett arv av modern, som i sin tur fått den i det matvjejevska hemmet, där en västerländsk husfru, en skotska av släkten Hamilton, fört spiran. Natalja hade redan som nyvorden tsaritsa väckt allmän anstöt genom sitt fria uppträdande. Vid ett tillfälle hade hon till och med företagit sig något så oerhört som att lyfta på en flik av det vagnsförhänge, som skulle dölja henne

för profana blickar. Sonen skulle en gång i framtiden rycka hela förhänget bort!

Peters första egentliga undervisning torde huvudsakligen ha varit av samma slag som andra tsarsöners. Han fick stava sig igenom de brukliga andakts- och ritualböckerna, åhöra berättelser om helgonens liv och fädernas bedrifter samt föra långa filosofiska samtal med sina lärare om de högsta tingen, om världen och livet, om mänskliga dygder och fel o. s. v. Hans uppfostran var såtillvida österländsk, men samtidigt fick han genom modern och ett par utlänningar, med vilka han tidigt kom i beröring, mottaga starka intryck av europeisk odling och livsåskådning. Senare, då han fått rätt att själv välja sina handledare, ändrade också undervisningen karaktär. Han valde nämligen med förkärlek främlingar, som både med avseende på bildning och metoder höjde sig över sina ryska kolleger och som förde honom in på helt nya områden. Genom dem inhämtade han så småningom ganska goda kunskaper, men då hans intresse oavbrutet flackade från det ena till det andra utan att verkligt fästa sig vid något, blev hans lärdom intet systematiskt helt, utan en brokig, oordnad massa av hel- och halvsmält kunskapsmaterial. Påfallande är, att han — tvärtemot vad som vanligen berättas — föga intresserade sig för krigskonsten. Hans ryktbara barnregemente, *Pjetrov polk,* har i själva verket aldrig existerat, och de gossegarden, han senare upprättade, voro för honom blott leksaker, som till en tid roade honom och sedan glömdes bort. Han var en pojke, och han delade alla andra pojkars lust att »leka soldat» med sina kamrater. Det var ju blott naturligt, och lika naturligt var, att han själv skulle spela anförare. Att däri se yttringar av inneboende strategisk begåvning, är en naivitet, som väl kan förlåtas en sjuttonhundratalets hovkrönikör, men ej en modern historiker. Och dock blevo dessa gosseregementen genom omständigheternas makt — ej på grund av någon målmedveten strävan från Peters sida — upphovet till den nya ryska armén. Lika litet värde ha de övriga »bevisen» för hans militära intressen. Det har t. ex. i detta sammanhang talats mycket om hans stu-

dier i *Orusjejnaja palata,* rustkammaren i Kremlj, men man synes alldeles ha förbisett, att denna institution ingalunda var någon arsenal i västerländsk mening, utan snarare ett slags av slumpen hopfört kuriositetskabinett, som utom vapen, rustningar och verktyg innehöll allehanda märkliga saker, såsom gamla vagnar, möbler och annat husgeråd, kläder, lantbruksredskap och maskiner. Den var blott till namnet och knappast ens det — den ursprungliga betydelsen är »verktygshall» — militärisk, och det, som där fångade Peters uppmärksamhet, var mindre de krigiska föremålen än de fredliga. Därifrån hämtar han kartor och optiska instrument, urverk, som han plockar sönder, och trädgårdsredskap, som han låter demonstrera för sig. Han handlar som varje annat barn med en smula intelligens skulle ha handlat i hans ställe. Han söker tillfredsställa sin barnsliga nyfikenhet med de medel, som stå till buds, och det må vara lovvärt nog, men bevisar i och för sig icke något snille.

Den brådmogenhet, man tillskriver Peter, har aldrig funnits. Tvärtom utvecklade han sig alltjämt mycket sent. Av hans ännu bevarade skrivböcker framgår, att han ännu i sextonårsåldern hade en synnerligen dålig handstil och stavade på ett till och med efter dåtida krav minst sagt otillfredsställande sätt. Även med matematiken har det — efter räknehäftena att döma — stått illa till. Han håller ännu på med addition och subtraktion och räknar miserabelt. Hans matematiklärare, holländaren *Franz Timmerman,* var själv ganska klen i sitt ämne, och resultaten blevo också därefter. Ännu 1689, efter tre års undervisning för honom, kunde den höge lärjungen knappast reda sig med det enklaste multiplikationstal, och då »mäster Franz» skulle hjälpa honom, hände det, att även denne räknade fel. Något bättre gick det, märkvärdigt nog, med geometrien, för vilken båda herrarna synas ha haft vissa anlag. Med en sådan lärare och med sin förutnämnda flyktighet var Peter mera än en gång på väg att övergiva matematikstudiet. Att så ej skedde, berodde nog mest på dess samband med andra ämnen, som vid denna tid fångade hans intresse.

Av en slump kom han att kasta sig in på ett område, som eljest ej plägar locka de vida slätternas barn, nämligen navigation. År 1686, då han var fjorton år gammal, fick han av en tillfällighet höra talas om en apparat, med vilken man kunde uppmäta avstånd utan att röra sig från stället. Livligt intresserad bad han, att man skulle skaffa honom en sådan, och då furst Jakov Dolgorukij i maj 1688 återkom från en beskickning till Paris, medförde han det första astrolabium, som Ryssland skådat. Peter var förtjust, och Timmerman måste genast visa honom, huru det skulle begagnas. Då holländaren berättade, att man med dess hjälp brukade bestämma fartygens läge ute på sjön, överhopade honom gossen med frågor angående navigeringskonsten. Hans intresse för denna var väckt, och en ny tillfällighet kom det att flamma upp i ljus låga.

En dag på hösten 1688 anträffade Peter i ett skjul vid Ismajlov bland en del gammalt bråte, som tillhört Nikita Ivanovitj Romanov, en kusin till hans farfader, en gammal båt, en halvrutten engelsk slup. Huru den kunnat hamna här mitt inne i landet, över sjuttio mil från närmaste hav, visste ingen, och det är ännu i dag en gåta, men några åldriga bönder sade sig minnas, att den fordom legat i en närbelägen sjö och att de sett den segla mot vinden. Tsaren blev nu eld och lågor. Han lät sätta båten i närmaste damm och befallde, att man skulle visa honom, vad den dög till, men olyckligtvis förstod ingen att manövrera den. Sent omsider lyckades man anskaffa en gammal holländare, som kunde konsten. Sedan denne med en sin landsmans bistånd satt farkosten i någorlunda sjödugligt skick, blev den transporterad till den nära tolv mil avlägsna Plesjtjejevo-sjön vid Perejaslavl, och där fingo de båda holländarna veckor igenom undervisa Peter i segling och skeppsbyggeri. För honom hade en ny värld öppnat sig. För första gången hade han fått ett verkligt stort och varaktigt intresse, ett intresse, som han skulle bevara intill sitt livs sista dagar.

Liksom gosseregementenas upprättande gav upphov till den moderna ryska armén, blev fyndet av den gamla båten upphovet till ett annat storverk — den ryska flottan. Med soldatlekarna vid Preo-

brazjenskoje beträdes den väg, som leder till Poltava. Med lustseglandet på Plesjtjejevo börjar den utveckling, som slutar med Rysslands Östersjövälde. Och dock är det här som så ofta i världen ej personligheten och beräkningen, som jämnat vägen, utan massan och det oberäkneliga. Ej som styrman på sitt skepp med rodret i målmedveten hand når Peter sin storhets hamn, utan snarare som en skeppsbruten, klängande sig till en vrakspillra, drivande för ström och vind. Baklänges, med ryggen åt sitt öde och sin ära träder han in i historien.

Sofias och Golitsyns välde stod i själva verket på ytterst svaga fötter. Med soldateskens och det lägre folkets hjälp hade det upprättats. Därför var det redan från början förhatligt för de gamla stolta bojarsläkterna. Pöbeln å sin sida ansåg sig aldrig nog betald för sina tjänster och framställde krav, som ej — eller blott genom hänsynslöst åsidosättande av andra samhällsklassers rätt — kunde uppfyllas. Med bojarerna som fiender och pöbeln som fordringsägare var den nya regimen a priori dödsdömd, och dock var den varken bättre eller sämre än mången annan, som Ryssland upplevat. Det andliga och materiella uppsving, som börjat under Aleksejs regering, fortfor. Både den inre och den yttre politiken sköttes med mera kraft och skicklighet, än man med kännedom om de ledande personerna och det prekära läget skulle ha väntat. Visserligen saknades icke heller nu de vanliga partistriderna, hovintrigerna och soldatupploppen, men på det hela taget upprätthölls ordningen bättre än på länge. Med religiösa orostiftare gick man strängt till rätta — raskolnikernas anförare, Nikita Pustovsjat, blev t. ex. halshuggen, då han ej ville ta reson — och till och med streltserna fingo emellanåt erfara, att de fått en överhet. Då de i oktober 1682 tillställde formligt uppror under ledning av själva Chovanskij, som kort förut övergått till Sofias fiender, blevo de kuvade med vapenmakt. Deras anförare och en av hans söner avrättades, de berövades en del av sina privilegier, förlorade hederstiteln »hovfotfolk» och måste med egna händer nedriva ett mo-

nument, som rests till minne av deras bedrifter. Hovet, som måst fly till det 66 km. från huvudstaden belägna Troitsaklostret (Troitsko-Sergievskaja lavra), återvände i triumf till Moskva.

I den yttre politiken följde man i huvudsak samma linjer som de närmast föregående regeringarna. Expansionssträvandena mot väster och söder fortsattes och ej utan framgång. I Andrussovfreden 1667 hade Polen måst avstå betydande områden till Ryssland, nämligen Smolensk, Severien, Tjernigov och östra Ukraina. Dessutom hade tsaren erhållit Kiev på två år. Polackerna drömde emellertid om revansch och sökte genom hemliga agenter framkalla en polskvänlig folkresning inom de avträdda områdena. Detta i förening med ryssarnas underlåtenhet att efter tvåårsperiodens utgång återlämna Kiev var nära att föranleda ett nytt krig, men ej minst genom Golitsyns obestridliga förmåga som diplomat bilades tvisten i godo och på ett sätt, som innebar en ny seger för den ryska utvidgningspolitiken. Skickligt begagnande sig av de militära motgångar, som Polen lidit i ett just då pågående krig med turkarna, genomdrev han i april 1686 ett fördrag (den »eviga» freden i Moskva), varigenom Ryssland lämnades i ständig besittning av den omtvistade staden och därjämte tillerkändes betydande handelsförmåner i Polen. Till gengäld måste dock ryssarna förbinda sig att bistå polackerna genom ett angrepp på sultanens lydfolk, de krimska tatarerna. Detta löfte avgav Golitsyn med glädje. En framstöt mot Svarta havet var ju i full överensstämmelse med den traditionella ryska politiken och skulle kanske ge honom själv tillfälle att vinna krigiska lagrar. Dessutom, menade han, kunde ett företag av detta slag tjäna till att avleda uppmärksamheten från missförhållandena inom landet. Att de senare redan nått en sådan utveckling, att en katastrof var oundviklig, insåg han ännu icke.

Mitt under de diplomatiska framgångarna hade det inre läget oavbrutet försämrats. Genom en blandning av eftergifter och tvångsåtgärder hade regeringen dittills kunnat hålla sig uppe, men de förra framkallade ideligen nya krav från det lägre folkets sida, och de senare väckte missnöje inom alla samhällsklasser. Mest

missnöjda voro de gamla stolta bojarsläkterna, som sågo sina privilegier och sina fäderneärvda bruk i fara. Man harmades över den äckliga folkkurtis, som de styrande tilläto sig, och kanske än mera över de västerländska sympatier, som de ådagalade. Att Sofia skrev teaterstycken och lät uppföra dem i själva det heliga Kremlj, att Golitsyn byggde sig ett palats i fransk stil och med modern europeisk inredning, att utländska dräkter och främmande seder vunnit insteg vid hovet och att västerlänningar i ständigt stigande antal mottogos där, allt detta väckte ovilja i de gammalryska kretsarna. Än större var dock den förbittring, som framkallades av regeringens reformpolitik.

Redan under Fedors tid hade Vasilij Golitsyn, ehuru själv medlem av en av Rysslands äldsta och förnämsta släkter, röjt en radikalism, som ådragit honom hans ståndsbröders misstroende och hat. Det var t. ex. på hans initiativ, som det gamla fördärvliga mjestnichestvo- eller familjerangsystemet (därom mera sedan) avskaffades, och det var han, som först framkastade tanken på en stor, genomgripande härreform. Då han 1682 kom till makten, hade han också huvudet fullt av reformplaner. Armén skulle omorganiseras, ständiga beskickningar underhållas vid de större europeiska hoven, fullständig religionsfrihet införas, böndernas ställning förbättras, handel och näringar upphjälpas, naturahushållningen ersättas med penninghushållning o. s. v. Av allt detta blev visserligen blott en ringa del utfört, men ändå tillräckligt mycket för att skapa en opposition, som slutligen växte regeringen över huvudet. Till de missnöjda bojarerna sällade sig så småningom nästan hela den besuttna befolkningen, som under intrycket av de styrandes demokratiska hållning börjat frukta för liv och egendom, de förföljda raskolnikerna och en del av armén. Planerna på en statsvälvning mognade hastigt, och helt naturligt gingo tankarna till Preobrazjenskoje. Därifrån skulle hjälpen komma, och snart var situationen sådan, att ett enda tecken från Peter kunde framkalla den storm, som skulle sopa Kremlj rent. Men detta tecken dröjde.

Medan det ryska samhället knakade i sina fogningar, förde Peter en fri och sorglös tillvaro. Obekymrad om de moln, som hopade sig över hans huvud, fördrev han tiden med soldatlekar, segling, båtbyggeri och allehanda hantverk. Det friska, härdande livet vid skog och sjö hade en välgörande inverkan. Han vann hälsa och krafter och fick muskler av stål. Även hans intelligens började på allvar vakna. Han förvärvade många nyttiga kunskaper och lärde sig flera praktiska yrken. Som snickare, svarvare, smed och murare var han, om man får tro samtida iakttagare, synnerligen framstående, och han skall redan nu ha fuskat i tandläkarkonsten. På samma gång lade han sig dock till med en del ovanor, som senare skulle bli mera iögonfallande och delvis utveckla sig till verkliga laster. Hans enkla folklighet, den kamratliga vänlighet, varmed han behandlade både hög och låg, skaffade honom många och tillgivna vänner. I kretsen av tjänare, stalldrängar, dvärgar och bönder levde han som en liten kung och åtnjöt den största popularitet bland dessa sina speciella undersåtar. Tillsammans med sina mestadels ur tjänarklassen hämtade stallbröder begick han f. ö. allehanda pojkstreck, som säkert icke skulle ha tolererats vid hovet, och det var också med dem han företog sina beryktade krigslekar.

Enligt tillförlitligaste uppgifter upprättades det första »leksaksregementet» år 1682. Peter var då tio år, vilket torde tillräckligt bevisa, att denna »militära skapelse» ej får tagas alltför allvarligt. Omkring 1687 började emellertid krigslekarna taga sådana dimensioner, att de väckte uppmärksamhet i hela landet. På Jausas strand vid Preobrazjenskoje byggdes en hel fästning med palissader, vallar, gravar och riktiga kanoner. Den belägrades, stormades och försvarades, om ej just efter alla konstens regler, så dock på ett sätt, som starkt erinrade om västerländsk krigföring. Stundom gick det i stridens hetta ganska vilt till. Det hände, att en och annan av de unga »soldaterna» blev sårad eller rent av dödad, och tsaren, ehuru i allmänhet försiktig, blev själv vid ett par tillfällen utsatt för allvarliga olyckstillbud.

De vilda lekarna och även seglingen — en gång på hösten 1688

var Peter nära att drunkna — ingåvo begripligt nog hans moder, ehuru hon eljest ej synes ha vårdat sig mycket om sonen, en del bekymmer, och hon kunde väl ej heller undgå att lägga märke till den skadliga inverkan, som det dagliga umgänget med de råa kamraterna hade på honom. Liksom så många andra mödrar såg hon i äktenskapet ett medel att »göra folk» av sin vildbasare till pojke. Visserligen lyckades hon till följd av Sofias intriger ej skaffa honom en fullt så lysande brud, som hon tänkt sig, men gift blev han. Den 27 januari (6 febr.) 1689 vigdes han vid *Jevdokia Lopuchin,* dotter till en förnäm, men fattig bojar. Hon var två år äldre än Peter, men vacker och intelligent. Också hade tsaren, som ingalunda hyste en Karl XII:s förakt för kvinnorna, ej gjort ringaste svårighet, utan som »en snäll mammas gosse» — en benämning, som han i vardagslag ej just gjorde skäl för — gått till altaret. Den moderliga omsorgen om hans kroppsliga och andliga hälsa var dock ej, såsom man menat, den enda orsaken till giftermålet och kanske ej ens den viktigaste.

Några år tidigare hade Sofia förmått den svagsinte Ivan att äkta en av hennes hovdamer. *Praskovja Soltykov.* Vad intresse tsarevnan i verkligheten kan ha haft av att arrangera detta besynnerliga parti, är svårt att säga, men bland hennes fiender gingo hemska rykten. Man sade, att hon i förvissning om, att den till själ och kropp undermålige brodern ej skulle kunna ge upphov till några barn, ämnade skaffa hans gemål en älskare »för att på så sätt säkra tsaren avkomlingar». Om Praskovja, som hon hoppades, finge en son, vore det lätt att skjuta Peter åt sidan. Efter hans formliga avsättning — och detta var planens andra del — skulle Ivans barn förklaras oäkta, något som utan svårighet borde kunna genomdrivas med hjälp av illegitimitetsbevis, som man skulle sörja för att ha till hands, och därpå skulle vägen till tronen stå öppen för Sofia och hennes vän, Vasilij Golitsyn.

Det är möjligt, att denna fantastiska plan endast existerat i ovännernas inbillning, men säkert är, att den vann tilltro inom Nataljas

omgivning och där framkallade tanken, att Peter genom att själv ingå äktenskap och skaffa sig manliga bröstarvingar skulle komma hela det lömska anslaget att snöpligen misslyckas. Då tsaren emellertid vid det laget endast var tolv år gammal, och Praskovja mot förväntan tycktes skola bli barnlös, blev giftermålsprojektet tills vidare skrinlagt. Att det 1689 återupptogs, berodde, som nämnt, delvis på änketsaritsans önskan att se sonen som en stadgad äkta man, men kanske än mer på den uppskakande underrättelse, man just då mottagit från Moskva. Ivans gemål skulle efter fem års äktenskap bli moder! Peter måste hals över huvud gifta sig. Sex veckor senare fick Praskovja sitt barn. Det var — en dotter. I Preobrazjenskoje drog man en lättnadens suck. Faran var för denna gången överstånden.

Peter var gift, men äktenskapet var icke lyckligt. Den vackra och kloka, men stela och nunnelika Jevdokia saknade i alltför hög grad de nödiga förutsättningarna för att varaktigt kunna fängsla sin livsglade och pojkaktige make. Den väntade sinnesförändringen uteblev alldeles. Redan efter tre månader tröttnade han på henne och återtog sina gamla vanor. Även Natalja hyste ovilja mot svärdottern, men att hon, som det påstås, avsiktligt medverkat till söndringen, förefaller föga sannolikt. I varje fall äga vi brev från henne till sonen, i vilka hon besvär honom att återvända till den övergivna hustrun. Hennes böner gjorde dock lika litet som Jevdokias egna något intryck på den förlupne äkta mannen. Han lekte krig och seglade, mest det senare. Navigationskonsten hade mer och mer upptagit hans intresse. Dagarna igenom kryssade han på sjön vid Perejaslavl. Med hela den lidelse, som bodde innerst i hans själ, hängav han sig åt segelsporten. Han omfattade den med ett slags passionerad kärlek, som parades med verklig svartsjuka mot var och en, som bättre än han kunde sköta ett segel eller föra en åra. Drömmarna om det stora, vida havet, som han aldrig sett, fingo alltmera makt med honom. Havet, som under århundraden varit målet för det instängda Rysslands politiska strävan, blev också ett mål för hans egen personliga längtan. Politik och känsla — se

där de båda faktorer, som då de en gång funnit varandra skulle kasta honom in på erövringens väg, på vägen till *havet!* Havet är målet, drömt av gossen, vunnet av mannen. Men blott med vapenmakt kunde det nås. Den tanken föll som en mörk skugga in i gossedrömmarnas ljusa värld. Då kommo leksaksregementena till hjälp. Hastigt vävdes de in i äventyret. De skulle växa till härar, till en stor, slagfärdig armé, som med oemotståndlig kraft skulle bana sig väg till hans längtans avlägsna kuster. Så drömde den sjuttonårige tsaren. Drömmar var det — inga verkliga målmedvetna planer, inga fasta föresatser, intet stort beslut av det slag, som med möda och omsorg genomtänkes för att sedan med kraft och energi sättas i verket. Peter var ännu både till sinnelag och intelligens knappast mer än ett barn. Allvarets, de stora planernas, segrarnas och nyskapandets tid var ännu fjärran.

Vi nämnde nyss leksaksregementena och Peters drömmar, att de engång skulle bli stommen i en stor och stark armé. Själv tog han, så vitt man vet, intet allvarligt steg i riktning mot detta mål, men hans vänner handlade för honom. I hans namn rekvirerades vapen från andra regementen och remtyg från kavalleriets tyghus i Moskva, ja, i november 1688 införlivades trots regeringens betänkligheter två tredjedelar av ett streltserregemente med »leksaksarmén». Snart var den senare ingen leksak mer, utan en välorganiserad och välrustad här, sammansatt av alla tre vapenslagen, en betydande militärmakt mitt i riket. Den hade egna rekryterings- och förvaltningsbyråer, egna förråd och till och med sin egen generalstab. Det var ej längre blott tjänare, stalldrängar och kökspojkar, som utgjorde dess manskap, utan även gamla, stridsvana soldater, utländska äventyrare och — instuckna bland dem — bojarsöner av ädlaste blod. Vad hade skett? Peter förstod det tydligen icke själv. Utan att veta det hade han blivit ett verktyg för ett nytt uppåtsträvande parti, för en hemlig organisation, vars mål var att störta regeringen, lyfta honom själv upp på den tron, som Sofia berövat honom, och — härska i hans namn. De båda första programpunkterna, om de kunna kallas så, blevo, som vi senare skola se, också utförda och det så

gott som utan Peters medverkan, men den tredje — den skulle en gång i framtiden överkorsas av tsaren själv. Hur väl man än beräknat sina chanser, på *honom* hade man räknat miste. Den tid skulle komma, då de, som nu tänkte leda honom, i stället måste krypa för hans fötter, då just de, som nu voro hans ivrigaste vänner, skulle bli hans bittraste fiender och hårdast drabbas av hans skoningslösa hämnd.

Preobrazjenskoje hade så småningom blivit samlingsplatsen för alla missnöjda element och först och främst för det reaktionära bojarpartiet. Hur underligt det än låter, är det vid denna tid just *gammalryssarna,* som framför alla andra fylkas omkring Peter. I honom, den blivande radikale nydanaren, se de sin naturlige ledare i kampen mot den reformvänliga regeringen, och han själv — ännu är han alltför outvecklad, och ännu har han alltför ringa självkännedom för att förstå, vilket avgrundssvalg, som gapar mellan honom och dem. Väl går det sent omsider upp för honom, att någon stor förändring förestår, men det, som mest intresserar honom, är, om den skall medföra några personliga fördelar för honom. »I detta spel», säger en polsk författare, »där hans och Rysslands öde utgjorde insatsen, såg och åtrådde han blott en vinst, nämligen större frihet i tillfredsställandet av sina skolpojksnycker. Ännu skulle år förgå, innan han fick upp ögonen för sin verkliga kallelse.» Tills vidare spelar han blott den roll, man tilldelat honom, spelar den som en marionett, själlöst och mekaniskt, utan begrepp om dess mening och utan aning om dess konsekvenser. Lydigt och på utsatt dag går han till den avgörande kampen. Han segrar, men låter segerns frukter falla i andras händer.

För Sofia och Golitsyn hade läget blivit alltmera förtvivlat. Redan 1686, då en allmän bojarresning syntes förestående, hade ytterlighetsåtgärder måst tillgripas. På ett av de mest trafikerade torgen i Moskva, Lubianka, anträffades en dag en anonym skrivelse, som »upphittaren» beredvilligt uppläste för det genom skrik och oväsen ditlockade folket. Den innehöll en uppmaning till »alla

goda män» att bege sig till en viss kyrka och taga reda på ett viktigt papper, som sades gömt bakom den heliga jungfruns bild. Folkmassan tågade förstås genast dit och fann papperet på den angivna platsen. Det visade sig vara en mot Sofia riktad nidskrift, som slutade med en vädjan till »alla sanna moskoviter» att nedgöra de bojarer, som stodo på tsarevnans sida. Nidskriften var förfalskad och hade tillkommit i provokatoriskt syfte. Dess författare var en av Sofias nya rådgivare, *Fedor Leontjev Sjaklovityj,* en grym och lömsk ränkmakare. I enlighet med den uppgjorda planen spelade tsarevnan den förföljda oskuldens roll, visade sig ytterst förskräckt över den hemska intrig, man »genom Guds nåd» kommit på spåren och lät förstå, att hon var i behov av sina trogna undersåtars skydd. De trogna undersåtarna, varmed i detta fall förstods huvudstadens värsta pöbel, voro också genast beredda att komma henne till undsättning, och tack vare deras hotfulla hållning drevo ovädersmolnen ännu en gång förbi. Jäsningen fortfor dock alltjämt, och oron i det inre fick i sin tur olyckliga verkningar utåt.

Som vi erinra oss, hade Polen till ersättning för det definitiva avträdandet av Kiev erhållit löfte om rysk hjälp i kriget mot turkarna. Också företog Golitsyn tvenne särskilda fälttåg till Krim (1687 och 1689), men alla hans förhoppningar om seger, ära och folkgunst gäckades på det grymmaste. Båda kampanjerna, illa förberedda och lamt understödda hemifrån, misslyckades fullständigt. De kostade Ryssland två stora härar med hela deras dyrbara utrustning och Golitsyn den sista resten av hans anseende. Väl blev han vid hemkomsten efter det första fälttåget mottagen som en segrare av sina vänner, erhöll en tjock guldkedja och en minnesmedalj av trehundra dukaters värde, men sanningen om hans motgångar kunde ej hemlighållas, och då han skulle draga ut på sin andra expedition, fann han en morgon utanför sin port en likkista med den menande inskriften: »Försök att vara lyckligare!» Men även nu uteblevo, som nämnt, de väntade framgångarna, ja, det nya fälttåget slutade på ett för den ryska vapenäran ännu mera påkos-

tande sätt än det föregående. Vid sin återkomst till Moskva i juni 1689 blev den olycklige fältherren mottagen med skrän och stenkastning, och röster i folkhopen krävde till och med hans liv.

Det är betecknande för situationen, att just under dessa dagar, och efterhand som den militära katastrofens omfång blir bekant, tillströmningen av rekryter till Peters läger våldsamt tilltager. Många, som hittills tvekat, ha nu fattat sitt beslut, och snabbt glesna lederna kring tsarevnan. Den stolta »samodjersjitsan» (självhärskarinnan), som hon efter freden med Polen officiellt kallade sig, kunde ej undgå att märka, huru makten trots all yttre glans ohjälpligt gled ur hennes händer. I ett anfall av hat och förtvivlan skall hon ha tänkt på att låta lönnmörda Peter. Bevisas kan det väl ej, men man vet, att Sjaklovityj vid ett tillfälle sökt muta en strelts till att spränga den unge tsaren i luften. Det är möjligt, att ett attentat kunde ha lyckats, men man måste betvivla, att det under dåvarande förhållanden skulle ha gagnat Sofias sak. Visserligen kunde det för ögonblicket ha åstadkommit förvirring bland motståndarna, men dessa voro alltför målmedvetna och alltför väl organiserade för att låta hejda sig ens av en sådan olycka. I det avgörande ögonblicket skulle det visa sig, att de förmådde handla på egen hand. Själv kunde Peter i nödfall undvaras. Det man behövde var *ett namn* att samla sig kring. Tsarens var givetvis det bästa, men ej det enda. I de stolta bojarernas krets fanns mer än en Boris Godunov. Ett mord på Peter skulle säkerligen ej blott ha varit gagnlöst, utan i hög grad oklokt. Det skulle ha framkallat en storm av förbittring, tillfört oppositionen enorma förstärkningar och medfört ej regeringens seger, utan dess omedelbara fall. Allt detta synes Sofia f. ö. själv ha insett. Om hon verkligen ett ögonblick tänkt undanröja brodern, så har hon åtminstone snart övergivit denna grova och okloka plan för en finare och listigare. Själv skenbart på rättens grund, ville hon med lagens hjälp krossa sina fiender. Under någon för ändamålet uppfunnen förevändning anställdes husundersökningar i Moskva. Därvid beslagtogs hos Peters vänner en del papper, som, även om de till innehållet voro aldrig så oskyldiga,

förklarades »misstänkta». Deras ägare blevo därpå tagna i hemligt förhör, snärjda med förrädiska frågor, beskyllda för osanning och tvetalan och slutligen torterade. Under tortyren, som för säkerhets skull förlades till en undangömd skog i huvudstadens närhet, avtvang man offren allehanda »bekännelser», som, omsorgsfullt upptecknade och bevittnade, togos i förvar av Sjaklovityj för att vid tillfälle kunna begagnas som anklagelsematerial mot den unge tsaren och hans parti. På samma sätt förfor man med alla, som varit oförsiktiga nog att yttra något klander av den bestående ordningen.

Dessa åtgärder, som några månader tidigare kanske skulle ha givit regeringen övertaget, fingo nu en alldeles motsatt verkan. Även de mest betänksamma av motståndarna förstodo, att det nu måste handlas utan ett ögonblicks tvekan, och så bröt den länge väntade stormen lös.

Det personliga förhållandet mellan Peter och Sofia hade aldrig varit gott, och redan en månad före krisen hade det kommit till ett par häftiga uppträden mellan dem. Tsarens namnsdag den 29 juni 1689 blev mot sedvana ej firad av armén, och detta gav anledning till en första sammanstötning. Kort därpå följde en annan och ännu våldsammare. Då tsarevnan den 8 juli ville deltaga i en kyrklig procession, något som i själva verket var i strid med gammalt bruk, nedlade Peter protest däremot, och då hon trots detta sällade sig till tåget, lämnade han demonstrativt huvudstaden. Fjorton dagar senare inträffade en händelse, som gav anledning till öppen brytning.

Övergreppen mot den unge tsarens anhängare voro, som vi sett, närmast en dumhet. En annan dumhet begick Sofia, då hon trotsande den allmänna meningen överhopade Golitsyn och hans officerare med oförtjänta gunstbevis. Detta väckte allmän harm och försvagade ytterligare hennes ställning. Också begagnade Peter tillfället till en ny demonstration. Han vägrade att underteckna regeringsbeslutet om »hjältarnas» belöning, och då officerarna, trots allt överhöljda med pensioner, gåvor och utmärkelser, kom-

mo till Preobrazjenskoje för att tacka honom för hans »godhet», blevo de ej mottagna. Handsken var kastad.

Natten mellan den 7 och 8 augusti 1689 väcktes Preobrazjenskojelägret av rop och oväsen. Genom tältgatorna rusade en skara män, flyktingar från Moskva, sades det. Skrikande och gestikulerande trängde de fram till tsarens bostad och berättade med andan i halsen, att regeringens trupper voro på anmarsch för att mörda Peter. Det var osanning. Sofia — det måste numera anses fullt bevisat — hade vid det laget ej en tanke på något dylikt. Att anfalla det starkt befästa och väl bevakade Preobrazjenskoje hade f. ö. varit vanvett. Tvärtom affekterade hon efter vanligheten hjälplöshet och ängslan och låtsade sig frukta ett angrepp av »leksaksregementena». Det är visserligen sant, att en skara beväpnat folk denna natt var samlad i Kremlj, men ändamålet därmed var tydligen försvar, ej angrepp, och får man tro tsarevnans egna försäkringar, så utgjordes den förmenta »hären» av ett fåtal streltser, som tidigt följande morgon skulle eskortera henne på en vallfärd.

Man har förmodat, att de personer, som alarmerade Preobrazjenskojelägret, i själva verket ej voro några flyktingar, utan provokatörer, förhyrda av tsarens egna vänner för att driva honom till handling. Det är möjligt — ett par av dem, Mjelnov och Ladogin, betecknas dock uttryckligen som »från Moskva ankomna desertörer» — men i så fall var intrigen mycket nära att misslyckas. Peters första tanke, då han mitt i natten rycktes ur sin sömn, var ej att handla med kraft och beslutsamhet, utan tvärtom att sätta sig i säkerhet. Han började med att fly, fly som ett vettskrämt barn utan att ens taga reda på, om någon fara verkligen hotade. Barbent och i blotta linnet rusade han till stallet, kastade sig upp på en osadlad häst och red raka vägen till skogs. Några officerare och soldater skyndade efter honom. Han trodde, att de voro förföljare och gömde sig för dem. Endast med möda lyckades de finna honom. Först då han såg sig omgiven av vänner och fått på sig de kläder, hans tjänare medfört, lugnade han sig en smula, men

vägrade energiskt att återvända till lägret. Med en i hast anordnad ryttareskort ilade han obekymrad om de sinas öde till Troitsa, dit han anlände klockan sex på morgonen, sjuk av ångest och överansträngning. Han fördes till ett sovrum, detsamma, säges det, som Sofia bebott sju månader tidigare, och man erbjöd honom en säng, men han kunde ej finna vila. Under tårar och suckar vandrade han rastlöst av och an. Han lät hämta klosterföreståndaren, arkimandriten Vincent, och frågade honom gång på gång, om han verkligen kunde räkna på hans skydd. Genom upprepade försäkringar om sin trohet lyckades den fromme mannen slutligen lugna sin höge gäst. Efter att ha intagit någon föda och druckit en bägare vin gick tsaren till sängs och somnade. I dessa timmar, då hans och Rysslands öde vilade på snabb och kraftfull handling, sov Peter en tung och drömlös sömn. Åter var det andra, som handlade för honom.

Omedelbart efter tsarens flykt hade *Boris Golitsyn,* som trots nära släktskap med Vasilij var en av motpartiets ledande män, tagit befälet i Preobrazjenskoje och sammandragit trupperna. Med *Ivan Buturlin* som stabschef vidtog han därpå en rad militära dispositioner, som tydligt röja tillvaron av en i förväg uppgjord och väl genomtänkt plan. Inom ett ögonblick var varje officer och varje soldat på sin post. Under stark eskort fördes de båda tsaritsorna, Natalja och Jevdokia — den senare hade kort förut anlänt från Moskva — till det fasta Troitsa, och där koncentrerades under dagens lopp betydande truppmassor, medan en annan del av hären beredde sig att avancera direkt mot huvudstaden. Samtidigt avgingo order till skilda regementen både i Moskva och kringliggande städer att skyndsamt begiva sig till Troitsa. Det är en fart och en precision i åtgärderna, som vore fullständigt oförklarlig, om ej allt vore uppgjort i förväg. Var och en känner och gör sin plikt. Blott *en* har tappat huvudet — Peter. Han flyr, han gråter, han sover, och, då han äntligen vaknar, är det blott för att viljelöst underordna sig, vad Golitsyn, Buturlin, Leo Narysjkin och de andra bestämma i hans namn. Minst av allt är han någon hjälte. Rädd

och feg är han, just sådan som han alltid varit i kritiska ögonblick. Hans vänner synas rent av ha väntat det, ja, det förefaller nästan, som om hans flykt varit förutsedd. Man är beredd att handla utan honom, och man gör det. Traditionens hjälteskimmer bleknar bort i historiens obarmhärtiga ljus.

Medan de militära åtgärderna vidtogos, började man underhandla med Sofia — närmast för att vinna tid. Huvudmassan av den ryska armén, streltserna i landsorten, de egentliga linjeregementena och de utländska, värvade trupperna stodo ännu utanför striden. För båda parterna gällde det att säkra sig deras stöd, och därom började också en tävlan, så vild och förbittrad som den måste bli, då priset var Rysslands krona. De budbärare, som från Troitsa avgingo till skilda truppförband, blevo till stor del uppsnappade av regeringens strövkårer, och andra försvunno spårlöst. Själv utfärdade tsarevnan ett budskap till armén, vari hon vid livsstraff förbjöd manskap och befäl att utan order från henne lämna sina kvarter, och samtidigt utspreds ett rykte, att de av Peter undertecknade uppbådsorderna voro förfalskade. Alla hennes ansträngningar voro dock fruktlösa. Från alla håll strömmade soldater och officerare till Troitsa, och trakten däromkring förvandlades så småningom till ett enda jättestort fältläger. De i Moskva garnisonerade streltserna deserterade i tusental, och slutligen började också Sofias närmaste vänner att svika henne. En av de första var — Vasilij Golitsyn. I mörka natten flydde han förklädd från huvudstaden och gömde sig på en av sina lantgårdar. Exemplet smittade. Den ena »vännen» efter den andra försvann i all stillhet eller gick öppet över till Peter. Snart stod tsarevnan nästan ensam, men ännu gav hon ej spelet förlorat. Hon visste, vilket öde som väntade henne, om hon fölle i motståndarnas händer. I slutet av augusti återupptog hon de sedan ett par veckor så gott som avbrutna förhandlingarna och sände själva patriarken till Troitsa med ett formligt fredsförslag, men denne värde Herrens tjänare begagnade blott tillfället till att förlika sig med tsaren. Hon beslöt då att våga ett sista försök. Hon ville personligen övertala Peter att

avstå från sitt förehavande och begärde, att han skulle möta henne på vägen mellan Moskva och Troitsa. I nödfall ville hon komma ända fram till klostret, dock givetvis endast under förutsättning av fri lejd för henne själv och hennes följe. Då intet svar avhördes, begav hon sig på väg, säkerligen under stark eskort, men kommen till byn Vosdvisjenskoje, blott tio verst från målet, mötte hon en officer och några soldater, som till henne framförde en kort, orderliknande uppmaning från brodern att i eget intresse avbryta resan och återvända hem. Sårad och förbittrad kom hon tillbaka till Moskva, och ännu en gång se vi henne vädja till sina medbrottslingar, streltserna. Även de, d. v. s. de av dem, som ännu voro kvar i huvudstaden, förstodo, att de ej hade någon nåd att vänta, om Peter segrade, och de voro också villiga nog att lova henne sitt stöd, men detta stöd hade nu, då lederna glesnat och all disciplin upphört, ej längre samma värde som förr. Snart visade det sig, att ingen hjälp var att vänta från deras sida. Visserligen svuro de att dö för sin härskarinna, men då de strax därpå fingo veta, att tsaren fordrade utlämning av hennes rådgivare, instämde de i detta krav och begärde under hotelser, att åtminstone Sjaklovityj skulle uppoffras för att blidka fienden. Först efter häftigt motstånd gav Sofia vika, och med förtvivlan i hjärtat såg hon sin siste vän släpas bort av soldaterna. Han fördes genast till Troitsa, och nu hade Peter fått ett utmärkt vapen i sin hand. Under fruktansvärd tortyr röjde tsarevnans förtrogne allt vad han visste om regeringspartiets planer, och därmed var dess öde beseglat. Sviken av allt och alla, måste Sofia kapitulera. Hon inspärrades i klostret Novodjevitjij nära Moskva och återvann aldrig sin frihet. Hon behandlades dock den första tiden väl. Även Vasilij Golitsyn fick, tack vare Boris' förböner, ett mildare straff, än man skulle ha väntat. Han förvisades med hela sin familj till Kargopol i norra Ryssland, och all hans egendom konfiskerades. Senare fördes han till Jarensk ännu längre norrut, därifrån (1693) till Pustozersk i Petjoras delta och slutligen till Pinega i guvernementet Vologda, där han dog den 21 april 1714, sjuttio år gammal. Den vanliga upp-

giften, att han fått återvända till sina gods, beror på ett missförstånd.

Värre gick det tsarevnans övriga rådgivare. De blevo alla hårt straffade. Sjaklovityj och ett par andra avrättades redan den 11 september, Mjedvjedjev först efter halvtannat års fängelse. En överste Sjemen Rjezanov, som efter Chovanskijs fall varit mellanhand mellan Sofia och streltserna, blev, då han redan lagt huvudet på stupstocken, benådad till livet, men piskades i stället halvt till döds, fick tungan avskuren och sändes till Sibirien. Av streltserna blevo många halshuggna, andra stympades och förvisades till Ishavskusten, där de till stor del omkommo av köld, svält och umbäranden.

En av Peters första åtgärder efter den lyckade statskuppen var att skriva ett vänligt och lugnande brev till Ivan. Sofia hade avlägsnats, hette det däri, emedan hennes olagliga välde blott varit till skada för land och folk. Att låta henne behålla regeringen hade dessutom varit en skam för hennes båda numera myndiga bröder. Dem allena tillkomme det att styra riket. Brevet slutade med en försäkran, att Peter alltid skulle handla i samförstånd med brodern, vilken han älskade som en fader. Någon verklig samregering mellan bröderna var dock icke ifrågasatt. Den sjuke Ivan hade själv ingen önskan att blanda sig i statsaffärerna och nöjde sig med att vid högtidliga tillfällen uppträda vid brodernregentens sida. För honom, den världsfrämmande sjuklingen, innebar statsvälvningen varken vinst eller förlust. Märkligare är, att ej heller Peter hade någon egentlig fördel av det skedda. Ingen frågade efter honom, och han fick opåtalt återvända till sina nöjen, ja, det förefaller, som om man med hemlig glädje sett honom avlägsnad från de omedelbara regeringsbestyren. Själv gör han ej det ringaste försök att taga statsrodret. Han undertecknar ukaser och beslut utan att fråga efter, vad de innehålla, och representerar staten, då det behövs, men den verkliga makten är honom likgiltig. Utan saknad avstår han den åt sina vänner, segerpriset åt de verkliga segrarna.

Den nya regeringen var huvudsakligen sammansatt av rena reaktionärer. Dess mest betydande medlemmar voro patriarken Joakim, *Lev Kyrillovitj Narysjkin,* en broder till Natalja, furstarna *Peter Ivanovitj Prosorovskoj* och *Ivan Borisovitj Trojekurov* samt *Tichon Nikititj Strjesjnjev.* Även Boris Golitsyn hade som chef för hovkansliet säte i rådet, men kom till följd av sina kollegers intriger ej att spela någon större roll. För Peter har krisen knappast betytt mera än ögonblickets äventyr och ännu en liten bitter livserfarenhet. Det skulle annat och mera till för att göra honom till den, han en gång skulle bli — Rysslands störste härskare.

II.

LÄROÅR.

Den vanliga föreställningen, att Peter, påverkad av utländska rådgivare, högst personligen tillställer en revolution, som avser och i sin utgång innebär en den västerländska kulturens seger över den österländsk-gammalryska, närmast representerad av Sofia och hennes parti, är helt igenom oriktig. Det är ej tsaren, som är ledaren eller ens initiativtagaren. Han är blott en underordnad bifigur, som fått låna sitt namn åt en pjäs, där huvudrollerna innehavas av andra. Dessa andra åter äro inga västerlänningar varken till börd eller tänkesätt, utan *gammalryssar,* typiska reaktionärer, som hata allt nytt och främmande, just representanter för det österländska elementet i Ryssland. Revolutionen riktar sig ingalunda mot det gamla och hävdvunna, utan tvärtom mot det nya, det demokratisk-västerländska, som Sofia och Golitsyn velat införa. Något utländskt inflytande står ej bakom revolutionen. Schweizaren Lefort, som plägar utpekas såsom dess förnämste anstiftare, hade vid den tiden knappast kommit i beröring med Peter, och en annan förment upphovsman, skotten Gordon, tillhörde ännu vid dess början regeringspartiet. Först den 5 september, en hel månad efter utbrottet, inställde sig den senare i Troitsa och erbjöd tsaren sina tjänster. Samtidigt och delvis i Gordons följe kommo nästan alla de främmande officerare, som vi under de sista krisdagarna finna i Peters omgivning. Ingen enda av dem har

varit med om att planlägga kuppen. Planen var redan i förväg uppgjord. För dem återstod endast att medverka till dess realiserande, och de gjorde det ej av några kulturideella bevekelsegrunder, utan helt enkelt därför, att de sent omsider givit Moskvaregeringen förlorad och ville ställa sig väl med de kommande maktinnehavarna.

Patrick Gordon var född 1635 på gården Auchleuchries i Aberdeenshire i Skottland. Redan vid sexton års ålder hade han utvandrat till Tyskland. Efter att dels på svensk, dels på polsk sida ha deltagit i Karl X Gustavs polska krig hade han 1661 trätt i rysk tjänst och utmärkt sig i fälttågen mot turkarna. Redan 1678, vid fyrtiotre års ålder, hade han blivit generalmajor. Följande år utnämndes han till kommendant i Kiev och blev 1683 generallöjtnant. Efter att ha använts i ett par diplomatiska missioner och med utmärkelse deltagit i Krimexpeditionen 1687 blev han verklig general och chef för de utländska trupperna. Trots allt detta ansåg han sig ej tillräckligt uppskattad av Sofia, och då hennes ställning började vackla, betänkte han sig, som vi sett, ej på att gå över till hennes motståndare. Redan förut hade han några gånger träffat Peter, men hans inflytande på denne började först långt senare och har knappast varit av så stor betydelse, som man menar.

Vad *François Jacques Lefort* beträffar, så var han, som nämnt, till börden schweizare. Familjen hette egentligen Lifforti och hörde hemma i Cuneo i Piemonte, men hade under reformationen flyttat till Genève. Där var François' fader apotekare, och där var han själv född år 1656. Efter att ha varit i fransk och holländsk tjänst, kom han 1675 via Archangelsk till Moskva. I augusti 1678 (ej 1676) inträdde han i ryska armén och erhöll kaptens rang. I juni 1683 blev han major, två månader senare överstelöjtnant och 1687 överste. Redan 1682 hade han lärt känna den då tioårige Peter, men någon närmare beröring med honom fick han först efter statsvälvningen.

Både Gordon och Lefort blevo längre fram tsarens lärare och förtrogna vänner, men deras insats i Rysslands historia har sä-

kerligen i hög grad överskattats. Väl ha de hjälpt till att öppna tsarens ögon för Västerns odling och därigenom indirekt banat väg för de kommande reformerna, men i själva det stora omdaningsverket ha de ej eller endast helt obetydligt deltagit — av det enkla skälet, att detta verk, då döden skördade dem, knappast hunnit börja. Båda avledo redan år 1699. Ingen av dem och allra minst Lefort var någon mästare i krigskonsten, och båda voro klena politiker. Ej heller kan under deras tid något utländskt inflytande på den inre politiken märkas. Åren 1689—1697 äro snarare en reaktionens än en reformernas tid. Den nya regeringen visade i motsats till den gamla avgjord fientlighet mot alla främmande influenser och allt framåtskridande, och Peter själv hölls med eller mot sin vilja alldeles utanför statsaffärerna. Sådana saker som de ständiga trakasserierna mot utlänningar, de grymma förföljelserna mot romersk-katoliker, mystikerna Nordermanns och Kuhlmanns död på bålet och andra utslag av politisk och religiös intolerans äro belysande för de styrandes ståndpunkt. Däremot kunna de knappast läggas tsaren till last. Det är sant, att han ej lade några hinder i vägen, men även om han velat motsätta sig, hade det säkert varit gagnlöst. Just i sådana fall som de nämnda kunde en rysk regering alltid stödja sig på en så gott som enhällig folkmening och, vad mera var, på kyrkans auktoritet. Patriarken Joakim var själv den personifierade ofördragsamheten, och ända till sin död 1690 gjorde han fullt skäl för det namn, en österrikisk kyrkohistoriker givit honom, »regeringens onda genius». Karakteristiskt är hans testamente. Han besvär tsaren att utestänga de »fördömda kättarna» från statens ämbeten och i synnerhet från befälsposterna i armén, att låta nedriva deras kyrkor såsom platser »för djävulens verk», att med dödsstraff belägga varje försök att införa främmande religion eller främmande seder o. s. v. Denna maning förklingade lyckligtvis ohörd, och Peter lär till och med själv ha påyrkat, att det ledigblivna ämbetet skulle besättas med en mera frisinnad man. Den föreslagne, metropoliten *Marcellus* i Pskov, blev emellertid kasserad och detta enligt

tsarens egen uppgift av följande skäl: 1) Han talade barbariska språk (latin och franska), 2) hans skägg var ej långt nog, och 3) han lät sin kusk sitta på vagnen i stället för på en av hästarna.

Under det att Peter i statsssaker var och förblev påfallande likgiltig, kan man i andra avseenden spåra en viss utveckling hos honom, en förändring till det bättre. Strax invid Moskva låg den s. k. Tyska förstaden, *Njemjetskaja Sloboda.* Där fanns en talrik, duglig, välsituerad och åtminstone i jämförelse med ryssarna högt bildad befolkning av idel utlänningar, tyskar, fransmän, engelsmän, skottar, holländare, schweizare och andra. Där härskade ordning och snygghet. Där funnos kyrkor och skolor, hantverk och handel. Där hade man vetenskapliga, konstnärliga och litterära intressen. Kort sagt, där fanns mitt i det mörka, efterblivna, halvorientaliska Ryssland ett stycke västerland, en ensam kulturoas i en värld av råhet, okunnighet, vidskepelse och smuts. Från och med 1690 var Peter en trägen gäst i Slobodan, som den i dagligt tal kallades, och där, i ett Lefort tillhörigt hus, en slottslik, parkomgiven byggnad i fransk stil, tillbringade han många angenäma och lärorika stunder i sällskap med sin spirituelle och fint bildade värd och dennes gäster. Huset blev så småningom en samlingsplats för allt, vad främlingskolonien ägde av rang, snille och lärdom. Där möttes de utländska sändebuden och deras legationspersonal med köpmän och officerare. Där funnos lärda utlänningar, präster, läkare, lärare och ingenjörer. Dit kommo också societetens damer, fria, glada västerländskor av en helt annan typ än Rysslands skygga, instängda, beslöjade kvinnor. I de stora, ljusa praktsalarna med sina höga fönster, tavelprydda väggar och spegelblanka parkettgolv utvecklades ett glatt och otvunget sällskapsliv, som bjärt kontrasterade mot ryssarnas tunga och råa umgängesformer. Peter, i början en tillfällig, nyfiken gäst, blev snart en trofast och tillgiven vän av det lefortska hemmet. Flera gånger i veckan kom han dit för att vid en bägare vin och en pipa tobak — bruket av detta njutningsmedel var överallt annorstädes i Ryssland förbjudet —

diskutera dagens frågor, konst, litteratur och uppfinningar eller för att prova det i hans tycke högst acceptabla franska köket.

Tsaren befann sig väl i denna omgivning, där han fick tala och röra sig fritt och där man behandlade honom som en like och vän. Då Leforts hus började bli för trångt för de många gästerna, lät han åt honom uppföra ett nytt palats bredvid det gamla. Den nya byggnaden hade en balsal för trehundra personer, en rymlig matsal med praktfulla tapeter, ett sovrum i gul damast och med hög, snidad himmelsäng, omgiven av röda sidendraperier, ja, det fanns till och med ett tavelgalleri, som ej ens saknade sina »rafaelar» och »rembrandtar», låt vara, att de kanske verkade litet nymålade.

Livet i Slobodan hade väl nog sina skuggsidor — moralen var ej just den bästa — men på det hela taget voro de intryck Peter mottog därifrån goda och upplyftande. Det råder intet tvivel om att de i hög grad påskyndat hans mognad och i viss mån varit bestämmande för hela hans senare utveckling. Men mognaden kom ej med ens. Väl lärde han sig tidigt beundra den västerländska kulturen, men det, han fäste sig vid, var egentligen endast ytan, den yttre glansen och förfiningen, de praktiska och tekniska sidorna. Denna kulturs kärna, dess verkliga väsen och innebörd, den västerländska andan, förblev honom däremot länge främmande, ja, han kom i själva verket aldrig att riktigt fatta den. Visserligen fick han så småningom en viss yttre polityr, men Europa blev aldrig helt herre över hans österländska själ.

Betecknande är, att av allt det nya, han fick se i Slobodan, intet slog mera an på honom än — fyrverkerierna. Han lånade fyrverkare hem till Preobrazjenskoje och anställde där »eldfester», som varade flera timmar och kostade tusentals rubel. Då han märkte, att främlingarna drogo en smula på munnen åt denna hans nyaste passion, ursäktade han sig med, att moskoviterna på detta sätt bäst kunde vänjas vid smällar och krutrök. Av dylikt fingo ryssarna, som bekant, längre fram under nordiska kriget mer än nog, men fyrverkerierna fortsatte icke förty även efter den tiden. De blevo

i viss mån för Peter, vad jakten varit för hans förfäder. Att jaga intresserade honom ej det ringaste; jaktvapnen hängde och rostade i Orusjejnaja palata, och de gamla jaktslotten fingo förfalla. Fyrverkeripassionen var f. ö. ej helt oförarglig. Olycksfall inträffade oupphörligt. I januari 1690 blev t. ex. Gordons svärson, överste Rudolph Strassburg, som tjänstgjorde såsom »överfyrverkare», svårt bränd i ansiktet. En månad senare dödades en adelsman av en raket på fem skålpund. I januari följande år blevo på liknande sätt tre personer ihjälslagna och flera, däribland Strassburg, svårt sårade.

Trots nya intryck och nya nöjen hade Peter ej helt glömt sina »leksaksregementen», och om dagen, då man ju ej gärna kunde avbränna fyrverkerier, sysslade han stundom med dem. Vi veta t. ex., att det den 2 juni 1690 företogs en stor stridsövning, märklig ej minst därigenom, att den höll på att få ett synnerligen olyckligt slut. En övningsgranat slog nämligen ned mitt i »generalstaben», tillfogade tsaren ett brännsår i ansiktet och sårade flera av de kringstående, däribland Gordon. Den 4 september s. å. stod ett stort »fältslag» vid Preobrazjenskoje. Utom »leksakstrupperna» deltogo tre streltserregementen. Många soldater blevo sårade och brända, och Gordon fick ett så svårt sår i högra låret, att han ej kunde gå på ett par veckor. Än värre gick det till under en manöver i oktober 1691. Då Peter med dragen värja förde en truppavdelning till attack, grepos de unga soldaterna av en sådan hänförelse, att de anföllo på rama allvaret och ställde till en fruktansvärd massaker bland motståndarna. Därvid blev furst Ivan Dolgorukij dödligt sårad och många livsfarligt skadade. Särskilt ryktbar är den s. k. »Kozjukova-kampanjen» i september och oktober 1694, varvid ej mindre än tjugofyra man dödades och bortåt femtio sårades.

Peter saknade långtifrån sinne för humor, men hans skämt tog ofta former, som, om än i god överensstämmelse med dåtida rysk smak, måste förefalla oss råa och brutala, ja, stundom rent av grymma. Sin gamle lärare Zotov, som efter Sofias fall återkommit

till Preobrazjenskoje, tvang han att tjänstgöra såsom något slags hovnarr, ja, utnämnde honom till »narrarnas påve». Då det övriga »prästerskapet» var av samma slag, utmynnade naturligtvis det hela i grovt gäckeri med kyrkan och religionen, något, som tsaren dock ej direkt synes ha avsett. Senare tillsattes även en »narrkonung», som till det kejserliga sändebudets djupa indignation fick titeln »konung av Pressburg». Någon avsiktlig förolämpning mot kejsaren låg dock näppeligen däri. »Pressburg» (Preshpur) var nämligen sedan länge namnet på den förut nämnda, av Peter uppförda leksaksfästningen. Däremot förefaller det som en direkt utmaning mot Johan Sobieski, då Buturlin erhöll titeln »konung av Polen» och förständigades att föra krig med sin kollega i Pressburg. Den senare rollen innehades av *Fedor Romodanovskij.* »Konungarnas» strider saknade f. ö. icke sina komiska poänger. Då »konungen av Polen» vid ett tillfälle — det var under den nysssnämnda Kozjukova-kampanjen — skulle försvara en befäst ställning mot ett under ledning av själva Gordon utfört stormangrepp, greps han och hans folk av panisk förskräckelse, kastade från sig vapnen och flydde allt vad remmar och tyg kunde hålla. Tsaren blev ursinnig. Han lät driva flyktingarna tillbaka till skansen och befallde dem att försvara sig »till sista man». Under den därpå följande kampen blevo tyvärr flera dödade och många sårade. Slutligen fick Gordon övertaget, och Buturlin fördes i triumf, bakbunden och förödmjukad, till »Pressburg». Bland andra påhitt av Peter må nämnas, att han den 30 september 1694 lät en av idel kyrkosångare formerad och av hovnarren Jakov Turgenjev anförd trupp strida med en avdelning av arméns skrivare och att han 1692 lät upprätta en skvadron av uteslutande dvärgar.

Under de sju år, som följa närmast efter statsvälvningen, märker man litet eller intet av de stora egenskaper, som senare skulle bli utmärkande för Peter. Han tänker nästan uteslutande på att roa sig, och även hans s. k. studier äro knappast annat än lek. Han bygger båtar, seglar och klättrar i master, han leker med soldater,

dvärgar och papegojor, han avfyrar kanoner och raketer, han åker i släde och tar in på bondgårdarna, han berusar sig, slåss och hittar på pojkstreck. Sent utvecklad, är han ännu i »slyngelåren», och förgäves spanar man hos honom efter framtidens förebud.

Peters glada, obundna levnadssätt, hans pojkaktiga utsvävningar och hela det tummel av nöjen, vari han störtade sig, betraktades av det härskande partiet med hemlig tillfredsställelse. Att han höll sig borta från regeringsbestyren, var i dess ögon blott en fördel. Med änketsaritsan personligen har det väl förhållit sig annorlunda. Mycket tyder på att hon ogillat hans uppförande, och förhållandet mellan moder och son synes tidtals ha varit mindre gott. Jevdokia åter saknade allt inflytande på sin make. Väl besökte han henne någon gång, och de fingo tre barn, men äktenskapet var och förblev olyckligt.

Det säges att tsaren vid denna tid var sysselsatt med en storartad plan till omorganisering av hela den ryska armén, men detta påstående saknar grund. Visserligen blevo tvenne leksaksregementen, Preobrazjenskij polk och Semjonovskij polk, i början av 1690-talet omdanade till livgarden, men »härreformen» inskränkte sig också huvudsakligen därtill, och i det kommande fälttåget mot Azov skulle de nya regementena visa sig ungefär lika odugliga som de gamla.

Vad åter de ofta omtalade flottbyggnadsplanerna beträffar, så är det sant, att sådana funnos och till och med delvis blevo utförda, men de voro av en helt annan art, än man föreställt sig. På Perejaslavlsjöns strand hade Peter låtit inrätta ett båtvarv och lät där bygga en del miniatyrkrigsskepp, som, vederbörligen bestyckade och bemannade, fingo kryssa på sjön och uppföra små »sjöslag», i vilka raketer och illumination spelade en stor roll. Det var lek som allt det andra, intet annat än lek. Mellan sötvattensflottan på den lilla insjön i Rysslands hjärta och den blivande ryska Östersjöflottan finnes väl ett indirekt och psykologiskt sammanhang, men intet direkt och praktiskt. Då tsaren bygger sina första skepp, ligga motiven knappast djupare än hos varje pojke, som täljer sig en

båt, och då han sedan drömmer om att skaffa sig »riktiga, stora båtar», är han ej ett dugg märkvärdigare än andra gossar, som det ej skulle falla någon in att kalla snillen, blott därför att de äga en smula fantasi. Fantasi och målmedvetenhet äro såtillvida besläktade, som den senare förutsätter åtminstone en viss grad av den förra, men de äro ej kongruenta begrepp. Att Peter var fantasirik, kan ingen förneka — och däri låg en styrka — men målmedveten i ordets egentliga mening blev han först långt senare. Ännu ett år före Azov-tåget vet han ej, vartill den blivande »riktiga» flottan skall användas, och ej ens, på vilket hav den skall segla. Det enda, han har fullt klart för sig, är, att Lefort, som ej var sjöman, skall kommendera den, att amiralsskeppet skall heta »Elefanten», vara rikt förgyllt och bemannat med holländska matroser, samt att han, Peter, skall vara flaggkapten.

I maj 1693, mitt i vårens tid, besökte tsaren sin sjö och sin lilla flotta, och som alltid skildes han från dem med tungt hjärta, men ännu smärtsammare skulle väl avskedet ha varit, om han vetat, att det skulle dröja nära trettio år, innan han fick återse dem. Ännu med avskedssalutens kanondunder i sina öron satt han i den bortilande vagnen och stirrade ut över sjön på de vimpelprydda båtarna med de vita, buktande seglen. Då han engång efter år, år av möda och kamp, kom tillbaka hit, skulle han finna dem gamla, svarta och halvruttna, med gapande hål i skroven och tackel och tåg blåsande för vinden — en bild av ungdomens grusade illusioner.

Ända sedan tidiga gosseår hade Peter närt en brinnande önskan att få se havet, det riktiga, stora, brusande havet, men hans kära moder hade ständigt motsatt sig hans resplaner. Först på sommaren 1693, då han var tjugoett år gammal, lät hon betänkligheterna fara. Mot ett högtidligt löfte att ej bege sig ut på själva de falska vågorna, utan nöja sig med att betrakta dem från stranden, fick han (4 juli) anträda den långa färden till Archangelsk, det dåtida Rysslands enda verkliga hamn, dit han anlände efter fyra veckors resa. Med obeskrivlig hänförelse hälsade han

sina drömmars mål. Glömsk av löften och moderliga förmaningar begav han sig genast till sjöss, och då Natalja i brev förebrådde honom hans uppförande, svarade han blott med att uttrycka sin förvåning över hennes ängslan. Hon hade ju själv anförtrott honom i den heliga jungfruns vård, skrev han, och behövde följaktligen ej oroa sig. Nära en månad tillbringade tsaren här uppe i höga norden. Han seglade, arbetade på det nyanlagda varvet och fraterniserade med de främmande sjömännen, som berättade honom »många märkvärdiga och intressanta saker». Dessa sjömän och i synnerhet de nederländska voro i hans ögon idealmänniskor, och han gjorde allt för att efterlikna dem. Den franska modekostym, som han låtit förfärdiga åt sig i Slobodan och som varit hans stolthet, utbytte han nu mot en holländsk matrosdräkt. Han rökte kritpipa och drack tyskt öl, precis som han sett främlingarna göra, han bemödade sig att härma deras gång och sätt, ja, han försökte till och med tala holländska. Holland hade för honom blivit ett mönsterland, om vilket han gjorde sig de mest överdrivna föreställningar. Det är också nu han kommer på den originella idén att giva den ryska handelsflaggan de holländska färgerna, låt vara i ändrad ordning.

Emellertid hade Natalja, vilkens hälsa länge varit vacklande, plötsligt insjuknat, och på hennes ivriga böner beslöt Peter att begiva sig hem. Motvilligt och dröjande anträdde han återfärden (1 september) och kom den 1 oktober tillbaka till Moskva. Här väntade honom en stor sorg. Moderns tillstånd hade förvärrats, och den 14 januari 1694 avled hon endast fyrtiotvå år gammal. Upplöst i tårar knäböjde sonen vid hennes dödsbädd, och under de båda följande dagarna visade han sig »i hög grad svårmodig och bedrövad», men på den tredje ryckte han åter upp sig, gästade Lefort och tröstade sig med mat och dryck. Peter hörde ej till dem, som länge gå och bära på sina sorger, och dock var han icke hårdhjärtad. Om sin svagsinte broder Ivan tog han t. ex. den ömmaste vård, och för sin senare maka Katarina var han ej blott en lidelsefull älskare, utan även en trofast och upp-

offrande vän. Finkänslig var han för visso icke, men att han skulle vara det, vore nästan för mycket begärt. Om sådant hade man i dåtidens halvbarbariska Ryssland intet begrepp, och en verklig västerlänning blev han, som sagt, aldrig.

Den lätthet, varmed han hämtade sig efter moderns död, kan nog också till någon del förklaras därav, att hon emellanåt sökt lägga ett visst tvång på honom, ett tvång, som en så frihetsälskande och till hela sin läggning självrådig yngling måste ha funnit nära nog olidligt. Han var också genast beredd att begagna sig av sitt nyvunna oberoende. Redan den 1 maj avreste han åter till Archangelsk — denna gång med ett följe av fyrahundra personer — och anlände dit den 18 efter en oerhört forcerad resa. Väl där, återtog han det obundna sjömansliv, som på honom, inlandets son, utövade en så oemotståndlig dragningskraft. Under hans frånvaro hade ett krigsskepp, som han vid sitt förra besök låtit påbörja, blivit fullbordat. Den 20 maj sjösattes det under stora högtidligheter och fick namnet *S. Paulus.* Ryssland hade fått sitt första verkliga örlogsfartyg. Redan förut funnos i dessa trakter en mindre, bestyckad jakt, *S. Peter,* samt ett par till krigsbruk apterade handelsfartyg. Dessa jämte S. Paulus utgjorde t. v. hela den ryska flottan. Så mycket större var sjöofficerskåren, proportionsvis säkerligen den största i Europa. Under våren och sommaren utnämnde tsaren flera hundra sjöofficerare, däribland tre amiraler, Romodanovskij, Buturlin och Gordon. Den sistnämnde var lantkrigare, och de båda andra hade aldrig ens sett havet, men därom bekymrade sig Peter föga. Själv nöjde han sig med en kaptenstitel.

Den 21 juli blev för tsaren en stor glädjedag. Då anlände nämligen en i Holland inköpt fregatt, *Sancta Perfectie,* ett stort fartyg med ej mindre än fyrtiofyra kanoner. Peters glädje, då han för första gången beträdde dess däck, är helt rörande. Han omfamnade kaptenen och skakade hand med matroserna, sprang som ett nyfiket barn omkring överallt, såg på allt, kände på allt och ville ha besked om allt. Till Lefort skriver han: »Du skall få komman-

dot på detta skepp, och jag skall vara simpel matros». I ett tacksägelsebrev från tsaren till borgmästaren i Amsterdam, Nikolaus van Witsen, som förmedlat fartygsköpet, heter det bl. a.: »Jag skall skriva till Eder utförligare på postdagen, ty i denna lyckliga stund känner jag ingen lust att skriva.» Brevet är undertecknat: »Schiper Fon schi p. santus perfetities», som skall betyda »Kapten på Sancta Perfectie».

Under de följande dagarna företogs trots ogynnsamma vindförhållanden en del kryssningar på Vita havet, och i mitten av augusti begav sig Peter med hela flottan på en långfärd till Solovetskij-klostret, beläget på en ö vid mynningen av Onegaviken. På vägen dit överraskades man av ett fruktansvärt oväder. Fartygen skingrades, och jakten, på vilken tsaren befann sig, var nära att gå på grund. Så stor var faran, att Peter tog nattvarden och anbefallde sin själ i Den Högstes beskydd, men tack vare en duktig lots lyckades man i sista ögonblicket taga sig ut på öppet vatten. Till åminnelse av denna underbara räddning förfärdigade tsaren med egna händer ett stort träkors och lät uppställa det på en hög klippa, så att det syntes vitt omkring. En holländsk inskrift på dess fot berättar, att »skeppar Peter gjorde detta kors året 1694 efter Kristi födelse».

Under vistelsen i Archangelsk sysslade tsaren med allehanda planer. Han ville upphjälpa den ryska sjöfarten och etablera direkta förbindelser ej blott med Västeuropa, utan även med Kina och Indien. Vägen till de sistnämnda länderna skulle gå norr om Asien och genom det sund, som senare fick namn efter dansken Bering. Detta sund hade redan 1648 upptäckts av kosacken Desjnev, och även om dennes bedrift redan gått i glömska, levde ännu dunkla rykten kvar om ett farvatten mellan Asien och Amerika, och för egen del var Peter övertygad om tillvaron av en »nordostpassage». Huru det gick med dessa planer, skola vi senare se.

För Ryssland såsom stat och nation hade omvälvningen 1689 ej bringat någon vinst eller åtminstone ej medfört några synbara

fördelar. Av tsarens västerländska sympatier hade man ännu ej sett några andra verkningar än båtbyggande, navigation, fyrverkerier och stridsövningar med ty åtföljande skadegörelse. Sådant kunde väl väcka förargelse inom de reaktionära bojarkretsarna, men knappast någon allvarlig oro. I själva verket måste Peter vid denna tid ha tett sig vida ofarligare i gammalryska ögon än fordom hans fader, den starkt reformatoriskt anlagde Aleksej, som från Västerlandet importerat vida betänkligare saker än astrolaber och fyrverkeripjäser. Dessutom hade regeringen och det härskande aristokratpartiet allvarligare saker att tänka på än den unge tsarens pojkaktiga extravaganser.

Genom det förutnämnda fördraget i Moskva 1686 hade Ryssland, om också blott lösligt, anslutit sig till »den heliga ligan», ett mot Turkiet riktat förbund, som Österrike, Polen och Venedig ingått med varandra, och därmed hade i själva verket ett stort steg mot dess inträde i det europeiska statssystemet tagits. De båda misslyckade fälttågen 1687 och 1689 hade emellertid verkat något avkylande på bundsförvanterna, och den nya ryska regeringen gjorde å sin sida föga för att hålla vänskapen vid liv. Förgäves manade kejsaren och Johan Sobieski till ett angrepp på turkarna eller åtminstone ett nytt fälttåg mot tatarerna, och då själva patriarken av Jerusalem anropade tsaren om hjälp, fann även han döva öron. Först år 1692, sedan tatariska rövarhorder företagit ett infall i Sydryssland, härjat vitt och brett och bortsläpat tusentals människor i slaveri, började man åter närma sig sina allierade och ställa sig mindre avvisande gentemot deras förslag. Samtidigt underhandlade man emellertid med turkar och tatarer om fred, och först då dessa underhandlingar på grund av Krimkanens omedgörlighet strandat, togo krigsplanerna fastare former. Ett rykte, att bundsförvanterna stodo i begrepp att förlika sig med sultanen och lämna Ryssland i sticket, bringade dem till full mognad. Vid jultiden 1694 fattade man det definitiva beslutet om ett nytt fälttåg, och den 20 januari följande år utfärdades mobiliseringsordern. I denna heter det visserligen, att det närmaste målet är Krim, men detta

var en avsiktlig osanning, avsedd att bedraga fienden. Först och främst ämnade man taga Azov vid Don och de turkiska gränsfästena vid nedre Dnjepr. Huvudangreppet skulle riktas mot den förstnämnda fästningen. Denna var visserligen mycket stark och hade en betydande turkisk garnison, men å andra sidan syntes dess läge vid en segelbar, på ryskt område upprinnande flod erbjuda angriparna stora fördelar i form av transport- och tillförselsmöjligheter. Valet av angreppspunkt torde huvudsakligen ha bestämts därav, men även andra faktorer måste ha medverkat vid beslutets fattande. Utan tvivel har man insett, att Azovs erövring var en nödvändig förutsättning för ett framgångsrikt uppträdande mot tatarerna. Ett framträngande på Krim skulle alltid vara högst riskabelt, så länge man hade en stark turkisk fästning i flanken. Å andra sidan skulle man med Donmynningen i sin hand och fritt tillträde till Azovska sjön ha goda utsikter att komma till en snabb uppgörelse med kanen. Slutligen ha väl även politiska förhållanden i någon mån inverkat på fälttågsplanens utformning.

I Ryssland var man nästan ännu mera förbittrad på sultanen än på hans lydfurste Krimkanen. Med harm och oro hade man där erfarit, att Porten till Frankrike försålt protektoratet över de heliga orterna i Palestina och att romersk-katolska präster redan fråntagit de ortodoxa munkarna ej blott kyrkan i Betlehem och den Heliga grottan, utan även den Heliga graven och halva Golgata. Dessutom kände man sig djupt kränkt över att den nye sultanen, Achmed II, då han notificerat de främmande suveränerna om sitt trontillträde, förbigått Peter och Ivan. Det var tydligt, menade man, att han föraktade det ryska namnet. Under sådana omständigheter måste det ha varit särskilt lockande för ryssarna att vända sig direkt mot turkarna. Detta överensstämde också bättre med bundsförvanternas önskningar än ett nytt Krimtåg. Slutligen är det ej omöjligt, att man redan nu gjort sig vissa förhoppningar om att ett kraftigt uppträdande mot sultanen skulle framkalla en allmän resning bland hans kristna undersåtar.

Det är vid denna tid, som Peters slumrande handlingskraft med

ens börjar vakna. Han liksom nyktrar till efter det nöjesrus, vari han levat de senaste åren. Man har satt detta uppvaknande i förbindelse med den fara, som hotade hans rike, och därmed givit upphov till den föreställningen, att orsakerna voro av samma eller likartat slag som de, vilka fem år senare skulle förmå Karl XII att med ens »taga avsked av lekar och nöjen». Denna föreställning är oriktig. Rysslands läge 1695 kan i intet avseende förliknas med Sveriges 1700. Den fara, som hotade det moskovitiska riket, var ringa i jämförelse med den, som hotade oss, ja, så ringa, att endast de mest initierade av de ryska statsmännen hade någon aning därom. Peter själv hade tydligen intet begrepp om situationens allvar. Det, som intresserade honom mest, var att få försöka sina nya regementen.

Omslagets djupaste orsaker äro av inre, ej av yttre art. Peter utvecklas, mognar. Han tröttnar till sist på leken och nöjena. Barndomsdrömmarna brista, och den kalla grå verkligheten tränger sig på honom. Ej ens hans livliga fantasi förmår i längden hålla illusionerna uppe. En fläkt av livets stormar är nog för att sopa dem bort. Vi lämnade honom i Archangelsk bland fartyg och luftslott. Glad och lycklig var han här vid stranden av det hav, som för honom betydde vägen ut i den stora, vida världen. Det skulle fyllas av segel, så drömde han, och vid dess kuster skulle trygga hamnar öppna sig för skepp från alla världens hörn. Men snabbt förgick sommaren. Det blev kallare och kallare, och efterhand som polarvinterns isar lade sig över de glittrande vågorna och tvingade dem till ro, dog också ungdomens känslosvall bort under trycket av livets, realitetens, tunga, stålgrå is.

Sju till nio månader om året ligga Vita Havet och Archangelsks redd tillfrusna. Därför ha de ringa värde för sjöfarten. Den väg till Kina och Indien, som Peter ville söka norr om gamla världens kontinent, fann han ej, och även om han funnit den, hade föga varit vunnit. Han hade ej förmått utnyttja den. Man saknade medel att upptaga kampen mot isen och stormarna, och även om man haft dem, skulle den ryska »orientrouten» i kon-

kurrensen med de andra, bättre vägarna och de stora handelsdrivande nationerna ohjälpligen ha kommit till korta. Till och med om en eller annan last under sommarmånaderna och under gynnsamma förhållanden kunnat nå Archangelsk, hade svårigheterna ej varit övervunna. Därifrån till Moskva var en lång väg på en tid, då inga moderna kommunikationsmedel stodo till buds, och innan en vara nått huvudstaden, skulle den genom de enorma transportkostnaderna ha så fördyrats, att ingen ville köpa den, ja, blivit så dyr, att den, införd genom västerländsk förmedling, blott skulle betingat en bråkdel av priset. Men det var ej blott orienthandelsplanerna, som tsaren nödgades uppgiva. Han måste med eller mot sin vilja inse, att varje försök att etablera en Ishavshandel om också blott av måttligt omfång i förväg var dödsdömt. Isen och avståndet omöjliggjorde den. Ej underligt, att hans blickar började riktas mot andra, gästvänligare och mindre avlägsna hav, mot kuster, som ej trycktes av metertjock packis och ej sveptes i polarnattens halvårslånga mörker.

Sedan århundraden hade de moskovitiska härskarnas längtan stått till det stora, isfria havet i söder, Svarta havet, som vi kalla det, men ett brett bälte av turkfolk hade skilt dem från detta deras åtrådda mål. Gång på gång hade de ränt pannan blodig mot muren, som reste sig i deras väg. På liv och död hade de kämpat med de vilda, tappra tatarerna — förgäves. Bakom tatarerna stod det osmanska rikets samlade makt, och själva voro ryssarna dåliga soldater och ännu sämre strateger. Nu då Ishavet i viss mån blivit en desillusion för Peter, var det naturligt, att det blott behövdes en erinran om dessa planer, för att han med iver skulle omfatta dem, och så komma hans personliga önskningar att för första gången efter statsvälvningen sammanfalla med regeringens politik. Redan i Archangelsk hade han låtit Gordon uppgöra en fälttågsplan, och kort efter hemkomsten gav han sitt samtycke till kriget.

Golitsyns båda fälttåg hade misslyckats ej minst därför, att hans trupper måst göra både fram- och återmarschen till lands

över stäpperna. Vis av skadan sökte man nu i vidaste mån begagna sig av flodvägarna. Medan 120,000 man under Sjeremetjev tågade mot Dnjeprmynningen, sändes en här på 31,000 man mot Azov. Det faktum, att huvudmassan av armén gick åt annat håll, har givit upphov till den föreställningen, att Azovföretaget i själva verket var av underordnad betydelse. En modern historiker har till och med kallat det »en bisak, en betydelselös detalj» och insinuerat, att den enda avsikten därmed varit att hålla Peter borta från de egentliga operationerna. Detta är alldeles oriktigt. Azovföretaget var alltjämt huvudsaken, och den kår, åt vilken det anförtroddes, var, om än relativt fåtalig, i själva verket härens kärna, dess *kvalitativt* starkaste del. Där funnos de moderna, efter västeuropeiskt mönster organiserade fälttrupperna, eliten av streltserna, det nya belägringsartilleriet och nästan alla de främmande officerarna. Dnjeprarmén däremot var en stor, oordnad härmassa av från alla håll hoprafsat, till största delen oövat manskap, som ej ansågs lämpat för en belägring av det starkt befästa Azov.

Vid Azovkåren befann sig tsaren, men han förde ej själv befälet. Detta hade besynnerligt nog ej anförtrotts åt *en* fältherre, utan vilade hos en tremannakommission, bestående av generalerna Golovin, Lefort och Gordon. Själv kallade sig Peter endast »bombardier», men alla härledningens beslut underställdes hans granskning, och artilleriet ansågs stå under hans särskilda kommando. Splittringen av överbefälet på flera händer visade sig vara ett svårt missgrepp. De tre generalerna kunde ej enas. Lefort och Gordon synas visserligen ha hållit samman mot Golovin, men sinsemellan voro de ständigt oeniga. Tsaren höll än med den ene, än med den andre, dock mest med Lefort, som vid denna tid åtnjöt hans särskilda förtroende. I sin dagbok beklagar sig Gordon bittert över schweizaren, och med fälttågets föga lysande förlopp för ögonen frestas man att ge honom rätt. Å andra sidan begick också Gordon uppenbara misstag, och det är svårt att avgöra, vilken av de båda som egentligen var den odugligaste. För övrigt

hade man nu, alla försiktighetsmått till trots, ungefär samma svårigheter att kämpa mot som Golitsyn. Mobilisering och transport togo oskäligt lång tid i anspråk, och fienden hann bereda sig till kraftigt motstånd. Man led brist på proviant och furage, och tidtals även på drickbart vatten. Disciplinen var som vanligt dålig, och av dugande officerare fanns blott ett litet fåtal.

Förtrupperna, något över 9,000 man, som redan i början av mars under Gordons befäl avmarscherat från Moskva, behövde över tre månader för att nå Azov, och hade på vägen förlorat en mängd hästar. Ännu långsammare rörde sig huvudhären, och då den äntligen kom fram, förnöttes tiden med ändlösa tvister mellan generalerna. Samtidigt började förräderiet att driva sitt spel. Ryska desertörer höllo turkarna underrättade om allt, som föreföll i lägret, och en av tsarens förtrogna, holländaren Jakob Janssen, övergick öppet till fienden och röjde hela angreppsplanen. Noggrant underrättade om ryssarnas styrka och förläggning, företogo de belägrade flera lyckade utfall och tillfogade moskoviterna svåra förluster.

Själv synes Peter ha uppfattat hela fälttåget såsom ett slags fortsättning på pojkmanövrerna. Mitt under den mest kritiska tiden företog han braskande parader, varvid han själv uppträdde i spetsen för sina artillerister, på ringaste anledning gavs salut, och den minsta framgång firades som en stor seger. Efter intagandet av två obetydliga utanverk avgick en storartad segerbulletin till Moskva, där man också pliktskyldigast sjöng Te Deum, ehuru man mycket väl visste, att anfallen på huvudfästningen blivit blodigt avslagna.

Trots alla ledningens ansträngningar och tsarens egna välmenta insatser — han laddade personligen bomber och granater och avfyrade med egen hand kanoner och mörsare — fortskred belägringen ytterst långsamt, och då man ännu efter två månader ej uppnått något resultat, beslöt man att trots Gordons varningar våga en stor stormning. Den företogs den 5 augusti och — misslyckades fullständigt. Till ingen nytta hade hundratals soldater och ett

dyrbart material uppoffrats. Trots detta gjordes ett nytt försök — med samma resultat. Efter detta var stämningen bland manskap och officerare sådan, att man ej kunde tänka på ett upprepande eller ens på att fortsätta belägringen. Den 27 september beslöts återtåget. Endast med stor svårighet kunde det verkställas. Den ena olyckan efter den andra drabbade hären. Strax i början blev den på kusten av Azovska sjön utsatt för en storm. Havet bröt plötsligt in över land, och många soldater drunknade. Längre fram måste man passera trakter, som av höstregnet förvandlats till sannskyldiga träsk, i vilka manskap, vagnar och hästar oupphörligt fastnade, och samtidigt omsvärmades man av beridna tatarer, som under ständiga anfall tillfogade ryssarna och i synnerhet eftertrupperna fruktansvärda förluster. Det hände t. ex. att ett helt regemente upprevs. Snart började provianten tryta. Hunger, köld och sjukdom härjade i hären, och överallt, var den drog fram, lämnade den efter sig döda och döende. Den österrikiske agenten Pleyer, som en månad senare färdades samma väg, berättar, att han på en sträcka av 8,000 verst (85 nymil) funnit en nästan oavbruten rad av lik, människor och hästar om varandra, alla sönderbitna av vargar. Byarna voro överfyllda av kvarlämnade sjuka, och befolkningen var smittad av fältsjukdomar. Huru stora förlusterna varit, vet man ej. Gordons uppgift, 2,000 man, avser endast de under själva belägringen stupade, och siffran förefaller ändå för låg.

Medan tsaren och »tremannakommissionen» med arméns elittrupper förgäves bemödade sig att intaga Azov, hade Sjeremetjev och hans här ej varit helt utan framgång — bland annat hade ett par mindre turkiska fästen, Kazikerman och Tagan, intagits — men i stort sett var även denna del av fälttåget misslyckad.

Med grusade illusioner, dyster och nedstämd, kom tsaren tillbaka till sin huvudstad. Visserligen sökte han trösta sig själv och andra med ett glänsande intåg, men under ytan glödde såren. Den ryska hären hade lidit en allvarsam motgång och han själv — sitt första stora nederlag. Men just motgången skapar de stora

karaktärerna, och, vad som än förlorats, en vinst var gjord — erfarenhet. Peter hade fått en lärdom, som sedan mången gång skulle hjälpa honom i livet. Han hade lärt sig, att den, som vill segra, först och främst måste lita till egen kraft.

Snabbt hämtade han sig efter olyckan. Ett av de största dragen hos honom var just hans förvånande själsspänstighet. Varje motgång eggade honom till nya ansträngningar. Nästan omedelbart efter återkomsten grep han själv regeringstömmarna och började utveckla en verksamhet, som ingen skulle ha tilltrott honom några veckor tidigare. Han uppgjorde på egen hand en ny fälttågsplan, igångsatte väldiga rustningar och vidtog en del radikalåtgärder, som trots sin planlöshet och ofullkomlighet tydligt röjde, att en ny tid var i antågande. Obekymrad om sina undersåtars efter kriget stegrade hat mot allt utländskt, inkallade han en mängd dugande främlingar, officerare från Tyskland och Skottland, ingenjörer från Österrike, Frankrike och Brandenburg, skeppsbyggare från England, Holland och Danmark. I Voronesj nära den plats, där floden av samma namn infaller i Don, började han bygga en verklig örlogsflotta, satte igång en inhemsk vapentillverkning, upprättade ammunitions- och klädesfabriker, sökte förbättra bergsbruket o. s. v. I början stötte han dock på stora svårigheter. De i utlandet anskaffade arbetarna läto länge vänta på sig, och då de äntligen anlänt och fått se, under vilka förhållanden de skulle leva, rymde många sin väg. De infödda arbetarna åter visade sig omöjliga. Tröga, ovilliga och ur stånd att förstå de främmande arbetarledarna, voro de endast till hinder, och då de efter rysk sed fingo stryk, rymde även de massvis. Därtill kommo andra ledsamheter såsom skogsbrand, varigenom en del av det timmer, som skulle användas till fartygsbyggena, gick förlorat, förföljelser mot utlänningarna, oordningar och slagsmål på arbetsplatserna samt bortslösande och förskingringar av kronans material och penningar.

En tid tycktes allt gå på tok, men Peters vilja hade med ens

hårdnat till järn, och till sist segrade den över svårigheterna. I de nuvarande guvernementen Tula, Orel, Kursk, Voronesj, Tambov och Volodga tvångsuttogos 26,000 arbetare, som under bevakning av trupper fördes till Dobro, Kozlov, Sokolsk och andra platser i skogarna vid Don, där de månader igenom fingo fälla träd för det nya örlogsvarvets räkning. Till Voronesj transporterades väldiga massor av skeppsbyggnadsmaterial, varav en del blivit rekvirerat hos enskilda skogs- och bruksägare. På hösten 1696 började arbetet, och redan den 2 april följande år gingo tre större och fyra mindre krigsskepp av stapeln. Under de närmast följande veckorna sjösattes nästan dagligen nya fartyg, och den 3 maj kunde en ståtlig eskader, ej mindre än tjugusex segel stark, bege sig nedför Don. I täten gick galären »Principium» med tsaren ombord. Svartahavsflottan syntes på väg att bliva en verklighet.

Även på armén arbetades med iver. Både inom och utom landet anställdes omfattande värvningar, på beväpning och utrustning nedlades mycken omsorg, en mängd kanoner och krigsmaterial anskaffades från utlandet, och proviantieringsväsendet omorganiserades. Trots allt detta var den nya fälthär, som på våren 1696 stod i begrepp att avmarschera till Azov, föga imponerande. Manskapet var till största delen oövat och odisciplinerat, i infanteriets beväpning och uniformering saknades enhetlighet, och kavalleriet led som vanligt brist på hästar. En fördel var, att ledningen denna gång lagts i *en* hand, men den utsedde överbefälhavaren, bojaren *Aleksej Semenovitj Sjein,* saknade tydligen alla fältherreegenskaper och synes dessutom vid denna tid ha varit en hemlig motståndare till tsaren. Vad det lägre befälet angår, var det av ungefär samma slag som förut. En del utländska officerare hade dock tillkommit, och bland dem funnos många dugliga män, men de voro alltför hatade och misstrodda av de infödda soldaterna för att kunna uträtta något av betydelse och motarbetades av sina ryska kolleger.

I januari 1696 dog tsar Ivan ännu ej trettio år gammal, men

händelsen gjorde ringa intryck. Man var då så upptagen av planer och rustningar, att den stackars sjuke mannens frånfälle knappast observerades utanför kretsen av hans närmaste. Också blev han begravd med mindre ståt, än som eljest brukades vid sådana tillfällen.

I slutet av maj återupptogos operationerna mot Azov. Med oro erfor Peter, att betydande turkiska sjöstridskrafter sammandragits i Svarta havet, och att en stark fientlig eskader redan låg i Azovska sjön utanför Donmynningen. Han befarade, att hans egen lilla flotta, som hoptimrats på så otroligt kort tid och av trä, som ej hunnit torka, och som dessutom var bemannad med oerfaret folk, ej var vuxen en sådan motståndare. Så mycket större var hans glädje och överraskning, då han kort därpå fick höra, att en del kosackiska flodpirater med sina små, rörliga fartyg angripit och skingrat den nämnda eskadern. Snart började också den nya örlogsflottan att göra nytta, ja, till och med överträffa sin herres förväntningar. Visserligen vågade den ej inlåta sig i öppen kamp med fienden, men under belägringen av Azov visade den sig ovärderlig genom att från sjösidan hindra all tillförsel till fästningen. Den 16 juni började man bombardera den senare både från land- och sjösidan på en gång. Efter att högst personligen ha avfyrat det första skottet gick tsaren ombord på »Principium» för att avvakta kapitulationen, som han trodde nära förestående, men till hans stora förvåning uteblev den. Bombardemanget hade nämligen till följd av dålig siktning gjort ringa verkan, och en rysk uppmaning till de belägrade att ge sig hade hånfullt avvisats. Ryssarna voro rådvilla, och generalerna började efter gammal moskovitisk sed rådfråga manskapet. Detta olämpliga tilltag förde till ett beslut, som i fråga om naivitet söker sin make i den nyare krigshistorien. På soldaternas inrådan beslöt man försöka en metod, som Wladimir den store enligt sägnen skall ha använt, då han år 988 intog Cherson. Redan däri ligger något tragikomiskt. De stora rustningarna, de efter västerländskt mönster omsorgsfullt utarbetade planerna och de storartade belägringsförbe-

redelserna resultera i att Europas modernaste armé, som Peter gärna vill kalla den, efter första motgång faller tillbaka på väringarnas gamla taktik. Och vad var det väl för en metod, som skulle begagnas? Jo, man skulle uppföra en mycket hög vall, som genom att omväxlande stjälpas och återuppbyggas skulle skjutas fram mot fästningen, tills man från vallkrönet kunde spatsera över på fästningsmuren och angripa försvararna med blanka vapen. Denna metod, som måhända under vikingatiden varit kvintessensen av all belägringskonst, visade sig nu mindre lyckad, och då de främmande geniofficerarna senare (den 25 juni) anlände, hade de mycket svårt att hålla sig allvarliga vid anblicken av moskoviternas förehavande, som en elak skildrare jämfört med — Trojas belägring.

De utländska ingenjörerna och de av kejsaren lånade artilleristerna, som samtidigt inträffat i lägret, gjorde genast slut på barnsligheten. Ordentliga linjer anlades, batterierna placerades på förnuftigt sätt, och artilleripjäserna inriktades av vana händer. Den 16 juli återupptogs bombardemanget och nu med god verkan. Den 17 lyckades man demolera en av fästningens bastioner, men ett samma dag utfört stormanfall misslyckades, emedan de tappra saporogiska kosackerna, som gingo i spetsen, skamligt svekos av de övriga trupperna. Ett nytt angrepp förbereddes emellertid omedelbart, men just då det skulle verkställas, gav sig fästningen frivilligt den 19 juli. Då den ej tagits »med stormande hand», fick besättningen efter gällande krigsbruk fritt avtåga, och ej ens de ryska desertörerna blevo kvarhållna, dock med undantag av förrädaren Jakob Janssen, som på tsarens uttryckliga begäran måste utlämnas och som kort därpå avrättades.

Peter hade vunnit sin första stora seger. Han strålade av lycka och stolthet, och hans framtidsplaner svällde ut till gigantiska dimensioner. Motgångarna voro glömda, men även nu hade han av dem dragit en bestående vinst, en ny lärdom av omätligt värde. Han hade lärt sig självöverskattningens faror. Han hade förstått, att varje verkligt stordåd kräver för-

utsättningar, ej blott yttre och reala, utan även inre och personliga, och vad mera var, han hade insett sin egen begränsning. Att vidga sin själ, att fylla luckorna i sitt vetande, att se och lära blev hans närmaste mål, och så beslöts den stora västerländska resan.

Att en rysk härskare begav sig på fredlig resa i utlandet var ytterst ovanligt, ja, något dylikt hade väl knappast förekommit sedan år 1075, då storfurst Izaslav av Kiev besökt kejsar Henrik IV i Mainz. I det konservativa Ryssland var emellertid det ovanliga ofta liktydigt med det opassande, och Peter behövde ej ett ögonblick betvivla, att hans resplaner, om de kommo till allmänhetens kännedom, skulle väcka det häftigaste ogillande, ja, rent av stöta på oöverstigliga hinder. Därför blevo de också omgivna med den största hemlighetsfullhet, och ännu länge efter avresan visste endast ett fåtal personer utanför hovet, att han lämnat landet. I all stillhet och under antaget namn hade han smugit sig bort.

Redan den 6 december 1696 hade tsaren låtit officiellt meddela, att en utomordentlig beskickning skulle avgå till åtskilliga europeiska stater med förslag om »återupptagande av de gamla vänskapliga förbindelserna till försvagande av det kristna namnets fiender». Efter omfattande förberedelser anträddes färden den 10 mars följande år. Ambassaden bestod av tre utomordentliga sändebud, *Franz Lefort, Fedor Aleksejevitj Golovin* och *Prokofej Bogdanovitj Voznitsyn,* åtföljda av femtiofem adelsmän och »volontärer» samt en mängd tjänare. I sviten befann sig även en viss underofficer vid Preobrazjenskigardet, benämnd *Peter Michailov.* Det var tsaren. För sitt enskilda bruk hade han låtit förfärdiga ett litet sigill med den i all sin naivitet rörande inskriften: »Min rang är en skolgosses, och jag behöver lärare».

I längden kunde resan naturligtvis ej hemlighållas, men i Ryssland uppfattades den allmänt som en nöjesresa, och det var den väl också till en viss grad. Peter ville roa sig, men han ville även och framför allt *lära.* Huvudändamålet var studier, var det redan

från början. Tanken att studera har ej, såsom man menat, uppstått först under färden. Redan inskriften på det i Moskva gjorda sigillet visar det. En annan sak är, att varken han själv eller någon annan i förväg kunde veta, vilka oöverskådliga konsekvenser denna resa skulle få. Helt säkert ha hans avsikter ursprungligen ej sträckt sig längre än till ett inhämtande av allehanda nyttiga kunskaper, som sedan kunde spridas hemma till gagn och glädje för hans undersåtar. Redan på utresan skall han visserligen ha yttrat något om att klippa skägget och korta av kläderna på sina ryssar, men det har nog ej varit så allvarligt menat, eftersom inga dylika förändringar vidtogos inom själva ressällskapet. De flesta deltagarna buro under hela färden rysk dräkt och långt skägg, och Lefort, som ju själv var västerlänning, hade lagt sig till med en fotsid tatarisk kaftan, ja, den medföljande fursten av Imeretien uppträdde till och med i en glänsande persisk kostym med vit, guldbroderad mantel. Vad Peter själv beträffar, kunde det väl hända, att han emellanåt klädde sig på västerländskt sätt, men därmed hade han, som vi sett, börjat långt tidigare. Under utresan föredrog han i allmänhet den ryska dräkten. Först efter ankomsten till Holland blev denna för en tid bortlagd. Av någon allmän dräktreform märker man intet spår.

Det är ett vanligt, i nästan alla arbeten om tsar Peter och i synnerhet i de ryska förekommande påstående, att resan väckt ett ofantligt uppseende i hela Europa. Sanningen är, att den knappast väckte något uppseende alls. I Västerlandet hade man just då andra och viktigare saker att tänka på. Fredskongressen i Rijswijk stod i begrepp att sammanträda, och alla blickar, statsmännens, köpmännens och hela den bildade världens, voro riktade åt detta håll. Ankomsten av en ambassad från ett halvbarbariskt land, som ännu stod utanför det europeiska statssystemet, och en inkognito resande moskovitisk furste förmådde knappast ett ögonblick draga uppmärksamheten från den världspolitiska brännpunkten, det lilla lustslottet vid Haag. Det är också betecknande, att i de franska kongressombudens korrespondens med sin regering

(åtta väldiga volymer i franska utrikesdepartementets arkiv) Peters namn blott en enda gång finnes nämnt, och då endast i största förbigående. Tsaren vistas i Holland några få mil från Rijswijk och ännu närmare Delft, där fransmännen höllo till, men ingen har tid att tänka på honom. Ej heller innehålla avisorna och gazetterna, dåtidens tidningar, annat än enstaka, korta och rent tillfälliga notiser om hans resa, ja, till och med då han för ett ögonblick träder ut ur sitt inkognito och blir officiellt mottagen i Haag, nämnes det blott helt flyktigt. De enda, som skänkte honom någon uppmärksamhet, voro vissa lärda och litterära kretsar, som särskilt intresserade sig för östeuropeiska förhållanden. För alla andra synes hans närvaro i Västerlandet ha varit antingen okänd eller likgiltig.

Då Peter i slutet av februari 1697 skulle anträda sin färd, och just då avresans med feberaktig spänning motsedda ögonblick var inne, hade man upptäckt en sammansvärjning mot hans liv. Några missnöjda streltser med den tyskfödde översten Johann (Ivan) Zickler, en av Sofias forna hantlangare, och två unga ryska adelsmän i spetsen hade gjort upp en plan att lönnmörda tsaren, sedan man genom en i Moskva anlagd eldsvåda lockat honom ut nattetid. I sista stund blev anslaget röjt, och konspiratörerna avrättades utan ceremonier (4 mars). På översten avhöggos först händer och fötter och sist huvudet, som därefter anbringades på en stolpe.

Den 10 mars anträddes, som nämnt, den genom dessa händelser något fördröjda avresan, och Peter syntes ha glömt alltihop, men senare skulle det visa sig, att han hade komplotten i friskt minne. Den hade kommit hans gamla hat till streltserna att återuppflamma, och deras undergång var kanske redan nu beslutad.

Snigelartat långsamt rörde sig ambassaden genom Ryssland. Det var ej mindre än 250 personer och ett ofantligt bagage, som skulle släpas fram på de usla, av vårregnet uppblötta vägarna. Sent omsider (31 mars) anlände man till det då svenska Riga, där man fick ett hövligt, men något kyligt mottagande av gene-

ralguvernören Erik Dahlbergh. Denne, som ej minst av politiska skäl ansåg sig böra respektera tsarens inkognito, sökte så mycket som möjligt undvika personlig beröring med ryssarna, och avvisade artigt, men bestämt deras försök till närmande. Då Lefort begärde att få träffa honom i och för underhandlingar om vissa viktiga frågor, ursäktade han sig dels med illamående, dels med att han saknade fullmakt att inlåta sig i negociation med främmande sändebud. Häröver blevo moskoviterna något stötta, och dessutom klagade de över att borgerskapet begärde enligt deras mening oblyga priser för livsmedel. Några andra tecken till missnöje synas de däremot ej ha visat. Så mycket mera överraskande är det, att Peter, då han år 1700 skall anföra lämpliga skäl för ett fredsbrott med Sverige, upptager bland sina »gravamina», att man i Riga förolämpat honom genom att vägra honom tillträde till befästningarna. Att han den gången reste inkognito och följaktligen ej kunnat ha ringaste anspråk på några suveräna företrädesrättigheter, låtsar han ej om, och än mindre behagar han erinra sig, att tillträdesförbudet föranletts av ryssarnas ogenerade spioneri i den för de svensk-baltiska provinsernas försvar viktiga fästningen. Då Dahlbergh på sin tid meddelade Lefort det nämnda förbudet, hade det skett i den mest hövliga form, och ambassadören hade själv i fullt erkännande av dess berättigande lovat, att man skulle foga sig därefter.

Huru välbetänkt generalguvernörens handlingssätt var, inser man f. ö., då man läser Peters samtida brev till en av sina hemmavarande vänner, Andrej Vinius. Av den där lämnade redogörelsen för iakttagelserna i Riga framgår nämligen, att svenskarnas gästfrihet missbrukats på det skamlösaste sätt. Fästningsverken beskrivas utförligt, garnisonens styrka och kanonernas antal angivas o. s. v. Senare visade det sig också, att ryssarna gjort formliga planritningar över fästningsverken och t. o. m. skaffat sig prov på svenska munderingar och vapen.

Efter elva dagars vistelse i Riga fortsatte man resan den 11 april och anlände den 14 till Mitau, huvudstaden i dåvarande her-

tigdömet Kurland, där mottagandet var det allra bästa. Hertig Fredrik Kasimir, en ungdomsvän till Lefort, övertog själv värdskapet, och en hel vecka tillbringades här på det angenämaste sätt. Man festade, dansade och gjorde utflykter i trakten. Peter glömde emellanåt bort sitt inkognito. Man fick se »kapten Peter Michailov», som han nu kallade sig, åka i hertigens vagn, uppvakta hertiginnan, taga plats vid ambassadörernas sida, hålla tal och utbringa skålar. Särskilt förvånade man sig över det sätt, varpå han gycklade med sina undersåtar, »djurskocken», som han kallade dem. Därpå gick färden till Libau. För första gången såg Peter Östersjön, havet, om vilket han engång skulle kämpa en kamp på liv och död med dess herre, den svenska stormakten. Anade han månne redan nu, att en rysk flotta snart skulle plöja dess vågor? Intet tyder därpå. Hans erövringsplaner pekade ännu vid denna tid först och främst mot söder. Ett angrepp på Sverige har på sin höjd tett sig som en avlägsen framtidsmöjlighet, och dock skulle det knappt dröja tre år, innan det blivit en verklighet.

Från Libau seglade tsaren (2 maj), blott åtföljd av några volontärer, via Pillau till Königsberg, under det större delen av ambassaden föredrog landsvägen. I den ostpreussiska huvudstaden, dit han och hans följe anlände den 7 maj, elva dagar före det övriga ressällskapet, sammanträffade han med kurfurst *Fredrik III* av Brandenburg, som låtit ställa ett hus till hans förfogande — han föredrog dock ett annat och oansenligare i Kneiphofgasse — och på allt sätt sörjde för hans bekvämlighet. Peter höll dock numera styvt på sitt inkognito. Visserligen besökte han kurfursten, men förbjöd denne att göra återvisit under motivering, att en sådan ära ej tillkomme »soldaten Peter Michailov».

Med de goda königsbergarna lär tsaren under den långa vistelsen i deras stad ha »skämtat» så kraftigt, att de sprungo och gömde sig, då de fingo syn på honom. En dag — så berättas det — mötte han en hovdam på gatan, ställde sig i vägen för henne och kommenderade ett barskt »Halt!». Då kvinnan, stel av skräck, stannade framför honom, halade han lugnt upp hennes vid bar-

men gömda ur, tittade på det, stoppade åter ned det och kommenderade: »Framåt marsch!».

Medan Peter roade sig och under det fester, baler, jakter och djurhetsningar avlöste varandra, förde ambassadörerna och de brandenburgska ministrarna ivriga förhandlingar, om vilka vi till följd av den stränga sekretess, varmed de omgåvos, tyvärr äro ganska illa underrättade. Kurfurst Fredrik föreslog en defensivallians, som tydligen i främsta rummet skulle rikta sig mot Sverige och Polen. Brandenburg och Ryssland, menade han, borde ömsesidigt stödja varandra mot eventuella svenska och polska anspråk på delar av deras områden. Ett verkligt anfallsförbund har det däremot trots vissa från preussisk sida löst framkastade förslag säkerligen ej på allvar varit tal om och allra minst om ett sådant mot svenskarna. Den turkiska frågan omöjliggjorde ännu varje tanke åt det hållet. Ej ens den tillämnade defensivalliansen kom till stånd. Det var tydligt, att ryssarna, så länge deras stridskrafter voro engagerade på annat håll, ej ville riskera att för Brandenburgs skull bli invecklade i ett nytt krig och detta så mycket mindre, som kurfursten visat sig föga intresserad av de ryska förslagen om en allmän aktion mot Turkiet. Frånsett en del muntliga försäkringar om vänskap och bistånd, medförde de långvariga förhandlingarna intet annat resultat än ett tämligen intetsägande fördrag om ömsesidiga handelsförmåner, utlämning av förbrytare, diplomatiskt ceremoniell och ryska studieresandes ställning i Brandenburg. Det undertecknades den 22 juni (2 juli) 1697.[1]

Det förefaller f. ö., som om ryssarna, efter att ha fått en smula inblick i den brandenburgska politiken, börjat betrakta sina nya vänner med ett visst misstroende. Förklaringen därtill är väl närmast den, att tsarens intressen i Polen delvis voro i strid med kurfurstens. Den 17 juni 1696 hade Johan Sobieski avlidit. Bland de många kandidaterna till den sålunda ledigblivna tronen var det

[1] Ej 12 (22) juni, såsom vanligen uppgives.

blott två, *Frans Ludvig* av Bourbon, prins av *Conti,* och kurfurst *Fredrik August* av Sachsen, som hade verkligt goda utsikter. Vad den förre angår, voro både moskoviter och brandenburgare, ehuru av delvis olika skäl, beslutna att motarbeta honom. För ingendera syntes det önskvärt att få en fransk prins, en av Ludvig XIV:s vasaller, till granne, och för ryssarna var utsikten därtill alldeles särskilt förhatlig, emedan Frankrike såsom sultanens allierade stod i vägen för deras orientpolitik. Angående Conti rådde alltså full enighet. Om Fredrik Augusts lämplighet voro »vännerna» däremot av något skilda meningar. Från rysk synpunkt vore hans val åtminstone under dåvarande konjunkturer enbart fördelaktigt. Som sachsisk kurfurste förfogade han över en stor och välrustad armé, och denna skulle — därom hade han redan givit tsaren ett hemligt löfte — såvida han erhölle kronan, sändas mot turkarna. Brandenburg åter kunde på grund av gammal rivalitet med både Polen och Sachsen ej utan missnöje och oro se en personalunion etablerad mellan dem, och det kan ej heller förnekas, att detta innebar en fara. Visserligen nödgades Fredrik III för att undgå Conti i det avgörande ögonblicket förklara sig för sachsaren, men i det längsta hoppades han, att någon av de andra kandidaterna skulle kunna göra sig gällande.

Med spänd uppmärksamhet följde den ryska ambassaden utvecklingen i Polen, och för att så länge som möjligt vara i händelsernas närhet uppsköt den dag efter dag sin avresa. Under tiden roade sig Peter på sitt sätt. Bland annat tog han lektioner i artillerilära, och lät till och med giva sig betyg i ämnet. I en ännu bevarad pergamentsurkund, daterad den 2 september 1698, förklarar överstelöjtnant *Steitner von Sternfeld,* »Haupt-Ingenieur der preussischen Festungen», att han i Königsberg undervisat »Peter Michailov» och att denne inhämtat grundliga kunskaper i bruket av eldvapen samt i allt, vad till artilleriväsen hör. Att detta intyg är något mera än en tom artighetsformel, visa tsarens under lektionerna förda anteckningar. De röja i påfallande motsats till de äldre skriv- och räknehäftena både flit och samvetsgrann-

het. Själva undervisningen synes dock ej ha varit av någon högre kvalitet. Krutrecept, kalibertabeller och ballistiska beräkningar äro blandade om varandra, och det hela verkar i hög grad elementärt. Då »artilleristen Peter» tre år senare vid en målskjutning med kanoner (i Birze) skulle praktiskt tillämpa sina lärdomar, blev också resultatet tämligen klent. Han lyckades ej en enda gång träffa målet, under det hans medtävlare, den ej fackutbildade August den starke, gjorde två »fullträffar».

Under Königsbergsvistelsen skall tsaren även ha bedrivit juridiska studier i avsikt att förbättra det ryska rättsväsendet. Det vill dock synas, som om den förbättring, han åsyftade, huvudsakligen rört — avrättningstekniken. En dag, så berättar åtminstone Pöllnitz, lät han meddela magistraten, att han önskade se en stegling. Man svarade, att det tyvärr för ögonblicket ej fanns inne någon brottsling, som gjort sig förtjänt av dödsstraff. Detta svar väckte Peters oförställda förvåning. Alltid kunde man väl hitta en eller annan person att avrätta, då det gällde att visa uppmärksamhet mot en gäst. För övrigt ginge det an att taga någon ur hans egen svit. Märkvärdigt nog synes magistraten icke ha reflekterat på detta generösa anbud.

Tsarens studier hindrade honom ej att flitigt deltaga i sällskapslivet, och vid flera tillfällen var han kurfurstens gäst. En afton under en festmåltid på slottet inträffade emellertid en händelse, som gjorde ett ohyggligt intryck på de närvarande och kom Peter att under återstoden av Königsbergssejouren självmant hålla sig borta från hovet. En betjänt råkar tappa en tallrik på marmorgolvet. Som stungen av en orm springer tsaren upp från stolen med förvridet ansikte och vilt rullande ögon. Han darrar i hela kroppen, grimaserar och skriker, drar slutligen sin värja och börjar hugga och sticka omkring sig som en vansinnig. Blott med yttersta möda lyckas man lugna honom. Efteråt, då han fått veta, vad som skett — själv synes han ej ha haft något minne därav — sökte han ursäkta sig med att det funnits anledning befara ett attentat, ja, påstod till och med, att ett dylikt verkligen tillämnats

av den stackars tjänaren. Då han med stor envishet fasthöll vid att den senare skulle straffas, måste man slutligen tillgripa utvägen att låta en för andra förseelser dömd brottsling slita spö i den verklige missdådarens ställe. Som vi längre fram skola se, voro nervösa anfall ingenting ovanligt hos Peter. Att de sammanhängde med vissa sjukliga anlag, lider intet tvivel, men därom mera i annat sammanhang.

Under dagarna 10—30 juni uppehöll sig tsaren mest i Pillau (4 mil från Königsberg). Där firade han den 29 sin namnsdag och hade, då han väntade besök av kurfursten, vidtagit storartade festförberedelser. Fyrverkeri skulle naturligtvis också förekomma. Fredrik fick emellertid i sista ögonblicket förhinder och lät genom ett par adliga herrar underrätta Peter därom. Den senare blev utom sig av vrede, kallade sändemännen djävlar och körde slutligen ut dem. Den ene, greve Kreyzen, grep han i bröstet och kastade honom handlöst på dörren. Uppträdet gjorde givetvis ett högst obehagligt intryck på det kurfurstliga hovet, men då ryssarna just stodo i begrepp att avresa, ville man ej göra affär av saken.

I mitten av juni hade utvecklingen i Polen tagit en för den sachsiske kurfursten och därmed även för de ryska intressena gynnsam riktning. Fredrik August hade den 17 juni, låt vara efter ett val av högst tvivelaktig laglighet, blivit utropad till konung, och då han kunde stödja sig på ett mäktigt stormannaparti samt dessutom hade sin egen betydande härsmakt i bakhand, syntes hans välde trots det franska partiets motstånd någorlunda tryggat. I slutet av månaden var situationen sådan, att den ryska ambassaden ej fann skäl att ytterligare förlänga sin vistelse i Ostpreussen. Den 30 gick Peter med en del av sällskapet ombord på en holländsk galliot och avseglade till Kolberg i Hinterpommern. De övriga bröto upp följande dag och togo samma väg. I Königsberg drog man en lättnadens suck. Det säges, att besöket kostat kurfursten personligen över hundrafemtiotusen taler.

Ryssarna hade ursprungligen ämnat bege sig direkt till Wien

för att anknyta närmare förbindelser med kejsaren, men då det ryska sändebudet där, djaken *Kuzma Nefimonov,* på egen hand lyckats avsluta en offensivallians med Österrike och Venedig (29 jan. 1697) och i sina skrivelser till tsaren lät förstå, att dennes besök ej blott var onödigt, utan även i ögonblicket olämpligt, ändrades resplanen, och man beslöt att i stället bege sig direkt till Holland, något som också bättre överensstämde med Peters personliga önskningar. Från Kolberg, vars fästningsverk noggrant besågos, gick färden över Berlin, där endast ett par timmars uppehåll gjordes, Spandau, Brandenburg och Magdeburg till Halberstadt. Efter att ha besökt järnverken vid Ilsenburg och bestigit Brocken, fortsatte man till byn Koppenbrügge i Hannover. Där uppehöll sig kurfurstinnan av Brandenburg, den sköna och högtbegåvade *Sofia Charlotta,* såsom gäst hos sin moder, kurfurstinnan Sofia av Braunschweig-Lüneburg, och Peter hade låtit avlocka sig ett löfte att besöka de båda damerna. I det avgörande ögonblicket svek honom emellertid modet. Då han fick veta, att utom huvudpersonerna tre prinsar och en stor del av hannoveranska hovet voro tillstädes, tog han helt enkelt till flykten. Han lämnade byn, och endast med yttersta möda lyckades Lefort övertala honom att återvända. Med en tvekan och en rädsla, som om det gällt att storma en fientlig fästning, nalkades han det kurfurstliga kvarteret, och då han beträdde den sal, där de båda höga damerna och deras svit otåligt väntade, tycktes den sista resten av självbehärskning övergiva honom. Han gjorde min av att springa sin väg, och då han blyg och rodnande framknuffats till kurfurstinnorna, dolde han plötsligt ansiktet i händerna och stammade: »Ich kann nicht sprechen». Småningom övervann han dock sin blyghet och gjorde försök att säga artigheter på holländska, men då hans kunskaper i detta språk huvudsakligen inskränkte sig till en del sjömanstermer och kraftuttryck, som för ögonblicket voro obrukbara, gick konversationen ytterst trögt. Först vid supén blev han åter helt sig själv, talade en blandning av ryska och holländska, skrattade högljutt, gestikulerade och åt kopiöst. Inför nöjet att

beskåda »detta sällsamma djur», som en av Sofia Charlottas hovdamer kallade honom, översåg man välvilligt med hans brist på bordskick och hans okunnighet om servettens rätta bruk. Han satte dock sällskapets tålamod på ett hårt prov genom att, oanfäktad av alla mer eller mindre diskreta antydningar, sitta hela fyra timmar till bords. I den efter taffeln anordnade dansen deltog han med liv och lust. Varm och svettig, utan handskar — några sådana ägde han ej — hoppade han runt i salen på det mest skräckinjagande sätt, under det herrarna i hans följe skrattade av alla krafter och fällde yttranden, som jagade upp rodnad till och med på de mest pudrade damernas kinder. Man fann bl. a., att tyskorna hade några »fördömt hårda ryggar». Om tillvaron av sådana västerländska finesser som fiskbenskorsetter hade man ingen aning. Trots sin otymplighet och sitt föga kultiverade uppträdande imponerade Peter starkt på sällskapet och ej minst på kurfurstinnorna, som med en viss saknad skildes från honom.

Från Koppenbrügge gick färden över Hameln och Minden till Emmerich vid Rhen. I sistnämnda stad lämnade tsaren ambassaden och begav sig med ett följe av tio personer ned för floden. Vid Lobith (Schenkenschanze) passerades holländska gränsen den 2 augusti, och den 7 var man i Amsterdam. Äntligen hade Peter nått sitt »idealland», och från första ögonblicket tycktes han trivas där. Om hans vistelse i Nederländerna finnas många berättelser — skada blott, att de till allra största delen äro ren dikt, produkter av folkfantasi och folkhumor. I Zaandam, den lilla staden nordost om Amsterdam — så berättas det allmänt — levde tsaren flera månader, ja, enligt Voltaire nära två år, som en enkel timmerman, arbetade dagligen på Rogges eller Kalfs varv och bodde ensam i en liten, av honom själv hoptimrad koja på Krimp i en undangömd vrå av samhället. Han bäddade själv sin säng och tillredde med egna händer sin enkla kost. För det första varade vistelsen i Zaandam blott en vecka (8—15 aug.), och Peter var ingalunda ensam, utan åtföljdes av tre uppvaktande kavaljerer och sju volontärer samt en del ryska och holländska tjä-

nare. Vidare bodde han på platsens bästa värdshus och uppehöll sig endast då och då i den nämnda kojan, som han visst icke byggt utan hyrt av en änka för sju floriner, vilka han för övrigt aldrig betalade. Huset är kanske ej ens identiskt med det, som i våra dagar utpekas såsom tsarens stuga, ja, det finns till och med starka skäl att betvivla det. Enligt de flesta samtida uppgifter tillhörde det av Peter bebodda huset smeden Guerrit Kist, av vilken den ovannämnda änkan skall ha hyrt det, men enligt församlingsböckerna hette hans värd Boij Thijsen, och av samma källa synes framgå, att den egendom, som nu kallas »het Czaaren-huis» och årligen begapas av tusentals turister, den tiden ägdes av ännu en tredje person. Vad berättelsen om tsarens dagliga id på varven beträffar, är den en ren fabel. Visserligen besökte han både de nämnda och andra varv och bar gärna en holländsk timmermans eller snarare båtförares enkla dräkt, men något regelbundet arbete har det aldrig varit tal om. Det mesta av dagen upptogs av segling och fiske, och aftnarna tillbringades på krogen med rökning och drickande. Där inleddes också en kärleksförbindelse mellan Peter och en vacker värdshusflicka, vilken enligt räkenskaperna regalerats med femtio dukater.

Att tsaren slagit sig ned i Zaandam berodde säkerligen endast på att några av de bästa timmermännen på de nya ryska varven råkat komma därifrån och av ren lokalpatriotism rekommenderat sin fädernestad. Där byggde man emellertid endast handelsfartyg, och det som mest intresserade Peter var nu engång örlogsskepp. Redan detta var för honom ett skäl att förkorta sitt uppehåll där, men det fanns även en annan orsak till hans beslut att byta vistelseort. Han började misstrivas i Zaandam. Befolkningens uppmärksamhet, som i början smickrat honom, blev i längden besvärande. Skaror av nyfikna följde honom, vart han gick, och gatpojkarna sprungo i vägen för honom, ja, det hände engång, då han knuffade till några av de mest närgångna, att de okvädade honom och till och med kastade sten på honom.

Den 15 (25) augusti flyttade tsaren och hans sällskap till Am-

sterdam, och här blev det äntligen allvar med studierna. Borgmästaren *Nikolaus van Witsen,* som själv varit i Ryssland, skrivit ett på sin tid berömt arbete om »västra och södra Tatariet» och länge fungerat såsom ett slags ombud för ryska regeringen, bl. a. vid inköp av krigsskepp, tog hand om Peter och skaffade honom tillträde till Ostindiska kompaniets varv, ett av dåtidens största och förnämsta. Efter att ha fått en bostad inom själva det för allmänheten avspärrade varvsområdet, kunde tsaren ostört ägna sig åt skeppsbyggeri. Till lärare fick han en av de äldsta och erfarnaste mästarna, *Gerrit Klaas Pool,* och arbetade med några kortare avbrott över fyra månader (30 aug. 1697—5 jan. 1698 n. st.) under dennes ledning. Efter lärotidens slut erhöll han följande betyg:

»Härmed lämnas honom (Peter Michailov) på hans begäran det vittnesbörd, att han varit en flitig och förståndig timmerman, att han i alla arbetets grenar (de uppräknas här) har skött sig så, som en god och skicklig timmerman anstår, samt biträtt oss vid byggandet av den hundra fot långa fregatten 'Peter och Paul' från första fundamentet nästan till fullbordandet. Dessutom har han under min uppsikt lärt skeppsarkitektur och konstruktionsteckning så grundligt, att han, så vitt vi själva förstå det, kan bedriva både det förra och det senare. Till sann bekräftelse (härav) har jag detta med min egen hand underskrivit. Utfärdat i Amsterdam i vår nuvarande bostad på Ostindiska varvet den 15 januari (n. st.) 1698.

Gerrit Klaas Pool

Skeppsbyggmästare vid privilegierade Ostindiska Compagniet i Amsterdam.»

Under vistelsen i Holland höll tsaren merendels strängt på sitt inkognito, kallade sig »Peterbas, timmerman från Zaandam» och tillät ej ens sin ryska omgivning att vid tilltal använda någon annan titel. Vid ambassadens högtidliga intåg i Amsterdam den 16 (26) augusti — alltså dagen efter hans återkomst dit — var han

visserligen närvarande, men hade tagit plats i en av kortegens sista vagnar. Vid den officiella mottagningen i Haag den 17 (27) september nödgades han däremot framträda offentligt, men gjorde även nu de största ansträngningar att undandraga sig uppmärksamheten. Under ambassadörernas audiens vägrade han bestämt att närvara och uppehöll sig i stället i en angränsande sal. Då några personer råkade komma in där, ville han genast avlägsna sig, och då han därvid måste passera audienssalen fordrade han, att därvarande generalstatsmedlemmar skulle vända sig mot väggen och ej titta på honom. Under vistelsen i Haag bodde han i ett sjömanslogi, kallat »De oude Doelen», där han första natten sov på en på golvet utbredd björnfäll. Den praktfulla bostad, som inretts åt honom i det förnäma »Hotel Amsterdam», hade han lämnat i vrede över att han ej fick bo i en liten vindskammare.

Med förvåning iakttogo holländarna hans enkla vanor, i vilka de helt naturligt sågo ett bevis på anspråkslöshet, ej ett utslag av blyghet, som de verkligen voro, men än mera förundrade man sig över hans omåttliga vetgirighet. Då han färdades på landsvägarna, lät han sin vagn stanna gång på gång. Än var det ett sågverk eller en kvarn, som skulle beses, än skulle en bro uppmätas och dess konstruktion undersökas, än ville han titta in i ett hus eller gå ombord på en flodpråm. Byggnadskonst studerade han för Simon Schynvoet från Leyden, mekanik för van der Heyden, befästningskonst för baron van Coehorn, »Hollands Vauban», boktryckarteknik för en av bröderna Tessing, anatomi för Ruysch och Boerhave, biologi för Loewenhock o. s. v. Det berättas, att han vid ett besök i Theatrum anatomicum i Leyden hånat några herrar i sitt följe, emedan de mådde illa vid åsynen av preparaten, och slutligen tvungit dem att bita i ett till dissektion framlagt kadaver. Av en kringvandrande barberare lärde han sig tandläkarkonstens element. Redan förut hade han, som nämnt, fuskat i yrket, och nu ansåg han sig fullt fackutbildad — till stor ledsnad för sin omgivning, som måste släppa till tänder utan resonemang. Han sysslade med snickeri, gjorde sig en säng och

uppförde en rysk badstuga. Han tog lektioner i träsnideri och teckning, lärde kopparstickskonst av Schonebeck och graverade till och med en plansch, framställande kristendomens triumf över Islam. Att han fått undervisning av den berömda målarinnan *Johanna Koerten Block,* är väl ej riktigt, men han besökte hennes ateljé, skrev sitt namn i hennes minnesbok och lät måla sig av henne.

Peters studier ledo dock fortfarande av de gamla felen ytlighet och planlöshet. Han saknar både vilja och förmåga att begränsa sig. Han ger sig ej tid att lära något ordentligt. Nyckfullt och feberaktigt fladdrar han från det ena till det andra, och vad värre är, han tror, att han genast kan och förstår allt, vad han ser och hör. Tsar Peter hade och behöll hela sitt liv igenom de mest överdrivna föreställningar om sin egen förmåga, och han fordrade, att alla andra skulle dela dem. Under de enkla levnadsvanorna och den skenbara anspråkslösheten — följder av en oövervinnelig, medfödd blyghet — döljer sig i själva verket den största egenkärlek och anspråksfullhet. Vid studiet av hans anteckningar från vistelsen i Holland häpnar man ovillkorligen över den blandning av tvärsäkerhet och okunnighet, som stundom lyser fram. Hör t. ex. början av hans beskrivning på huru man skall bygga skepp! »Om man vill göra ett fartyg», heter det, »skall man först mäta dess ytinnehåll (!) och sedan göra räta vinklar vid ändarna.»

Till följd av sin ombytlighet, sin ytlighet och sin oförmåga att begränsa sig inhämtade Peter ingenting riktigt och helt, men just på grund av dessa samma fel kom han att omedvetet utdana sig för det allomfattande reformatorskall, som väntade honom. För honom, den blivande omskaparen av en hel nation, var allmänbildning, om än ytlig, av större vikt än ett specialvetande på enstaka områden. Hans studier i Västerlandet voro egentligen blott en fortsättning av det pojkaktiga nyhets- och kuriositetsjagandet under ynglingaåren. Visserligen sträcka sig hans intressen numera över ett större fält än förr, men till sin art och kvalitet höja

de sig knappast över dem, han ådagalagt i Preobrazjenskoje och Archangelsk, och själva studiesättet erinrar väl mycket om sönderplockandet av uren från Orusjejnaja Palata. Han är fortfarande en pojke, men i ett avseende har en viktig förändring inträtt. Han intresserar sig mera för statssaker och politik än förut. Han följer med en viss uppmärksamhet utvecklingen i Ryssland och håller sig underrättad om de minsta detaljer rörande regeringen och administrationen där. Också var det ganska viktiga händelser, som just då timade i hans hemland.

Ej långt från det erövrade Azov byggdes två nya, starka fästningar, Aleksejs- och Petersfästningarna. Vid Taganrog uppfördes Treenighets- och S. Paulsfästningarna, och där anlades också en hamn. Byggandet av örlogsskepp fortsattes med iver, och till deras bestyckande användes de trehundra kanoner, som Karl XI i ett svagt ögonblick skänkt ryssarna. En gång skulle dessa samma kanoner komma att riktas mot oss. På begäran av den hemmavarande regeringen anskaffade Peter skickliga vapensmeder och ammunitionstillverkare i Holland och sände dem sjövägen till Ryssland, ja, han nöjde sig ej därmed, utan värvade på egen hand en mängd officerare, ingenjörer, lotsar, läkare, matroser och kockar — i allt 540 personer — samt hemsände ej mindre än 260 lårar skjutvapen, segelduk, snickareverktyg, kork, ankaren och kompasser m. m. Bland dessa nyttiga saker funnos emellertid också ett och annat, om vars tillämnade användning man intet vet, t. ex. ett stort kopparkar, en tung järnring och åtta väldiga marmorblock. Det är möjligt, att de sistnämnda voro avsedda »att väcka till liv konstnärers inspiration», som en författare säger, men att i dem se »början till den blivande konstakademien» är väl ändå något djärvt. Snarare kan den i en särskild lår hemsända uppstoppade krokodilen anses för en ringa begynnelse till ett naturhistoriskt museum.

I Amsterdam levde Peter, som nämnt, stillsamt och nästan obemärkt. Kanske är det därför, man fäst sig så mycket vid den korta, men bullersamma Zaandamsejouren och envisats att till-

skriva den större längd och betydelse, än den verkligen haft. I Zaandam uppehöll sig tsaren, som nämnt, endast en vecka, och hela vistelsen i Holland varade i allt blott fem månader.

Att Peter under uppehållet i Nederländerna ej inhämtat några djupare kunskaper i de många ämnen, han kastat sig över, ha vi redan antytt. Han trodde sig redan vara en mästare på alla möjliga områden, men i verkligheten hade han ej trängt till botten i något av allt det, han studerat, ja, ej ens i skeppsbyggarkonsten. Man har sagt, att han av holländarna lärt skeppsbyggeriets teori. Det är helt enkelt omöjligt. Hans läromästare kände ej ens själva till någon sådan teori. Det dåtida holländska skeppsbyggeriet vilade över huvud icke på vetenskapliga insikter och teoretiska beräkningar, utan på praktisk erfarenhet. Man följde gamla beprövade metoder och fasthöll vid dem med den största konservatism. Då därtill nästan varje större varv hade sitt eget fädernärvda och ofta strängt hemlighållna förfaringssätt, var det ej underligt, att Peters bemödanden att komma under fund med »teorien» grymt gäckades. Ju mer han ansträngde sig, dess mer förvirrad blev han, och slutligen var han nära att uppge hoppet, men just då råkade han sammanträffa med en engelsman, som fäste hans uppmärksamhet vid det engelska skeppsbyggeriet, som enligt hans påstående stod mycket högre än det holländska och på grund av sin klara, enhetliga teori var lätt att lära. Tsaren blev genast eld och lågor och beslöt att ofördröjligen resa till England. Han hade redan förut vid två olika tillfällen sammanträffat med den engelske konungen, *Wilhelm III*, som ju tillika var ståthållare i Nederländerna, och visste, att han var välkommen till dennes konungarike. Den 9 (19) januari 1698 gick han i Hellevoetsluis med ett följe av tio personer ombord på en jakt, »Transport-royal», som Wilhelm ställt till hans förfogande, och avseglade under eskort av två engelska krigsskepp. Efter en snabb överfart inträffade han två dagar senare i London, där en rymlig våning iordningställts åt honom. Denna synes dock ej ha varit belägen i det hus (Buckingham Street nr 15), som enligt en på fasa-

den anbringad minnestavla engång hyst den store mannen, utan i Norfolk Street. Då konungen tre dagar efter ankomsten besökte tsaren i hans nya bostad, fann han denne i ett av de allra minsta rummen, där han just legat och sovit tillsammans med några av sina tjänare och där luften var så skämd, att Wilhelm, nära att bli illamående, måste låta öppna fönstren trots kölden ute. Vid en kontravisit i Kensington Palace uppförde sig Peter mycket anständigt, talade holländska med konungen och underhöll sig livligt med hans svägerska, prinsessan *Anna,* varvid dock tolk måste anlitas. Tsaren fann stort behag i den blida och älskvärda, men tämligen inskränkta och mycket egenkära damen, i vilken han — kanske det var något fel med tolken — trodde sig ha upptäckt »en sann dotter av vår (ortodoxa) kyrka». De underbara konstskatterna skänkte han däremot ringa uppmärksamhet, och av de övriga samlingarna var det egentligen endast naturaliekabinettet, som intresserade honom. Blott en gång greps han av verklig hänförelse, och det var vid åsynen av en över kaminen i konungens arbetsrum anbringad vindvisare, som stod i förbindelse med en väderflöjel på taket.

På de stela, aristokratiska engelsmännen gjorde Peter ett mindre fördelaktigt intryck. De sågo blott den råa ytan och anade ej de stora egenskaper, som dolde sig därunder. Till och med en så klok och skarpsinnig man som biskop *Burnet* misstog sig på honom. Han lämpade sig bättre till timmerman, menade den berömde historikern, än till härskare över ett stort folk.

Över tre månader stannade tsaren i England och tillbringade sin tid ungefär på samma sätt som förut i Holland. Det är alltjämt samma mångfresteri, samma överdrivna, nästan sjukliga vetgirighet, samma ytliga och osystematiska studier. Han besöker myntverket, observatoriet och Royal Society. Han beser Tower och museerna, deltager i en flottmanöver utanför Portsmouth och gör utflykter till Windsor, Southampton och Hampton Court. Han bevistar ett parlamentssammanträde, dold i ett sidorum, varifrån han genom ett litet fönster kan höra och se, vad som försiggår, utan att själv

bliva sedd. Han går på teatern, men sätter sig bakom sin uppvaktning för att undandraga sig nyfikna blickar. Han är närvarande vid en maskerad, men avlägsnar sig före demaskeringen. Han strövar omkring på varven och i dockorna, iförd matros- eller timmermansdräkt, vandrar genom gatorna ensam eller med ett par följeslagare och gästar sjömanskrogarna, där han dricker öl och röker sin holländska snugga. Värdshusflickan i Zaandam får nu en efterträderska i skådespelerskan Jane Cross. Hon kostade honom femhundra guinéer, varöver han senare var mycket förgrymmad. Under vistelsen i England lät tsaren för andra gången porträttera sig och nu av den berömde *Gottfried Kneller,* Ferdinand Bols lärjunge. Porträttet, som numera finns i Hampton Court, torde, ehuru säkerligen något förskönat, vara det bästa, som existerar av Peter.

Redan kort efter sin ankomst hade tsaren utbytt sin bostad i London mot en villa i Deptford, där han var i omedelbar närhet av de stora varven, och för en gångs skull vet man med full säkerhet, var han bodde. Huset, numera kallat »Say's Court», tjänstgör i våra dagar såsom poliskontor, och gatan, som för dit, heter »Czaar's Street». Den dåvarande ägaren, amiral *John Evelyn,* berättar i sin dagbok, att ryssarna vid sin avflyttning lämnade byggnaden i ett skick, som om en mongolhövding hade huserat där. Fönstren voro utslagna, dörrarna, ja, till och med själva dörrposterna voro borttagna och uppbrända, tapeterna hängde i trasor eller voro översmorda med smuts, de dyrbara tavlorna voro sönderskurna eller helt försvunna och ramarna slagna i bitar.

I Deptford arbetade tsaren flera timmar om dagen på ett av varven och fick äntligen en smula hum om »skeppsbyggeriets teori», d. v. s. om de allmänna konstruktionsregler, som gällde i England. Till läromästare hade han den berömde *Anthony Dean.* Samtidigt fortsattes värvningarna av skickliga yrkesmän. För bergverken i Ural och för de stora kanalanläggningar, som kort förut beslutats, anskaffades en mängd ingenjörer och arbetare, och till de nya ryska varven avsändes en del engelska skeppsbyggmästare

och timmermän för att jämte några danska och venetianska kolleger övervaka »de dumma holländarna», som Peter nu kallade dem. Man lyckades även komma i förbindelse med stora industrimän och kapitalister. Till ett konsortium av sådana med lord *Thomas Caertmarthen* i spetsen överläts genom ett den 16 april 1698 undertecknat kontrakt ensamrätt att under ett år införa tobak i Ryssland, dock högst 3,000 fat. För denna rättighet skulle engelsmännen betala 48,000 rubel samt därjämte importtull efter fyra kopek skålpundet. Tsaren å sin sida förpliktade sig att omedelbart upphäva det i hans rike gällande förbudet mot tobaksbruk.

I mitten av april ansåg sig Peter ha sett nog av England och beslöt att återvända till kontinenten. Den 21 april avseglade han från London på »Transport-royal», som konungen skänkt honom. Tre dagar förut hade han under högtidliga former tagit avsked av den kungliga familjen. Vid detta tillfälle skall han till Wilhelm ha överlämnat ett litet smutsigt paket av gråpapper, som sedan befanns innehålla en oslipad diamant av omätligt värde. Historien är väl knappast mera trovärdig än den om rubinen, som han under besöket i Königsberg skall ha kastat i barmen på den brandenburgska kurfurstinnan, ehuru hon i verkligheten ej ens var närvarande, men den äger ett visst inre värde. En stor, oslipad ädelsten i ett rått och avskräckande hölje — är det ej som en symbol av Peter själv?

Den 28 april var tsaren åter i Amsterdam, och efter ytterligare ett par veckors vistelse i Holland bröt han upp för att bege sig till Wien. Hans besök hos sjömakterna, som för hans personliga utveckling säkerligen haft en utomordentlig betydelse, hade, politiskt sett, varit tämligen förfelat. Den ryska ambassadens förslag om förbund mot turkarna hade avvisats av generalstaterna, och en begäran, att man åtminstone skulle erhålla några nederländska hjälptrupper, hade mött samma öde. Holländarna hade ursäktat sig med att de av omsorg om sina handelsintressen i Levanten nödgades bevara den strängaste neutralitet i allt, som rörde den

orientaliska frågan. Dessutom hade de fört ett långvarigt, dyrbart och påkostande krig med Frankrike och voro i stort behov av vila. Vad de däremot icke talade om för ryssarna, var att de just stodo i begrepp att tillsammans med England erbjuda medling i den österrikisk-turkiska konflikten för att, om möjligt, skaffa kejsaren fria händer, innan den länge väntade striden om det spanska arvet bröt ut. Planen kom emellertid på omvägar till de ryska sändebudens kännedom och väckte hos dem den största oro. Om Österrike slöte fred med Turkiet, skulle Polen och Venedig sannolikt följa exemplet, och Ryssland skulle då nödgas att ensamt fortsätta kampen mot turkarna. Det gällde alltså att förekomma den tillämnade medlingen, och då sjömakternas anbud till följd av Karl II:s hastigt tilltagande sjuklighet säkerligen ej länge skulle låta vänta på sig, måste man handla snabbt.

I början av april 1698 lämnade större delen av ambassaden Holland för att bege sig till Wien. Tsaren och resten av sällskapet uppbröto emellertid först den 15 maj från Amsterdam och gjorde sig tydligen ingen brådska. Det tog över fyra veckor att nå den kejserliga huvudstaden. Vägen gick över Kleve, där de berömda parkanläggningarna beságos och där Peter skar sitt namn i en björk, och Bielefeld, där linnemanufakturerna besöktes, samt vidare över Minden, Hildesheim, Halberstadt, Halle och Leipzig till Dresden. Ankomsten till sistnämnda stad ägde rum den 1 juni klockan elva på aftonen. Tsaren, som undanbett sig officiell mottagning, åkte i den fjärde i ordningen av ambassadens resvagnar till slottet, där några rum ställts till förfogande, och smög sig in bakvägen. Efter att ha intagit en måltid kallade han till sig ståthållaren, furst *Egon von Fürstenberg,* och begav sig — klockan var då redan ett på natten — i dennes sällskap till den s. k. »Konstkammaren», där han dröjde ända till dagbräckningen, fördjupad i studier av de matematiska och fysikaliska instrumenten. Följande dag besåg han tyghuset, avlade ett kort besök hos änkekurfurstinnan — August själv var i Polen — och tillbringade ännu några timmar i Konstkammaren. På aftonen superade han i Fürstenbergs

hem och gjorde där bekantskap med några av hovets herrar och damer, bland vilka senare även *Aurora Königsmark,* konungen-kurfurstens bekanta mätress, befann sig. Peter var i början synbart generad, men återvann så småningom sin säkerhet och underhöll sällskapet — med att slå på trumma.

Den 3 juni åsåg tsaren krigsskoleelevernas exercis, besökte ett gjuteri och dröjde ännu en stund bland Konstkammarens skatter. Vid kvällsvarden, som intogs i det lilla lustslottet i Grosser Garten, gav han ännu en trumkonsert. Följande morgon avreste han till Königstein, där fästningsverken besågos och där han lät nedkasta granater från den 246 meter höga klippan. I Dresden väckte ryssarnas avresa liksom i Königsberg, Zaandam, Amsterdam, London och nästan alla andra städer, de besökt, stor tillfredsställelse. »Jag tackar min Gud», skriver Fürstenberg, »att allt detta avlupit så väl, i det att jag intet högre önskat än att undgå konflikter med denne mycket kinkige herre.» »Jag å min sida», tillägger general Jordan, »är glad att man åter blivit fri från en så dyrbar gäst.»

Efter att ha passerat Prag, där intet uppehåll gjordes, anlände ambassaden den 10 juni till Stockerau, där den måste stanna några dagar, dels för att invänta bagaget, som blivit efter, dels emedan mottagningsförberedelserna i Wien ännu ej hunnit avslutas. Först på morgonen den 16 kunde man fortsätta resan, men då vägarna voro fyllda av marscherande trupper, hade det långa vagntåget — det bestod av ej mindre än trettiosex fordon — ytterst svårt att komma fram och måste flera timmar hålla stilla på en äng strax utanför huvudstaden. Slutligen brast Peters tålamod. Han hoppade upp i en förbifarande postkärra, och kom så, blott åtföljd av en enda tjänare, in genom stadsporten. Först på aftonen hunno ambassadörerna med följe fram och mottogos med all den ståt, som vid dylika tillfällen plägade utvecklas. Ryssarna — i allt etthundranio personer utom tsaren — inkvarterades på skilda ställen i staden, de tre ambassadörerna i Königseckska palatset, och fingo till sitt underhåll tretusen gulden i veckan. Den högtidliga mot-

tagningsaudiensen hos kejsaren uppsköts emellertid dag efter dag, dels emedan de för den senare avsedda gåvorna ännu ej anlänt, dels och huvudsakligen emedan man å rysk sida varit taktlös nog att i förväg begära besked, om Österrike ämnade fortsätta det turkiska kriget eller ej.

Peter hade ej varit synnerligen ivrig att få se Wien, men väl där kände han sig tydligen starkt imponerad. Den kejserliga huvudstaden var visserligen ej så stor som den engelska, men under det att den senare var en av de fulaste i Europa, var den förra berömd för sin skönhet. Vackert belägen, rik på praktbyggnader, parkanläggningar och monument och därtill omgiven med kejsardömets magiska glans, gjorde den redan till det yttre ett vida finare och förnämare intryck än den prosaiska handels- och industristaden vid Themsen, och detta intryck av överlägsenhet förstärktes vid närmare bekantskap. En värld av kultur och förfining — ej blott av lyx och överflöd — öppnade sig här för främlingen, och medelpunkten i denna värld var kejsarhovet, som i majestätisk isolering tronade på samhällets topp. Peter, som funnit engelsmännen alltför demokratiska, såg med skygg beundran upp till detta hov. Pompen och ståten, den stränga, från Spanien lånade etiketten och det invecklade ceremoniellet voro också ägnade att göra ett djupt intryck på hans mottagliga sinne. Förväxlande glans och makt, såg han i kejsaren världens mäktigaste man, och då han efter många svårigheter äntligen fick träffa *Leopold,* nalkades han honom nästan som ett förskrämt barn.

Mötet ägde rum den 19 juni i lustslottet »Favorita». Tsaren fördes in bakvägen och upp för en liten vindeltrappa. Han var mycket upprörd, och för varje trappsteg tycktes hans mod sjunka. Darrande och med svettpärlor på pannan beträdde han det galleri, där kejsaren väntade honom, och vid åsynen av »Hans Romerska Majestät» sjönk han alldeles ihop. Under djupa bugningar och med blottat huvud nalkades han Leopold och ville kyssa hans hand. Kejsaren förhindrade dock själv detta och bad honom att med begagnande av sitt prerogativ som suverän behålla huvudbonaden på.

Peter följde också uppmaningen, men glömde den strax därpå och avtog åter hatten för att på ny uppmaning sätta den på igen och efter en stund åter avtaga den. Detta upprepades flera gånger under den kvart samtalet varade. Det senare, som fördes på stående fot och tolkades av Lefort, bestod f. ö. blott av intetsägande hövlighetsfraser och några tämligen banala anmärkningar om tsarens resa, väderleken o. d. Att den orientaliska frågan avhandlats, troddes den tiden allmänt, men så har säkerligen ej varit förhållandet. Från österrikisk sida hade man nämligen uppställt såsom ett villkor för att mötet över huvud skulle få äga rum, att inga politiska spörsmål därunder berördes, och att detta också blivit iakttaget, framgår av Leforts redogörelse.

Först då Peter åter var ute i det fria, lyckades han skaka av sig förtrollningen. I full galadräkt hoppade han i en liten båt, som låg i en damm, och började ro av alla krafter. »Han erinrar», säger någon, »om en skolpojke, som sluppit helskinnad från en svår examen». På aftonen bevistade han en teaterföreställning, och under de följande dagarna besåg han arsenalen, biblioteket och konstkammaren m. m. Den 29 juni firade han sin namnsdag med en glänsande fest. Bortåt tusen personer voro inbjudna, man åt och drack, dansade och musicerade, och det oundvikliga fyrverkeriet avbrändes av tsaren personligen. Han hade för övrigt redan på morgonen samma dag förvånat världen genom att bevista en romersk-katolsk gudstjänst. Den 11 juli gav kejsarhovet en maskeradbal på slottet Favorita, varvid Peter bar en frisisk bonddräkt. Under supén innehade han den sjätte platsen till höger om kejsarinnan och fick ett par gånger skåla med kejsaren, men eljest visade man honom ingen särskild uppmärksamhet. I dansen, som pågick ända till klockan fyra på morgonen, deltog tsaren med stor iver. »Han dansar utan ände och mått», skriver det spanska sändebudet.

I det glada Wien kunde Peter grundligt tillfredsställa sitt nöjesbegär, men någon politisk vinst medförde hans därvaro icke. Hans självvalda inkognito var där liksom en gång förut i Riga

en välkommen anledning att utestänga honom från alla politiska förhandlingar. Med hans officiellt ackrediterade ministrar kunde man visserligen ej vägra att underhandla, men även gentemot dem visade man sig mycket reserverad och sökte i det längsta undgå dem. Orsaken därtill var tydligen, att man ej kunde ge dem något besked, förrän resultatet av det holländsk-engelska medlingsförsöket visat sig. Lovade man dem ett energiskt uppträdande mot turkarna, vore ju all medling omöjliggjord, och därmed skulle hoppet om snar fred ohjälpligt vara förbi, ja, det goda förhållandet till sjömakterna, vilkas medlingsanbud man redan antagit, skulle till och med allvarligt störas och det just, då man behövde deras stöd i den stundande kampen mot Frankrike. Om man å andra sidan gåve ryssarna avslag, skulle dessa kanske drivas till en brådstörtad separatfred med sultanen, vilket i sin tur kunde få till följd, att denne, befriad från en av sina fiender, bleve svårare att komma till rätta med. Misslyckades åter sjömakternas mediation, skulle kejsaren i en snar framtid nödgas föra tvenne krig på en gång. Den enda utvägen syntes vara att under någon passande förevändning uppehålla de ryska sändebuden, tills situationen klarnat. Detta var emellertid lättare sagt än gjort. Moskoviterna hade tidigt börjat ana oråd och yrkade med stigande häftighet på svar, ja, i mitten av juli hotade de att omedelbart avresa, därest man ej lämnade klart besked angående sina turkiska planer. Endast med uppbjudande av hela sin diplomatiska förmåga lyckades den kejserlige underhandlaren, greve *Wenzel Kinsky*, lugna dem, och man skyndade att giva dem den länge uppskjutna audiensen hos kejsaren. Den ägde rum den 18 juli. Tsaren var närvarande, men höll sig i bakgrunden. Då Leopold enligt gällande bruk frågade ambassadörerna efter deras herres befinnande, svarade de utan att ändra en min, att han vid deras avresa från Moskva varit vid god hälsa. Även under den därpå följande festmåltiden var Peter tillstädes, men stod bland de uppvaktande kavaljererna bakom Leforts stol och förtärde endast några glas vin, som sändebudet räckte honom halvt

i smyg. Samma afton avreste en del av ryssarna till Venedig, och tsaren själv beredde sig att följa efter dagen därpå. Han hade uppgivit hoppet om att på egen hand kunna rycka österrikarna ur deras obeslutsamhet.

I Venedig ämnade Peter studera fartygskonstruktioner och särskilt de med åror framdrivna galärerna, men samtidigt hade han ett politiskt skäl att bege sig dit. Den gamla handelsrepubliken hade med iver deltagit i kampen mot turkarna, och med dess hjälp hoppades han kunna påverka kejsaren. Venetianarna å sin sida motsågo den ryska visiten med stora förväntningar och förberedde ett storartat mottagande. De för sin del hade ingen lust att respektera tsarens inkognito, utan ville tvärtom förläna besöket en så officiell prägel som möjligt. Signorian hoppades nämligen, att den moskovitiske härskarens närvaro skulle avskräcka sultanen från nya fientligheter mot republiken och göra honom böjd för fred. Härtill kom, att man inom de kyrkliga kretsarna allmänt hade den något naiva föreställningen, att Peters egentliga avsikt med Italiaresan var att lägga sig själv och hela sitt folk för påvens fötter. Också blev besvikelsen stor, då den efterlängtade gästen i sista ögonblicket sände återbud. På morgonen den 19 juli, just då de i Wien kvarvarande medlemmarna av ambassaden stodo i begrepp att anträda färden mot söder, beslöt tsaren att hals över huvud återvända till Moskva.

III.

VERKET BÖRJAR.

I kampen mellan Sofia och Peter hade, som vi minnas, huvudmassan av streltserna ställt sig på den förras sida och ryckts med i hennes fall. Ehuru behandlade med större mildhet, än man skulle ha väntat, hyste de ovilja mot den nya regimen och ej minst mot tsaren personligen. Det var dock först, då den senare angrep deras privilegier, som denna ovilja stegrades till dödligt hat. Då de efter Azovfälttågen ville enligt gammal vana återvända till sina familjer och njuta privatlivets lugn, blevo de i stället kommenderade till de nya fästningsbyggena eller förlagda som bevakningstrupper vid den avlägsna litauiska gränsen. Särskilt bland de vid Dvina posterade streltseravdelningarna var missnöjet stort. Under förevändning att ej ha fått ut sin sold i rätt tid deserterade en mängd soldater och begåvo sig hem till Moskva. Där blevo de emellertid gripna och återsända till sina regementen. Då de nu började upphetsa sina kamrater och Peter i brev uttalade sitt ogillande av att de behandlades så skonsamt, befallde regeringen, att de skulle utlämnas och straffas, men denna order blev ej åtlydd, och i stället utbröt ett fruktansvärt myteri. Med anledning av en skrivelse, som sades härstamma från Sofia och vari streltserna uppmanades att komma till hennes hjälp, satte sig hela styrkan, i allt 2,200 man i marsch mot huvudstaden. De rasande soldaterna svuro att förstöra Slobodan, härden för alla de nya påfunden, och utrota det härskande partiet. Ej ens tsaren skulle skonas — att han var utomlands, sy-

nes man ej ha vetat om — emedan han gjort gemensam sak med de hatade främlingarna. Den lediga tronen skulle därpå erbjudas Sofia eller, om hon avböjde, Vasilij Golitsyn, vilken »alltid varit nådig mot streltserna».

Rebellhopens anryckande väckte givetvis en oerhörd bestörtning i Moskva. De förmögna flydde ur staden och gömde sig i de kringliggande byarna. Regeringen var rådvill, och då det till på köpet började jäsa inom garnisonen och bland det lägre folket, tappade den alldeles huvudet. Blott en av dess medlemmar behöll fattningen, nämligen Boris Golitsyn. Han kallade till sig Gordon, och på dennes inrådan sändes de värvade utländska trupperna, omkring 4,000 man, mot fienden. Medförande tjugo lätta fältkanoner och riklig ammunition avmarscherade de den 13 juni från huvudstaden. På aftonen den 17 stötte de plötsligt på de upproriska, som hunnit till floden Istra, och på morgonen följande dag kom det vid Voskresenskijklostret till en kort, men ganska blodig kamp, som slutade med streltsernas nederlag. Några lyckades rädda sig genom flykten, men de flesta tillfångatogos. En del torterades och dödades omedelbart, andra inspärrades i de kringliggande klostrens källare i avvaktan på rannsakning och dom.

Det var underrättelsen om streltsermyteriets utbrott, som förmådde tsaren att så plötsligt uppge sin Venedigresa och vända hemåt. Med stor hast gick färden till Krakau, men då man där mottog lugnande underrättelser, minskades farten något, och Peter gav sig till och med tid att besöka de berömda saltverken vid Wieliczka samt det polska lägret vid Bochnia, ja, fyra hela dagar (31 juli—3 aug.) låg han stilla i Rawa Ruska, där han sammanträffade med *August den starke* och, som vi senare skola se, förde en del hemlighetsfulla förhandlingar med denne. På aftonen den 25 augusti inträffade tsaren i Moskva och begav sig omedelbart ut till Preobrazjenskoje utan att underrätta någon om sin ankomst. Nyheten spred sig emellertid genast, och följande morgon infunno sig regeringens ledamöter, de högsta civila och militära ämbetsmännen i huvudstaden samt en del förnäma bojarer för att fram-

föra sina underdåniga lyckönskningar. Föga anade de, vad som förestod.

Efter en stunds väntan utanför den lilla stuga, där Peter uppehöll sig, fingo de se sin härskare träda ut genom dörren till synes vid bästa lynne. Han besvarade deras hälsningar påfallande vänligt, upplyfte de vördnadsfullt knäböjande stormännen, omfamnade och kysste flera av dem och visade sig, kort sagt, ytterst nådig, men därpå inträffade något hart nära otroligt. Plötsligt — så berätta de kejserliga diplomaterna Guarient och Korb — framtog tsaren en stor sax och började utan ett ord till förklaring avklippa skägget på de närvarande. Det första offret var fältmarskalken Sjein. Därpå kom turen till Romodanovskij, »konungen av Pressburg», och sedan till de övriga allt efter rang och värdighet. Endast några få av de mest vördnadsvärda gubbarna, såsom patriarken Adrian, furst Michail Tjerkasskij och Tichon Strjesjnjev, skonades. Tre dagar senare (d. 29 aug.) utfärdades en ukas av innehåll, att alla, som efter den 1 september, den ryska nyårsdagen, buro skägg, skulle betala en viss avgift till staten.

Må man i Peters tilltag att klippa sina stormän se ett pojkstreck eller, som andra säga, en »sultannyck», på ryssarna gjorde det ett ytterst pinsamt intryck. Svårligen hade man kunnat drabba dem på en ömtåligare punkt än just denna. Det långa skägget var av gammalt deras stolthet och förnämsta prydnad, symbolen för det äkta gammalryska, särmärket, som framför allt annat skilde dem från »de västerländska barbarerna». I början dolde de dock någorlunda sitt missnöje, tröstande sig med att det hela, ukasen inberäknad, varit ett av de grova skämt, som tsaren stundom tillät sig. Snart skulle de dock komma underfund med att han menade allvar. Den 1 september, den dag, då skäggförordningen trädde i kraft, gav Sjein en stor nyårsfest i sitt palats. Plötsligt infann sig Peter med ett mindre följe, och då han observerade, att flera av de närvarande ännu buro skägg, lät han genast klippa dem. De motspänstiga trakterades med örfilar och sparkar. Liknande scener förekommo därpå nästan dagligen, och det berättas, att personer, som

sökte audiens hos tsaren, helt enkelt blevo avvisade, om de buro skägg. Säkert är, att redan kort efter Peters hemkomst nästan alla de långa skäggen försvunnit ej blott vid hovet, utan även inom de högre kretsarna i allmänhet. År 1701 kom en ny förordning om skäggskatt, och 1705 fastställdes en formlig taxa för skäggbärande. Storköpmän och andra särskilt förmögna personer skulle erlägga 100 rubel, hovdignitärer, högre ämbetsmän och vanliga köpmän 60 rubel samt övriga borgare 30 rubel. Att märka är dock, att den, som en gång betalt sin avgift och erhållit ett s. k. »kvittomynt», skulle för all framtid få ha sitt skägg i fred, och vidare, att blott städerna, men icke landsbygden, berördes av den nya beskattningen. Då skäggiga bönder kommo till städerna, hade de dock att erlägga en kopek pr person och besök.

Man har tvistat om ändamålsenligheten av Peters skäggreform, men alla ha varit eniga om att den vittnade om stor originalitet, och dock var den lika litet originell som de flesta andra av hans reformer. Redan Ivan IV och Boris Godunov hade ägnat »hårfrågan» mycken uppmärksamhet, och den senare hade till och med infört den s. k. polska frisyren vid sitt hov. Även Aleksej och Fedor hade sysslat en del med saken, och den senares första gemål, *Agafja Sjemenovna,* hade i Peters barndom fört en kort men förbittrad kamp mot de långa skäggen. Skäggreformen hade alltså sina föregångare, och detsamma gäller den dräktreform, som ungefär vid samma tid påbörjades. Flera av de mera upplysta bland Peters företrädare hade strävat att förenkla klädedräkten, och de senaste försöken i denna riktning hade gjorts av Fedor, som befallt de förnämsta bojarerna (blisjnie bojare) att lägga bort »ochabenj» och »odnorjadkan»[1], samt av Sofia, under vilkens regering den västerländska dräkten varit högsta mod vid hovet.

I februari 1699, då tsaren vid en fest fick se, att några personer hade överdrivet långa ärmar, avklippte han högst egenhändigt dessa under motivering, att sådana voro hindersamma vid arbete, hängde

[1] »Ochabenj» var en kaftanliknande ytterrock med långa, vida, nedtill uppskurna ärmar och nedvikt, fyrkantig krage. »Odnorjadkan» liknade ochabenj, men saknade krage.

fast i allting och släpade i maten, då man åt. Den 4 januari följande år kom den första dräktukasen. Hovets och statens ämbetsmän förständigades att med det snaraste och senast i veckan före fastan anlägga europeisk dräkt. Vinterkostymen skulle vara efter ungersk modell, sommarkostymen efter tysk. Förordningen gällde även hustrur, söner och döttrar till de nämnda ämbetsmännen. Endast motvilligt och dröjande fogade man sig efter den, och blott genom hotelser om stränga straff lyckades Peter genomdriva sin vilja. Den 20 augusti följde en ny, ännu strängare ukas. Alla ryska undersåtar utan undantag och alltså även bönderna skulle klä sig på västerländskt sätt. Förändringen skulle i den mån, den angick männen, vara fullt genomförd senast den 1 december. Kvinnorna fingo ytterligare en månads anstånd. Samtidigt uthängdes modeller till de nya dräkterna vid stadsportarna. Med verkställandet gick det dock trögt, och de kläder, man gjorde sig, hade i allmänhet blott ringa likhet med de upphöjda förebilderna. Också utkom 1701 ännu en ukas med skarpa påminnelser och en bifogad beskrivning på alla de särskilda klädespersedlarna från herrarnas hattar och rockar till damernas mest intima plagg. Allt skulle vara västerländskt. Ej ens ryska knivar och dolkar fingo bäras.

Peters skägg- och dräktreformer voro, som vi sett, ingalunda en sådan nyhet för ryssarna, som man vanligen föreställer sig. Ej heller fingo de så stor betydelse, som det påstås. De högre samhällsklasserna, hovet, ämbetsmännen, officerarna o. a. påverkades visserligen därav, och i storstäderna blevo de så småningom genomförda, men den stora massan av folket lämnades nästan oberörd. Alla ukaser till trots fortfor den ryske bonden att bära sitt långa skägg och sina fäders dräkt. Ett försök att påtvinga honom skäggskatten, som ju i början endast uppburits i städerna, misslyckades alldeles, och förordningarna om klädedräkten mötte så häftigt motstånd på landsbygden, att tsaren självmant avstod från att tillämpa dem där.

En av de viktigaste uppgifter, som väntade Peter vid hans hemkomst, var streltsernas bestraffning. »Miloslavskijernas utsäde har

grott än en gång», skall han ha sagt, då han mottog den första underrättelsen om myteriet. Uttrycket är i själva verket ej hans, utan lånat ur Romodanovskijs rapport, men det återger icke dess mindre hans egen uppfattning. För honom var det skedda någonting mera och vida farligare än ett vanligt soldatupplopp. Det var ett återuppblossande av den eld, som flammat kring hans barndomshem och sträckt sina röda tungor ända upp till gossetronen. Han hatade streltserna, hans släktingars och vänners bödlar, Sofias blodbesudlade medbrottslingar, som mer än en gång stått honom efter livet. »Då jag var barn», skriver han, »kom mig tanken på dessa upproriska streltser att darra och jagade bort sömnen från mina ögon.» Han hatade dem för den skräck, de injagat hos honom, och för att de alltid varit hans fiender, men än mera hatade han dem, emedan han i dem såg reaktionens verktyg, ett giftigt vapen i händerna på de dolda makter, som ville kväva hans stora livsverks spirande frön. För honom är det »Miloslavskijernas utsäde», som gror, ty med namnet Miloslavskij förbinder han allt ont och fientligt, både de gamla ogärningar, som verkligen knyta sig därtill, och de nya reaktionssträvanden, som, även om de längre fram själva föra det på sin fana, egentligen ej ha något därmed att skaffa. Att »Miloslavskijerna» i själva verket varit ett framstegsparti, och att han själv vid dess störtande gått reaktionens ärenden, varken kan eller vill han förstå. Ej underligt, att andra, mindre initierade, kunnat misstaga sig därpå!

I mitten av september 1698 började den stora streltserprocessen. Undersökningen leddes tidtals av tsaren personligen, och tortyr användes i större utsträckning än kanske någonsin förut i Ryssland, däremot ej, såsom det påståtts, under grymmare former. Man hissade upp de olyckliga i armarna, piskade dem till blods med »knuten»,[1] brände dem med glödgade järn o. s. v., men detta var intet nytt. Peter har varken lagt till eller tagit från, och att han för detta speciella tillfälle »uppfunnit nya metoder», är en fa-

[1] »Knuten» beskrives av danska sändebudet Just Juel såsom »ett slags pisk, vilken, gjord av pergament och kokt i mjölk, är så hård och skarp, att man kan hugga med den som med en värja».

bel. Metoderna voro i själva verket desamma, som använts redan på Ivan den förskräckliges tid, varken bättre eller sämre, men den tiden skänkte man dem ingen uppmärksamhet i Västerlandet. Nu däremot hade detta börjat få upp ögonen för Ryssland och såg med fasa, huru Peter hanterade sina upproriska undersåtar. Skådespelet var nytt för Europa, och därför trodde man, att det också var nytt för ryssarna. Streltsernas behandling, ehuru i full överensstämmelse med gammal rysk lag och rättsuppfattning, tedde sig för västerlänningarna som ett utslag av personlig grymhet hos tsaren.

I Preobrazjenskoje hade fjorton tortyrkamrar inrättats. Män och kvinnor, höga och låga torterades där på den ringaste misstanke om att de visste något angående upprorets anstiftare. Att man som vanligt gick fram med stor grymhet, är otvivelaktigt, men de flesta av de berättelser, som spritts därom, äro bevisligen osanna eller i hög grad överdrivna. Sedan några av delinkventerna röjt planen att återuppsätta Sofia och nämnt den skrivelse, som tillställts trupperna och som allmänt ansågs ha kommit från henne, blev även hon underkastad förhör. Det säges, att Peter själv torterat henne, men det låter föga sannolikt. Däremot torde han personligen ha förhört både henne och ett par andra av sina halvsystrar, *Marfa* och *Maria,* som misstänktes för delaktighet. De nekade alla på det bestämdaste. »Jag har ej utfärdat något upprop», skall Sofia ha sagt, »men betvivlar ej, att streltserna ville ha mig till regentinna, vilket jag ju redan en gång varit.» Slutligen lät dock Marfa förmå sig till ett slags bekännelse, men denna synes endast ha innehållit, att hon genom brev och bud underrättat Sofia om streltsernas anmarsch och deras önskan att uppsätta henne på tronen. Vare sig tsaren ansett detta graverande nog eller — något som förefaller mera sannolikt — haft kännedom om andra, för storfurstinnorna mera besvärande omständigheter, lät han sätta dem under sträng bevakning. Sofia fick dock stanna kvar i Novodjevitjij monastir och behandlades ännu påfallande väl. Värre gick det för de stackars streltserna.

Den stora förräderiprocessen slutade med dödsdomar i hundra-

detal. Den 30 september 1698 började avrättningarna. Den dagen sändes tvåhundra man i döden. Det berättas, att man på vägen till avrättsplatsen gjorde halt framför tsarens hus i Preobrazjenskoje och att Peter redan där lät verkställa fem exekutioner, ja, att han själv och hans vänner förrättade bödeltjänst. Denna historia, som vunnit allmän tilltro, saknar allt stöd i det numera framletade aktmaterialet och torde endast grunda sig på lösa hörsägner, som kritiklöst återgivits av främmande sändebud i deras relationer och dagböcker.

De flesta avrättningarna skedde på Röda torget i Moskva, där en lång trädstam tjänade som stupstock. Dit fördes offren i ett slags slädar, två i varje med tända ljus i händerna. Fyrtio à femtio åt gången bundos de vid trädstammen och halshöggos med bilor. Några blevo dock hängda eller spetsade på pålar. Vi äga f. ö. ett slags statistik över bödlarnas arbete. Den 11 oktober avrättades etthundrafyrtiofyra personer, den 12 tvåhundrafem, den 13 hundrafyrtioen, den 17 hundranio, den 18 sextiofem, den 19 hundrasex o. s. v. En del streltser — det säges tvåhundra — fördes till Novodjevitjij monastir och upphängdes i träden framför Sofias fönster. Tre av dem, som erkänt, att de framfört en petition till storfurstinnan, placerades tätt invid rutorna med på trägafflar stödda, högt uppsträckta armar och kopior av böneskriften i händerna. Veckor igenom stodo de där till straff och varnagel för tsarevnan. Denna hade, som nämnt, i början blivit milt behandlad, men någon tid efter processens slut skärptes hennes straff. Hon miste sin storfurstliga rang, berövades sin omgivning och inspärrades i en trång cell, där hon som »nunnan Susanna» fick föra en stilla och glädjelös tillvaro, tills döden befriade henne (den 3 juli 1704). Ett liknande öde drabbade den äldre systern, Marfa. Hon fördes till Uspenskijklostret vid Alexandrovo, blev »nunnan Margareta» och dog i juni 1707 efter nära nio års fångenskap.

Även i Azov, Bjelgorod och på andra platser anställdes streltserprocesser. Man förhörde och torterade. Hundratals människor måste vandra till stupstocken eller galgen, och tusenden förvisades

till Sibirien och andra avlägsna delar av det ryska riket. Några andliga, vilkas enda brott bestod i att de bett om seger för de upproriska, avlivades på ett särskilt grymt sätt. De av de anklagade, som ej kunde fällas, förbjödos vid livsstraff att visa sig i Moskva. I november 1698, då Peter begav sig till Voronesj, avstannade blodsarbetet för några veckor, men i januari 1699 var det åter i full gång. Nya massavrättningar företogos nästan varje dag, och på Röda torget lågo hopar av döda, som spredo en ohygglig stank. Liken blevo sent omsider undanskaffade, men man nöjde sig med att kasta dem ut på fälten omkring staden, där de fingo ligga och ruttna eller förtärdes av hundar och korpar. Många lämnades dock avsiktligt kvar på torget för att tjäna som avskräckningsmedel. Ännu 1727, alltså tjugoåtta år senare, kunde man där se pålar med avhuggna människohuvuden och galgar med knippen av hängda soldater.

Peter hade beslutat att alldeles utrota streltserna, de på en gång upproriska och odugliga livtrupperna. Samtidigt med avrättningarna upplöstes regemente efter regemente. På våren 1699 funnos blott sexton kvar, och genom ett dekret av juni s. å. upplöstes även de flesta av dessa. Ingen strelts fick hädanefter bo i Moskva eller ens ha sin familj där, och ingen sådan fick taga krigstjänst eller bära vapen. Redan förut (nov. 1698) hade tsaren i ett öppet brev till Rysslands folk dekreterat, att de avrättades hustrur och barn skulle vara fredlösa och att ingen skulle dista sig att lämna dem skydd, bröd eller arbete. Sådant var alltså slutet. Den en gång tappra och frejdade, men så småningom i laster och brott nedsjunkna streltserkåren hade upphört att finnas till. Den hade i själva verket redan för länge sedan förlorat nästan allt existensberättigande och i stället för ett värn blivit en fara för samhället. Redan därför måste den bort. Den hade gjort sig till ett verktyg för ett murket, utvecklingshämmande system. Därför var det dubbelt nödvändigt att förinta den. Peter hade rätt, och att han använde skräcken, det enda medel, som kunde bita på hans råa och okunniga folk, även det må vara honom förlåtet. Den, som vill målet, måste vilja medlen.

Streltserkårens upplösning var en nödvändighet, och i stort sett blev den till välsignelse, men i ett avseende medförde den en verklig olägenhet. Den nya härorganisationen var ännu ej genomförd. Den gamla armén hade stympats, innan den nya var färdig, och det just vid en tidpunkt, då kriget med Sverige stod för dörren. Också hade knappast tre månader förflutit, förrän Peter insåg faran, och mot sin vilja måste han bekväma sig till att »kalla de döda till liv». En del streltserregementen i provinserna, som trots att de ej tagit del i myteriet, blivit upplösta (genom en ukas av den 11 september 1698), återupprättades redan den 20 januari 1699 och voro bland de få, som ej berördes av det förutnämnda junidekretet. År 1702 upprättades dessutom fyra nya regementen av streltsertyp, och 1704 tillkommo ytterligare fyra eller fem dylika. Först 1705, då några av de avskedade soldaterna bildade friskaror deltagit i Astrakanoroligheterna, försvunno de sista resterna av den gamla streltserorganisationen.

Ännu innan Ryssland hunnit hämta sig efter blodscenerna och med begagnande av den fruktan, han injagat hos sina fiender, gick Peter vidare på de våldsamma reformernas bana. Efter skägg och kläder kom turen till bostäderna. De låga dörrarna, de små mot gården vettande fönstren, de dåliga eldstäderna, de eldfarliga halmtaken och den totala bristen på vad vi kalla bostadshygien — allt gav anledning till lagstiftning. Bland annat förbjöds byggandet av stall, svinstior, lador o. dyl. vid allmän gata. I städerna uppfördes på regeringens initiativ europeiska hus för att tjäna såsom mönster vid andra byggen, och i Moskva tillsattes en särskild kommission för att övervaka byggnadsverksamheten.

I slutet av 1699 följde kalenderreformen. Dittills hade den ryska tideräkningen utgått från världens skapelse, som antogs ha ägt rum år 5508 f. Kr. och börjat den 1 september, men nu påbjöds (ukas av 20 december), att man i stället skulle räkna från Kristi födelse med den 1 januari som nyårsdag. Den första nyårsdagen efter den nya kalendern firades med gudstjänst, klockringning, kanonsalut,

illumination och fyrverkeri. Festligheterna varade ända till den 6 januari, då den s. k. vattenvigningsdagen inföll. På denna dag brukade tsaren efter gammal sed deltaga i en högtidlig, av präster inledd procession, men till allmän bestörtning uteblev Peter. I stället för att på företrädarnas sätt skrida fram i österländsk härskarskrud med en helgonbild i handen, stod han, iförd översteuniform, framför fronten av sitt regemente och hälsade den förbitågande processionen med sin värja.

Ehuru tsarens reformer ännu voro jämförelsevis oskyldiga, väckte de, som vi skola se, ovilja i vida kretsar. En av dem synes dock ha hälsats med verklig tillfredsställelse inom alla samhällsklasser med undantag av prästerskapet och vissa religiösa sekter. Det var tobaksförbudets upphävande. Tobaken var ingalunda okänd i Ryssland. Bruket därav var tvärtom oerhört utbrett, ja, så utbrett, att det blivit en verklig fara för folkhälsan. Redan tsar Michail hade sett sig nödsakad att vid strängt straff förbjuda det, ett förbud, som förnyat av Aleksej och upptaget i dennes lagbok ännu år 1697 var i full kraft. Överträdelser straffades med böter, tortyr, stympning, fängelse och till och med döden, men intet hjälpte. Ryssarna rökte och snusade i smyg, och inom landet drevs en omfattande smyghandel med den förbjudna varan.

Redan före den västerländska resan hade Peter lättat något på förbudet och medgivit ett begränsat tobaksbruk mot erläggande av en dryg avgift till staten. Efter att ha träffat det förutnämnda importavtalet med det engelska konsortiet lät han helt frigiva tobaken.

År 1698 vidtogos en del förenklingar i skatteväsendet, och följande år infördes stämpelpapper, varigenom kronan erhöll en ny och betydande inkomstkälla. Vid samma tid fick Ryssland sin första orden, som uppkallades efter S. Andreas och som ursprungligen var ett rent militärt utmärkelsetecken, men längre fram utdelades även för civila förtjänster. År 1700 tillsattes en kommission för utarbetande av en ny allmän lagbok, och till ledning för dess verksamhet gjordes utdrag ur främmande lagar, ej minst ur den svenska landslagen. Sistnämnda år utfärdades även en del ordnings-

föreskrifter, bl. a. ett förbud för civila personer att bära vapen, och den 30 december 1701 följde en ukas, som mer än de flesta andra röjer det nya systemets liberala anda. Det förbjöds uttryckligen att göra knäfall, då tsaren passerade, eller taga av huvudbonaden, då man gick förbi hans bostad. Ej heller skulle det vara tillåtet att i böneskrifter till honom begagna vissa dittills allmänt brukliga uttryck för ödmjukhet. Året därpå började den stora familje- och äktenskapsreformen, som för den ryska kvinnan öppnade terems dörrar och säkrade hustrun mot att utan laga skäl förskjutas av sin man. Genom ett dekret av 1704 sökte Peter göra slut på den gamla, i vissa delar av landet kvarlevande oseden att avliva vanskapta eller oäkta barn. Bland andra framsteg under denna första reformperiod må nämnas upprättandet av offentliga apotek i de större städerna, grundandet av moderna boktryckerier, anläggandet av barnhus — det första 1706 i Novgorod — fattiggårdar, sjukstugor och skolor.

Utan tvivel förtjänar Peters inre styrelse under dessa år allt erkännande, och med tanke på de svårigheter, han hade att övervinna, frestas man onekligen i första ögonblicket att skänka honom samma odelade beundran, som lyser fram ur nästan alla äldre skildringar av hans liv och regering, men å andra sidan kan man vid närmare granskning ej undgå att lägga märke till de stora svagheterna i hans verk. Det saknar sammanhang och konsekvens och bär i alltför hög grad det planlösa experimenterandets prägel. Överallt gapa luckor. Somliga synes tsaren — själv föga logisk till tanke och natur — ej ens ha observerat, andra märkte han väl, men saknade förmåga eller tid att fylla dem. Det var ej minst tiden, som brast. Ända till 1718 var han alltför upptagen av krig och utrikespolitik för att med full kraft kunna ägna sig åt det inre omdaningsverket.

IV.

FRÅN NARVA TILL POLTAVA.

Ännu år 1697, då den västerländska resan anträddes, hade Peter säkerligen inga allvarliga planer på att angripa Sverige. Visserligen drömde han redan som yngling om att bana sig väg till havet, men han visste ej riktigt, vilket hav det skulle vara, och då han 1694 äntligen träffade sitt val, föll detta, såsom vi sett, ej på Östersjön, utan på Svarta havet. Att han under vistelsen i Mitau och senare i Holland och England låtit undfalla sig yttranden angående fördelen för den ryska handeln av att förvärva sig en hamn på Östersjökusten, är väl möjligt, men bevisar intet, och lika litet kan man bygga på de lösa rykten, med vilka det danska sändebudet i Moskva, kanslirådet Heins, ett år senare undfägnade sin herre. Mera belysande för tsarens avsikter gentemot oss äro sådana fakta, som att han i juni 1697 avvisade det förutnämnda brandenburgska förslaget om en allians mot svenskarna, att han i augusti tänkte sända en beskickning till Stockholm för att förnya Kardisfreden och sluta ett defensivförbund med Karl XII samt att den ryska ambassaden under vistelsen i Nederländerna underhöll de vänskapligaste förbindelser med det därvarande svenska sändebudet, Nils Lillieroot. Att i allt detta se »idel falskhet och bedrägeri», som en av våra äldre historiker säger, äga vi ingen rätt till. Peters politik är under hela utrikesvistelsen med undantag av de allra sista veckorna alldeles icke svenskfientlig. Hela hans strävan går vid denna tid ut

på att få till stånd en kraftig aktion mot turkarna. Han vill förmå sina vacklande bundsförvanter, i främsta rummet den starkt fredsbenägne kejsaren, till nya ansträngningar i det turkiska kriget och, om möjligt, intressera även andra makter för vad han kallar »hela kristenhetens stora sak». Först då detta misslyckas, då han i Haag, London och Wien finner döva öron och då han får veta, att Österrike står i begrepp att lämna sina allierade i sticket, först då börjar han bli mogen för en utrikespolitisk omorientering.

Då Peter i juli 1698 lämnade Wien, hade han så gott som uppgivit allt hopp om en ny kejserlig offensiv mot Turkiet, och då en sådan syntes honom vara en nödvändig förutsättning för att han med någon utsikt till framgång skulle kunna fortsätta sitt eget turkiska krig, började han allvarligt tänka på fred. Det gällde emellertid att handla snabbt för att ej bli förekommen av Leopold. Lyckades sultanen befria sig från denne sin farligaste fiende, skulle nämligen det övergivna Ryssland ha ringa förhoppning om att erhålla ens någorlunda drägliga fredsvillkor. Å andra sidan var det tydligt, att man endast genom stora uppoffringar skulle kunna köpa sig en separatfred, och under alla förhållanden måste man räkna med ett uppgivande av Svartahavs-planerna. Givetvis har tsaren svårt för att vänja sig vid tanken, att Ryssland för obestämd tid framåt, kanske för alltid, skulle vara avspärrat från havet, och helt naturligt börjar han rikta förstulna blickar mot Östersjön. Där står emellertid Sverige på vakt, och ännu ryggar han tillbaka för en kraftmätning med denna det dåtida Europas första militärmakt. Det är först, sedan han kommit till insikt om att han i en sådan kamp kan räkna på mäktiga bundsförvanter, som hans drömmar mogna till planer.

På hemvägen till Moskva hade Peter ett möte med August den starke, dåmera Polens konung. Det ägde rum i den lilla byn Rawa Ruska i norra Galizien. Under de fyra dagar det varade (31 juli—3 aug.) roade man sig av alla krafter, åt och drack, dansade, exercerade och sköt till måls. De båda monarkerna svuro varandra evig vänskap, omfamnade och kysste varandra vart ögonblick, överhöljde

varandra med gåvor och bytte slutligen på gammalt riddarsätt kläder och vapen. Man vet dock, att detta möte ej var fullt så oskyldigt, som det såg ut. Mellan dryckeslagen fördes en del ytterst hemlighetsfulla förhandlingar, som huvudsakligen rörde den turkiska frågan, men även — om än i mindre mån än man föreställt sig — angingo Sverige.

För Polen som för Ryssland var Svarta havet sedan gammalt ett eftersträvat mål, och under Johan Sobieskis dagar hade polackerna med iver deltagit i den stora kampen mot Turkiet. Ett fortsättande av denna kamp låg minst lika mycket i Augusts intresse som i Peters. Såsom kurfurste av Sachsen förfogade den polske konungen, som nämnt, över en stor och välrustad armé. En del av denna hade han fört med sig till sitt nya rike, dels för att få den försörjd på republikens bekostnad, dels för att med dess hjälp trygga och stärka sitt välde. Dess närvaro, ytterligt förhatlig för polackerna, krävde emellertid en förevändning, och en sådan hade han funnit i det turkiska kriget. Han önskade därför, att detta skulle pågå, tills hans ställning i Polen blivit åtminstone någorlunda säkrad och helst också tills han funnit en annan passande sysselsättning för sina trupper. Dessutom hoppades han på att genom ett segerrikt uppträdande mot turkarna kunna höja sin personliga prestige och möjligen bana sig väg till målet för sina hemligaste drömmar, »suveräniteten», d. v. s. verklig konungamakt.

Det är naturligt, att August under dessa omständigheter ej kände sig tilltalad av kejsarens fredsplaner. Han synes också ha föreslagit tsaren, att man i händelse av en österrikisk-turkisk förlikning skulle på egen hand fortsätta kriget. Under förhandlingarnas gång övergavs dock denna plan såsom outförbar, och i stället antogs Peters förslag, att man skulle förekomma Leopold genom att utan hans hjälp frampressa en snar fred. Begagnande sig av turkarnas utmattning efter de för dem olyckliga striderna i Ungern och vid Nedre Donau, skulle man genom att plötsligt utsätta dem för ett starkt militärt tryck framtvinga en uppgörelse på rimliga villkor. En förutsättning för konungen-kurfurstens medverkan härtill var

dock, att det inre lugnet i Polen upprätthölls. August begärde och erhöll därför tsarens löfte om väpnad hjälp till undertryckande av alla upprorsrörelser, så länge de sachsiska trupperna voro engagerade i det nya turkiska fälttåget. Särskilt skulle Peter hålla ett vaksamt öga på de oroliga litauerna, som misstänktes för hemliga förbindelser med svenskarna. Det är just på denna punkt i förhandlingarna, som förhållandet till Sverige kommer på tal. Antagligen har man å rysk sida råkat röja sin skygga önskan att vid Östersjön finna en ersättning för de förluster, som Svartahavs-politikens eventuella uppgivande innebar, och härpå har August, de vittsvävande planernas man, genast tagit fasta. Den för ryssarna nya och ännu skrämmande tanken att taga upp kampen med den svenska stormakten hade redan länge föresvävat honom, och, en god kännare av det allmänna politiska läget i Europa, ansåg han företaget långtifrån hopplöst. Redan före sitt val hade han givit de polska stormännen ett hemligt löfte att, om kronan tillfölle honom, återerövra Livland, och i själva hans konungaförsäkran ingick ett allmänt löfte att taga igen alla sådana »lemmar» som under tidernas lopp avsöndrats från den polska statskroppen. Det turkiska kriget hade visserligen länge givit honom annat att tänka på, men nu nalkades det tydligen sitt slut, och konungen var icke blind för att även ett svenskt krig skulle kunna giva full sysselsättning för hans trupper och en ny, utmärkt förevändning att kvarhålla dem i Polen.

Att man i Rawa diskuterat möjligheterna för ett angrepp på oss, lider intet tvivel, och att särskilt Augusts tyska omgivning varit ivrig att få ett formligt avtal till stånd, intygas från flera håll, men lika säkert är, att någon bindande överenskommelse ej träffats. Mötet har alltså ingalunda haft en sådan grundläggande betydelse för den kommande stora alliansen mot Sverige, som man vanligen föreställer sig. Dess betydelse ligger huvudsakligen däri, att ett personligt vänskapsband knutits mellan de båda monarkerna och att därigenom en väg till framtida storpolitisk samverkan öppnats. Sina känslor för August uttrycker Peter i de ord, han efter hemkomsten riktar till sina stormän: »Polens konung är mig kärare än ni alla

tillsammans». Då tsaren på morgonen den 4 augusti fortsatte sin resa, medförde han den sachsiske generalmajoren *Georg Karl von Carlowitz,* som under den närmast följande tiden tjänstgjorde såsom mellanhand mellan honom och August.

I Moskva fann Peter före sig ett danskt sändebud, kanslirådet *Paul Heins,* som ända sedan mitten av juli uppehållit sig där. Denne hade ursprungligen i uppdrag att föreslå ett dansk-ryskt förbund, en defensivallians med offensiv anstrykning. Om en av de båda makterna bleve angripen av »en granne» eller nödgad att inlåta sig i krig med en sådan, skulle den andra komma till hjälp med hela sin makt. Till detta uppdrag kom emellertid längre fram ett annat, nämligen att utverka tsarens accession till ett den 29 mars 1698 undertecknat dansk-sachsiskt fördrag. Detta senare innehöll bestämmelser om ömsesidigt bistånd mot vilken angripare som helst och var alltså till formen vad man kallat »allmänt defensivt», men eftersom danskarna på grund av övergrepp mot hertigen av Holstein-Gottorp just då hade anledning att befara krig med dennes beskyddare, Sverige, måste det betraktas såsom huvudsakligen riktat mot oss.

Ehuru tsaren redan i augusti 1698 återkom till sin huvudstad, dröjde det ända till slutet av oktober, innan Heins blev i tillfälle att framföra sitt ärende, och han fick till på köpet nöja sig med ett undvikande svar. Den turkiska frågan upptog ännu Peters tankar, och han ville ej riskera att bli indragen i något nytt krig, förrän det gamla var slut. Av samma anledning ställde han sig också ganska avvisande mot Carlowitz, då denne i sin herres namn och under påminnelser om de i Rawa knutna vänskapsbanden pockade på den nyssnämnda accessionen.

Under tsarens utrikesresa hade det turkiska kriget visserligen fortfarit, men å ömse sidor förts tämligen lamt. Efter ett misslyckat angrepp på fästet Tavansk (okt. 1697) hade turkar och tatarer ej inlåtit sig på något större företag, och ryssarna hade inskränkt sig till att försvara, vad de redan vunnit. Emellertid hade man i Moskva planer på ett stort fälttåg ända ned till Donau och hade

till och med inlett hemliga underhandlingar med sultanens kristna lydfurstar om deras understöd i form av öppet uppror mot turkarna. Företaget var från början tänkt såsom en del av den stora, allmänna offensiv, som Peter önskade framkalla. Efter ambassadens misslyckande var han därför nära att slå det ur hågen, men efter mötet med August började han åter fundera på saken och lät till och med sätta i gång omfattande rustningar. Innan dessa hunnit långt, inträdde emellertid en situation, som nödgade tsaren att fullständigt uppge sin fälttågsplan och skyndsamt söka förlikning med Porten.

I oktober 1698 började de österrikisk-turkiska fredsförhandlingarna i Karlowitz, och för att ej bli övergivna av kejsaren måste även hans bundsförvanter antaga sjömakternas medling och sända ombud till fredskongressen. Ännu i sista ögonblicket gjorde dock Peter ett försök att förekomma Leopold. Genom sin representant, *Prokofej Voznitsyn,* lät han i djupaste hemlighet erbjuda turkarna separatfred, och underhandlingar kommo också i gång. Det ryska sändebudet gick emellertid så oskickligt tillväga, att man i stället för en definitiv och betryggande fred måste nöja sig med ett tvåårigt stillestånd på grundval av status quo. Det slöts den 15 december 1698. I Moskva uppfattades det som en stor diplomatisk seger och har i historien allmänt betecknats såsom en sådan. I verkligheten var det ett nederlag. Det möjliggjorde nämligen för Turkiet att först komma till en uppgörelse med sina övriga fiender och medförde alltså den oerhörda risken, att sultanen efter att ha fått fria händer skulle med samlad kraft uppträda mot det isolerade Ryssland. Det senare tycktes frivilligt ha berövat sig varje utsikt till en fördelaktig fred.

Enligt en bestämmelse i stilleståndsfördraget skulle de egentliga fredsunderhandlingarna äga rum i Konstantinopel, och där infann sig också följande sommar en utomordentlig rysk beskickning under ledning av djaken *Emeljan Ukraintsev.* För att injaga turkarna en hälsosam förskräckelse hade tsaren låtit ditföra den på ett örlogsskepp, som med alla flaggor och vimplar uppe seglade in i Bo-

sporen och under dånande kanonsalut ankrade upp på Gyllene hornet mitt för sultanens seralj (7 sept. 1699). Samtidigt visade sig en rysk flotta på ej mindre än åttiosex fartyg i Azovska sjön och gjorde min av att tilltvinga sig fri utfart i Svarta havet. Dessa hotfulla demonstrationer i förbindelse med de gåvor och mutor, som de moskovitiska sändebuden frikostigt strödde omkring sig, bidrogo säkerligen i hög grad till att stämma turkarna försonligt, och den fred, som slutligen kom till stånd, var vida förmånligare för ryssarna, än de haft rätt att vänta. Den undertecknades den 3 juli 1700 och skulle tills vidare räcka trettio år. Under denna tid skulle Ryssland få behålla Azov med område. De erövrade Dnjeprfästningarna måste däremot omedelbart återställas till Porten, och Svarta havet skulle alltjämt vara slutet för alla främmande fartyg, således även för ryska. Det skulle, som en av de turkiska underhandlarna uttryckt sig, förbliva en »ren och obefläckad jungfru». Vidare skulle mellan moskovitiskt och tatariskt område upprättas en obebodd, neutral zon, tolv »ridtimmar» bred. Slutligen befriades tsaren uttryckligen från varje tributskyldighet gentemot Krimkanen.

Vi nämnde nyss de sachsiska och danska försöken att indraga Peter i ett allianssystem, som tydligen i främsta rummet var riktat mot Sverige. Tsaren, som i början ställt sig tämligen avvisande, blev fram på sommaren mera medgörlig, och den 24 augusti kom äntligen ett rysk-danskt defensivförbund till stånd. Det skulle dock, i den mån det angick Rysslands prestanda, ej träda i kraft, förrän freden med Turkiet var sluten. Med starkt betonande härav förband sig Peter att bistå Danmark, såvida detta genom att hävda sina rättigheter gentemot en annan makt (d. v. s. Holstein-Gottorp) råkade i strid med en tredje makt (Sverige).

Den 25 september s. å. ingingo de danska och polska konungarna — den senare hade genom den i januari slutna freden i Karlowitz fått fria händer — en formlig offensivallians mot Sverige med syfte att återerövra sådana områden, som detta land fordom »med våld och orätt frånrövat sina grannar». Traktaten skulle

8—247974. *Bonnesen, Peter den store.*

dock endast under den förutsättningen vara bindande, att tsaren inom 3—4 månader biträdde densamma. För att utverka hans accession avsändes den beryktade livländske äventyraren *Johan Reinhold Patkul,* vid denna tid i sachsisk tjänst, och den förutnämnde Carlowitz till Moskva. Peter visade sig emellertid tveksam på grund av dröjsmålet med den turkiska freden, och de båda sändebuden måste för att ej få rent avslag gå in på att underteckna ett särskilt rysk-sachsiskt fördrag, som var föga förmånligt för August. Den senare nödgades ej blott utlova sin medverkan till att skaffa Ryssland fast fot vid Östersjön, utan även förbinda sig att med vapenmakt hindra svenskarna att från Estland eller Livland oroa ryssarna. Själv inskränkte sig tsaren till ett löfte om hjälptrupper, för den händelse att sådana ovillkorligen behövdes, och en allmän försäkran, att hans armé, så snart han fått fria händer, skulle börja operera i Ingermanland och Karelen. Traktaten, som undertecknades i Preobrazjenskoje den 11 november 1699, biträddes av den danske konungen den 13 januari följande år, och därmed hade den sista länken fogats till den kedja, som förenade Sveriges fiender.

Det stora anfallet inleddes som bekant i februari 1700 med sachsarnas förhastade angrepp på Riga, och kort därpå öppnade danskarna fientligheterna med ett nytt överfall på Holstein-Gottorp.[1] Sedan de sachsiska trupperna i maj nödgats draga sig tillbaka över Düna, började August bönfalla tsaren om hjälp. Den senare höll dock orubbligt fast vid att han först måste ha fred med Turkiet. Så snart en sådan kommit till stånd, skulle han dock genast ingripa. »Om jag denna dag», säger han, »skulle få höra, att freden med turken är sluten, skall jag i morgon gå mot svenskarna.»

I slutet av juli följde den svenska landstigningen på Själland, och i början av augusti måste Danmark bekväma sig till fred. Därmed var ligan sprängd. Den polske konungen fortsatte emellertid på egen hand kampen, och strax därpå gingo ryssarna till anfall.

---

[1] Då en utförlig redogörelse för det stora nordiska krigets förlopp ligger utanför detta arbetes plan och de viktigare krigshändelserna dessutom torde vara den svenske läsaren välbekanta, inskränka vi oss här till några korta antydningar.

Den 8 augusti hade det länge väntade fredsbudet kommit, och, trogen sitt löfte, hade Peter redan följande dag givit sina trupper marschorder. Den 19 augusti utfärdades den ryska krigsförklaringen, och den 22 började den i Moskva samlade huvudhären sätta sig i rörelse. Tsaren själv befann sig i avantgardet. Samtidigt hade en mindre styrka, som koncentrerats vid Novgorod, brutit upp därifrån och ryckt mot nordväst. Den 9 september stod den plötsligt vid det svenska Narva. Den 23 anlände Peter med huvudhärens förtrupper, och den 1 oktober var större delen av armén samlad framför den nämnda fästningen. Den senare hade utom en obetydlig borgarbeväpning endast 1,800 mans besättning, under det att den aktiva belägringsstyrkan enligt officiella ryska uppgifter slutligen uppgick till nära 40,000 man. Den 21 september, alltså två dagar före tsarens ankomst, hade den sachsiske generallöjtnanten *Hallart* med en del ingenjörs- och artilleriofficerare anlänt från August, och den 2 oktober började man vidtaga förberedelser till en belägring. Väldiga skanslinjer drogos runtom staden, och den 20 oktober, sedan det av de dåliga vägarna uppehållna tunga artilleriet anlänt, började en kraftig beskjutning. Under de följande fyra veckorna skola ej mindre än 3,000 bomber ha nedfallit inom stadsmurarna. De belägrade försvarade sig emellertid med största tapperhet, och deras kanoner tillfogade angriparna betydande förluster. Ännu i mitten av november hade ryssarna ej vunnit några nämnvärda framgångar, och deras förmodan, att fästningen snart skulle ge sig, synes ha varit alldeles ogrundad.

I början av oktober hade Karl XII med en liten men utvald här landstigit vid Pernau i Livland. I början ville tsaren ej sätta tro till underrättelserna därom, utan menade, att den svenske konungen ännu befann sig i Danmark, upptagen av kriget där. Om Traventhalerfreden hade man ännu i slutet av oktober ingen aning. Så mycket större blev bestörtningen, då man natten mellan den 17 och 18 november mottog budskapet, att konung Karl i spetsen för »en oräknelig armé» var på marsch mot Narva och kunde vara framme inom tjugofyra timmar. Peter tappade alldeles huvudet. Kloc-

kan tre på morgonen — så berättar Hallart — kom han »förvirrad och halvgalen» till hertigen av *Croy,* en utlänning som kort förut trätt i hans tjänst, störtade i sig flera glas brännvin och bad honom under jämmer och klagan att taga överbefälet. Hertigen samtyckte och erhöll en instruktion, som bättre än något annat röjer tsarens upprivna själstillstånd. Den innehåller sådana motsägelser som att man å ena sidan skall intaga fästningen, innan svenskarna hinna fram (de voro ju blott få mil borta), å andra sidan vänta med angreppet, tills mera artilleriammunition anlänt. För övrigt saknas både datum och sigill.

Omedelbart därpå avreste tsaren till Novgorod, lämnande sin här och sin ära i sticket. Hans senare ursäkter verka rent av jämmerliga. I sin dagbok uppger han, att han nödvändigt måste träffa August och dessutom påskynda de regementen, som från det inre av Ryssland voro på marsch mot Narva. Detta låter, minst sagt, föga övertygande, och till och med en av hans största beundrare, Sergjej Solovjev, medger, att det tydligen varit blotta svepskäl. Den store ryske historikern anser dock å andra sidan Peters handlingssätt fullt riktigt. »Oreflekterat mod», säger han, »och benägenhet att till ingen nytta utsätta sig för fara voro fullkomligt främmande för hans (tsarens) karaktär. — — — Han var den sista människa i världen, som kunde påverkas av falsk skamkänsla.» Det skall vara ett försvar, men låter snarare som ironi. Just med kännedom om Peters karaktär och med tanke på hans uppträdande vid andra kritiska tillfällen kan man ej ett ögonblick betvivla, att det, som föranledde hans brådstörtade avresa, ingalunda var klok och lovvärd försiktighet, utan helt enkelt ömklig feghet. Han är i detta ögonblick ej bättre, utan snarare sämre än flertalet av de desertörer, som han själv så skoningslöst förföljer och bestraffar.

På förmiddagen den 19 (enligt gregorianska kalendern 30 och efter den svenska 20) november stod den svenska hären plötsligt på höjderna bakom det ryska lägret. Den räknade blott 10,500 man, men det oaktat skred den genast till anfall på den mångdubbelt starkare fienden. Gynnade av en häftig snöyra, som dolde deras

rörelser, kastade sig svenskarna över ryssarna och slogo dem i grund. Bortåt 12,000 sägas ha stupat eller drunknat under flykten över Narova. Endast det högre befälet måste stanna i svensk fångenskap. De övriga fingo ostört avmarschera. Den dyrbara lägerutrustningen, en betydande krigskassa, 171 fanor och standar samt 177 artilleripjäser blevo segrarens byte.

Ett hårt slag hade drabbat Peter, men till all lycka för honom begagnade svenskarna ej tillfället till ett infall i Ryssland. Karl XII skall personligen ha varit benägen härför, men böjt sig för sina generalers råd att hellre gå mot August. Det skall gärna erkännas, att de skäl, som anfördes för den senare åtgärden, voro tungt vägande, men med kännedom om krigets senare historia frestas man beklaga, att det nämnda infallet ej blev av. Vid första påseende förefaller det visserligen osannolikt, att de fåtaliga, av ilmarscher och strider medtagna karolinerna skulle kunnat uträtta något av betydelse genom att överskrida den ryska gränsen, men vid närmare undersökning ter sig saken något annorlunda. Fullständigt oförberedda på den svenska härens ankomst, hade ryssarna ej vidtagit några försvarsanstalter, genom Narvakatastrofen hade deras mobila stridskrafter tills vidare satts ur spelet, och vägarna till Pskov och Novgorod lågo öppna. Att fienden under sin flykt hunnit så grundligt härja det land, varigenom man skulle tåga, att allt framträngande varit omöjligt, bekräftas ej av ryska källor, och någon verklig fara för att få sachsarna i flanken eller ryggen torde åtminstone ej för ögonblicket ha funnits. Den sachsiska styrkan vid Düna uppgick visserligen nominellt till omkring 17,600 man, men i verkligheten översteg den ej 10,000, och av dessa voro en betydande del eller nära 2,000 man löst, hoprafsat folk av ringa stridsvärde, polacker, litauer och tatarer. Dessutom led man brist på proviant, och hälsotillståndet bland trupperna var allt annat än gott. Slutligen hade den nämnda styrkan dels på grund av den livländska härens närvaro, dels och huvudsakligen till följd av en alltmera överhandtagande penningbrist ingalunda en sådan rörelsefrihet, som man tycks förutsätta. Vad åter den

vanliga invändningen beträffar, att Karl XII i saknad av artilleri ej hade kunnat företaga något mot de ryska fästningarna, så synes den bero på ett rent förbiseende. Under marschen mot Narva medförde konungen 37 »stycken» — låt vara till största delen »lätta» pjäser, ej synnerligen lämpade för belägringsbruk — och, vad viktigare är, efter segern föll hela det ryska artilleriet, mestadels grova kanoner, mörsare och haubitsar, med väldiga lager av ammunition i hans händer. Någon brist på artilleri kan det således ej vara tal om. Ej heller förefaller det helt omöjligt, att man redan under vintern kunnat erhålla förstärkning från Finland eller Livland, ja, på grund av vissa uppgifter om isförhållandena i Östersjön kunna vi ej ens absolut förneka möjligheten av en trupptransport från Sverige, såvida en sådan försökts före årets utgång. Därav att de små och illa utrustade strövkårer, som vid jultiden 1700 och i februari 1701 verkligen sändes in på ryskt område, ej hade någon större framgång, kan näppeligen några slutsatser dragas angående utsikterna för ett större företag.

Det är — i varje fall tills andra och mera övertygande skäl för en motsatt uppfattning blivit framlagda — vår oförgripliga mening, att ett infall i Ryssland omedelbart efter Narvasegern ej legat utom möjlighetens gränser, ja, vi våga med kännedom om läget på den ryska sidan sätta i fråga, om ej ett dylikt företag kunnat bringa kriget till ett för Sverige lyckosamt slut. Att häri icke ligger någon förebråelse mot den svenska ledningen och allra minst mot Karl XII personligen, torde utan vidare vara klart. Konungen och hans rådgivare hade icke och kunde ej ha ett sådant vetande om motståndarens tillstånd, resurser och planer, som står oss, en sen eftervärld, till buds. Än mindre kunde de blicka in i det, som — om än för oss ett välkänt förflutet — för dem ännu var en dimhöljd framtid.

Narvasegern var ej blott »en vacker bedrift», som en historiker säger, utan även en från strategisk synpunkt mycket betydelsefull händelse — den sönderslet det rysk-sachsiska nät, som börjat åtdragas omkring våra baltiska provinser — men därmed är ej sagt,

att den, utnyttjad på ett annat sätt, icke kunnat föra till ett ännu bättre och i synnerhet mera varaktigt resultat. På ryssarna gjorde nederlaget ett fruktansvärt intryck, och tsaren själv var i första ögonblicket som lamslagen. Nära tredjedelen av hans här låg på slagfältet, bortåt sextusen man hade omkommit under återtåget, och de övriga hade skingrats åt alla håll. Artilleriet hade gått förlorat, förråden och krigskassan likaledes, och det högre befälet var i svensk fångenskap. De ryska besättningarna i Jama och Koporie hade vid underrättelserna om katastrofen tagit till flykten, och vägarna inåt Ryssland lågo öppna för fienden. Också betvivlade Peter ej ett ögonblick, att svenskarna omedelbart skulle gå vidare på sin segerbana, erövra Pskov och Novgorod och kanske rentav försöka framtränga till Moskva. Ej utan skäl misstänkte han, att stora delar av Rysslands folk skulle mottaga dem som befriare. I sin uppjagade sinnesstämning och till följd av den omåttliga respekt, Karl XII ingivit honom, tilltrodde han den senare nästan vad som helst. Han jämrade sig, han grät, han sökte tröst i ett omåttligt drickande, och då han äntligen lugnat sig en smula, var hans första tanke f r e d.

En intressant, på samtida uppgifter grundad skildring av tsarens uppträdande under dessa kritiska dagar lämnar preussiska sändebudet *Vockerodt* i sin (dock först långt senare nedskrivna) avhandling om Ryssland. »I början», heter det där, »såg det ut, som om nederlaget hade berövat Peter allt mod. Genom flera yttre tecken röjde han, huru nedslagen han var. Då han i Novgorod mottog underrättelsen om denna olycka, klädde han sig i bonddräkt, satte på sig bastskor, göt ofta tårar och uppträdde så obehärskat, att ingen dristade sig att inför honom beröra militära frågor. De fredligt sinnade generaler, vilka så allvarligt avrått honom från kriget, karesserade han på det mest överdrivna sätt och sökte genom alla upptänkliga medel bringa konungen av Sverige på fredliga tankar, ja, erbjöd honom för detta ändamål utomordentligt förmånliga och nästan otroliga villkor.» Det är möjligt, att denna berättelse i sin helhet lider av en viss överdrift, och i e t t avseende är den,

som vi strax skola se, något missvisande, men man äger ej rätt att i likhet med Brückner (Istorija Petra Velikago II s. 412) stämpla den såsom ren dikt, allra minst på en så lös grund som att den ej skulle »harmoniera» med tsarens karaktär. Med denna överensstämmer den i själva verket alldeles utmärkt, och även frånsett detta gör den, stödd av andra, fullt samtida uppgifter, ett på det hela taget tillförlitligt intryck. Blott på en punkt är den, som nämnt, ej helt trovärdig. Även om Peter i första förskräckelsen ville fred på snart sagt vilka villkor som helst, var han klok nog att ej låta svenskarna veta detta. De erbjudanden, han verkligen lät göra Karl XII, gingo säkerligen ej så långt, som man av Vockerodts uttalanden skulle kunna frestas att antaga. Enligt brandenburgska och österrikiska uppgifter skall tsaren — tydligen för att någon prutmån skulle finnas — ha uppställt en del betingelser, bland vilka den viktigaste var, att Ryssland skulle erhålla en hamn vid Östersjön. Tyvärr lämna våra svenska källor inga upplysningar om det ryska fredsanbudet, kanske emedan hithörande handlingar varit bland dem, som gingo förlorade vid Poltava, men från andra håll bestyrkes, att det verkligen framförts, vare sig det nu skett direkt eller genom brandenburgsk förmedling. Också veta vi, att Peter i en skrivelse till Wilhelm III av den 7 december förklarat sig önska sjömakternas medling. Även i Wien och Berlin skola de ryska sändebuden ha gjort antydningar om att man med tacksamhet skulle mottaga eventuella mediationsanbud.

Det tillstånd av hjälplös förtvivlan, vari nederlaget försatt tsaren, varade icke länge. Snabbt, förvånansvärt snabbt, hämtade han sig, och med hela sin väldiga energi kastade han sig över den svåra uppgiften att åter »ställa allt på fötter». Som så ofta både förut och senare blev motgången för honom en sporre till nya ansträngningar, och som alltid förstod han att draga lärdom av den. Själv skriver han många år senare: »Visserligen var denna (svenska) seger den gången bedrövlig och kännbar för oss. Den syntes beröva oss allt framtidshopp och tycktes härleda sig från ett övermått av gudomlig vrede. Men nu, då vi det rätt betänka, måste vi

snarare tillskriva densamma Guds godhet än hans vrede, ty hade vi den gången segrat, då vi lika litet förstodo oss på krig som på statssaker, så hade den lyckan kunnat få olyckliga följder. — — — Efter att däremot ha upplevat denna olycka, eller rättare sagt, denna lycka gjorde oss nöden flitiga, arbetsamma och erfarna.» På ett annat ställe sammanfattar Peter sin behållning av den hårda läxan så: »Nödvändigheten förjagade lättjan och tvang oss till arbete och eftertanke dag och natt.»

Av den stolta här, som på sensommaren 1700 dragit i fält för att »jaga svenskarna över Östersjön», återstod i slutet av året blott något över 20,000 man. Skingrade åt alla håll, kunde de endast med största möda hopsamlas, och även sedan detta lyckats, tog det flera veckor att bringa dem i någorlunda stridsdugligt skick. Med dem som kärna började tsaren dana en ny armé. Genom värvning och tvångsutskrivning anskaffades nödigt manskap. De gamla regementena kompletterades, och nya uppsattes. Vapen och ammunition tillverkades i stor skala, och särskilt på artilleriet nedlades mycket arbete. Genom en ukas ålades alla städer och kloster i riket att utlämna sina kyrkklockor, då man behövde metallen till nya kanoner. Prästerskapets protester och varningar för Guds vrede förklingade ohörda. Inom kort kunde 34,000 pud klockmetall avlämnas till kanongjuterierna och förvandlas till artilleripjäser[1]. På varven i Olonets utvecklades en livlig verksamhet, och då man alltjämt väntade ett svenskt infall i Ryssland, nedlades mycket arbete på gränsförsvaret. De förfallna fästningsverken i Pskov och Novgorod sattes i gott skick, Petjory, Isborsk, Augdov och andra gränsorter försågos med starka garnisoner. De erforderliga penningmedlen anskaffades genom hårdhänt beskattning av de högre samhällsklasserna samt genom tvångslån och utpressningar av de förmögna. Ej ens de andliga skonades, kyrkornas och klostrens dittills fredade tillgångar togos i anspråk, och en allmän indragning av klostergodsen skall redan nu ha varit ifrågasatt.

Redan i början av 1701 ansåg sig Peter stark nog att åter taga

[1] 1 pud = 16,38 kg.

till offensiven, men en viktig förutsättning för att ett nytt fälttåg skulle lyckas, var att sachsarna förmådde binda huvudmassan eller åtminstone en någorlunda betydande del av de svenska stridskrafterna i Livland. För att närmare avhandla denna sak önskade tsaren ett personligt sammanträffande med August. Han begagnade sig därför av en inbjudan, som den senare sänt honom redan före Narvaslaget, och i februari 1701 ägde mötet rum på slottet Birsen i Samogitien. Förhandlingarna togo emellertid redan i början en för ryssarna oförmånlig vändning. Tvärtemot vad som vanligen påstås, var konungen-kurfursten tämligen obenägen att fortsätta kriget. Danmarks avfall, det ryska nederlaget, hans eget misslyckade fälttåg och de felslagna förhoppningarna om Brandenburgs hjälp hade var för sig verkat avkylande på honom, och det allmänna läget i Europa hade efter Karl II:s nyligen inträffade frånfälle börjat gestalta sig så, att det måste ifrågasättas, om ej hans trupper med större fördel kunde användas på annat håll, ja, han hade i själva verket redan tagit de första stegen till en politisk omorientering, som syntes förutsätta en snar fred med Sverige. Tsaren, som länge misstänkt August för separatfredsplaner, insåg redan efter ett par dagars samvaro, att denne verkligen stod i begrepp att övergiva honom, och då han ej var i tvivel om att han med sin siste bundsförvant också skulle förlora nästan all utsikt att komma helskinnad ur sitt krigsäventyr, uppbjöd han hela sin förmåga för att återknyta de lossnande banden. Tack vare Patkul lyckades det också slutligen.

Den 26 februari 1701 undertecknades fördraget i Birsen. Det ger en ganska klar bild av situationen, Peters nödläge och Augusts därav följande övertag. Man lovade varandra att med uppbjudande av alla krafter fortsätta kriget och endast gemensamt underhandla med fienden. Tsaren förpliktade sig att snarast möjligt och senast på våren ställa 15,000—20,000 man övat och välrustat infanteri till sin allierades förfogande. De skulle vara försedda med kanoner — två på vart regemente — ammunition och tross. Dessutom skulle han leverera 100,000 skålpund krut, lämna August

ett lån på 200,000 taler och ställa ytterligare 20,000 till disposition för krigsagitation i Polen. Som bekant var det endast i egenskap av sachsisk kurfurste, som August förde krig med Sverige. Polen stod ännu utanför striden, även om dess hållning ej just motsvarade, vad man i våra dagar förstår med neutralitet. Konungen-kurfursten var emellertid själv mycket angelägen att indraga sitt polska rike i fejden, och tsaren sökte efter bästa förmåga hjälpa honom därmed. Den senares inblandning synes dock snarare ha försvårat än underlättat saken. Polackerna, som hade förlusten av Kiev i friskt minne, visade ringa lust att bli bundsförvanter med »storfursten av Moskva». Slutligen avsade sig Peter till förmån för konungen och polska republiken alla anspråk på Livland och Estland. Till gengäld förband sig August att göra den gemensamme fienden »allt upptänkligt avbräck» och särskilt att företaga en så kraftig diversion i de båda nyssnämnda svenska provinserna, att tsaren ej blott kunde känna sig trygg i eget land, utan även ostörd operera i Ingermanland och Karelen.

I ett krigsråd den 28 februari uppgjordes en detaljerad plan för årets fälttåg. Som en första huvuduppgift för den under Augusts befäl stående rysk-sachsiska hären tänkte man sig givetvis Rigas erövring. Peter skulle tills vidare ej inlåta sig på några företag för egen räkning, utan nöja sig med att genom diversioner från Petjory eller Narva understödja sin bundsförvant. Efter Rigas fall skulle man hjälpas åt att betvinga de övriga livländska fästningarna, vilka dock alla skulle stanna i Augusts händer, och slutligen skulle sachsarna — det var den enda direkta tjänst, de skulle göra Peter — medverka till Narvas erövring. De ryska operationerna i Ingermanland och Karelen skulle tydligen uppskjutas till en lägligare tidpunkt. Ett kalmuckiskt härjningståg in i Finland ansågs emellertid önskvärt. En intressant bestämmelse var, att man under krigsrörelserna i Östersjöländerna ständigt skulle taga hänsyn till den ryska huvudstadens säkerhet. Detta visar, att både tsaren och konung August räknade med möjligheten av ett svenskt framträngande till Moskva, och då de ännu vid denna tid ej vän-

tade ett fientligt inbrott i Polen, måste de ha tänkt sig, att stöten mot Rysslands hjärta skulle komma från nordväst, d. v. s. från de svensk-baltiska provinserna, vilka de alltså i påfallande motsats till en del moderna krigshistoriker synas ha ansett om ej lämpliga så åtminstone användbara såsom bas för ett dylikt företag.

Trots att Peter samvetsgrant uppfyllde sina förpliktelser — i juni förenades 19,000 ryssar med den sachsiska hären — misslyckades 1701 års fälttåg fullständigt för de allierade. Innan de hunnit företaga något mot Riga, gick Karl XII med 18,000 man över Düna och tillfogade dem ett svårt nederlag. Sachsarna nödgades hals över huvud draga sig tillbaka till Västpreussen, och ryssarna, som flytt redan vid första anfallet, satte sig i säkerhet bakom ryska gränsen. Tsaren, som kort förut drabbats av en annan olycka — i juni hade Moskva hemsökts av en fruktansvärd eldsvåda — visade sig efter den nya motgången ytterst nedstämd, och den närmast följande utvecklingen var ej just ägnad att uppmuntra honom. Efter att ha rensat de svensk-baltiska provinserna från fiender och besatt Kurland, ryckte Karl XII in i Polen. Därigenom framkallade han en våldsam förbittring i detta land, men denna vände sig mindre mot honom själv än mot August, som genom sin lättsinniga krigspolitik dragit denna olycka över sitt »neutrala» konungarike. Också blev konungen-kurfursten nu mera än någonsin angelägen att försona sig med Sverige och gjorde förtvivlade försök att inleda underhandlingar, ja, av sachsiska källor framgår, att han rentav ämnat föreslå Karl en delning av Polen, en plan, som hade nära samband med hans egna suveränitetssträvanden.

Sviken av Danmark och nära att övergivas av Sachsen, var Peter på väg att alldeles tappa modet. Med ängslan tänkte han på att han kanske inom kort skulle stå ensam mot den fruktansvärde fiende, som ej ens ligan i sin helhet förmått komma till rätta med, och åter fingo fredstankarna makt med honom. I Wien, London och Haag läto hans sändebud förstå, att han gärna ville draga sig ur spelet, om det blott kunde ske med någorlunda bibehållen ära. Denna sinnesstämning varade dock icke länge. Farhå-

gorna började försvinna och därmed fredsbenägenheten. Karl XII bemötte de sachsiska försöken till närmande med iskallt förakt och avvisade alla medlingsanbud. Hans krafter togos alltmera i anspråk av kriget i Polen, och efter hand som den svenska huvudhären avlägsnade sig, återvann tsaren sitt självförtroende och sin handlingskraft.

I Östersjöprovinserna och Finland hade Karl kvarlämnat omkring 24,000 man, vartill kom en »lantmilis» om 8,000 man. Denna styrka, om än efter dåtida förhållanden ganska betydande, var i själva verket otillräcklig för att mot en mångdubbelt starkare fiende kunna försvara en landgräns, som blott från Ladoga till Rigabukten mätte över åttio mil. Peter, som efter att ha återfått de trupper, han lånat August, förfogade över en fältarmé av minst 60,000 man, kunde ej motstå frestelsen att företaga en ny offensiv, och i början av september ryckte hans förtrupper, 12,000 man under befäl av Sjeremetjev, in i Livland. Resultatet motsvarade emellertid ej förväntningarna. Visserligen hade ryssarna den 4 september en mindre framgång vid Rappin, men redan följande dag blevo de i grund slagna vid Kasseritz och Rauge och måste genom ett flyktliknande återtåg rädda sig in på ryskt område. De höllo sig därpå stilla någon tid, men i dagarna mellan jul och nyår företog Sjeremetjev med 25,000 man en kraftig diversion i riktning mot Dorpat. Vid byn Errestfer sökte en svensk styrka på ett par tusen man spärra honom vägen, men måste efter tappert motstånd vika för övermakten (29 dec.). Svenskarna synas ha förlorat omkring 600 man, ryssarna nära tre gånger så många. De förstnämnda drogo sig i god ordning tillbaka till Sagnitz och mottogo redan samma afton så ansenliga förstärkningar, att fienden fann rådligast att återvända till Pskov.

Slaget vid Errestfer var i själva verket en ganska obetydlig händelse, men för tsaren tedde det sig som »en stor och härlig victorie». Hans glädje och stolthet kände inga gränser. »Narva är hämnat», skall han ha utropat, då budskapet kom, och i hans dagbok finna vi en hänförd skildring av förloppet. Med åttatusen

man nya och föga övade trupper, berättar han, angrep Sjeremetjev de svenska veteranerna, nedgjorde över tretusen, tog trehundrasextiosex till fånga, erövrade åtta fanor och standar samt hela den fientliga trossen. Också firades segern med all upptänklig ståt, klockringning, kanonsalut, Te Deum och — fyrverkeri. De tagna fanorna och de få fångarna fördes i högtidlig procession till Kreml och utställdes där till allmänt beskådande. Den segerrike generalen belönades med fältmarskalksstaven, Andreasorden och Peters porträtt i briljantinfattning, hans officerare överhopades med nådevedermälen, och manskapet erhöll betydande penninggåvor.

I juli 1702 företog Sjeremetjev med 40,000 man en ny framstöt mot Livland. Huvudmassan av den ryska hären följde den gamla vägen söder om Pejpus, men en del — omkring 8,000 man — fördes på lodjor och andra smärre farkoster tvärs över sjön och landsattes vid floden Embachs mynning. En liten svensk bevakningseskader om fem fartyg blev under sina försök att hindra transporten fullständigt förstörd. Svenskarna måste draga sig tillbaka till Hummelshof. Där blevo de den 18 juli angripna av ryssarna och ledo ett fruktansvärt nederlag. Bortåt 3,000 man eller nära hälften av den svenska styrkan stannade på valplatsen. Hela artilleriet, större delen av trossen och sexton fanor föllo i segrarnas händer. Återstoden av hären lyckades rädda sig genom ett snabbt återtåg över Fellin till Pernau. Det värnlösa landet härjades milsvitt av de ryska horderna, som gjorde sig skyldiga till obeskrivliga grymheter mot den fredliga befolkningen. En del av ansvaret härför drabbar tsaren personligen. Denne hade nämligen uttryckligen befallt Sjeremetjev att genom grundlig »skövling» »injaga fienden skräck och hindra honom från att livnära sig».

Fältmarskalkens redogörelse för det sätt, varpå han fullgjort sitt hemska uppdrag, är av intresse ej minst därför, att den ger oss en föreställning om den grad av civilisation, som ryssarna dittills uppnått. »Jag har att meddela», skriver han, »att den Allsmäktige och den allra heligaste jungfrun uppfyllt Eders Majestäts önskningar. Det är omöjligt att skövla inlandet mera (än

som skett). Alla delar därav utan undantag ha lagts öde och förstörts. Endast Pernau och Reval äro ännu oskadade. Allt land mellan dem och från dem längs havet till Riga har till ytterlighet utplånats.» På ett annat ställe heter det: »Jag lät sända ut folk åt alla håll för att göra fångar och plundra. Intet har undgått fördärvet. Allt är förstört och uppbränt. Tusentals män, kvinnor och barn ha trupperna bortfört samt därtill minst tjugotusen arbetshästar och nötboskap, oberäknat allt vad de förtärt, nedstuckit eller sönderhuggit, vilket torde vara minst dubbelt så mycket.» Till bevis på sitt nit hemsände Sjeremetjev utom annat byte guld och silver till ett värde av nära 40,000 rubel. Ryssarnas framfart hämnade sig emellertid på dem själva. De började snart lida brist på livsmedel, och redan i slutet av juli nödgades de åter utrymma Livland. Underrättelsen om Augusts nederlag vid Kliszov påskyndade avmarschen, och ovissheten om vad Karl XII därefter ämnade företaga sig, kom de ryska operationerna att avstanna för någon tid. Först i senare hälften av augusti blevo de återupptagna. En moskovitisk häravdelning stod plötsligt framför Marienburg. Slottet intogs, staden brändes, och invånarna bortsläpades i fångenskap. Efter att ha härjat södra delen av landet lika grundligt som förut den mellersta, återvände ryssarna till Pskov.

I juli föregående år hade en svensk flottexpedition företagits mot Archangelsk. Den hade misslyckats, men tsaren fruktade, att ett nytt försök skulle göras under sommaren 1702, och tillbringade därför större delen av denna vid Vita havet. Först i början av september återkom han till det ryska högkvarteret, som då befann sig i staden Ladoga vid sjön av samma namn. I förvissning om att Karl XII under den närmaste tiden skulle ha full sysselsättning i Polen, ville han nu göra allvar av sin ursprungliga föresats att erövra Ingermanland. Den 26 september nådde hans förtrupper Nöteborg, den 27 stodo 10,000 ryssar på södra Nevastranden mitt emot det på en holme belägna fästet, den 29 anlände tsaren själv med den 25,000 man starka huvudhären, och samma dag började belägringen. Besättningen, vilkens hela strid-

bara styrka uppgick till 275 man, försvarade sig med största tapperhet, men måste, sedan den uthärdat tre fruktansvärda stormanfall, av vilka det sista varat tretton timmar, besluta sig för kapitulation. Den 12 oktober överlämnades fästningsnycklarna åt tsaren, som till minne av händelsen lät inmura dem i en tornvägg. Platsen kallades efter den tiden »Schlüsselburg», men om det verkligen är de inmurade nycklarna, som givit upphov till namnet, är ovisst. Själv ger Peter en helt annan förklaring. Man benämnde fästet så, säger han, »emedan denna nyckel öppnade fiendelandets hamnar för oss».

Under vintern stannade större delen av den ryska hären i trakten av Schlüsselburg, men tidigt på våren fortsattes framryckandet. Den 1 maj erövrades Nyenskans vid Nevas utlopp i Finska viken, och några dagar senare vann Peter en »sjöseger». Tre mindre svenska krigsskepp blevo i Nevamynningen överraskade av en rysk flottilj om trettio lodjor. Det ena lyckades undkomma, men de båda övriga omringades av fienden och sprängdes i luften av sina egna befälhavare. Ehuru bytet endast bestod av vrak och spillror samt nitton halvdöda fångar, var Peter utom sig av glädje, och i hans segerbulletiner växte den obetydliga episoden till ett väldigt sjöslag, som slutat med svenskarnas flykt och erövrandet av »tvenne stora örlogsfartyg», av vilka det ena — den lilla lättbestyckade jakten Geddan — uttryckligen betecknas som »amiralsskepp». Mensjikov, som kommenderat sluparna, fick Andreasorden, och tsaren, som under namn av »bombardiärkapten Peter Michailov» deltagit i expeditionen, anlade själv samma dekoration.

Längre fram i maj intogos de båda småfästena Jama och Koporie, som redan på hösten 1700 besatts av ryssarna, men utrymts efter Narvakatastrofen. Samtidigt gjordes från Pskov ett nytt infall i mellersta Livland, och i juli ryckte en rysk här in i sydöstra Finland. De svaga svenska trupperna där gjorde ringa motstånd, men ryssarna begagnade ej sitt övertag, utan drogo sig snart tillbaka till Ingermanland. I september företogo de ett härjningståg in i Estland och bemäktigade sig det värnlösa Wesen-

berg, som plundrades och lades i aska, varvid betydande, för svenska arméns underhåll avsedda förråd gingo förlorade.

Medan dessa krigsrörelser pågingo, uppehöll sig Peter mestadels i Nyen, sysselsatt med att befästa sitt nyvunna välde vid Finska viken. Först och främst gällde det att trygga Nevamynningen, och därvid funnos tvenne möjligheter. Antingen kunde man bibehålla och förstärka det gamla Nyenskans, eller också kunde en helt ny fästning anläggas på en annan och lämpligare plats. Efter långa överläggningar och mycken tvekan beslöt man sig för det senare alternativet, och efter ytterligare rådplägning med de främmande ingenjörsofficerarna utpekade tsaren holmen Jänisaari längre ned vid flodens utlopp. Här grundlade han den 16 maj 1703 det nya fästet, som efter hans skyddshelgon fick namnet *Sankt Petersburg.* Det berättas, att han efter att förgäves ha sett sig om efter en »grundsten» nödgats låta ett par grästorvor tjänstgöra som sådan. Befästningsarbetena började omedelbart, men då ingen sten fanns att tillgå, måste man bygga uteslutande av jord och trä. Det uppfördes en del bastioner, blockhus och palissader samt längre fram en liten kyrka, men ännu hade Peter säkerligen ingen tanke på att skapa ett större samhälle här och långt mindre att förlägga sin huvudstad till dessa avlägsna trakter. Vem visste, om han över huvud skulle kunna hålla sig kvar här? Själv trodde han det knappast, men en fästning och en örlogshamn kunde alltid i någon mån förbättra utsikterna. Det är egentligen först efter slaget vid Poltava, som Petersburgplanerna började taga större dimensioner. Också hör historien om de svenska krigsfångarna, som under stadsbygget måste bära jord i sina rockskört och i tusender träla sig till döds, ej till denna, utan till en långt senare period.

I juni 1704 började Sjeremetjev att med 20,000 man belägra Dorpat. För att beröva detta allt stöd av den i Livland kvarvarande svenska fälthären sändes en betydande rysk styrka mot denna, och den 15 juni ledo svenskarna efter en ärofull kamp med den minst tre gånger starkare fienden ett svårt nederlag vid We-

senberg. Därmed var Dorpats öde beseglat, och efter ännu en månads tappert, men hopplöst motstånd gav sig fästningen (13 juli). Redan i april hade Narva inneslutits av en annan rysk här. Denna blev nu förstärkt med artilleri och trupper från Livland, och den 9 augusti, efter elva dagars nästan oavbruten beskjutning, intogs staden med storm. Då tsaren två timmar senare anlände, fann han sina soldater i full färd med att mörda och plundra, och först sedan han med egen hand nedhuggit flera av dem, blev ordningen återställd. »Frukten icke», skall han ha sagt till några borgare, som ryggade tillbaka vid åsynen av hans blodiga värja, »detta är ej svenskt, utan ryskt blod.»

Peter var nu i besittning av Ingermanland, och därmed hade han åtminstone för ögonblicket nått sitt mål, förbindelsen med Östersjön. Kunde han blott för all framtid säkra sig denna förbindelse, finge han behålla den nämnda provinsen, ja, om så endast själva Nevaområdet avträddes till honom, ville han, såvida man kan tro hans egna försäkringar, gärna sluta fred. På ett definitivt besittningstagande av Estland och Livland hade han, trots sina militära framgångar där, ännu inga allvarliga planer — dessa områden skulle ju enligt avtal tillfalla August — och än mindre drömde han vid denna tid om något ryskt Östersjövälde. Det fanns emellertid ingen utsikt till att Sverige frivilligt skulle lämna tsaren i en position, som innebar ett dödligt hot mot dess existens eller åtminstone mot dess ställning som stormakt. Det han fordrade, betydde i själva verket *för oss* något vida mera än några kvadratmil jord eller en enstaka hamn; det var ju själva den dyrköpta, oersättliga förbindelseleden mellan den östra rikshalvans norra och södra del. Skulle det uppåtsträvande Ryssland få in om också blott ett enda finger här mellan Finland och de baltiska provinserna, så skulle snart hela bålverket mot öster ramla. Ej heller var läget för närvarande sådant, att Peter kunde diktera fienden några fredsvillkor. Väl var han för ögonblicket herre vid Neva och Narova, men Karl XII stod segrande i Polen, och efter allt att

döma var det där, som Östersjöprovinsernas öde skulle komma att avgöras. Det var framför allt övertygelsen därom, som bestämde tsarens hållning under den närmast följande tiden.

I Polen hade svenskarna gått från seger till seger. I juli 1704 hade de genomdrivit Augusts avsättning och *Stanislav Leszczynskis* upphöjelse på tronen. Den nye konungen motsvarade emellertid ej Karls förväntningar och blev trots all sin goda vilja snarare en börda än en hjälp. Samtidigt började ryssarna kraftigt ingripa i det polska kriget. Redan den 1 oktober 1703, två dagar före Thorns fall, hade Peter, angelägen att hålla den svenska huvudhären borta från sitt eget operationsområde, lovat sin bundsförvant 12,000 man auxiliärtrupper samt 300,000 rubel i subsidier. Detta löfte hade också sent omsider infriats, men någon ytterligare hjälpsändning ville tsaren trots alla Augusts böner ej förplikta sig till. Först på sommaren 1704, då svenskarna efter Stanislavs val tycktes nära att få helt överhand i Polen, blev Peter mera medgörlig, och efter Narvas erövring ingicks (19 aug.) ett formligt offensiv-defensivförbund mellan honom och det svenskfientliga partiet i Polen-Litauen. Ryssland skulle i enlighet med föregående avtal fortfarande understödja »den rättmätige polske konungen» (d. v. s. August) med 12,000 man. Dessutom åtog det sig att till uppsättande och underhåll av en polsk arméкår om 48,000 man årligen intill krigets slut betala 200,000 rubel i subsidier. I en särskild artikel lovade tsaren uttryckligen att utan ersättning avträda åt polackerna alla de erövringar »i Livland och därtill hörande områden, vilka tillkomma Republiken», både de, som redan gjorts, och de, som framdeles kunde komma att göras.

Att Augusts polska anhängare i sitt dåvarande trångmål hade orsak att vara ganska belåtna med detta fördrag, skall gärna medgivas, men att det, såsom man förmenat, innebar ett svårt diplomatiskt nederlag för ryssarna, måste betvivlas. De polacker, med vilka avtalet träffats, representerade i själva verket ej, såsom de uppgåvo, den polska republiken, utan blott ett parti, och därigenom blev traktatens giltighet i viss mån problematisk. Det fanns

alltså en utväg för tsaren att i nödfall undandraga sig uppfyllandet av sina förpliktelser. Å andra sidan var den faktiskt undertecknad »i konungens och Republikens namn» och kunde vid behov begagnas såsom förevändning för rysk inblandning i Polens affärer. Vidare hade ryssarna listigt nog gjort subsidieutbetalningen avhängig av att polackerna, d. v. s. det svenskfientliga partiet, verkligen lyckades uppställa fullt 48,000 man och hålla »precis detta antal» under vapen, men därtill fanns för närvarande ringa utsikt, och den utlovade penninghjälpen lät också vänta på sig, ja, den synes över huvud aldrig ha blivit ordentligt utbetald. Vad åter bestämmelsen om de moskovitiska auxiliärtrupperna beträffar, så var denna minst lika mycket till fördel för tsaren som för polackerna. Den gav nämligen Peter tillfälle att såsom »republikens vän och beskyddare» efter behag uppträda med härsmakt i Litauen och Polen och till på köpet få sina soldater gratis underhållna. Ej ens löftet om avträdande av erövringarna »i Livland och därtill hörande områden» var en oförbehållsam eftergift för de polska intressena, ty det nyss anförda, skenbart helt oskyldiga tillägget, »vilka tillkomma Republiken», innebar i själva verket en betydelsefull reservation. Endast sådant — så tolkade åtminstone ryssarna de nämnda orden — på vilket Polen-Litauen »till följd av bevisligt innehav i forna tider kunde ha skäligt anspråk», skulle avträdas. Det var framför allt den gamla tvistefrågan om Estland, som föranlett det ryska förbehållet. Ehuru tsaren ej räknade på att själv få behålla den ifrågavarande provinsen, bar det honom emot att formligen avsäga sig sina fäderneärvda anspråk därpå. Han synes emellertid också ha haft ett annat motiv. Givetvis låg det ej i hans intresse att före fredsslutet avhända sig *alla* sina livländsk-estniska erövringar. Vid den kommande och, som han då trodde, nära förestående uppgörelsen med Sverige var det av vikt att ha något att återlämna för att kunna vara så mycket säkrare på att få behålla Nevaområdet. Det behövdes med andra ord en prutmån. Kunde han rädda något utöver det nämnda området, t. ex. Dorpat, som han gärna ville ha, vore det naturligtvis så mycket

bättre, men han ämnade ej hålla alltför styvt därpå. Beslutet att på allvar sätta sig i besittning av Estland och Livland fattades först efter Poltava.

I kampen med sin fruktansvärde motståndare kunde Peter lika litet som August inskränka sig till militära åtgärder. Även diplomatiens vapen måste brukas. Att anknyta förbindelser med de västerländska hoven, att skaffa sig vänner och bundsförvanter hade, som vi sett, redan länge varit ett av tsarens stora önskemål. Efter krigets utbrott fördubblade han sina ansträngningar, men alltjämt med ringa framgång. Hans närmanden möttes överallt med kyla och stundom med öppet förakt. Också voro de ryska diplomaterna i allmänhet föga lämpade för sin uppgift. Obildade och oerfarna, begingo de det ena misstaget efter det andra, och deras personliga egenskaper voro ofta sådana, att de, i stället för att tillvinna sig förtroende och aktning, ådrogo sig misstro och hat. Blottade på den enklaste hyfsning och takt, råa, försupna, obehärskade och oredliga, voro de avskydda överallt, och man gjorde sig ej ens någon möda att dölja sina känslor för dem. Deras rapporter äro också fyllda med klagovisor över huru illa de bli behandlade. Den ryske envoyén i Haag, *Andrej Matvjejev,* beskriver denna stad som »den dummaste, dyraste och mest ovänliga plats i världen». Efter Narvaslaget hade man där visat »outsäglig glädje», beredvilligt lyssnat till det svenska sändebudets skamlösa lögner — »Min hand kan ej ens nedskriva det förtal, han spritt rörande Eders Majestät» — och genom tidningarna offentliggjort dem för all världen. Wilhelm III skulle själv ha yttrat, att tsaren vore en barbar, som blivit rättvist straffad för att han försökt vara något annat, och detta hade vänliga själar genast framfört till Matvjejev. Från Wien skrev vid samma tid den där residerande ryske ministern, furst *Peter Golitsyn:* »Greve Kaunitz vill ej ens tala med mig; man hånar och utskrattar oss.»

Då Peter för att ställa sig in hos sjömakterna erbjöd dem hjälptrupper i kriget mot Frankrike och det t. o. m. utan krav på ersättning, fick han det högdragna svaret, att man ej visste sig ha

bett honom därom och för övrigt ej behövde hans bistånd — och ändå visste han, att de just då underhandlade med Sverige om att till högt pris få övertaga några tusen man. Ej ens tsarens upprepade försäkringar, att han önskade fred, gjorde beräknad verkan i London och Haag, ja, en tid föreföll det nästan, som om man alldeles glömt bort sina egna medlingsanbud. Också trodde sig Matvjejev märka, att man gärna såge det nordiska kriget fortsätta, emedan Karl XII eljest kunde frestas att gå Frankrikes ärenden. Denna uppfattning var så till vida riktig, som Holland och England verkligen räknade med möjligheten av en svensk-fransk samverkan och gärna sågo Sverige sysselsatt på annat håll, men de önskade ingalunda en fortsättning av den nordiska fejden i dess helhet. De ville tvärtom, att Karl snarast möjligt skulle försona sig med August och uppge sina polska planer. Kriget med Ryssland borde däremot föras med full kraft. Att bilda ett bålverk mot de från öster framträngande barbarerna var enligt deras mening den svenska militärstatens naturliga uppgift. De voro ingalunda så blinda »för den ryska faran», som det blivit sagt och trott, även om de ännu ej förstodo hela dess vidd. Visserligen försmådde de icke att för snöd vinnings skull inlåta sig i affärsförbindelser med ryssarna och till och med direkt understödja Peters reformsträvanden, men att de därigenom ökade faran för Europa och i hög grad försvårade den uppgift, de tilltänkt Sverige, hade de näppeligen någon klar föreställning om, och rent politiskt försummade de sällan att motarbeta Ryssland, såvida det kunde ske utan skada för dem själva.

Redan i början av 1704 förklarade Matvjejev, att han ej trodde sig kunna uträtta något till sin herres förmån om ej möjligen genom mutor, och på sommaren 1705 föreslog han, att man ej längre skulle eftersträva de höga allierades vänskap, utan i stället söka Frankrikes. Förhållandet till detta land hade dittills varit ganska kyligt, och då ett franskt sändebud 1703 anlänt till Moskva för att »sondera terrängen», hade mottagandet varit föga älskvärt. Nu hade emellertid en ny situation inträtt. Avvisad ej blott av sjömakterna,

utan även av kejsaren, beslöt tsaren att följa Matvjejevs råd, och på hösten 1705 avsändes denne till Paris. Resultatet var emellertid föga uppmuntrande. Genom sina underhandlingar med de allierade hade ryssarna ådragit sig fransmännens misstroende. Sändebudet lyckades ej ens få en enkel handelstraktat till stånd, och Peters förslag, att man skulle stödja Rysslands orientpolitik, uppfattades nära nog som en förolämpning.

Redan under fredsförhandlingarna med Turkiet hade moskoviterna, som nämnt, gjort stora ansträngningar att utverka fri handelsseglats på Svarta havet, men fått det mest bestämda avslag. »Porten», hade det svarats, »bevakar detta hav såsom en ren och obefläckad jungfru, den ingen får vidröra. Främmande skepp skola ej få visa sig där, förrän i turkiska riket allt, som nu är underst, kommit överst.» Trots detta gjorde tsaren redan 1701 ett nytt försök att beveka turkarna. Furst *Dmitrij Michailovitj Golitsyn,* som sänts till Konstantinopel för att utväxla fredsratifikationerna, framställde en ny begäran om obehindrad skeppsfart. Man skulle, försäkrade han, ej ha en enda kanon ombord, och turkiska kontrollanter kunde få medfölja fartygen. Divanen var dock obeveklig. Snarare, hette det, skulle sultanen öppna seraljens dörrar än Svarta havet.

I fredstraktaten hade bl. a. bestämts, att en rysk legation skulle upprättas i Konstantinopel, och i november 1701 utnämndes *Peter Andrejevitj Tolstoj* till resident där. För en gångs skull hade rätt man kommit på rätt plats. Vid varje västerländskt hov hade en sådan »diplomat» säkerligen varit obrukbar, men på denna post passade han alldeles utmärkt. Slug, samvetslös och grym, ryggade han ej tillbaka för något medel, hur brottsligt det än månde vara. Genom intriger lyckades han i januari 1703 störta själve storviziren, vilken på högsta order blev strypt. Då hans grekiske tolk Timotevs ej var honom till lags, förgiftade han honom med för ändamålet preparerat vin. Att han några år senare försökt på liknande sätt undanröja Karl XII eller åtminstone personer i dennes omgivning, är ej osannolikt. Han hade genom

frikostiga mutor förvärvat sig inflytelserika vänner, underhöll talrika spioner och var utomordentligt väl underrättad om allt, som tilldrog sig i Turkiet. Hans ställning var dock icke odelat angenäm. Emellanåt tappade turkarna tålamodet, långa tider hölls han under bevakning i sitt eget hus, och ett par gånger insattes han till och med i Sjutornen, det beryktade statsfängelset.

Redan på sensommaren 1702 nödgades Tolstoj meddela sin regering, att de ryska skeppsbyggerierna vid Azov och Taganrog allvarligt oroade Porten och lätt kunde framkalla ett fredsbrott. Ryssen lyckades dock, som nämnt, kort därpå störta storviziren, det turkiska krigspartiets ledare, och därmed var faran för ögonblicket överstånden. I augusti 1703 blev emellertid den fredsvänlige *Mustafa II* avsatt, och därmed förvärrades situationen åter. Den nye sultanen, *Achmed III,* förklarade i själva den skrivelse, varigenom han notificerade tsaren om sin tronbestigning, att allt ryskt fartygs- och fästningsbyggande i Svarta havets närhet ofördröjligen måste upphöra, ja, lät förstå, att han, om ett enda moskovitiskt skepp, »hur litet som helst», vågade visa sig i nämnda hav, ej skulle tveka att gripa till vapen. Detta fann givetvis tsaren högst obehagligt, och det utmanande sätt, varpå notifikationsskrivelsens överbringare uppträdde, ökade ytterligare hans ängslan. Han fann också klokast att falla till föga och lät genom Tolstoj framföra lugnande försäkringar. Samtidigt lät han kravet på fri seglats falla. Allt detta i förening med några på lämpliga ställen placerade »gåvor» gjorde god verkan i Konstantinopel, och på våren 1705 ansågs krigsfaran förbi. Peter kunde åter ägna den nordiska frågan sin odelade uppmärksamhet. Tiden för ett kraftfullt uppträdande i Polen syntes honom vara inne.

I maj 1705 sammandrogos 50,000 man vid Polotsk. Meningen var att i förening med sachsarna verkställa en omfattning av den svenska huvudhären. Äntligen skulle det alltså komma till direkt militär samverkan mellan Peter och August, och därmed — så hoppades de — till ett hastigt och för dem lyckosamt slut på kri-

get. Redan i början kom man emellertid av sig. Då ryssarna sent omsider (mitten av juni) hunnit in i Litauen, råkade de ut för Lewenhaupts armé och befunno sig snart i en sådan ställning, att de knappast vågade röra sig. Då Sjeremetjev med en annan rysk här sökte befria dem, led han vid Gemäuerthof, tre mil från Mitau, ett förkrossande nederlag den 15 (26) juli. Tsaren, som, ehuru han ej var längre borta än i Vilna, först den 22 fick mottaga rapport från fältmarskalken, var benägen att lägga hela skulden på denne, men sökte icke förty trösta honom. »Var inte alltför ledsen över olyckan», skrev han. »Ständig framgång har bringat många i fördärv. Glöm ej att uppmuntra manskapet!» Den oväntade motgången nödgade emellertid Peter att ändra sin fälttågsplan. I stället för att fortsätta sin marsch inåt Polen bröt han med huvudmassan av sina trupper in i Kurland. Den ursprungliga avsikten härmed var tydligen att avskära Lewenhaupts reträttlinje och draga även honom in i den »omfamning», man tillämnade Karl. Tack vare den svenske generalens vaksamhet misslyckades dock anslaget, och hans kår stod redan i början av augusti välbehållen vid Düna, där han intog en stark försvarsställning. Trots sin numerära övermakt vågade ryssarna ej angripa honom här, och vad värre var, med honom i sin rygg vågade de ej gå mot den svenska huvudhären. Följaktligen stannade de i Kurland och begagnade tillfället till att bemäktiga sig detta hertigdöme. Av den planerade stora omfattningen blev alltså intet.

Redan före krigets utbrott hade August, ivrigt understödd av Danmark, sökt förmå Brandenburg att inträda i ligan, och under de första krigsåren gjorde både han och tsaren förtvivlade ansträngningar i samma riktning, men med ingen eller ringa framgång. Den brandenburgske kurfursten, *Fredrik III* (sedan 1701 konung i Preussen under namn av Fredrik I), ville visserligen gärna komma i besittning av Vorpommern, men fann en brytning med Sverige alltför riskabel, och ju flera segrar svenskarna vunno, dess mera obenägen blev han för ett närmande till deras fiender. Dessutom ingav honom Rysslands expansions-

strävanden allvarliga bekymmer. Han hade alldeles ingen lust att understödja dem. I ett avseende visade han sig dock tillmötesgående. Mot löfte, att August efter bästa förmåga skulle understödja både hans strävan efter konungavärdigheten och hans pommerska planer, åtog sig Fredrik i januari 1700 att med all kraft söka hindra svenska genommarscher genom hans område till Polen eller Sachsen. Värdet av denna förbindelse var emellertid för ögonblicket ringa, och om den i framtiden kunde få någon betydelse, föreföll tämligen ovisst. Den polske konungen var också allt annat än nöjd, och då Brandenburg något senare — i hopp att med svensk hjälp kunna sätta sig fast vid Weichselmynningen — började närma sig Sverige, övergick han från böner till hotelser. Ville brandenburgarna ej ansluta sig till ligan, vore det värst för dem själva. Tsaren vore på god väg att göra sig till herre i Östersjön, och om man ej genom verksamt deltagande i kriget säkrade sig en del av bytet, skulle han utan tvivel taga allt och bli en farligare granne för den preussisk-brandenburgska staten än Sverige varit. Av ett förbund med polska republiken kunde man vänta sig stora fördelar, men man borde akta sig för att driva den till desperation. Berlinhovet lät dock icke skrämma sig, och för en tid synas de allierade ha uppgivit alla förhoppningar om att kunna rycka det ut ur dess neutralitet.

I augusti 1703 slöt Fredrik, numera konung i Preussen, med Karl XII ett fördrag, som, ehuru ganska intetsägande, syntes skola bli inledning till en verklig sammanslutning, och i början av 1705 troddes en sådan nära förestående. Sant är, att man å svensk sida gärna ville ha Brandenburg till bundsförvant för att med dess hjälp kunna hålla August i schack, medan man gjorde upp med Peter, och att därom framställda förslag blivit ganska väl upptagna i Berlin. För de allierade stod det klart, att en stor fara hotade dem, och med uppbjudande av alla sina diplomatiska resurser lyckades de verkligen avhålla Fredrik från att mottaga Sveriges anbud. Däremot visade det sig alltjämt omöjligt att draga honom över på ligans sida. Man erbjöd honom Elbing, ja,

hela Västpreussen och Pommerellen, men han förblev obeveklig. Det enda, som skulle kunna förmå honom att övergiva sin neutralitet, förklarade hans ministrar, vore en total omskiftning av krigslyckan. Han kunde ej nöja sig med tomma löften; man måste först med vapnens hjälp bevisa sin förmåga att hålla dem.

I oktober 1705 sammanträffade Peter i Tykoczin med August, varpå båda i sällskap begåvo sig till Grodno, där det ryska högkvarteret befann sig. Sedan man uppgjort fälttågsplanen för det följande året — man skulle, medan en särskild rysk kår bevakade Lewenhaupt, göra ett nytt försök att omfatta den svenska huvudhären, varvid även den polska kronarmén skulle medverka — överlämnade tsaren befälet över sina trupper åt sin vän och avreste till Moskva. Under hela mötet och ännu i avskedets ögonblick hade förhållandet mellan de båda bundsförvanterna varit det allra bästa, men kort därpå kom det till en ganska allvarlig konflikt mellan dem.

I slutet av oktober 1704 hade Karl XII tillfogat sachsarna ett svårt nederlag vid byn Punitz nära schlesiska gränsen. En del ryska hjälptrupper, som stodo i Obrapasset, måste för att ej bli tillintetgjorda fly in på brandenburgskt område och tågade därifrån till Niederlausitz. Då de på grund av den svenska härens ställning ej kunde återvända till Polen och ledo nöd, där de voro, ämnade deras befälhavare, *Johan Reinhold Patkul,* numera generallöjtnant i rysk tjänst, på ett år överlåta dem åt kejsaren, varefter de på en annan väg skulle kunna komma tillbaka till de sina. Detta arrangemang tilltalade dock ej de sachsiska ministrarna. De menade, att då de ifrågavarande trupperna genom formligt fördrag övertagits av August, måste deras överlåtande i österrikisk tjänst inge all världen den föreställningen, att deras herre ej fullgjort sin del av avtalet, ja, att en brytning ägt rum mellan honom och tsaren. Patkul tog emellertid ingen hänsyn till deras protester, och i december avslöt han i egenskap av utomordentligt ryskt sändebud en konvention med kejsarens representant, greve *Stratmann.* Den kurfurstliga regeringen, vilkens flesta medlemmar hy-

ste personligt hat till livländaren, begagnade sig genast härav, och den 19 december 1705 blev han på dess order arresterad och utan hänsyn till sin ställning som främmande minister inspärrad på Sonnenstein. Detta folkrättsbrott väckte ett oerhört uppseende i hela Europa. Peter blev ursinnig — att häktningen skett på hans order, är en av sachsarna uppfunnen nödlögn — och protesterade på det kraftigaste. Då August tog sina ministrar i försvar, ja, förklarade sig till alla delar gilla deras åtgärd (skrivelse till Dresdenregeringen av Grodno 7 jan. 1706), riktade sig tsarens missnöje även mot honom, och ett ögonblick såg det ut, som om vänskapsbandet mellan de båda monarkerna skulle brista. Å sachsisk sida lyckades man emellertid — genom de svåraste beskyllningar mot Patkul — ställa sitt handlingssätt i en sådan dager, att Peter lugnade sig och till och med vägrade att ratificera truppöverlåtelsekonventionen. Han begärde dock, att generalen skulle utlämnas till honom för att avge förklaring. Därom fick han också löfte, men utlämnandet uppsköts under allehanda förevändningar, och snart fick tsaren annat att tänka på.

Den 24 september 1705 hade Stanislav blivit krönt, och den 18 november s. å. slöt han å polska republikens vägnar fred och förbund med Karl XII. Därigenom ställdes hela den polska krigsmakten — d. v. s. de regeringstrogna trupperna — till den senares förfogande. I början av januari 1706 stod den svenska huvudhären, 20,000 man stark, plötsligt i närheten av Grodno. Dess anryckande mitt i vintern, då man å fiendesidan låg i ide och ej var beredd att upptaga strid, väckte den största förfäran bland ryssarna. Befälet tappade alldeles huvudet, och bland manskapet utbröt fullständig panik. Soldaterna deserterade i tusental, och den allmänna meningen var, att man genast borde sträcka vapen. Svenskarna kastade tillbaka de ryska posteringarna på högra Njemenstranden och trängde ända fram till staden (14 jan.), men då denna enligt konungens åsikt ej kunde intagas genom ett enkelt stormanfall och man ej var rustad för en formlig belägring, måste man nöja sig med att draga cerneringslinjer runt platsen och

bortföra allt ätbart från den närmaste trakten däromkring. Man hoppades att på så sätt kunna uthungra fienden, och då Karl genom att förlägga huvudmassan av sina trupper vid Kamionka och Zaludek avskar den naturliga förbindelselinjen österut, tycktes man ha god utsikt att lyckas. Augusts nederlag vid Fraustadt den 2 (13) februari, varvid flera ryska regementen upprevos, förvärrade ytterligare de inspärrades läge. Det sista svaga hoppet om undsättning var förbi, och nu återstod blott en enda möjlighet till räddning.

Redan i slutet av februari fick den ryske överbefälhavaren, den skotskfödde fältmarskalken *Ogilvie,* tsarens order att söka draga sig tillbaka till övre Dnjepr. För att ej försvåra återtåget skulle det tunga artilleriet förstöras före avmarschen. »Det är viktigare att rädda människor än kanoner», skrev Peter. I slutet av mars beslöt man våga försöket. Den 31 gick den av svält och sjukdomar medtagna ryska hären plötsligt ut ur Grodno och flydde i sydlig riktning. Gynnad av islossningen i Njemen — vårfloden hade avbrutit broarna, varigenom svenskarnas rörelser hämmades — lyckades den få ett betydande försprång framför den förföljande fienden och kom efter en fasansfull marsch på uppblötta vägar och genom bottenlösa kärr till Brzesc Litevski, varifrån den följde Bug in i Volhynien. En svensk plan att över Pinsk genskjuta den visade sig på grund av vårflödet outförbar, och i början av maj nådde Ogilvie ryska gränsen i närheten av Kiev.

Peter väntade nu ett svenskt infall i Ryssland, men till hans stora lättnad gick Karl XII, som under förföljandet av de återtågande ryssarna själv kommit långt ned i Volhynien, efter en kort rast åter mot väster. I slutet av augusti företogs det bekanta tåget till Sachsen, och därmed var spelet förlorat för August. Den 13 (24) september slöt den kurfurstliga regeringen å hans vägnar freden i Alt-Ranstädt, och den 9 oktober nödgades han ratificera den. Han vågade emellertid ej på länge meddela ryssarna, att han svikit dem, och detta fick i sin tur den egendomliga följden, att

han — dock kanske ej helt mot sin vilja — även efter fredsslutet måste fortsätta att föra krig.

Vid underrättelsen om det svenska infallet i Sachsen hade Peter sänt sin bundsförvant betydande förstärkningar. Deras befälhavare, *Aleksandr Mensjikov,* ville genast angripa de i Polen kvarlämnade svenskarna, och August, som ej hade mod att säga sanningen, nödgades samtycka. Den 18 (29) oktober stod slaget vid Kalisch. En svensk-polsk här om 20,000 man — blott 4,000 voro svenskar — blev anfallen av 38,000 sachsare och ryssar. Polackerna flydde, och de svenska regementena blevo efter att i två timmar ensamma ha hållit stånd mot en nära tiodubbel övermakt kringrända och tillfångatagna.

Den 15 november nådde segerbudskapet S. Petersburg. Tsaren, nyss förut nedstämd på grund av ett misslyckat försök att intaga Viborg, blev »helt vild av glädje». Han lät genast »skjuta victoria med alla stycken tre gånger om», hålla tacksägelsegudstjänst och ringa med alla klockor. Mensjikov, redan i förväg tysk riksfurste, fick nu även rysk furstevärdighet, och hans officerare belönades frikostigt. Budbäraren, en ung gardeslöjtnant, blev på stället befordrad till major. Också August firade segern med all upptänklig ståt, men inom sig var han djupt bekymrad och ej så litet skamsen. Hans farhågor, att svenskarna med Sachsen i sitt våld skulle taga en fruktansvärd hämnd, besannades dock icke. Märkvärdigt nog nöjde sig Karl XII med hans ursäkter och något skruvade förklaringar. Freden blev dock nu offentliggjord, och därmed blev hans ställning i Polen ohållbar. Också såg han sig nödsakad att genom hastig flykt till sitt arvland sätta sig i säkerhet. Den 8 (19) januari 1707 måste han för andra gången ratificera fredsfördraget.

Genom freden i Alt-Ranstädt upphörde den rysk-sachsiska alliansen, och även de personliga vänskapsbanden mellan Peter och August syntes avslitna. Den 10 december hade underrättelsen om det sachsiska »förräderiet» kommit till Petersburg och slagit ned som en bomb. Tsaren, som just stod i begrepp att resa till Moskva,

skyndade nu i stället till Polen för att taga ledningen av operationerna där. Den 28 inträffade han i Zolkiev vid Lemberg och höll där med sina generaler och ministrar en rådplägning, som fick en viss betydelse för de båda följande årens krigföring. Det var nämligen redan nu, det ödesdigra beslutet fattades, att man vid Karls eventuella anryckande ej på allvar skulle upptaga kampen, förrän han nått nästan helt fram till den ryska gränsen eller, närmare bestämt, till Dnjepr. Det vore icke rådligt, menade man, att möta honom längre västerut, »ty om det hände en olycka, kunde det bli svårt att draga sig tillbaka». Man skulle, hette det vidare, i det längsta undvika batalj och huvudsakligen inskränka sig till att söka mota fienden i defiléerna (d. v. s. på sådana ställen, där han till följd av terrängförhållandena måste passera med relativt smal front, t. ex. broar, dalgångar, bergspass o. d.). Slutligen vore det av största vikt att undanskaffa alla livsmedel i hans väg, för att hindra honom att livnära sig.

I Zolkiev infunno sig också representanter för det svensk-fientliga polska adelspartiet, men det visade sig omöjligt att komma till rätta med dem. De uppställde de mest oblyga villkor för att över huvud fortsätta kampen och voro dessutom inbördes oeniga om vem som skulle bli konung efter Augusts flykt. Slutligen insåg Peter, att han ej kunde räkna på deras hjälp, och beslöt att tills vidare lämna Polen åt dess öde. Ännu vid denna tid skall han dock ha hyst den under dåvarande förhållanden en smula barnsliga föreställningen, att Alt-Ranstädtfreden ej skulle bli beståndande. Det är möjligt, men i så fall måste han snart ha blivit tagen ur sin villfarelse. Med eller mot sin vilja fullgjorde sachsarna det ena fredsvillkoret efter det andra, och två av dessa villkor voro till på köpet av sådan art, att deras uppfyllande från tsarens synpunkt måste te sig såsom en direkt kränkning av hans höghetsrättigheter. Enligt en särskild artikel i fredstraktaten skulle Patkul såsom överlöpare och förrädare utlämnas åt svenskarna, och detta blev också trots Peters protester verkställt. Livländaren blev senare (29 sept. 1707) på Karls befallning avrättad. Vidare hade det i

en annan artikel stadgats, att de ryska hjälptrupper, som befunno sig i Sachsen, skulle gå i svensk fångenskap, en bestämmelse som, även om den ej fick någon praktisk betydelse, emedan större delen av de ifrågavarande trupperna i tid lyckats sätta sig i säkerhet, föreföll tsaren som en grov förolämpning.

Peter kunde ej längre tvivla på att han var övergiven, och om han, som en engelsk diplomat skriver, hängav sig åt »melankoliska betraktelser», var det blott naturligt. Han kunde ej vara i ovisshet om att Karl, efter att ha besegrat Danmark och Sachsen, nu skulle vända sina vapen mot honom, och han kände sig alldeles icke vuxen en sådan fiende. För länge sedan hade han förstått, att hans armé trots sin numerära överlägsenhet ej kunde mäta sig med den svenska, och, vad värre var, han visste, att ett nederlag kunde betyda revolution bland hans egna undersåtar. Det, som alltid varit en härskares bästa stöd, folkets kärlek, skulle han i nödens stund behöva undvara. Tanken på fred trängde sig oemotståndligt på honom, men ej ens en sådan tycktes han kunna vinna med egen kraft.

Under den närmaste tiden gick tsarens hela strävan ut på att förvärva vänner, som med godo eller ondo kunde förmå Sverige till fred. Redan i slutet av 1706 hade Andrej Matvjejev sänts till London för att erbjuda Rysslands medverkan i kampen mot Ludvig XIV under förutsättning, att det finge fred med Sverige, och i början av följande år fick han order att direkt anhålla om engelsk medling. Han erhöll dock blott undvikande svar. Den svenske konungen hade avvisat alla föregående medlingsanbud, hette det, och man kunde givetvis ej påtvinga honom sina tjänster. Mera tillmötesgående var lord *Marlborough*, med vilken en av tsarens agenter, baron *Heinrich von Huyssen*, lyckades komma i förbindelse under hans vistelse i Tyskland. Den store engelske fältherren och statsmannen förklarade sig beredd att på vissa villkor använda hela sitt personliga inflytande till tsarens förmån. Enligt Peters egen uppgift, som dock förefaller nästan otrolig, betingade sig lorden bl. a. ett furstendöme i Ryssland. Säkert är,

att man från rysk sida erbjöd honom ett sådant med en garanterad avkastning av minst 50,000 taler årligen samt därjämte en rubin av makalös storlek och skönhet, ja, »en sådan, som ingen europeisk potentat besitter», och slutligen S. Andreasorden i briljanter. En nödvändig förutsättning för erhållandet av allt detta vore dock, att han verkligen skaffade tsaren fred på »drägliga konditioner», d. v. s. åtminstone med bibehållande av Nevaområdet. Vare sig hertigen ej var nöjd med de gjorda erbjudandena eller betvivlade tsarens uppriktighet eller kanske ansåg uppgiften olöslig — några samvetsbetänkligheter ha näppeligen medverkat — visst är, att »affären» aldrig kom till stånd.

Vid samma tid anhöll Peter även om Österrikes medling och gick så långt, att han erbjöd *Eugen* av Savoyen den lediga polska tronen, om man blott ville skaffa honom fred. Ända in i juni 1707 pågingo förhandlingarna om denna sak, men förde ej till något resultat. Ej utan skäl misstänkte kejsaren, att den egentliga avsikten med det nämnda anbudet var att bringa honom i konflikt med Sverige. Lika fruktlösa voro tsarens hänvändelser till Danmark och Brandenburg. Det förstnämnda försökte väl att medla, men avvisades av Karl. Det senare förklarade, att det ej ens lönade sig att försöka. Också till Frankrike nådde Peters nödrop. Genom furst *Frans Rakoczy* av Siebenbürgen, vilken vunnits genom löften om den polska kronan, sökte han på våren 1707 utverka Ludvig XIV:s intervention i den nordiska krisen och erbjöd hjälptrupper som belöning för en lyckad fredsmedling. Då franska regeringen visade sig tveksam, gick han ännu längre och lät på hösten s. å. tillställa den ett formligt »pacifikationsprojekt», vari han endast förbehöll sig S. Petersburg med område, ja, lät förstå, att han skulle nöja sig med själva staden och »en mil land i alla riktningar däromkring». I Paris fann man dessa anspråk ganska rimliga, men vågade ej börja någon fredsaktion utan Karls uttryckliga samtycke, och innan detta hunnit inhämtas, hade en händelse inträffat, som åtminstone för den närmaste tiden syntes göra varje vädjan till honom gagnlös. Den svenska huvudhären

hade återvänt till Polen för att börja det länge påtänkta fälttåget mot Ryssland.

Efter att alla förhoppningar om främmande makters mellankomst gäckats, måste tsaren bereda sig på strid. Visserligen hade han i slutet av mars 1707 efter ändlösa förhandlingar lyckats få alliansen med det svenskfientliga partiet i Polen förnyad på synnerligen goda villkor, men han insåg mer än väl, att man vid fiendens anryckande ej ett ögonblick skulle kunna räkna på polsk hjälp och att han följaktligen helt och hållet måste lita till egna krafter.

Redan i Zolkiev hade det, som nämnt, beslutats, att man först i Dnjeprlinjen, där risken att bli avskuren från hemlandet var mindre än längre mot väster, skulle möta de antågande svenskarna, och vidare, att man med undvikande av större sammandrabbningar skulle lägga huvudvikten på defiléförsvaret samt f. ö. söka beröva motståndaren alla subsistensmöjligheter. Detta beslut gillades i allt väsentligt på det stora krigsråd, som natten mellan 10 och 11 oktober 1707 hölls i den lilla litauiska byn Merecz vid Njemen. Infanteriet skulle genast vid fiendens annalkande draga sig tillbaka till ryska gränsen, skövlande landet bakom sig. Kavalleriet åter skulle, fördelat i små, lättrörliga avdelningar, svärma omkring svenskarna, oroa dem under marschen och på lämpliga ställen, särskilt vid flodövergångarna, tillfoga dem så stor skada som möjligt. I själva verket kom man att under nästan hela fälttåget följa denna »taktik», och detta åter har givit upphov till den mycket vanliga föreställningen, att ryssarna genom ständig reträtt med eller utan låtsat motstånd fullt avsiktligt lockat Karl XII längre och längre bort från hans bas för att slutligen, sedan han alldeles förlorat förbindelsen med denna, kunna ge honom dråpslaget. Det skall icke förnekas, att moskoviterna i början hade en viss avsikt med sina rörelser, men denna sträckte sig icke längre än till att, som tsaren själv säger, »trötta fienden genom marscher och partier». Det var »utmattningsstrategiens» idé, som föresvävade dem. Deras återtåg var emellertid ej uteslutande dikterat av beräkning, utan

även och än mer av nödtvång, och sedan krigsskådeplatsen flyttats in på deras eget område, blev tydligen nödvändigheten alltmera dominerande. Ej heller var det någon rysk krigslist, som förmådde Karl att fördjupa sig i Ryssland, utan ett redan länge i förväg fattat beslut, som blott på grund av mellankommande hinder ej förut kunnat verkställas.

Planen att gå mot Moskva hade framträtt redan kort efter Narvaslaget och hade, om än länge undanskymd av andra planer, aldrig varit helt övergiven. Efter Augusts avsättning 1704 såg det till och med ett ögonblick ut, som om den skulle sättas i verket, men då var den lämpliga tidpunkten redan förbi. Genom Stanislavs val fick Karl XII ej, som han väntat, fria händer att vända sig mot Ryssland, utan blev tvärtom mera bunden än någonsin. Den nye konungen kunde ej stå på egna ben, och Sverige måste i eget intresse stödja honom. På sommaren 1706 var frågan om ett ryskt fälttåg åter före, men även nu saknades de nödvändiga politiska och militära förutsättningarna, och i stället verkställdes en annan — ävenledes länge påtänkt — plan, nämligen att tåga till Sachsen. Sedan August satts ur spelet, syntes emellertid hindren för ett direkt angrepp på Ryssland undanröjda, och redan före uppbrottet från sachsiskt område måste det definitiva beslutet om Moskvatåget ha blivit fattat. Vi få dock ej föreställa oss, att intagandet av den ryska huvudstaden, huru viktigt det än kunde vara, var konung Karls enda eller ens huvudsakliga mål. För honom med hans kvantitativt begränsade resurser gällde det att med minsta möjliga tidsförlust och helst genom ett enda fruktansvärt dråpslag förinta den nya ryska armén, men därtill skulle han till följd av ryssarnas »nötningstaktik», deras ständiga reträtter och avsiktliga undvikande av batalj — ett krigföringssätt, som de alltid med förkärlek använt och, efter vad han med full visshet kunde förutse, fortfarande ämnade använda — säkerligen aldrig få tillfälle, såvida han ej själv lyckades framtvinga avgörandet. Detta tycktes emellertid endast kunna ske på ett sätt, nämligen genom en stöt mot Rysslands hjärta, Moskva. Ville Peter ej förlora sin kro-

na, måste han med uppbjudande av alla krafter värna »den heliga staden», sammandraga sina trupper till dess försvar och med eller mot sin vilja möta fienden i ärlig och öppen kamp.

Det är föga troligt, att Karl XII, även om han av politiska skäl sade så, verkligen haft några förhoppningar om att av den döende polska republiken kunna skapa en varaktigt värdefull bundsförvant. Det gagn, han väntade sig av dess — på ett tämligen hårdhänt sätt — eftersträvade »vänskap», var sannolikt av ett mera tillfälligt och begränsat slag. Han ville begagna Polen som operationsbas vid sitt tillämnade företag mot Ryssland, och därtill lämpade det sig alldeles utmärkt genom sitt läge och sin bredd. Med utgång från polskt område hade man bl. a. den största frihet i valet av angreppspunkt och operationsriktning. Med utgång från Östersjöprovinserna åter skulle möjligheterna i detta avseende vara ytterst begränsade.

Också om det ej är uteslutet, att Karl en tid hoppats att redan på polsk mark få göra upp med tsaren, så måste detta hopp ha varit av kort varaktighet. Det har, så vitt vi kunna finna, aldrig varit Peters avsikt att föra hela sin krigsmakt in i Polen och allra minst efter de sorgliga erfarenheterna 1705 och 1706. Också var den svenske konungen, då han i slutet av augusti 1707 tågade ut ur Sachsen, efter allt att döma fullt på det klara med att den avgörande kampen måste utkämpas på rysk jord.

I maj 1707 hade det svenskfientliga partiet i Polen hållit riksdag i Lublin, och Peter hade där gjort stora ansträngningar att framtvinga ett konungaval. Det vore lättare, menade han, att komma till samförstånd med en konung än med en månghövdad, inom sig ständigt söndrad församling. Flera tronkandidater hade nämnts, Eugen av Savoyen, Rakoczy och Jakob Sobieski, men då flertalet av polackerna hade önskat behålla August, vilkens abdikation såsom stridande mot grundlagarna strängt taget var ogiltig, och detta under dåvarande förhållanden ej låg i Rysslands intresse, hade ingen enighet kunnat uppnås. Allt vad tsaren förmått utverka, var att tronen förklarats ledig (8 juli).

Från mitten av juli till början av september uppehöll sig tsaren i Warschau, där större delen av det ryska kavalleriet var samlat, och där mottog han en av de sista dagarna i augusti den visserligen länge väntade, men högst ovälkomna underrättelsen om svenskarnas uppbrott från Sachsen. Detta föranledde honom att skyndsamt avresa till Vilna, där en del av hans infanteri befann sig. Innan han hunnit halvvägs dit, nådde honom (i Tykoczin den 13 sept.) budskapet, att fienden redan gått över Oder, passerat polska gränsen i närheten av Ravicz och var på marsch mot Weichsel. Samtidigt meddelades, att hans eget i Warschau kvarlämnade kavalleri var på fullt återtåg. Peter påskyndade nu sin resa. Han var mycket uppskakad och lugnade sig först, då han i Vilna såg sig omgiven av sina trupper. Den 10—11 oktober höll han, som nämnt, krigsråd i Merecz. Det är möjligt, att han där, som en rysk historiker säger, »visat beslutsamhet och kraft» — han var ju omgiven av sina generaler och visste, att svenskarna sedan den 18 september lågo stilla på Warthestranden vid Slupca — men strax därpå ådagalade han alldeles motsatta egenskaper. Då han vid återkomsten till Vilna den 13 oktober fick en — som det senare visade sig falsk — underrättelse om att fienden åter börjat röra på sig, flydde han skräckslagen ur staden, kvarlämnande en del av sitt följe, och reste med en medelhastighet av åtta mil om dagen mot ryska gränsen. Den 18 gjorde han ett kort uppehåll i Veliki Luki, men fortsatte redan följande dag sin flyktliknande färd. På aftonen den 23 var han i Petersburg. Först där kände han sig trygg.

Den 29 oktober bröt den svenska hären upp från Slupca, jämnt en månad senare gick den vid Voclavek över Weichsel, och den 21 januari 1708 passerades Bobr vid Goniadz. Ända dittills hade ryssarna varit alldeles okunniga om svenskarnas marschriktning, och Peter, som i början av januari återkommit till hären, hade, i tron att fienden skulle välja en annan väg, lämnat det viktiga Bobrpasset så gott som obevakat. En liten rysk kavalleriavdelning, som i sista ögonblicket kom tillstädes, förmådde intet uträtta, och

svenskarna fingo ostört fortsätta till Grodno. Ryssarna hade utan svärdsslag dragit sig bakom Njemen. Det planerade defiléförsvaret hade alldeles torkat in. De voro helt enkelt utmanövrerade ur det egentliga Polen. Den 27 januari utrymde de även Grodno, och under de närmast följande dagarna gick den svenska armén över Njemen. Den 8 februari stod den i Smorgon, där den stannade till den 14 mars. Vid denna tid torde den stora anfallsplanen ha fått sin slutliga utformning. Frånräknat 8,000 man, som skulle kvarstanna i Polen, uppgick den svenska huvudstyrkan till omkring 38,000 man. Med denna och Lewenhaupts här, som Karl ämnade draga till sig och som han uppskattade till 16,000 man, skulle man gå direkt på Moskva, under det konung Stanislav med 15—20,000 polacker genom frammarsch på en sydligare linje (över Kiev) stödde företaget. Vid angreppet på Ryssland ansåg man sig alltså kunna förfoga över minst 70,000 man, och ändå var den finska hären, nominellt 14,000 man, ej medräknad. Tsaren åter hade enligt ryska uppgifter omkring 95,000 man, av vilka minst 10,000 voro irreguljära trupper. Till antalet voro ryssarna alltså föga överlägsna motståndaren, och med avseende på truppernas stridsvärde var deras underlägsenhet uppenbar. Det vanliga pratet om deras »ofantliga övermakt» bottnar i okunnighet om verkliga förhållandet och förtjänar således ingen tilltro. Också bör man, i förbigående sagt, vara på sin vakt gentemot de ofta förekommande hänvisningarna till Rysslands »obegränsade resurser», dess »outtömliga tillgångar» och dess förmåga »att stampa fram arméer ur jorden» m. m. dyl. Väl hade det ryska riket stora naturliga resurser, men de voro ännu vid denna tid blott till en försvinnande del utnyttjade och därför av ringa värde, då det gällde en plötslig nationell kraftkoncentration. Visserligen fanns det stora förmögenheter inom landet, och särskilt klostren hade under tidernas lopp samlat betydande rikedomar, men folket i allmänhet var fattigt, och »nationalförmögenheten», för att använda ett modernt uttryck, måste ha varit relativt obetydlig. Att statsfinanserna voro jämmerliga, ha vi redan antytt och skola vi i annat sammanhang

närmare belysa. Vad åter tillgången på soldatmaterial beträffar, så var denna vida mera begränsad, än man plägar föreställa sig. Ryssland hade ej som i våra dagar 120 miljoner invånare. Hela folkmängden uppgick 1722, då Peter första gången lät räkna sina undersåtar, till knappa 14 miljoner och måste följaktligen femton år tidigare, innan de stora erövringarna gjorts och innan de femton årens naturliga folkökning inverkat, ha varit bra mycket mindre. Vid tiden för Karl XII:s ryska fälttåg kan den på sin högsta höjd uppskattas till 11—12 miljoner, vilka därtill voro spridda över en ofantlig yta och endast nödtorftigt sammanhöllos av en ännu föga utvecklad statslig organisation. Också lyckades Peter under hela nordiska kriget aldrig uppbringa sin armé till mer än omkr. 100,000 man reguljära, och enligt en i slutet av hans regering (1722) verkställd beräkning skulle man ej ens då och icke engång i yttersta nödfall kunna resa stort mera än dubbla antalet. Tsaren, som 1707 endast med största möda lyckades anskaffa några få tusental man till komplettering av sitt infanteri, skulle säkerligen själv ha blivit mycket förvånad, om någon kommit och påstått, att han kunde »stampa fram arméer ur jorden».

I slutet av maj fick Lewenhaupt befallning att snarast möjligt förena sig med den svenska huvudhären. Denna stod då (sedan mitten av mars) vid Radoszkovice sex mil sydost om Smorgon, men bröt den 6 juni upp därifrån och fortsatte sin marsch över Minsk, Smelovitji och Igumen mot Berezina. Ryssarna, som vanligt ovissa om fiendens marschriktning, trodde, att han tänkte gå över den nämnda floden vid Borisov och hade vidtagit åtgärder för att hejda honom där, men i stället skedde övergången vid Berezina Sapieheska fem mil längre söderut. Den lilla ryska kavalleriavdelning, som befann sig där, förmådde ej göra något motstånd, och en större styrka, som stod längre bort mellan Tjereja och Bobr, drog sig skyndsamt tillbaka mot Dnjepr. Något »defiléförsvar» hade alltså ej heller denna gång blivit av, och vid Drut gick det ungefär på samma sätt. Karl passerade på ett annat ställe, än man väntat, och moskoviterna fortsatte sin reträtt. Vid ån

Vabitj stodo emellertid svenskarna plötsligt ansikte mot ansikte med en rysk här, som tycktes växa för varje minut och slutligen uppgick till 39,000 man.

Den 23 juni hade de ryska generalerna — tsaren var i Petersburg — hållit krigsråd i Mohilev och förnyat beslutet, att man först vid Dnjepr skulle bjuda fienden allvarligt motstånd. För att vinna tid till nödiga förberedelser, borde man genom småanfall på lämpliga punkter söka fördröja hans marsch. En rapport från fältmarskalklöjtnant *Goltz,* som med en dragonstyrka stod vid Drut, föranledde emellertid, att man redan efter få timmar frångick den just fastställda planen. Goltz skrev, att den svenska hären var så utmattad av ansträngningar och brist på livsmedel, att den med lätthet skulle kunna oskadliggöras, om man blott genast ryckte fram. Man trodde honom och följde hans råd. Den 2 juli stodo två tredjedelar av de ryska stridskrafterna bakom Vabitj. I gryningen följande dag började slaget vid Holovczyn. Med blott 10,000 man gick Karl XII över ån och riktade en så fruktansvärd stöt mot den ryska centern, att den upplöstes i flykt. Ett av fältmarskalken *Rehnsköld* företaget kavallerianfall mot ryssarnas vänstra flygel fullbordade segern.[1] Vägen till Mohilev låg nu öppen. Den 7 juli nådde konungen dit och stannade där nära en månad i fruktlös väntan på Lewenhaupt, som ju med livländska armén skulle stöta till honom före inmarschen i Ryssland.

Den 25 juni hade tsaren lämnat Petersburg för att bege sig till fronten. Strax bortom Pskov mottog han genom en kurir från Mensjikov den första underrättelsen om nederlaget vid Holovczyn och något längre fram, på vägen mellan Veliki Luki och Smolensk, (6 juli) en utförlig rapport om förloppet, undertecknad av ministrar och generaler. Ehuru dessa tydligen gjort allt för att bagatellisera händelsen, blev Peter utom sig av vrede, och efter ankomsten till Gorki den 13 juli höll han sträng räfst med både offi-

[1] Ryssarnas totalförlust i döda, sårade och saknade utgjorde enligt svenska uppgifter omkr. 5,000 man, enligt ryska blott 1,664. Den förra siffran är utan tvivel mycket för hög, den senare sannolikt något för låg. Motsvarande förlust å svensk sida uppgick till 1,285 man, vartill kom ett obekant antal vallacker.

cerare och manskap. Fältmarskalklöjtnant *Goltz,* general *Repnin* och generallöjtnant *Chambers* ställdes inför krigsrätt. De båda sistnämnda ansågos ha gjort sig förtjänta av dödsstraff, men eftersom de handlat av okunnighet, ej av ondska, nöjde man sig med att degradera dem och ålägga dem dryga böter. Goltz, som genom sin felbedömning av läget givit upphov till den ödesdigra avvikelsen från krigsrådsbeslutet, undslapp märkvärdigt nog med en tillrättavisning. Tsaren lät honom dock märka sin onåd, och flera av hans regementen blevo senare upplösta. Med fruktansvärd stränghet behandlades en del officerare och soldater, som flytt redan i stridens början. De blevo — däribland en överste och två kaptener — utan förskoning hängda eller nedskjutna, och tsaren skall ha gått så långt, att han bland de sårade lät uttaga alla, som blivit blesserade i ryggen — det ansågs som ett ofelbart bevis på feghet — och avrätta dem. Nederlaget var emellertid ett faktum, som ej kunde bortresoneras, och Peters vrede parades med ängslan för vad som skulle komma. Ännu en gång hade han fått en påminnelse om att han funnit sin överman, och av förtroliga brev att döma var han ej långt ifrån att dela gemene mans åsikt om svenskarna, »att de ej voro människor, utan djävlar».

Kort efter sin ankomst till hären hade tsaren efter hållet krigsråd givit order, att Dnjeprlinjen i rak strid med besluten i Zolkiev och Merecz skulle utrymmas och att trupperna skulle koncentreras vid Gorki. Till följd därav funno svenskarna vid framkomsten till Mohilev flodövergången obevakad och de ryska förskansningarna på båda stränderna övergivna. Vägen på andra sidan låg till synes öppen åtminstone till Pronja, och intet tydde på att ryssarna under den närmaste tiden ämnade inlåta sig på någon ny kraftmätning. Den 4 augusti bröt Karl XII åter upp. Hans trupper hade njutit en välbehövlig vila, och en del förråd hade samlats, men Lewenhaupt hade ännu icke avhörts. Konungen hade i det längsta uppskjutit avmarschen i förhoppning om att denne skulle hinna fram, men slutligen hade den överhandtagande bristen på livsmedel — en följd av ryssarnas härjningar — omöjliggjort allt ytterligare upp-

skov. Karl ämnade nu med försiktig kringgång av Gorkiställningen över Smolensk marschera till Moskva, men denna plan visade sig på grund av ryssarnas barbariska skövling av de trakter, han i så fall måste genomtåga, fullständigt outförbar. De upprepade försöken att trots allt tränga fram till Smolensk—Dorogobusjvägen (den västligaste av de stora infartslederna till den ryska huvudstaden), det nödvändiga hänsynstagandet till fiendens rörelser, terrängförhållandena och provianteringsmöjligheterna samt först och främst konungens önskan att hålla förbindelsen med den anryckande livländska armén öppen ha förlänat svenskarnas åtgöranden under de närmast följande veckorna ett sken av planlöshet, som givit anledning till mycket klander från håll, där man tydligen saknat antingen vilja eller förmåga att verkligen sätta sig in i förhållandena.

Tyvärr kunna vi ej här redogöra för krigshändelserna under de nämnda veckorna. Må det vara nog sagt, att Karl XII, efter att med tanke på Lewenhaupt ha manövrerat fienden bort från Gorki och slutligen helt ut ur de trakter, genom vilka »livländarna» skulle tåga, själv vände sig mot sydost för att genom Severien, där provianteringsmöjligheterna voro bättre, nå fram till en av de andra stora Moskvavägarna, Brjansk—Kalugavägen, som troddes lättare framkomlig. Säkerligen skulle han aldrig ha tagit detta ödesdigra steg, om han ej till följd av falska underrättelser trott, att Lewenhaupt hunnit betydligt längre på sin marsch, än han i verkligheten gjort. Generalen, som sades ha anlänt till Mohilev och med litet god vilja redan för länge sedan kunde ha varit hos konungen, stod i mitten av september, då huvudarmén ändrade marschriktning, vid Czereja elva mil från den nämnda staden. Han hade just hållit sju dagars rast, och trots upprepade anmaningar från det kungliga högkvarteret gjorde han sig även i fortsättningen ingen brådska. Detta var så mycket oförsvarligare, som han med en ringa kraftansträngning ännu kunnat gottgöra sitt fel och i säkerhet uppnå huvudhären. Till följd av den senares »planlösa» rörelser under de närmast föregående veckorna, saknade nämligen fienden i ögon-

blicket varje möjlighet att spärra honom vägen, såvida han blott hölle någorlunda normal marschhastighet. Ännu den 18 september hade han emellertid ej nått längre än till Szklov — man hade behövt nära fem dygn för att tillryggalägga en sträcka av något över åtta mil — och även sedan han där mottagit ganska oroande underrättelser, ökade han endast obetydligt takten. Först den 22 hade hans trupper hunnit över Dnjepr, och den följande dagen synes ha använts till »samling».

Tsaren, som med en del av sitt infanteri stod vid Molochova, strax bakom ryska gränsen, hade med uppmärksamhet följt den livländska härens marsch, och då han den 15 september erfor, att Lewenhaupt nalkades Dnjepr, bröt han upp med 12,000 man utvalt folk och skyndade i ilmarscher väster ut. I trakten av Golyschina fick han emellertid veta, att svenskarna redan övergått floden och voro på väg mot Czausy. Han vände därför tvärt mot söder i tydlig avsikt att genskjuta dem redan vid nämnda stad eller rättare ett par mil väster därom vid korsningspunkten mellan Mohilevvägen och Restafloden. Den 24 september hade en rysk kavalleriavdelning upphunnit det svenska arriärgardet, men vågade ej gå till anfall och återvände till tsaren med tämligen överdrivna föreställningar om fiendens styrka och beväpning. Detta fick till följd, att Peter gjorde halt och höll krigsråd. Man beslöt att för säkerhets skull draga till sig en kavallerifördelning om 4,000 man, som stod vid Czerykov, och i avvaktan på dess ankomst ligga stilla två dagar. Detta dröjsmål åter var orsaken till, att Lewenhaupt oantastad fick passera den kritiska punkten på Mohilev—Czausyvägen. Hans eftertrupper hade dock strax därpå känning av ryskt kavalleri, och den 26 september inrapporterades, »att fienden starkt efterkom och hade en dessein på vårt arriärgarde». En fientlig rytteriavdelning visade sig också strax därpå, men flydde, då svenskarna i tron, att hela den moskovitiska styrkan var på anmarsch, ryckte fram i full slagordning. Det hela var uppenbarligen endast en krigslist, avsedd att uppehålla Lewenhaupt, tills den ryska huvudstyrkan hunnit fram. Det lyckades också utmärkt; generalen

hade låtit frånnarra sig nästan en hel dagsmarsch, och den 28 hann tsaren upp honom vid Ljesnaja, blott femton kilometer från Sochövergången vid Propojsk, d. v. s. en halv dagsmarsch från räddningen. Så stod Ljesnajaslaget. Av Lewenhaupts 12—13,000 man voro vid stridens början endast 5,500 tillstädes — de övriga voro på väg till Propojsk — men de kämpade med den största tapperhet mot en nära tredubbel övermakt, och lyckades tre gånger driva fienden tillbaka. Slutligen voro de dock nära att övermannas. I sista ögonblicket återkom en del av de bortsända svenska trupperna, omkring 1,400 man, och något senare ytterligare 1,400. Ryssarna kastades nu för fjärde gången tillbaka. Visserligen gjorde de min av att åter gå till anfall, men strax därpå skilde mörkret de stridande. Taktiskt sett hade slaget varit oavgjort, men med tanke på de strategiska följderna måste det betecknas som ett nederlag för svenskarna, ja, en motgång av allvarligaste art. För att rädda sin svårt medtagna här nödgades Lewenhaupt redan under natten företaga ett flyktliknande avtåg, och för att påskynda detta uppoffrade han både träng och artilleri. Utan förråd, kanoner och ammunition och med blott hälften av sin ursprungliga styrka inträffade han den 12 oktober i det kungliga lägret vid Rjuchov i norra Severien.[1]

I slaget hade å rysk sida deltagit 15,700 man. Ehuru striden blivit oavgjord och ryssarnas förluster varit ganska stora — 941 döda och 2,848 sårade — var Peter överlycklig. I en av honom själv den 30 september uppsatt segerbulletin försäkras, att »8,500 svenskar dödades på stället för att ej nämna de många, som kalmuckerna jagade i skogarna», och i hans dagbok heter det: »Denna seger kan med rätta kallas vår första, ty förut hade vi aldrig vunnit en sådan över reguljära trupper. Och dock voro vi till

[1] Enligt Lewenhaupts egen uppgift hade han ursprungligen 10,914 man, men denna siffra är tydligen något för låg. En samtida specifikation upptar 12,900 man och en annan, som dock förefaller ofullständig, 11,800. I själva slaget synas förlusterna ej ha varit synnerligen stora. Generalen säger själv, att de föga överstego 1,000 man. Däremot omkommo och »försvunno» många under den ohyggliga nattmarschen. Vid föreningen med huvudhären voro 6,500 man i behåll.

antalet underlägsna fienden (!). Den är i sanning upphovet till alla lyckliga framgångar, som de ryska vapnen sedan dess haft, ty detta vårt första krigarprov gav oss det mod och den tillförsikt, som förde till segern vid Poltava. Den (Ljesnajasegern) var modern, som efter nio månader födde den andra segern.»

Då Karl XII i mitten av september vände mot sydost för att genom det av ryska härjningar ännu tämligen oberörda Severien bana sig väg till Brjansk—Kalugavägen — att rörelsen uteslutande eller ens huvudsakligen avsåg en konjunktion med Mazepa, är en fabel — sände tsaren större delen av sina trupper efter honom för att hindra hans inträngande i det inre av landet. Man skulle dock enligt Peters uttryckliga order fortfarande undvika öppen batalj och inskränka sig till defiléförsvar, småangrepp och uthungringskrig. Därpå var konungen givetvis förberedd, och för att korsa fiendens »desseiner» sände han generalmajor *Lagercrona* med 4,000 man i förväg med order att besätta en del viktiga punkter och hålla vägen öppen för huvudstyrkan. Framförallt skulle man bemäktiga sig det befästa Mglin och det viktiga Potjep-passet. Med dem i sin hand kunde man nämligen behärska Kalugavägen, hindra de från Smolenskhållet framilande ryssarna att tränga in i Severien och »ändock själv hava nyckeln till Muscow». Planen var utmärkt, men till följd av befälhavarens försumlighet och hart nära otroliga misstag blev den aldrig utförd, och innan Karl hunnit fram, hade moskoviterna med berömvärd snabbhet förekommit honom. Vägen till den ryska huvudstaden var spärrad och landet härjat över allt. Vid Potjep och längs Sudost stod Sjeremetjev med tre divisioner infanteri, mellan Potjep och Mglin befann sig Goltz med sex dragonregementen, och mellan sistnämnda plats och Rjuchov funnos ytterligare fyra dragonregementen under generalmajor *Ifland.* Själva den severiska huvudfästningen Starodub hölls besatt av ett kosackdetachement och en del irreguljära trupper. Mensjikov, som med en stark kavallerikår framträngt längs Soch, stod redan i mitten av oktober i en hotande position vid Iputs inflöde i den nämnda floden,

och slutligen låg hetmanen Mazepa med den lillryska hären vid Desna mellan Baturin och Tjernigov. Den svenska styrkan, som även efter Lewenhaupts ankomst ej torde ha överstigit 32,000 man — i ryska spionrapporter talas om högst 28,000 stridbara — var alltså på alla sidor omgiven av fiender.

Vid tiden för svenskarnas inmarsch i Severien börjar ett nytt skede i det stora nordiska krigets historia. Här — ej vid Poltava — ligger den verkliga vändpunkten i Karl XII:s krigarbana. Visserligen hade försöket mot Smolenskvägen misslyckats, men detta betydde mindre så länge Brjansk—Kalugavägen stod öppen, ja, det torde ej vara för mycket sagt, att den senare under förutsättning, att man ej behövt vänta på Lewenhaupt, redan från början varit att föredraga. Ryssarna voro förberedda på att försvara den förra vägen, men de hade knappast på allvar räknat med ett fientligt framträngande på den senare. Det tidigt härjade området vid övre Dnjeprkröken erbjöd oss en vida sämre operationsbas än det bördiga, ännu skonade Severien. Det var först sedan moskoviterna, gynnade av våra egna missgrepp, lyckats korsa även Kalugaplanen, som situationen började bli verkligt allvarlig. Omgiven av fiender, narrad på de livländska förråden och på hälften av den förstärkning, som Lewenhaupt skulle bringa, stod Karl XII i ett skövlat land. Vägen till Moskva var spärrad och reträttlinjerna mot norr och väster om ej avskurna, så dock starkt hotade. Ett återtåg skulle dessutom vara förenat med stora, kanske oövervinneliga provianteringssvårigheter, och i bästa fall skulle man med uppoffrande av alla de fördelar, som trots allt vunnits, behöva börja om på nytt. En reträtt till Volhynien t. ex. skulle, om den kunde genomföras, visserligen giva goda underhållsmöjligheter, men på samma gång medföra nödvändigheten att vid ett förnyat framryckande mot Ryssland göra en ny Dnjeprövergång och nya besvärliga marscher genom oländiga och härjade nejder. Också skulle kanske fienden till dess ha fått tid att vidtaga mera effektiva försvarsåtgärder. Att konungen under sådana förhållanden föredrog att stanna öster om Dnjepr och på

närmare håll söka uppehälle åt sin här, synes fullt förståeligt. I början av november lyckades han under häftig strid övergå Desna och intränga i Ukrajna. Till denna av efterklokheten så skarpt klandrade åtgärd hade han utom de ovan antydda skälen även ett annat, som — också om det väl ej haft fullt så stor betydelse, som man på vissa håll tillagt det — säkerligen i ögonblicket varit ganska tungt vägande.

Karl XII:s ryska företag var ingalunda, såsom det påståtts, från början hopplöst. Ända till inmarschen i Severien hade det goda utsikter att lyckas, och dessa utsikter voro till och med ännu bättre, än själva krigsläget låter ana. I Rysslands inre, bakom den kämpande härens rygg jäste missnöjet överallt, och just under de mest kritiska åren, då stormvågorna från väster sköljde in över rikets gränser, skakades nationen av det ena fruktansvärda upproret efter det andra. De tunga, ständigt växande bördor, som kriget medförde, de dryga skatterna och de täta utskrivningarna av manskap hade redan tidigt bringat folkets tålamod till bristningsgränsen, och då tsaren i stället för att vädja till sina undersåtars offervillighet behandlade dem med den största brutalitet och till på köpet sårade deras känslor genom forcerade reformåtgärder, slog misstämningen flerstädes ut i full låga. Särskilt bland de frihetsälskande, endast till hälften underkuvade folkstammarna i östra och södra Ryssland kom det till fruktansvärda resningar. Redan 1705 höjde basjkirerna i södra Ural upprorsfanan och drogo flera av de kringboende tatarfolken med sig. Under förfärliga härjningar trängde de ända fram till Kazan. Endast genom väpnat hot och hemkallandet av en regeringskommissarie, som ådragit sig deras hat, lyckades man någorlunda lugna dem.

Samma år utbröto högst allvarliga oroligheter i Astrakan och trakten däromkring. Hit till »porten mot öster» kommo årligen köpmän från alla delar av landet för att tillbyta sig persiska och indiska varor, och det var just sådana representanter för det ryska folket i dess helhet, som voro Astrakanupprorets egentliga anstif-

tare. Detta hade därför ej, som man lätt skulle kunna tro, en rent lokal karaktär, utan är snarare att betrakta som ett uttryck för det allmänna, i hela riket jäsande missnöjet. Riktigheten av denna uppfattning bestyrkes också därav, att själva kärnan av insurgenthären bestod av folk, som egentligen ej hörde hemma i denna landsända. Där funnos avskedade streltser från Moskva och Novgorod, desertörer från armén, förrymda livegna och fångar från alla håll, avsatta ämbetsmän, vandrande präster och munkar samt massor av de förföljda raskolnikerna. Natten mellan 29 och 30 juli stormades och utplundrades guvernementsbyggnaden i Astrakan, varvid man kom över en betydande »krigskassa» och en del vapen. Officerare och utlänningar mördades, och vojvoden *Timofej Rchevskij* blev efter två dagars jakt gripen och misshandlad till döds. Ett republikanskt styrelsesätt infördes, och alla regeringens förordningar förklarades »kraftlösa». Revolutionära manifest utsändes åt skilda håll, och särskilt bland de kringboende kosackerna drevs en livlig agitation, som på flera ställen bar frukt i form av upplopp och mord på officerare, ämbetsmän och utlänningar. Först efter långvariga och förbittrade strider lyckades de utsända regeringstrupperna få övertaget. Efter att den 11 mars 1706 ha tillfogat rebellhären ett svårt nederlag på Volgastranden utanför Astrakan, intågade de följande dag i staden. En del revolutionärer, som dragit sig tillbaka till borgen, måste med artillerield tvingas att giva sig, men de övriga underkastade sig utan ytterligare motstånd. Omkring tvåhundra avrättades på stället, och över tusen fördes till Moskva för att rannsakas och dömas där. Processen varade nära två år och slutade med att 365 personer fingo sätta livet till. De sista avrättningarna ägde rum den 8 februari 1708, då etthundratjugo dödsdomar verkställdes på en gång. Av de ännu bevarade förhörsprotokollen framgår, att det funnits ett visst sammanhang mellan Astrakanupproret och det svenska kriget, nämligen såtillvida, som upprorsledarna redan från början räknat på att det senare skulle binda de regeringstrogna »nya» regementena, tills revolutionsrörelsen tagit sådant omfång, att den

ej längre kunde hejdas ens av dessa, ja, det förefaller, som om man innerligt önskat, att tsaren måtte bli grundligt besegrad. Åtminstone hade ett rykte, att han blivit fången och dött i »Stekolny» (Stockholm) väckt oskrymtad glädje. Att man, som Pleyer påstår (i en depesch till kejsaren av 17 jan. 1706), på högsta ort misstänkt svenskarna för att genom utskickade agenter, i synnerhet tyska köpmän, ha direkt underblåst missnöjet i Astrakandistriktet, är väl möjligt, men dessa misstankar ha i så fall ej bekräftats av vad som framkommit under rättegången.

Knappast hade detta uppror kuvats, förrän basjkirerna åter började röra på sig. Redan i april 1706 ansågs en ny resning förestående, och i november 1707 trängde en basjkirhär från Ufa härjande fram mot väster. Vid samma tid få vi höra talas om en basjkirhövding, som, smyckad med sultantitel, trätt i förbindelse med både kalmucker, tjerkesser, kosacker och krimtatarer för att skapa en formlig koalition mot tsaren, ja, till och med besökt Konstantinopel för att utverka turkiskt understöd. Ehuru hans alliansförslag åtminstone av tatarer och turkar synas ha blivit tämligen kallt avvisade, var han i början av 1708 i stånd att företaga ett helt litet fälttåg. Med en här, som han delvis värvat bland de vilda bergfolken i Kaukasus, men som huvudsakligen synes ha bestått av kosacker, kalmucker och allehanda löst folk — av verkliga basjkirer torde blott ett ringa fåtal ha deltagit — drog han fram längs Terek och erövrade med hemligt understöd av den ryskfientliga befolkningen den ena fästningen efter den andra. Visserligen blev han den 26 februari slagen och tillfångatagen av från Astrakan utsända regeringstrupper, men just detta blev signalen till allmänt uppror bland hans landsmän. I tusenden vällde de ned för Bjelaja och Kama och trängde under förfärliga härjningar fram mot Kazan. Trupper, som sändes emot dem, blevo nedgjorda eller drevos på flykten, och personer, som skickades till dem för att underhandla, torterades till döds. Tsaren, som ej hade mera manskap att avvara, stod rådvill. I sista ögonblicket lyckades man ställa

till ovänskap mellan basjkirer och kalmucker. Kalmuckfursten *Ajuka* sände 10,000 man till ryssarnas hjälp, och i juni blevo rebellerna under förbittrade strider tillbakadrivna. Det dröjde dock ännu flera månader, innan upproret var helt kuvat. Först i april 1709 kunde den ryske befälhavaren, stolniken *Ivan Bachmetjev*, inrapportera, att lugnet var återställt.

Av ännu farligare art var det uppror, som i oktober 1707 utbröt bland kosackerna vid Don. Deras område var av gammalt en tillflyktsort för flyktingar från alla delar av Ryssland: brottslingar, desertörer, förrymda livegna o. s. v. Formellt voro de ryska undersåtar, men ännu hade det aldrig lyckats att böja dem in under statsmaktens auktoritet. Detta hade emellertid Peter föresatt sig. Under hot om stränga straff i händelse av olydnad fordrade han, att alla av regeringen utfärdade förordningar skulle noga efterlevas, att flyktingar och framför allt förlupna bönder skulle utlämnas samt slutligen att vissa förändringar skulle vidtagas till möjliggörande av en bättre kontroll över befolkningen. Tsarens krav föranledde dock till ingen åtgärd från kosackrepublikens sida, och då man till på köpet trots upprepade order vägrade att nedriva några egenmäktigt byggda fästningar, tog Peters tålamod slut. På sommaren 1707 sände han furst *Jurij Vladimirovitj Dolgorukij* med en trupp soldater till Don för att sätta respekt i de tredskande kosackerna, men resultatet därav blev blott, att dessa reste sig. Anförda av *Kondratij Bulavin*, ataman av Bakmut, lockade de ryssarna i ett bakhåll vid floden Aidara och nedgjorde dem till sista man (natten till den 9 oktober 1707). Tsarens hopp, att upprorslågan skulle slockna av sig själv, gick ej i uppfyllelse. Den bredde tvärtom ut sig med rasande fart och tog på våren 1708 sådana dimensioner, att man trots svenskarnas anmarsch nödgades sända flera reguljära regementen mot rebellerna. Den 1 maj hade de senare intagit det viktiga Tsjerkask, varifrån de hotade Azov och Taganrog. Det blev emellertid deras sista stora framgång. Under sommaren ledo de två fruktansvärda nederlag. Bulavin, som genom att splittra sina stridskrafter själv

bar största skulden till olyckan, gav nu spelet förlorat och begick självmord (7 juli). Hans anhängare fortsatte dock kampen på egen hand, och först sent på hösten — det sista stora slaget stod den 4 november — var upproret fullständigt undertryckt.

Områdena vid nedre Volga och Don voro av ålder oroshärdar, och detsamma skulle med kanske än större rätt kunna sägas om Ukrajna. Den lillryska befolkningen där och i synnerhet kosackerna hatade storryssarna och hade länge önskat frigöra sig från det tryckande beroendet av dem. Missnöjet bland ukrajnarna, som tvivelsutan hade sina djupaste rötter i nationella, religiösa och sociala motsatser mellan dem och deras storryska herrar, hade de senaste åren varit i oavbrutet tilltagande, dels på grund av de ständigt ökade krigsbördorna, dels och framför allt till följd av tsarens underkuvningspolitik. *Ivan Stepanovitj Mazepa Koledinski,* sedan 1687 de lillryska kosackernas hetman, är en av världshistoriens intressantaste personligheter, men på samma gång en av de mest missförstådda. Han var ingalunda den högsinte frihetshjälte och fosterlandsvän, som man plägar göra honom till, utan en samvetslös ränkmakare, som i egen vinning såg sitt enda mål. För Peter hycklade han trohet och tillgivenhet, så länge det gagnade honom själv, och om sitt folks väl bekymrade han sig så litet, att han utan betänkande gjorde sig till verktyg åt förtryckaren. Först då tsaren under sina hänsynslösa angrepp på den av garantier och löften kringgärdade ukrajnska självstyrelsen råkade göra direkta intrång på hetmanens, d. v. s. på hans eget egentliga myndighetsområde, blev Mazepa »frihetsvän». År 1704, då han mot sin vilja kommenderats till Polen, synes han ha varit allvarligt missnöjd, och redan följande år ansåg sig Stanislav ha goda förhoppningar om att kunna vinna honom. Under loppet av 1706 inträffade en del händelser, som säkerligen var för sig bidragit till förräderiplanernas mognad. I juli fick hetmanen order att ställa sig under Mensjikovs befäl, något, som i hög grad kränkte honom, i september slöts Alt-Ranstädtfreden, som tycktes förebåda ett svenskt anfall på Ryssland, därpå följde Augusts flykt från Polen, varigenom ryk-

tena om ett nytt fredsbrott från hans sida dementerades, och slutligen lät tsaren utan Mazepas hörande vidtaga vissa organisatoriska förändringar inom kosackhären samt började, honom oåtspord, utnämna regementschefer, av vilka ett par voro storryska bojarer. Ännu i början av följande år hade dock den försiktige hetmanen icke kunnat besluta sig, och förhållandet mellan honom och Peter var till synes det bästa. Situationen blev emellertid snart sådan, att avgörandet ej utan risk tycktes kunna uppskjutas. Till följd av de ständiga övergreppen hade förbittringen bland kosackerna så småningom stegrats till den grad, att ett uppror när som helst kunde utbryta, oberoende av om Mazepa medverkade eller ej. Toge han ej själv ledningen, skulle han utan tvivel bli skjuten åt sidan av någon annan, och denne skulle, i händelse företaget lyckades, vinna allt det, som han, Mazepa, knappast vågat drömma om. Å andra sidan var det tydligt, att en frihetskamp ej hade mycken utsikt att lyckas utan främmande understöd. Stanislav frestade med lysande anbud, och snart skulle de fruktansvärda svenskarna stå vid Rysslands gräns. Frestelsen blev slutligen för stor. Natten mellan den 16 och 17 september 1707 — så berättar sekreteraren *Filip Orlik* — fattade hetmanen sitt ödesdigra beslut. Han svor att söka befria sitt land från det moskovitiska oket. På samma gång förklarade han emellertid, att han ej vore nog dåraktig att avfalla, »så länge det icke är en tvingande nödvändighet, och förrän jag ser tsaren oförmögen att värna vare sig Ukrajna eller ens sitt eget rike från svensk potentia». Det saknades således icke förbehåll.

Redan 1706 hade Mazepa genom en furstinna Dolska trätt i förbindelse med Stanislav, och i september 1707 började han direkt korrespondera med den senare. I maj 1708 hade förhandlingarna fortskridit så långt, att man i det svenska högkvarteret vid Radoszkovice betraktade hetmanens framtida medverkan nästan som en avgjord sak. Det vore dock ett stort misstag att tro, att förbindelserna med honom redan då eller ens under de närmaste tre månaderna i någon nämnvärd mån påverkat Karl XII:s planer. Ej

ens vid inmarschen i Severien torde, som det ständigt påstås, hänsynen till Mazepa ha spelat någon större roll. Det gällde att nå Brjansk—Kalugavägen, oberoende av om kosackerna reste sig eller ej. Kunde den svenska härens närvaro påskynda det utlovade upproret, vore det naturligtvis så mycket bättre — att konungen hyst sådana förhoppningar, synes tämligen visst — men, även om det helt och hållet utebleve, ämnade man fullfölja fälttågsplanen. Först då detta visade sig ogörligt, då man fann Kalugavägen spärrad och såg sig omgiven av fiender på alla håll, först då blev det av verklig vikt att vinna Ukrajnakosackernas stöd.

För Mazepa var Karl XII:s plötsliga annalkande närmast ett streck i räkningen. »Djävulen för honom hit», skall han ha yttrat till sin omgivning. »Han fördärvar alla mina planer och drar efter sig hela den storryska hären till ruin för Ukrajna och oss alla.» Hetmanen, som hoppats att själv få välja det lämpliga ögonblicket för sitt avfall och önskat att i det längsta bevara en möjlighet till reträtt, stod med ens inför avgörandet, ja, inför en nödvändighet, som ej längre medgav något val. Väl försökte han ännu en kort tid fortsätta sitt dubbelspel, men snart insåg han själv, att ställningen var ohållbar. Tsaren fordrade hans hjälp mot fienden, och då han tvekade, gjorde han sig misstänkt. Den 18 oktober anlände ett par sändebud från honom till det svenska högkvarteret i Panurovka (25 km. söder om Starodub), nämligen en hans frände, polacken *Bystritsky,* och »en klockare från Livland», vilken senare skulle tjänstgöra som tolk. De medförde en på tyska avfattad instruktion, som dock saknade både underskrift och sigill. I denna, som var avsedd att visas för svenskarna, uttryckte Mazepa sin glädje över Karls ankomst, anhöll om hans beskydd och uttalade förhoppningar om »snar befrielse från det tyngande moskovitiska oket». Då han, hetmanen, svävade i stor fara, borde konungen skyndsamt komma till undsättning. Marschen kunde lämpligen riktas mot Novgorod Sjeversk. Väl där, vore man herre över Desnafloden, vilket skulle »facilitera konjunktionen». Det var ett dåligt råd, men man följde det. I stället för att, som konungen ursprungligen

tänkt, gå raka vägen över Makoschin till Baturin, där kosackerna hade sitt högkvarter, gjorde man en tidsspillande omväg, och detta missgrepp blev ödesdigert.

Mazepa hade emellertid fått upprepade order att förena sina trupper med de storryska i Severien. Efter att utan framgång ha anfört allehanda skäl för uppskov, grep han till den — åtminstone från skolpojkssynpunkt — föga originella utvägen att lägga sig sjuk, ja, han lät utsprida, att han var döende, och mottog för säkerhets skull sista smörjelsen. Peters misstankar, väl engång väckta, läto sig dock icke åter sövas. »Rörd av sin trogne tjänares olycka», befallde han Mensjikov att besöka den »döende» — och därvid ej glömma att medtaga sina trupper.

Den 21 oktober kom Bystritsky tillbaka till Mazepa, som då befann sig i Borzna (tre mil från Baturin) med en muntlig hälsning från Karl, att denne gärna skulle taga hetmanen och hans kosacker i sitt beskydd och följa den föreslagna vägen till Ukrajna. Detta synes i någon mån ha lindrat Mazepas »plågor», men han var tydligen ännu alltför sjuk för att kunna stiga upp. Följande dag kom emellertid underrättelsen, att Mensjikov redan var på marsch mot Borzna, och då blev »den döende» med ens helt rask. Med ett språng var han ur sotsängen och försvann »som en stormvind». Den 28 oktober kom han till det svenska högkvarteret i Gorki strax söder om Novgorod Sjeversk. Väl medförde han ej de 40,000 man, som han lär ha lovat att ställa till Karls förfogande, men den styrka, som följde honom, var säkerligen ej så obetydlig, som man föreställer sig. Den uppgick till över 4,000 man. Dessutom hade han på andra sidan Desna minst 6,000 man, av vilka hälften stodo i Baturin under befäl av hans närmaste man, generalkaptenen *Königseck,* och de övriga längs flodstranden mellan Korup och Tjepljevka.

Den 24 oktober fick Mensjikov, som då redan hunnit till Mjena, fem mil från Baturin, den första underrättelsen om Mazepas flykt. Han begav sig genast med en del ryttare till Baturin, men fann portarna stängda och murarna väl bevakade. Den 26 mottog tsa-

ren hans rapport, och den 28 utfärdades en proklamation till det lillryska folket med maning till trohet mot dess laglige härskare och löften om bättre behandling. Två dagar senare infann sig Mensjikov i Pogrebki, där Peter uppehöll sig. Efter hållet krigsråd satte sig fursten i marsch mot Baturin och lyckades den 1 november efter en kort men häftig kamp bemäktiga sig denna stad. Den skövlades och brändes på det mest barbariska sätt, ja, så grundligt, att den aldrig mera reste sig. På dess plats ligger i våra dagar endast en obetydlig by. General Königseck, överste Tjetjen och andra av de upproriska officerarna avrättades. Mazepa, som »förgätit Guds fruktan och sitt med korsets kyssande bekräftade löfte till oss», avsattes, bannlystes och dömdes ehuru frånvarande till döden. Bannbullan anslogs på alla kyrkdörrar i Lillryssland, och prästerna beordrades att offentligen nedkalla Guds vrede över »den nye Judas», ja, hans namn upptogs i den förbannelse över förrädare, som en gång om året plägade uppläsas i alla ryska kyrkor och som först 1869 avskaffades. Då man ej kunde verkställa dödsstraffet på hetmanen personligen, fick en docka fungera som ställföreträdare. Därom berättar tsaren själv: »Samma dag (9 nov.) utställde man (i Gluchov) en bild, föreställande förrädaren Mazepa, avtog ordensbandet och kastade den i händerna på bödeln, vilken band den vid ett rep, släpade den genom gatorna till galgen på torget och hängde den därefter.» Till hetman utnämndes kosacköversten *Ivan Iljitj Skoropadskij,* vilken som kommendant i Starodub vunnit Peters särskilda förtroende.

Baturins fall, som utan tvivel kunnat undgås, om Karl XII tagit genvägen över Makoschin i stället för att göra den alldeles onödiga svängen upp mot Novgorod Sjeversk, var en svår motgång för svenskarna. Staden hade hyst ansenliga förråd av livsmedel och ammunition samt en artilleripark av 70 kanoner. Nu fanns det där, som *Daniel Krmann* (de ungerska protestanternas sändebud hos Karl XII) skriver i sin dagbok, endast »en hop kolnande väderkvarnar och ruinerade hus med brända, halvbrända och blodiga kroppar». Konungen, som hoppats att finna goda kvarter i dessa

trakter, nödgades gå ännu längre söderut. I den bördiga nejden av Romny och Gadjatj fick den uttröttade hären äntligen göra halt, men någon ostörd vila blev det icke. Man oroades oupphörligt av ryssarna, och Karl, vilkens planer nu voro riktade mot Kursk—Tulavägen, den tredje stora infallsriktningen mot det centrala Ryssland, måste för att ej även den skulle spärras gång efter annan gripa till offensiven. Ehuru svenskarna merendels voro segerrika och lyckades tillfoga fienden betydande förluster, voro givetvis de ständiga striderna ytterst påkostande. Även vi förlorade mycket manskap, och då vi ej som moskoviterna kunde erhålla förstärkningar, började hären smälta samman på ett allt mera betänkligt sätt. Det är dock möjligt, att allt ännu kunnat gå väl, om ej en ny motståndare just då uppenbarat sig, en fiende, som ingen vapenmakt, ingen fältherrekonst och ej ens den mest dödsföraktande tapperhet förmådde besegra.

Vid jultiden inträdde nämligen plötsligt en stark köld, som hastigt tilltog och slutligen blev så fruktansvärd, att ej ens det kalla Ryssland, så långt man kunde minnas tillbaka, upplevat dess make. Tusentals soldater fröso ihjäl. Vi höra talas om, huru skyltvakterna stodo döda på sina poster och föllo omkull, då man rörde vid dem, huru körsvennerna dogo på kuskbocken och ryttarna i sadeln. Efter varje nattläger funnos hopar av döda människor och hästar, och tätt i härens spår följde tjutande vargflockar, vädrande efter byte. För många, som fått armar och ben förfrusna och bortamputerade, var själva döden en efterlängtad befriare. På våren återstodo visserligen ännu, oberäknat officerare och civilmilitära, bortåt 25,000 man, men av dessa torde nära 3,000 ha varit stridsodugliga.

Även ryssarna hade lidit svårt under vintern, och efter ryska källor att döma hade tillståndet hos dem ej varit stort bättre än hos svenskarna, ja, en jämförelse av infanteriets styrkebesked från november 1708 med dem från februari och april 1709 synes ge vid handen, att avgången varit proportionsvis större på rysk än på svensk sida. Trots betydande rekryteringar i början av sist-

nämnda år, äro regementenas presenssiffror genomgående mycket lägre på våren, än under föregående höst. Nio regementen, som i november hade en sammanlagd styrka av 9,700 man, räknade i april ej fullt 7,000, av vilka 370 voro nytillkomna. Ett annat styrkebesked, daterat 16 april 1709, upptar 48 bataljoner med en ursprunglig totalstyrka av 26,000 man, men av dessa äro endast 18,800 »presenta kombattanter». Under sådana förhållanden förefaller en svensk uppgift, att blott under julnatten tvåtusen ryska soldater dött av köld, långt ifrån osannolik, och detsamma gäller en svensk förares utsago, att han på en vägsträcka av ej fullt fem mil sett liken efter ett par tusen ihjälfrusna ryssar.

Trots kölden hade man på ingendera sidan varit overksam. I mitten av december gjorde ryssarna ett försök att driva fienden bort från Gadjatj, d. v. s. från den rakt mot Kursk siktande Psiollinjen, men, innan de kommo sig för att angripa, ryckte Karl XII fram med en del av de i Romny förlagda trupperna och tvang dem till en skyndsam reträtt. De intogo dock en ganska stark ställning högre upp vid floden, och konungen, som ej ville ge dem tid att sätta sig fast där, beslöt att omedelbart gripa till offensiven. Efter att ha bortjagat en rysk kår, som befann sig vid Veprik, vände sig svenskarna mot den fientliga positionen vid Lebedin, men tsaren, som fortfarande ej vågade inlåta sig i någon »huvuddrabbning», lät plötsligt utrymma hela ställningen. Själva juldagen företogs ett hastigt återtåg till Sumy. Kölden var fruktansvärd, och marschkolonnerna lämnade efter sig rader av döda och döende. Samma förfärliga köld nödgade svenskarna att avbryta sitt framryckande. Den 7 januari 1709 inledde de emellertid en ny offensiv i Psiollinjen med intagandet av fästet Veprik, i vilket ryssarna vid sin avmarsch kvarlämnat en mindre garnison. Denna försvarade sig med stor tapperhet, och de svenska förlusterna i sårade och döda anses ha uppgått till minst 1,100 man. Märkvärdigt nog begagnade Karl icke sin framgång till fortsatt energisk framryckning i flodlinjen. Visserligen förskötos våra stridskrafter under de följande veckorna något åt öster, men mycket långsamt.

Moskoviterna åter, som på goda grunder misstänkte, att fienden syftade mot Bjelgorod, handlade snabbt och målmedvetet. Genom en hastig förskjutning mot söder spärrade de även Vorsklalinjen. Svenskarna trängde emellertid nu kraftigt fram i denna, bemäktigade sig flera viktiga punkter och manövrerade de vid Achtyrka stående ryssarna bakåt mot Charkov. För oss syntes läget i ögonblicket hoppfullt. Genom en följd av skickliga rörelser hade Karl tvungit ryssarna att splittra sina stridskrafter. Han kunde nu, så tycktes det, med lätthet krossa antingen den vid övre Psiol ännu kvarstående sjeremetjevska kåren eller den söderut förträngda mensjikovska, och det utan att de kunde bistå varandra. Då kom med ens tövädret och korsade konungens planer. De väldiga snö- och ismassorna upplöstes i vatten, milsvida landsträckor översvämmades, och de vägar, man skulle tåga, blevo oframkomliga. De framskjutna styrkorna måste dragas tillbaka, och i mitten av februari stod hela den svenska hären åter samlad väster om Vorskla.

Vårflödet förorsakade ett långt uppehåll i operationerna — även om dessa ej lågo så fullständigt nere, som man påstår — och å svensk sida begagnade man tiden till att skaffa sig en ny bundsförvant i de zaporogiska kosackerna. Dessa voro liksom ukrajnarna lillryssar och bodde omkring nedre Dnjepr »på andra sidan forsarna» *(za porogi)*. De lydde knappast mera än till namnet under Ryssland och bildade en i förhållande till Ukrajna fristående republik, vars medelpunkt var öfästet Setj-Chortitsa. I likhet med de ukrajnska och donska kosackerna voro de av gammalt högeligen missnöjda med storryssarna, och då Peter gjorde min av att inskränka deras frihet, stegrades missnöjet till hat. Också lyssnade de gärna till Krimkanens upprorsmaningar, och blott fruktan för tsarens hämnd hindrade dem från att resa sig långt före svenskarnas annalkande. Vid tiden för de senares inmarsch i Ukrajna började emellertid revolutionsplanerna hastigt mogna, och i slutet av december 1708 sökte zaporogerna för första gången sätta sig i direkt förbindelse med Karl. Blott genom kraftiga militära dispo-

sitioner lyckades Peter hindra en 5,000 man stark zaporogstyrka att förena sig med fienden. I mitten av mars mottog man i det ryska högkvarteret underrättelsen, att »radan» (kosackrådet) i Setj, efter att ha mottagit budskap från Mazepa och kanen, fattat formligt beslut om förbund med svenskarna. Strax därpå fick man veta, att de upproriska tillfogat de utsända regeringstrupperna ett par svåra nederlag.

Redan den 10 mars infunno sig zaporogiska sändebud hos konung Karl, som sedan en vecka tillbaka uppehöll sig i byn Budischtje vid Vorskla, och den 26 inställde sig själva koschevojen (hetmanen), *Kostja Gordjejenko.* Den senare svor Mazepa trohetsed och togs i svenskt beskydd. Den 29 undertecknades en förbundsakt, vari både det äldre avtalet med Ukrajnahetmanen och det nya med zaporogerna infördes. Förbundet med de sistnämnda var långtifrån så betydelselöst, som man i allmänhet föreställer sig. Det innebar, att omkring 15,000, visserligen föga disciplinerade, men härdade och tappra soldater ställdes till Sveriges förfogande, och, vad mera var, att i deras land en ny bas vunnits för fortsatta operationer mot Ryssland, en bas, som under vissa förhållanden kunde bli av omätligt värde.

Det är icke omöjligt, att Karl XII:s förbindelser med turkarna börjat redan före inmarschen i Sachsen. Säkert är, att en turkisk aga uppehöll sig i det svenska högkvarteret i november och december 1707. Att denna beskickning åsyftade något mera än överbringandet av sultanens hälsningar och anknytandet av handelsförbindelser, är tydligt. I själva verket stod den i nära samband med den krigsstämning, som sedan några månader härskade i Turkiet. Vi minnas, att Frankrike ställt sig tämligen avvisande gentemot Peters anhållan om intervention i den nordiska konflikten. I en annan fråga, den orientaliska, uppträdde det rent av fientligt mot honom. Den franske ambassadören i Konstantinopel, *Charles de Ferriol,* sökte med Krimkanen *Kaplan Gerajs* hjälp åstadkomma en brytning mellan Porten och Ryssland. Detta ingick nämligen i en större plan, som ytterst åsyftade att framkalla ett nytt krig

mellan turkarna och kejsaren, varigenom den senare skulle tvingas att splittra sina krafter. Redan på våren 1707 började krigsagitationen sätta frukt, och då på sommaren ett sändebud anlände från Stanislav med förslag om ett formligt anfallsförbund mot moskoviterna, beslöt divanen genast att underhandla. Seraskieren av Bender, *Jussuf pascha,* fick i början av juli order att sätta sig i förbindelse både med Stanislav och Karl XII, och denne ämbetsmans första åtgärd var just att skicka den nämnda agan till Polen. Den senare, *Mehemed aga,* medförde utom kreditiver och brev till de båda konungarna tvenne instruktioner, av vilka den ena, som var strängt hemlig, enligt turkisk uppgift innehöll vissa förslag om militär samverkan mellan svenskarna och tatarerna, till dess turkarna själva kunde inskrida med samlad makt. På grund av de svenska källornas tystnad, kan det dock betvivlas, att ett sådant projekt verkligen blivit framfört. Visst är, att intet bindande avtal kommit till stånd, och efterhand som Karl nalkades det turkiska rikets gränser, synes Porten — tvärt emot vad man skulle ha väntat — ha blivit mer och mer reserverad. Detta berodde dock mindre på yttre än på inre förhållanden, och redan i början av 1709 återupptogos krigs- och alliansplanerna med förnyad iver. Dessa hade nu en kraftfull befrämjare i den några år förut avskedade, men i slutet av december 1707 återinsatte Krimkanen *Devlet Geraj,* och denne stöddes ej blott av sina egna tatarer, utan även av befolkningen i Konstantinopel, vilken av gammalt hade stort inflytande. Storviziren *Ali pascha,* som av privata skäl helst ville bevara freden, måste slutligen ge vika, och väldiga rustningar igångsattes. Samtidigt inleddes underhandlingar med de zaporogiska kosackerna, och i slutet av mars trädde kanen i direkt förbindelse med svenskarna. Att det under sådana förhållanden kunde vara en oskattbar fördel för Karl XII att få förfoga över det till Krimkanatet gränsande zaporoglandet, ligger i öppen dager.

Tsaren, som med största oro sett ovädersmolnen sammandraga sig i söder, förstod att man till varje pris måste göra upp med svenskarna, innan de hunnit förena sig med tatarer och turkar.

Efter att förut — genom att skicka Goltz med sex regementen fram i Dnjeprlinjen vid Kiev — ha minskat våra till följd av inbördeskrig i Polen redan i förväg små utsikter till undsättning från detta håll, sände han allt disponibelt manskap söderut. I mitten av maj lyckades en rysk avdelning tränga fram till Setj, intaga denna plats och förstöra alla de farkoster, som där sammanförts för konung Karls räkning. Det var en betydande framgång för Peter, och i brev till Mensjikov uttalar han sin glädje och tacksamhet över att detta »rövarnäste», som varit »roten till allt ont och fiendens sista hopp», satts ur spelet.

I mitten av april hade Karl XII beslutat belägra Poltava, huvudorten i södra Ukrajna och tillika en viktig vägknut. Att hans avsikt därmed ej så mycket var att komma i besittning av denna plats, som att ditlocka fiendens stridskrafter och äntligen få den avgörande »huvudbataljen» till stånd, antages numera allmänt, men, om så är, sammanföllo hans önskningar ganska väl med tsarens. Även den senare ville, som nämnt, nu komma till en uppgörelse med motståndaren och beredde sig till den sista stora kraftmätningen. »Denna månad», skriver han till Apraksin (7 juni), »hoppas jag att med Guds hjälp hava huvudfäktningen med dem (svenskarna).»

Den 30 april började Poltavabelägringen, och strax därpå begynte de ryska trupperna vid Psiol och Vorskla att röra sig framåt, samtidigt med att den mot Charkov tillbakaträngda mensjikovska kåren åter nalkades. Den 4 juni anlände Peter själv med betydliga förstärkningar till sin armé, och å svensk sida synes man ha väntat ett angrepp redan följande dag. Därav blev intet, men fyra dagar senare förkunnade tsaren: »Jag ämnar med Guds hjälp anfalla fienden med samtliga härvarande stridskrafter.» Motvilligt fogade sig det ryska krigsrådet efter sin herres önskningar, och tidpunkten för det stora angreppet bestämdes till natten mellan den 13 och 14 juni. Företaget misslyckades dock fullständigt. Man kunde ej ens komma över Vorskla. Den 16 gjordes ett nytt försök att övergå floden och nu med mera framgång. En del ryssar nådde västra stranden, och det kom till en

ytterst häftig kamp. Väl lyckades svenskarna kasta fienden tillbaka, men under dagens strider hade en stor olycka inträffat. Konungen hade blivit svårt sårad i vänstra foten och därigenom satt ur stånd att själv föra överbefälet. Under de följande dagarna gjorde moskoviterna flera övergångsförsök i trakten av Poltava närmast i avsikt att undsätta denna fästning, som tydligen var nära att falla, och den 20 lyckades de äntligen överföra en större styrka vid Petrovka (13 km. norr om staden). Svenskarna, som med stor energi hindrat dem att passera längre söderut, gjorde intet motstånd. Det var nämligen efter allt att döma just Karl XII:s plan att locka fienden över på ett ställe, där den i en kommande batalj skulle ha svår förbindelse bakåt och sålunda lättare kunde tillintetgöras.

Snart stod hela den ryska hären, omkring 45,000 man stark, på västra Vorsklastranden mellan Petrovka och Semjonovka. Den 26 flyttade den sig något söder ut och förskansade sig ungefär halvvägs mellan sistnämnda by och Poltava. Dess ställning här på kanten av en brant sluttning, som förde ned till den sumpiga flodstranden, med vadstället en halv mil borta och med förbindelselinjen i högra flankens förlängningsriktning, var trots sin skenbara styrka allt annat än god. Ett nederlag i detta läge var liktydigt med undergång. I klar insikt härom beslöt Karl att anfalla. Natten mellan 26 och 27 juni sökte svenskarna under befäl av fältmarskalken Rehnsköld överrumpla det fientliga lägret, men då kavalleriet av okänd eller åtminstone ej fullt utredd anledning blev fördröjt, nödgades man i avvaktan på dess ankomst uppskjuta angreppet så länge, att ryssarna hunno bli varskodda, och därigenom misslyckades hela anslaget. Då infanterikolonnerna gingo till storms på fiendens skansar, möttes de av en mördande artillerield. De lyckades dock bemäktiga sig två ännu ofullbordade redutter, och det ryska kavalleriet, som sprängde fram mellan dessa, kastades med kraft tillbaka av det svenska. I stridens hetta hade emellertid vårt fotfolk ej hållits tillräckligt väl samman. Det hade sprängts i flera delar, och en av dessa, som

råkat bli helt skild från de övriga, blev omringad av ryssarna och efter ett förbittrat motstånd nedgjord. Detta blev i själva verket avgörande för hela slagets gång. Mitt under brinnande strid måste de svenska trupperna omgrupperas, varigenom tsaren fick tid att ställa upp sin här i slagordning framför lägret. Innan svenskarna hunnit bli fullt ordnade, började huvuddrabbningen. Att så skedde, var delvis vårt eget fel. På grund av ett missförstånd begynte nämligen det svenska infanteriet avancera, innan rytteriet var färdigt att följa med, och föranledde därigenom fienden att å sin sida rycka fram. Med fruktansvärd våldsamhet stötte härarna samman, men efter en kort stund började det ryska fotfolket vackla, och hade vi i detta ögonblick satt in ett kraftigt kavallerianfall, hade segern för visso trots allt varit vår. Anfallet uteblev emellertid till följd av en generals försumlighet, och strax därpå begingos ett par andra missgrepp, som gåvo ryssarna blott alltför lättköpta fördelar. I sista ögonblicket sökte Rehnsköld samla den i upplösning stadda hären, men under förberedelserna därtill blev han tillfångatagen. Konungen, som trots det svåra såret i foten varit med i striden, tog nu själv ledningen. Betvingande sårfeber och utmattning, lämnade han sin sönderskjutna bår och steg till häst. Med en ännu stridsduglig rest av sitt kavalleri hejdade han de i väldiga massor frambrytande moskoviterna och ordnade återtåget. Den 29 juni befann sig den svenska armén vid Perevolotjna i vinkeln mellan Vorskla och Dnjepr. Karls hela hopp stod nu till zaporoger och tatarer. Med de högst 15,000 man, han hade kvar — förlusterna i slaget ha säkerligen ej understigit 10,000 man — ämnade han draga sig in på tatariskt område för att längre fram i förening med de nämnda folken och väl även med turkarna återupptaga kampen. Det var i själva verket den enda utväg, som ännu erbjöd sig. Att den ej blev begagnad, var icke konungens fel. Nedbruten till själ och kropp, lät han övertala sig att lämna hären. Lewenhaupt fick på egen begäran befälet, och han, som trots Ljesnaja ej ens hade den ursäkt, som ligger i ordet oförmåga, gav sig mot order och

givet löfte. Väl var det en tung börda, ett fruktansvärt ansvar, han tagit på sig, men hans handlingssätt kan icke försvaras och förtjänar intet försvar.

Ehuru ryssarna i förlitande på sin numerära överlägsenhet väntat sig en för dem lycklig utgång av den stora kraftmätningen, voro de i början så häpna över sin seger, att de ej kommo sig för att omedelbart begagna sitt övertag. De gjorde ej ens något allvarligt försök att förfölja sin vikande fiende. På eftermiddagen och natten efter slaget gav Peter en stor fest för sina officerare. I denna deltog även de förnämsta av de svenska fångarna, greve Piper, fältmarskalken Rehnsköld, generalmajorerna Hamilton, Rosen, Stackelberg och Schlippenbach m. fl., och tsaren utbringade en skål för »sina läromästare i krigskonsten». Som ett tecken på högaktning skänkte han Rehnsköld sin egen värja. Då en av de närvarande ryssarna talade hånfullt om den svenske konungen, skall Peter ha tillrättavisat honom med orden: »Är icke också jag en konung? Vem borgade för, att icke Karls öde i stället skulle bli mitt?» Väl var segern ganska dyrköpt — man hade 1,300 döda och 3,300 sårade — men tsaren var lycklig. »Nu», skrev han till Apraksin, »ligger med Guds hjälp S. Petersburgs grundsten fast.»

V.

FRÅN POLTAVA TILL NYSTAD.

En omedelbar följd av den svenska huvudhärens undergång var, att Sveriges fiender åter funno varandra. Det första steget till ett förnyande av den gamla alliansen hade redan före Poltavaslaget tagits av August. Denne hade alltsedan freden i Alt-Ranstädt sysslat med planer på att återerövra sin polska krona. Tsaren hade i början under intrycket av hans »förräderi» varit föga benägen att hjälpa honom, men sedan svenskarna inträngt i Ryssland, hade underhandlingar kommit i gång. Statsklokheten nödgade Peter att se bort från personliga fördomar. Redan den 28 juni 1709 — alltså långt innan man hade någon underrättelse om den ryska segern — förnyades det dansk-sachsiska förbundet, och en månad senare, kort efter segerbudets ankomst, undertecknades i Dresden ett preliminärt rysk-sachsiskt fördrag. August förklarade sig nu löst från de honom »påtvungna fredsvillkoren», och i slutet av augusti inbröt han i Polen med en liten, men utvald här. Understödd av en rysk hjälpkår, lyckades han snart nedslå de svaga försöken till motstånd, störta den obetydlige Stanislav och åter göra sig erkänd som konung. Den krassowska kåren, som Karl XII kvarlämnat på polskt område, drog sig utan strid tillbaka till svenska Pommern, och med den följde Leszczynski och hans familj.

Två dagar efter slaget vid Poltava höllo ryssarna en stor tacksägelsegudstjänst på själva slagfältet, och först morgonen därpå

föll det Peter in, att man kanske borde följa efter Mensjikov, som med en del kavalleri och några kanoner sänts ut för att »se efter, vart fienden tagit vägen». Lewenhaupt hade alltså haft ganska god tid att sätta sin här i säkerhet, men därtill hade han knappast gjort något försök. Han stod fortfarande kvar i flodvinkeln vid Perevolotjna. Vid soluppgången den 30 besatte den mensjikovska kåren några höjder i närheten. Den bestod av högst 9,000 man och hade säkerligen med lätthet kunnat kastas undan, i synnerhet som terrängförhållandena voro gynnsamma för oss. Den svenske överbefälhavaren föredrog dock att underhandla, och redan på middagen, medan den ryska huvudstyrkan ännu var långt borta, undertecknades kapitulationen. Den tappra karolinska hären, ännu 14,000 man stark, nödgades med vapen, fälttecken och förråd ge sig åt en underlägsen fiende.

Fångarna fördes tillbaka till Poltava, man sjöng Te Deum och firade en ny segerfest. Tsaren, som även efter den minsta framgång plägat vara synnerligen frikostig med belöningar, överträffade nu sig själv. Fältmarskalken Sjeremetjev, som under slaget fört högsta befälet, erhöll vidsträckta förläningar, furst Mensjikov, som vid samma tillfälle kommenderat vänstra flygeln och vid Perevolotjna »tillfångatagit den svenska armén», upphöjdes till »andre fältmarskalk», generallöjtnanten i artilleriet *Bruce* fick S. Andreasorden, generallöjtnanterna *Rönne* och *Hallart* befordrades till generaler o. s. v. Slutligen utnämnde Peter sig själv till generallöjtnant och — konteramiral. Alla officerare fingo tsarens bröstbild i briljanter och dessutom guldmedaljer. De soldater, som särskilt utmärkt sig, erhöllo silvermedaljer och penninggåvor. Den 13 juli avmarscherade man från Poltava, där man ej längre kunde uppehålla sig »dels på grund av stanken från de döda kropparna, dels till följd av andra verkningar av de båda stora arméernas långa vistelse där».

Den 22 anlände tsaren till Kiev, där han ännu en gång lät sjunga Te deum. Det var vid detta tillfälle, som den lillryske munken *Feofan Prokopovitj* första gången tilldrog sig hans upp-

märksamhet genom att »prisa Herren» på ett sätt, som var i hög grad smickrande för Peter. Den 15 augusti bröt denne åter upp och reste till Lublin, där den förutnämnda till Polen avsända ryska kåren befann sig. Där mottog han den 28 ett utomordentligt sändebud från August, överhovstallmästaren greve *Friedrich Vitzthum von Eckstädt.* Denne medförde utom gratulationer till den vunna segern en inbjudan till ett personligt möte. Den 26 september sammanträffade de båda monarkerna på Weichsel en mil söder om Thorn. Stämningen var i början något kylig, och tsarens dagbok antyder, att man haft ett allvarligt samtal »om de händelser som försiggått», men sachsaren uppbjöd hela sin tjusningskraft, och så småningom töade tsaren upp. Man seglade ned för floden till Thorn på konungens fartyg, vars sidor voro överdragna med scharlakansrött kläde, och under vägen serverades en utsökt middag med »många kostbara viner». Också var Peter vid ankomsten till staden vid utmärkt lynne, och först klockan fem på morgonen lyckades han för några timmar slita sig från sin återfunne vän. Även de båda följande dagarna festades intensivt, och först den 29 fick man tid att förhandla. Visserligen vägrade tsaren att ratificera den förutnämnda preliminärtraktaten, men slutligen enades man om ett från rysk sida framlagt förslag. Den 9 oktober undertecknades ett nytt offensiv-defensivfördrag, vari Ryssland förband sig att med minst 14,000 man understödja »Polens rättmätige konung», såvida denne intill krigets slut ständigt hölle minst 10,000 man sachsiska trupper stridsberedda på polskt område. I en separatartikel lovade Peter att efter fullbordad erövring överlämna Livland åt August såsom kurfurste av Sachsen.

Redan den 15 juli hade mellan Danmark, Sachsen och Preussen ingåtts en defensivallians med ömsesidiga garantier för de tre makternas dåvarande områden, och denna biträddes nu (9 och 21 okt.) av tsaren. Samtidigt (11 okt.) avslöts i Köpenhamn ett nytt dansk-ryskt försvars- och anfallsförbund. Den sönderslitna fiendekedjan kring Sverige hade åter slutit sig. Enligt den uppgjorda angreppsplanen skulle danskarna operera mot det svenska

moderlandet, samtidigt med att ryssarna började en ny stor offensiv mot våra besittningar i öster. Därigenom, menade man, skulle våra stridskrafter splittras och vår undergång vara viss. August skulle däremot ej ha någon självständig uppgift. Det låg ju nära till hands att låta honom anfalla de svensk-tyska provinserna, men av hänsyn till de höga allierade, som under fejden med Frankrike hade intresse av att lugnet inom Tyskland förblev ostört, beslöt man att så länge som möjligt betrakta de nämnda länderna såsom »i viss mån neutrala». Redan i den dansk-sachsiska förbundsakten av den 28 juni 1709 hade en bestämmelse därom införts, och genom att biträda ett av England, Holland och kejsaren i mars 1710 ingånget »neutralitetsfördrag» förbundo sig alla nordiska ligans medlemmar uttryckligen att lämna Sveriges tyska biländer i fred, så länge därvarande trupper strängt avhöllo sig från varje deltagande i kriget.

De vid Poltava och Perevolotjna tagna svenska krigsfångarna hade skingrats åt alla håll. Somliga hade skickats till Kiev, andra till Tjernigov, andra åter till Smolensk, Tula, Pskov, Oranienburg eller ännu längre bort. I slutet av november och början av december fördes de dock alla till Moskva. Där måste de den 21 december (1 jan.) deltaga i ett triumftåg, som Peter föranstaltat till sin nya armés och sin egen ära. Under kanonsalut och klockringning fördes de med hornblåsare och trumslagare i spetsen genom gatorna. De voro med undantag av officerarna, som gingo samlade, ordnade regementsvis och hade för dagen återfått sina fanor, standar, kanoner, pukor och trummor. De vid Ljesnaja tillfångatagna voro också med och bildade ett slags förtrupper. Mellan dem och den stora massan av de senast gjorda fångarna hade tsaren insatt en trupp narrar och dvärgar, föreställande »den samojediske konungen och hans hovstat». Detta var dock mera en yttring av hans gamla smak för det burleska än av en medveten

önskan att såra de besegrade, för vilka han mitt i deras förnedring hyste den största beundran. Det är sant, att alla svenskarna fingo gå till fots, medan alla ryssarna redo, men ej heller däri låg något särskilt skymfligt för de förra. Sådant var i full överensstämmelse med bruket i Västerlandet vid dylika tillfällen.

Efter manskapet följde en större grupp officerare, ordnade efter grad, därpå hovstaten och kansliet med konung Karls sönderskjutna bår samt slutligen generalerna. Allra sist gingo fältmarskalken Rehnsköld och greve Piper. Omedelbart efter fångarna kom Peter själv, ridande på den häst — en gåva av August — han begagnat vid Poltava, med Mensjikov på sin högra sida och furst Vasilij Dolgorukij på den vänstra. Tåget avslöts av Preobrazjenskijgardet. Man passerade sju äreportar, »den ena kosteligare än den andra» och alla försedda med inskrifter och sinnebilder »till segervinnarens ära och de övervunnas förakt». Bland annat såg man »ett lejon till sina fyra fötter med järnkedjor bundet och fört av en ryss». Det är dock att märka, att allt detta arrangerats av enskilda borgare och bojarer, ej av staten och allra minst av tsaren själv. Vid varje äreport utfördes musik och bjöds på vin. Också säger det danska sändebudet, som kom ut ur sitt hus för att lyckönska Peter, att denne »såväl som hela resten, som var omkring honom, var duktigt drucken och bra tillpackad [överlastad]». På aftonen var staden illuminerad, och i Kremlj gavs en stor fest, till vilken ett hundratal svenska officerare voro inbjudna. Tsaren bemötte de fångna generalerna med den största aktning och berömde deras mod och tapperhet. Lewenhaupt fick dock hålla till godo med en ganska besk kritik. Då han vid ett tillfälle försökte sig på att smickra segerherren genom att tala om »sin respekt för en tapper fiende», blev han avsnäst med orden: »Jag giver Eder djävulen med Eder respekt. Om Edert folk vid Ljesnaja blivit stillastående i skogen och brukat mina kanoner, sedan mitt folk gått därifrån, så haden I slagit mig den dagen. Vid Ljesnaja var en rätt aktion, med vid Poltava var lappri.»

Deltagandet i triumftåget var icke den enda och knappast ens den värsta förödmjukelse, för vilken de svenska fångarna vid detta tillfälle utsattes. Ett par dagar senare — så berättar Golikov — blevo de förda till Tsaritzin Lug, en äng utanför staden. Där hade tsaren nyligen låtit uppföra ett stort träpalats, och på dess gård tronade »konungen av Pressburg» (Romodanovskij), omgiven av hela hovet. Inför honom trädde den segrande arméns chefer och bland dem Peter själv, hälsade honom med alla tecken på undersåtlig vördnad och fingo i tur och ordning avlägga rapport. Därpå måste de fångna karolinerna defilera förbi detta underliga majestät, och deras officerare nödgades deltaga i en bankett, vid vilken narrkonungen presiderade och där allehanda grovt skämt förekom. Ännu så sent som den 26 och 27 december pågick segerfesten. Båda de nämnda dagarna anordnades nya triumftåg, i vilka stora skaror av svenska krigsfångar tvungos att deltaga under förevändning, att de ej varit med första gången.

Kort efter nyår blevo svenskarna åter skingrade. Uppdelade i grupper med cirka hundra man i varje, fördes de under sträng bevakning till skilda platser i Rysslands inre, där de sysselsattes på olika sätt, t. ex. med fästnings- och fartygsbygge, kanalgrävning, skogsavverkning, bergs- och jordbruk. En del samlades något längre fram i Petersburg, där de, tvungna att under ohyggliga yttre förhållanden utföra det tyngsta arbete, omkommo massvis. Blott ett fåtal, det högre befälet samt några hundra officerare, underofficerare och soldater, fick kvarstanna i Moskva. Ännu i slutet av 1710 befunno sig alla krigsfångarna inom gränserna för det nuvarande europeiska Ryssland, men då den östligaste förläggningsorten, Ufa i Uralbergen, den tiden räknades till Sibirien, hör man redan detta år talas om »den sibiriska fångenskapen», ett uttryck, som givit upphov till en del oriktiga föreställningar. Först på våren 1711 började deportationerna till det egentliga Sibirien, och något större omfång fingo de aldrig. Den stora massan av fångna karoliner stannade alltjämt på denna sidan Ural. Visserligen kunna många sibiriska orter skryta med

att ha hyst svenska krigsfångar, men detta beror mest på de ständiga förflyttningarna, och med undantag av den i Tobolsk voro alla de svensk-sibiriska kolonierna ganska små. Att svenskarna i Sibirien tilldragit sig mera uppmärksamhet än de, som fingo stanna i det egentliga Ryssland, torde delvis ha sin förklaring däri, att de förra till stor del utgjordes av officerare, av vilka många i brev och dagböcker skildrat sina och sina olyckskamraters öden. Tyvärr kunna vi ej här uppehålla oss vid de svenska krigsfångarnas historia — den skulle ensam fylla en hel bok — men deras insats i Rysslands kultur skall längre fram om också blott i största korthet beröras.

* *
*

På sommaren 1708 hade den svenske överbefälhavaren i Finland, generallöjtnant *Georg Henrik Lybecker*, med minst 11,000 man företagit ett angrepp på det av ryssarna besatta Ingermanland. Att denna åtgärd var i överensstämmelse med konungens önskningar, är ganska sannolikt, men någon kunglig order om dess vidtagande har bevisligen icke utfärdats, och någon direkt samverkan mellan den finska hären och huvudarmén har tydligen icke åsyftats. Väl ingick det ingermanländska tåget som ett led i den allmänna planen att »tilltränga fienden», men något direkt samband med den speciella Moskvaplanen hade det säkerligen icke. Av Lybeckers brevväxling med defensionskommissionen i Stockholm och med generalguvernören i Reval framgår med all önskvärd tydlighet, att han handlat på eget initiativ och utan några förhållningsorder från högkvarteret. Hans avsikt var framför allt att driva fienden bort »från dessa utmattade orterna» och skaffa sina trupper uppehälle på ryskt område. Det illa förberedda företaget misslyckades emellertid alldeles, och i början av 1710 blev det åter ryssarnas tur att taga till offensiven på denna nordliga, alltsedan Karls avmarsch tämligen isolerade krigsskådeplats.

Viborg, som redan i oktober 1706 blivit ansatt av en moskovitisk här, blev i slutet av mars 1710 inneslutet av 18,000 ryssar och måste den 13 juni kapitulera. Mot vanligt krigsbruk och givna löften kvarhölls dess besättning i fångenskap. Den 8 september gav sig även Kexholm efter två månaders belägring. Tsaren kunde därmed anse Petersburg tryggat mot angrepp från finska sidan och riktade sina krafter åt annat håll. Redan i slutet av oktober 1709 hade en rysk kår under Sjeremetjev börjat belägra Riga, och den 4 juli 1710 måste också denna fästning, hemsökt av pest och hungersnöd, besluta sig för kapitulation. Den 14 augusti gav sig Pernau och ett par dagar senare Arensburg på Ösel, båda utan ringaste försök till motstånd. Den 29 september föll det sedan början av augusti blockerade och fullständigt uthungrade Reval — ett svenskt undsättningsförsök från sjösidan hade misslyckats — och därmed var Östersjöprovinsernas erövring fullbordad.

Mitt under dessa framgångar uppskrämdes Peter av orosrykten från söder. Det torde numera ej råda något tvivel om att Karl XII vid sin ankomst till Bender ej hade för avsikt att stanna i Turkiet längre tid, än som var nödvändig för återställandet av hans hälsa, och endast av omständigheterna tvangs att förlänga sin vistelse där. Han var ej blott Portens gäst, utan även på sätt och vis dess fånge, och under sådana förhållanden var det naturligt, att han skulle söka draga största möjliga fördel av sitt läge. Fortsättande på en redan förut beträdd väg, sökte han med uppbjudande av hela sin väldiga energi utnyttja den gamla, under det senaste kvartseklet betydligt skärpta intressemotsatsen mellan Turkiet och Ryssland.

Redan på våren 1709 hade Tolstoj trott sig spåra svenska intriger i Konstantinopel och låtit sin regering förstå, att man måste vara beredd på ett nytt krig. Han hade dock snart lyckats lugna turkarna, bl. a. genom att be dem själva övertyga sig om att tsaren ej, såsom »onda tungor» sagt, stod i begrepp att sätta en hel örlogsflotta i Svarta havet. Kort därpå begick man emellertid å rysk sida två svåra diplomatiska misstag. Då en turkisk aga

den 1 september — alltså efter Poltavaslaget — kom till Azov för att kontrollera det moskovitiska sändebudets uppgifter, blev han av de efter segern övermodiga ryssarna tämligen ohövligt behandlad och fick uppbära förebråelser för att den svenske konungen blivit mottagen på osmanskt område. Det andra missgreppet, som var det ojämförligt svåraste, bestod i att Tolstoj med eller utan sin herres order begärde Karl XII:s och den likaledes till Turkiet undkomne Mazepas utlämnande. Detta blev ytterst illa upptaget, och sändebudet nödgades också strax därpå rapportera »stora militära förberedelser, gjorda med största hast». Det hade nu givetvis varit klokast att låta utlämningsfrågan falla, men i stället började Tolstoj tydligen på order hemifrån att höja tonen och på ett rent av hotfullt sätt pocka på det ryska kravets uppfyllande. Resultatet blev, att divanen utfärdade beredskapsorder till alla regementen i de nordliga delarna av riket. Ryssen var emellertid halsstarrig nog att fasthålla vid sina fordringar, och först sedan ett fräckt försök att muta själva stormuftin (högste lagtolkaren) med 10,000 dukater och 1,000 sablar misslyckats, förstod han att det var allvar och slog till reträtt. Fram i oktober ljusnade situationen åter.

Då Tolstoj beskyllde svenskarna för krigshets, hade han i själva verket fullkomligt rätt. Karl XII satte in hela sin kraft på att åstadkomma en brytning mellan Turkiet och Ryssland. I början hade han dock ringa framgång. Storviziren, *Ali Tschorlili pascha,* gav honom visserligen lysande löften — bl. a. skulle han eskorteras hem av 50,000 turkar, vilket var liktydigt med en turkisk krigsförklaring mot hela ligan — men det visade sig snart, att man därmed endast avsåg att kvarhålla honom i landet för att dymedelst öva påtryckning på ryssarna, med vilka det just då underhandlades om en förlängning av 1700 års fred. Så snart man vunnit sitt syfte, låtsade man ej mera om sina förpliktelser, ja, i själva den rysk-turkiska prolongationstraktaten, som i november 1709 undertecknades i Konstantinopel, infördes — troligen under påverkan av moskovitiskt guld — en bestämmelse,

som stod i rak strid med vad man lovat Karl. Denne, heter det, skall av femhundra turkiska soldater ledsagas till polska gränsen för att där mottagas av ryska trupper och av dem föras vidare genom Polen till svenskt område. Svenskarnas hopp, att sultanen skulle vägra godkänna ett sådant avtal, gäckades. Den 3 januari 1710 följde trots allt den storherrliga ratifikationen. Den svenske konungen, »Järnhuvudet» (demir basch), som turkarna senare kallade honom, var emellertid ej sinnad att låta turkar och ryssar på egen hand avgöra hans öde. Att meningen var att spela honom i fiendens händer, betvivlade han icke ett ögonblick. Han lyckades också med hjälp av tatarkanen och två listiga polacker, generalen *Poniatovski* och vojvoden *Potocki,* störta den trolöse storviziren (juni 1710). Dennes efterträdare, *Numan Köprili pascha,* som tillhörde krigspartiet, lät med all kraft återupptaga de efter fördragsslutet med tsaren inställda rustningarna, och för Karl började framtiden åter te sig löftesrik. Det var dock blott en kortvarig ljusning, och snart förmörkades åter allt. Numan föll i onåd hos sultanen och blev redan i augusti avsatt. Samtidigt fick Porten genom ryssarnas försorg underrättelse om de svenska motgångarna i Östersjöprovinserna, vilket i sin mån bidrog till att minska dess stridslust.

På senhösten inträdde åter en förbättring i svenskarnas läge. Den nye storviziren, *Mehemet Baltadji,* en rå och obildad man, drevs av sitt begär efter krigiska lagrar till att gå Karls ärenden, och med kraftigt understöd av kan Devlet Geraj lyckades han vinna sultanen för sina planer. Troligen hade dock även denna gång en brytning kunnat undvikas, om ej Peter själv fördärvat spelet för sig. Redan Poltavasegern hade i hög grad ökat hans självförtroende, och efter framgångarna vid Östersjön kände hans övermod knappast några gränser. Han kunde, som han själv engång sagt, lättare bära motgången än medgången. Också trodde han sig nu kunna höja tonen gentemot turkarna. Efter att i juli ha anfört häftiga klagomål över dröjsmålet med den svenske konungens hemsändande, lät han i början av oktober direkt tillfråga

storviziren, om man önskade krig eller fred, och i slutet av samma månad skrev han ett formligt hotelsebrev till sultanen. Om Karl ännu vid vårens inbrott vore kvar i Turkiet, förklarade han, och om de turkiska rustningarna fortforo, såge han sig nödsakad att tillsammans med sin bundsförvant, konung August, vidtaga krigsförberedelser och sammandraga trupper vid gränsen. Nu brast Portens tålamod. Tolstoj, som i sista ögonblicket gjort ett försök att förgifta Poniatovski och Potocki, blev jämte de utomordentliga sändebud, som medfört skrivelsen, kastad i fängelse, och den 20 november fattades under högtidliga former det definitiva krigsbeslutet.

Den 22 december nådde den första underrättelsen om fredsbrottet S. Petersburg, och strax därpå fick man veta, att tatarerna, förstärkta med turkiska trupper, stodo i begrepp att intränga i Sydryssland. Peter beordrade genast tio av sina i Polen förlagda dragonregementen till gränsen för att observera fiendens rörelser, och kommendanten i Kiev fick befallning att sända ut allt manskap, han kunde undvara. Om den svenske konungen försökte lämna Turkiet — tsaren visade sig alltid förunderligt väl underrättad om dennes planer — skulle man till varje pris bemäktiga sig hans person. Samtidigt erhöll Sjeremetjev, som med sina trupper stod i Livland, order att med tjugoåtta infanteriregementen skynda till de hotade gränstrakternas försvar. Den 21 januari kom Peter till Moskva, och den 25 februari proklamerades kriget mot »det kristna korsets fiender». Kort därpå avreste tsaren till fronten, åtföljd av sin älskarinna, *Katarina (Skavronskij)*. Långsamt och dröjande nalkades han sitt mål. Han förefaller rädd, och kommen till Luck i Volhynien den 27 mars, får han just ett av dessa besynnerliga anfall, som stark sinnesrörelse plägar framkalla hos honom, en »palaxism» (paroxysm), som han själv benämner det. Först den 13 april är han i stånd att fortsätta sin resa. Han plågas av onda aningar, och till Mensjikov skriver han, att »Gud allena vet, varthän den ovissa väg för, som mina fötter nu äro dömda att trampa». Humöret blev emel-

lertid senare något bättre, i synnerhet sedan han i Jaroslav i Galizien sammanträffat med August. De båda monarkerna begagnade tillfället till att genom en ny offensiv-defensivallians (av 30 maj 1711) ytterligare besegla sin gamla, i Thorn återupplivade vänskap, och den polske konungen lovade att med trupper understödja Peter mot turkarna. Redan några veckor tidigare eller samma dag, som han lämnade Luck, hade tsaren slutit ett annat betydelsefullt fördrag, nämligen med en av sultanens lydfurstar, *Demetrius Kantemir* av Moldau, som lovat att ställa sitt furstendöme under ryskt protektorat mot att dess krona förklarades ärftlig inom hans hus. Att Peter, som det påstås, vid samma tid eller redan tidigare ävenledes ingått förbund med hospodaren av Valakiet, *Konstantin Brankovan,* måste däremot betvivlas.

Ej minst till följd av Kantemirs förespeglingar väntade sig tsaren en allmän resning bland Portens kristna undersåtar och hoppades, att en sådan skulle tvinga storviziren, som nalkades med ej mindre än 120,000 man, att stanna söder om Donau. Dessa förhoppningar slogo dock fel. Den stora resningen uteblev, och i början av juni gingo 40,000 turkar över floden vid Isaccea. Sjeremetjev, som norrifrån skyndat fram för att hindra övergången, vågade ej angripa, utan stannade obeslutsam på vänstra stranden av Prut i närheten av Tsutsora. Dit anlände Peter med huvudhären i slutet av månaden. Då man ej medförde några nämnvärda förråd och trakten skövlats av från Bender utsända strövkårer, kunde man emellertid ej stanna där, utan satte sig åter i marsch. Under de närmast följande dagarna nödgades man låta provianteringsfrågan bestämma rörelserna, och ett löst rykte, att fienden undangömt väldiga massor av livsmedel i Braila, förmådde tsaren, som till följd av falska underrättelser litade på den kristna befolkningens stöd, att våga sig alltför långt fram mot söder. Någon proviant anträffades ej, ehuru hela landet mellan Prut och Seret genomletades. I stället fick man sin reträttlinje så gott som avskuren av tatarer och kosacker, och till råga på olyckan började den turkiska huvudarmén att tränga fram

i Prutlinjen. De längst framskjutna ryska avdelningarna måste hastigt dragas tillbaka, och den 8 juli stod större delen av den moskovitiska hären, något över 30,000 man, samlad vid Stalinesti strax sydost om Hуši. Den var redan nästan ur stånd att röra sig, och natten till den 10 juli blev den fullständigt omfattad av en minst fyrdubbelt starkare fiende. Visserligen avslogos ett par våldsamma attacker mot lägret, men Peter kunde ej blunda för att läget var förtvivlat. Uttröttade av marscher och strider i brännande sommarhetta, med otillräckliga förråd och utan hopp om undsättning, kunde moskoviterna ej tänka på att uthärda en belägring. Det berättas, att tsaren under dessa dagar gick i ett ständigt rus, så att krigsrådet ensamt måste taga ledningen. Det beslöt att underhandla om kapitulation. För vicekanslern *Sjafirov* uppsattes den 10 juli en instruktion, enligt vilken man var villig att återlämna alla sina baltiska erövringar utom Petersburg med område, ja, i nödfall avstå Pskov åt Sverige, samt att erkänna Stanislav såsom konung av Polen. Dessutom vore man beredd att uppfylla alla sultanens önskningar beträffande fästnings- och flottbyggande vid Svarta havet samt rysk handelsseglats där. Sjafirov skulle erbjuda storviziren 150,000 rubel, kiajan (hans stabschef) 60,000, samt tjaus pascha och janitsjaragan vardera 10,000 för beviljandet av fritt avtåg.

Trots dessa vidsträckta erbjudanden hade man å rysk sida knappast några förhoppningar om räddning, och Peter själv hängav sig åt den mörkaste förtvivlan. Kort efter sändebudets avresa skrev han till senaten: »Jag har att meddela, att jag med hela min här utan eget förvållande på grund av lögnaktiga uppgifter blivit omringad av en fyrdubbelt starkare krigsmakt och avskuren från alla provianteringsmöjligheter. Utan särskild gudomlig hjälp har jag intet annat att vänta än fullkomlig undergång eller turkisk fångenskap. I det senare fallet haven I ej längre att anse mig såsom eder tsar och härskare och ej heller att uppfylla någon befallning, om också egenhändigt skriven, som jag giver eder, förrän jag i egen person visar mig bland eder.

Skulle jag åter omkomma, så haven I efter att ha erhållit säker underrättelse om min död att bland eder själva välja den värdigaste till min efterträdare.»

Sjafirov, en skicklig diplomat av polsk-judisk börd, skötte sig emellertid på ett rent av glänsande sätt, och den 11 juli kom han tillbaka till lägret med fredsvillkor, som, om också i och för sig hårda, voro vida förmånligare för ryssarna, än de under dåvarande konjunkturer ens vågat drömma om. Storviziren fordrade Azovs återlämnande i det skick, vari det på sin tid avträtts till Ryssland, samt demolering av fästningarna Taganrog, Kamennoj Saton och Bogorodskoje. Vidare skulle ej mera något ryskt sändebud få uppehålla sig vid Porten, och slutligen skulle tsaren lova att avhålla sig från varje inblandning i polackernas eller de avfallna kosackernas angelägenheter samt att, om Karl så önskade, lämna honom obehindrad passage genom ryskt land. Peter, som ej hade något val, gick genast in på allt detta, och den 12 juli 1711 undertecknades den s. k. Prutfreden. Turkiet hade försummat att krossa sin fiende, då han var i dess våld, och ett sådant tillfälle återkom aldrig mera. Också den svenska politiken hade lidit ett svårt nederlag. Det slag, som skulle förinta den ryska hären och över Polen öppna en förbindelse mellan svenskt och turkiskt område, hade uteblivit.

Dagen efter fredsslutet anlände Karl XII till storvizirens högkvarter. Hans hopp, att situationen ännu skulle kunna räddas, gäckades dock grymt. Han fann sig ställd inför ett fullbordat faktum och måste till och med lida den smäleken att se fienden avtåga med flygande fanor och klingande spel. Ryssarna jublade, men det fanns bland dem en, som ej deltog i den allmänna glädjen, och det var tsaren själv. Han kände sig förödmjukad och löjliggjord. Högljutt hade han proklamerat sin avsikt att befria Turkiets kristna undersåtar från det mohammedanska oket och jaga de otrogna ut ur Europa, och resultatet hade blivit, att han själv måst förbinda sig att avstå från sina erövringar vid Azovska sjön, att med egna händer förstöra sina fästningar och, vad än

värre var, att — en oundviklig konsekvens — förinta sin stolthet, sin dyrbara, nybyggda Svartahavsflotta. Han, segraren vid Poltava, hade låtit fånga sig som en mus i en fälla, och själv bekräftat svenskarnas påstående, att ej ryska vapen och rysk fältherrekonst, utan ett oblitt öde besegrat dem.

Det vanliga påståendet, att Katarina med sina juveler köpt freden åt Peter, är fullkomligt grundlöst. Hon har, som bevarade aktstycken giva vid handen, ej ens deltagit i de ryska överläggningarna, långt mindre besökt det fientliga högkvarteret. Ej heller kan det påvisas, att storviziren över huvud mottagit några mutor. Däremot finnas vissa antydningar om att kiajan erhållit en »vängåva» av Sjafirov, och faktum är, att ryssarna e f t e r uppgörelsen utdelat penningar bland de högre turkiska officerarna. Turkarnas handlingssätt har dock ej sin enda förklaring i besticklighet. Deras eget läge var ej helt tryggt. En rysk kavalleriavdelning om 7,000 man, som redan vid Tsutsora detacherats från den övriga hären, hade trängt ända fram till Donau och avbrutit broarna i deras rygg. Dessutom hade de blivit bedragna på den hjälp, svenskarna lovat dem i form av ett från Pommern utgående anfall, och ansågo sig därför lösta från alla förpliktelser gentemot Karl. Slutligen var själva freden, rent formellt sett, ganska fördelaktig för dem. Väl hade tsarens nödläge kunnat utnyttjas ännu grundligare, men redan det vunna var vida mera, än de från början kunnat hoppas på. Det vill också synas, som om man fruktat att genom ett fortsatt framryckande komma i ny konflikt med Österrike.

Också om Prutfreden var ett hårt slag för Karl XII, förlorade han dock ej modet, och Peters eget uppträdande ingav honom goda förhoppningar om att freden ej skulle bli långvarig. Tsaren, som redan från början var besluten att så länge som möjligt uppskjuta verkställandet av fredsbestämmelserna, förklarade nämligen, att han ej tänkte uppfylla sina löften, förrän den svenske konungen lämnat Turkiet. Först då turkarna hotade att döda Sjafirov, som de »tagit i pant», kunde Peter förmå sig till att låta

villkoret falla. Den 19 september befaller han Apraksin att nedriva Taganrog, men långsamt och försiktigt. Man skall se till, att grundvalarna få ligga oskadade kvar i jorden, »för den händelse Gud i framtiden annorlunda bestämmer». I en senare skrivelse ålägger han amiralen att noga uppteckna fästningens plan, »profil» och mått, så att den lätt kan återuppföras.

Skickligt begagnande sig av den förbittring, som dröjsmålet med fredsvillkorens uppfyllelse väckte i Konstantinopel, lyckades Karl störta storviziren och framkalla ett nytt fredsbrott. I slutet av december lät sultanen meddela de ryska sändebuden, att han till följd av tsarens uppenbara »trolöshet» såg sig nödsakad att återupptaga kriget. Peter ville emellertid ej riskera en ny kraftmätning. I början av januari överlämnades Azov åt en turkisk kommission, och samtidigt fullbordades Taganrogs demolering. Härmed läto sig turkarna nöja, och den 5 april 1712 förnyades Prutfreden på tjugofem år. Tsaren måste dock förbinda sig att draga sina trupper tillbaka från Polen och ej låta dem återvända dit, med mindre han själv angrepes därifrån. Kosackerna på högra Dnjeprstranden förklarades oavhängiga av Ryssland, något, som i själva verket innebar, att de ställdes under turkiskt protektorat. Mellan Azov och Tjerkask fingo inga ryska fästningar finnas. Tolstoj, som sedan slutet av 1710 så gott som ständigt »residerat» i Sjutornen, sattes nu på fri fot.

Åter hade ryssarna vunnit en stor diplomatisk seger, men helt lättköpt hade den ej varit. Det hade måst tagas mera hänsyn till motpartens önskningar än som var nyttigt för Rysslands intressen och tsarens anseende. Dessutom hade »det gyllene krutet» måst användas i större utsträckning än någonsin förr. Enligt Sjafirovs egen uppgift fick storviziren 30,000 venetianska dukater, stormuftin och reis-effendi (kanslern) 10,000 var samt två andra »vänner», de holländska och engelska ministrarna, tillsammans minst 10,000. I allt utbetalades 84,900 venetianska silverdukater (o. 255,000 kr.).

Karl XII hade lidit en ny svår motgång, men ej heller denna

förmådde nedslå hans mod, och han började omedelbart verka för ett nytt krig. Kraftigt understödd av det franska sändebudet, greve *Pierre Puchot Des Alleurs,* underblåste han av alla krafter turkarnas gamla, genom de sista årens händelser starkt stegrade misstro mot Ryssland, och då tsaren efter sin vana dröjde med att uppfylla fredsvillkoren, hade han tämligen lätt spel. Genom svensk försorg blev divanen underrättad om att de ryska trupperna mot löfte kvarhöllos på polskt område, och Des Alleurs ansåg sig »av sitt samvete manad» att varna den turkiska regeringen för Peters planer, som gingo ut på en delning av Polen och ytterst siktade mot ett återupprättande av det östromerska riket. Budskapet, att en svensk här under *Stenbock* överförts till Tyskland, förbättrade ytterligare Karls utsikter, och då Porten i slutet av oktober genom en utskickad kontrollant övertygat sig om de svenska uppgifternas riktighet, brast sultanens tålamod. De ryska sändebuden med legationspersonal och svit, i allt 211 personer, kastades i Sjutornen, den nye, ryskvänlige storviziren avsattes, och en ny krigsförklaring utfärdades (den 12 november). Med sorg och harm i hjärtat nödgades Sjafirov meddela sin herre, att »den djävulske konungen av Sverige» åter fått övertaget.

De turkiska rustningarna började genast, och blott vintern hindrade ett omedelbart utbrott av fientligheterna. Ryssarna lyckades emellertid just till följd av uppskovet få förhandlingar i gång, och åter mörknade Sveriges himmel. Segerbudet från Gadebusch medförde väl en kort ljusning, men strax därpå inträffade den märkliga händelse, som fått namnet »kalabaliken i Bender». I samband med krigsförklaringen hade *Achmed III* låtit tillställa Karl en uppmaning att resa hem och personligen övertaga ledningen av den förestående svenska aktionen. Härtill samtyckte konungen under förutsättning, att den utlovade eskorten erhölls. Hans avsikt var att i spetsen för en turkisk-tatarisk här möta Stenbock i Polen. Under förberedelserna till resan upptäcktes emellertid en sammansvärjning med syfte att under hemfärden spela konungen i Augusts händer. Till följd därav, ej på grund av

»envishet» eller »rätthaveri», yrkade Karl med allt större bestämdhet på att turkarna skulle uppfylla sitt löfte om »en så ansenlig eskort, att man vore tryggad mot surpriser», och då detta avslogs, nödgades han givetvis uppskjuta sin avfärd. De sammansvurna med seraskieren av Bender och den numera av August vunne tatarkanen i spetsen beslöto då, gripna av fruktan för sin egen säkerhet, att bruka våld. Efter att förgäves ha sökt sätta sig i förbindelse med sultanen, som tydligen var alldeles okunnig om vad som förehades, hade konungen i själva verket ingen annan utväg än att göra väpnat motstånd. Också om det ej fanns något hopp om att med en handfull svenskar och polacker besegra en hel här av turkar och tatarer, så skulle dock själva striden, oberoende av sin utgång, fylla sitt ändamål. En sådan händelse skulle ej kunna hemlighållas för storherren, huru barrikaderad av svenskfiender denne än var, en noggrann undersökning skulle komma att anställas, och den lömska intrigen skulle ohjälpligen misslyckas. Den 31 januari 1713 ägde den ryktbara striden rum, och genast visade det sig, att Karl räknat rätt. Achmed lät genast undersöka saken. Seraskieren avrättades, kanen och den likaledes inblandade stormuftin avsattes. Själv blev konungen emellertid förd till Demotika och senare till slottet Timurtasch vid Adrianopel. Nära tjugo månader hölls han »i ärofull fångenskap», men detta var dock bättre än att utlämnas åt fienden och nödgas till en vanärande fred.

Den nye storviziren, *Ibrahim Khodscha Pascha,* var avgjord svenskvän eller, rättare sagt, avgjord ryssfiende. Han lät genast avbryta de sedan ett par veckor pågående underhandlingarna med de ryska sändebuden, och i början av april ansågs ett nytt krig med Ryssland omedelbart förestående. Redan i slutet av månaden störtades emellertid Ibrahim, och förhandlingarna med ryssarna återupptogos, men då turkarna uppställde fullständigt oantagbara villkor för fredens bevarande och bl. a. fordrade, att den gamla ryska tributplikten skulle återupplivas, kunde ingen enighet uppnås. På sommaren 1713 sammandrogs en turkisk-tatarisk här om

40,000 man, och Porten förkunnade, att den nu ämnade återuppsätta Stanislav på Polens tron. Strax därpå kom emellertid underrättelsen om Tönningenkapitulationen, och detta i förening med polska intriger och ryska mutor framkallade ett nytt omslag i den turkiska politiken. Den bestuckne nye muftin förklarade kriget olagligt, och sultanen måste mycket mot sin vilja böja sig. Den 16 juni förnyades freden ännu en gång, men på för Ryssland ganska hårda betingelser. Stanislav, som kort efter kalabaliken anlänt till Bender, sattes under bevakning och frigavs först i juni 1714, varpå han genom Ungern begav sig till Tyskland.

Sjafirov, som trots sin personliga beundran för Karl XII, »världens förste och tappraste soldat», var omätligt stolt över sin seger, kunde nu meddela tsaren, att all fara var över, ja, redan långt före det formliga fredsslutet hade han försäkrat sin regering, att turkarna ej menade allvar med sina krigsförberedelser. Peter ansåg sig därför oförhindrad att rikta sin uppmärksamhet åt annat håll, och hans planer gällde nu närmast Finland.

I november 1709, medan ryssarna som bäst höllo på att belägra Riga, och vid den tid, då den förutnämnda prolongationstraktaten i Konstantinopel kom till stånd, hade en dansk här landstigit i Skåne, men i februari 1710 led den ett förkrossande nederlag vid Hälsingborg och måste kort därpå återvända till Själland. Häröver var tsaren högeligen missnöjd, och under den närmast följande tiden härskade en viss kyla mellan honom och danskarna. Efter Prutfreden företogo emellertid de allierade trots neutralitetsfördraget, som de till följd av Karls uteblivna approbation ansågo kraftlöst, ett infall i svenska Pommern. Ehuru de förfogade över nära 40,000 man, av vilka 6,000 voro ryssar, misslyckades fälttåget alldeles. Varken Stralsund eller Wismar kunde betvingas, och alla försök att få fast fot på Rügen avvisades. Proviantbrist och överhandtagande sjuklighet bland manskapet omöjliggjorde slutligen allt fortsättande av operationerna. Än värre var, att den lilla rest av enighet, som ännu rådde mellan de allierade, nu ho-

tade att alldeles taga slut. De gåvo varandra ömsesidigt skulden för motgångarna och beskyllde varandra för hemliga förbindelser med svenskarna.

På våren 1712 efter Prutfredens förnyande ämnade Peter på allvar upptaga kriget i Nordtyskland, men oroligheter bland polackerna hindrade honom länge att sända någon större styrka dit, och även Augusts verksamhet förlamades av det polska oväsendet. Ännu i mitten av september var läget i Pommern, där en del av de allierades trupper övervintrat, i det närmaste oförändrat. Däremot hade danskarna på egen hand erövrat Bremen, samtidigt med att Verden tagits i »beskydd» av det ännu formellt neutrala Hannover. Stenbocks ankomst satte emellertid liv även i de pommerska operationerna. De förbundna, som kort förut erhållit den länge efterlängtade ryska förstärkningen, bortåt 20,000 man, och nu förfogade över en samlad styrka av minst 45,000 man, skyndade att spärra vägen mot Polen och beredde sig att genom en kraftig omfattning från tre sidor »pressa andan ur fienden». Detta misslyckades som bekant. Svenskarna sprängde ringen genom ett plötsligt anfall på dess svagaste punkt, ställningen vid Damgarten, och banade sig väg in i Mecklenburg. Ånyo inringade, kastade de sig över danskarna och tillfogade dem det svåra nederlaget vid Gadebusch, men därpå började olyckorna. Vägen mot söder var fortfarande spärrad av sachsare och ryssar, och Stenbock vågade ej med sin av strider och strapatser försvagade här försöka en ny genombrytning. Han fortsatte därför sin marsch i västlig riktning. Med stöd av det välsinnade Holstein-Gottorp ämnade han företaga ett infall i det på försvarare nästan blottade Jylland, men genom att onödigt länge dröja kvar på gottorpskt område beredde han sina motståndare tillfälle att omöjliggöra planens utförande. Hårt ansatt av dem, nödgades han i slutet av januari 1713 draga sig tillbaka till Eiderstedtska halvön och slutligen söka skydd inom Tönningens murar. Den 5 (16) maj kapitulerade han med hela sin här.

Tsaren ansåg sig nu ha gjort nog »för den gemensamma saken»,

och då han kort därpå fick fred med Turkiet, beslöt han att för framtiden ägna sina krafter åt en uppgift av mera speciellt intresse för honom själv, nämligen Finlands erövring. Redan 1712 hade en rysk här under Apraksin trängt ända fram till Kymmene älv, men blivit kastad tillbaka av en betydligt underlägsen svensk styrka. I början av maj 1713 hade moskoviterna angripit Helsingfors både från land- och sjösidan. Kommendanten hade efter en kort strid sett sig föranlåten att sätta eld på staden med alla därvarande förråd och föra sina trupper till Borgå. Sedan även detta efter ett ryskt anfall måst uppgivas, hade den svensk-finska hären dragit sig tillbaka till trakten av Tavastehus, och där befann den sig ännu vid den tid, då Peter började sin stora offensiv. Utan att möta något allvarligt motstånd bemäktigade sig ryssarna Åbo (28 aug.), och därmed var södra Finlands erövring fullbordad. Den finska huvudstyrkan nödgades retirera till Pälkänä, och efter att där den 6 oktober ha utkämpat en ärofull, men olycklig strid med en överlägsen fiende, fortsatte den sin reträtt ända till Vasa. Björneborg och Tammerfors föllo i ryssarnas händer.

Övermodig genom framgången, beslöt tsaren att i förening med danskarna angripa det egentliga Sverige. Då detta skulle ske på våren, var det emellertid av vikt att redan under vintern komma till en uppgörelse med den finska hären, så att man ej i det avgörande ögonblicket finge denna i flanken. I februari 1714 sändes därför en rysk styrka om 8,500 man mot svenskarna i Österbotten. De senare, som med inberäkning av ett tusental beväpnade bönder utgjorde omkring 5,000 man, ryckte fienden till mötes, och den 19 februari stod slaget vid Nappo en halv mil sydost om Storkyro kyrkoby, efter vilken det vanligen benämnes. Den svenske överbefälhavaren, generalmajoren *Karl Gustav Armfelt,* kastade tvenne gånger moskoviterna tillbaka, men sedan en del av de senare lyckats kringgå hans vänstra flygel, tog striden en för oss olycklig vändning. Omringade på alla sidor, förmådde svenskarna endast med knapp nöd rädda sig från fullständig undergång. Genombrytande fiendens linjer, var helst de kunde, banade

de sig väg ut och anträdde ett flyktliknande återtåg. De hade förlorat omkring 2,000 man. Ryssarnas förluster angivas av dem själva till inemot 1,500 man, men ha sannolikt varit större.

Väl hade det ej lyckats att tillintetgöra den finska hären eller ens driva den ut ur Finland, men tsaren hade så till vida nått sitt mål, som han under de närmaste månaderna kunde operera tämligen ostörd. Staden Vasa besattes, Nykarleby brandskattades, och Jakobstad plundrades, men i början av mars drogo moskoviterna åter mot söder. Under våren och försommaren inträffade intet av större betydelse, men i mitten av juni började en rysk styrka belägra Nyslott, och den 28 juli måste denna fästning kapitulera. Därmed var hela Savolaks förlorat för oss. Sedan intogs den ena fasta platsen efter den andra, så att Sverige före årets slut ej hade mera än ett enda finskt fäste kvar, det relativt obetydliga Kajaneborg. I slutet av september utrymde svenskarna Österbotten, där de hotades både från land- och sjösidan, och gingo tillbaka till Torneå, lämnande Finland åt dess öde.

Det finska kriget hade säkerligen ej fått en för oss så olycklig utgång, om den svenska flottan utvecklat en smula mera aktivitet. Den hade under hela tiden varit så gott som overksam. Trots uppmaning från den hemmavarande regeringen vågade amiral *Wattrang,* som med en stark örlogseskader låg vid Hangöudd, ej gå till anfall på den underlägsna ryska skärgårdsflottan och lyckades ej ens hindra denna att mitt för hans näsa bemäktiga sig Åland, segla långt upp i Bottniska viken och till och med hemsöka Umeå. Med undantag av *Nils Ehrenskölds* hjältemodiga kamp med en mångdubbelt starkare fiende den 27 juli 1714 har vår sjökrigshistoria under detta år knappast någon enda vacker bedrift att uppvisa. Vad åter den ryska flottan beträffar, så äro dess prestationer vid samma tid värda allt erkännande. Den hade verksamt bidragit till södra Finlands erövring, och under höstfälttåget 1714 var den ett ovärderligt stöd för de mot den finska hären i Österbotten opererande landtrupperna.

Efter Stenbocks kapitulation inträdde en paus i de nordtyska

krigsrörelserna, men i stället utvecklades en livlig diplomatisk verksamhet. De nordiska allierade gjorde ansträngningar för att vinna Preussen, men detta lät i stället fånga sig i gottorparnas nät. Missnöjd med de förbundnas framfart i det av honom själv åtrådda Pommern, lyssnade den preussiske konungen, *Fredrik Wilhelm I,* till ett från holsteinsk sida framställt förslag, som gick ut på att för en tid eller under vissa betingelser — det av danskarna förjagade gottorpska husets restitution med hans hjälp — för alltid spela Stettin och den viktiga Odermynningen i hans händer. I slutet av juli började 24,000 ryssar belägra den nyssnämnda fästningen, och i mitten av september var den nära sitt fall. För att rädda den ur fiendens händer samtyckte dess kommendant till att i överensstämmelse med den holsteinska planen lämna den i Gottorps och »en annan neutral makts», d. v. s. Preussens, förvar intill krigets slut. Till denna anordning gåvo Ryssland och Sachsen genom det ryktbara fördraget i Schwedt sitt samtycke mot löfte om full ersättning för belägringskostnaderna och preussisk garanti mot svenska anfall från pommerska sidan. Detta skedde den 25 september (6 okt. n. st.), och redan följande dag inryckte två bataljoner preussare i Stettin. De ryska och sachsiska trupperna lämnade vid samma tid Pommern. Utan att själv inse det hade Fredrik Wilhelm tagit ett steg, som måste leda till hans indragande i kriget. Väl i besittning av Odermynningen, var han fast besluten att behålla den, men detta kunde ej, som han i början inbillade sig, ske med bibehållen neutralitet. Danmarks bestämda vägran att godkänna det mot dess enskilda intressen stridande sekvesteravtalet, tsarens missnöje med det visserligen i hans namn, men utan hans vetande och samtycke undertecknade Schwedtfördraget och Karl XII:s avsiktliga dröjsmål med att giva klart besked gjorde det alltmera nödvändigt för Berlinregeringen att taga ställning. Efter ännu någon tids vacklan började man alltmera närma sig de allierade. Frankrikes ansträngningar att skapa ett fransk-svensk-preussiskt förbund misslyckades, och i stället slöts den 1 (12) juni 1714 ett fördrag mellan Preussen och Ryssland. Det

senare förband sig att ej sluta fred med Sverige, förrän den preussiske konungen kommit i varaktig besittning av Vorpommern söder om Peene samt Stettin, Wolgast, Usedom och Wollin. Fredrik Wilhelm å sin sida garanterade tsaren hans erövringar i Estland, Ingermanland och Karelen samt lovade att ej motsätta sig ryska försök att förvärva även andra svenska områden. Från detta ögonblick voro preussarna trots de skenbara möjligheterna till en omorientering ohjälpligt bundna vid ligans sak.

Underrättelsen, att Karl XII:s hemkomst var nära förestående, gav kort därpå anledning till ett närmande mellan Preussen och Hannover, som båda hade dåligt samvete, det förra på grund av sekvesterhistorien, det senare till följd av den förutnämnda Verdenockupationen, och den 16 (27) april 1715 undertecknades ett avtal angående samverkan mot Sverige. Hannovers belöning skulle bli Bremen-Verden. Den 21 april (2 maj) kom även ett dansk-hannoveranskt fördrag till stånd och två veckor senare ett preussisk-danskt. Ännu några förhandlingar och överenskommelser — och den stora koalitionen var färdigbildad. I november 1714 hade konung Karl anlänt till Pommern. Omvärvd av fiender och blott svagt stödd av Frankrike, med vilket han på våren 1715 slutit ett garanti- och subsidiefördrag, stod han med obrutet mod färdig till kamp. Redan i mitten av juni inneslöts Wismar av en dansk-preussisk kår, i början av följande månad förenade sig de danska och preussiska huvudhärarna utanför Stralsund, och i oktober följde Hannovers krigsförklaring. Det stora dramats sista akt hade börjat.

I kraft av ett särskilt fördrag ställdes 8,000 sachsare till Fredrik Wilhelms förfogande, men för övrigt deltog August icke i det nya pommerska fälttåget. Vad tsaren beträffar, önskade han intet hellre än att få vara med, och då både danskar, preussare och hannoveraner — med de senare hade han i oktober formligen allierat sig — ivrigt uppmanade honom att sända hjälptrupper, samtyckte han med nöje. Utan att bekymra sig om de löften, han givit turkarna, och utan hänsyn till polackernas protester lät han i september

35,000 man rycka in i Polen för att genom detta land tåga till Pommern. Då emellertid hösten nalkades och ryssarna efter allt att döma skulle komma för sent fram för att kunna uträtta något av betydelse, föredrog Peter att tills vidare låta dem stanna på polskt område, något som gav anledning till en allvarlig konflikt mellan honom och republiken.

I mitten av november lyckades de allierade erövra Rügen, och den 12 december kapitulerade Stralsund. Natten förut hade Karl XII anträtt sin äventyrliga färd över havet. Den 13 december landsteg han på den skånska kusten i närheten av Trälleborg.

Hannovers inträde i koalitionen hade så mycket större betydelse, som dess kurfurste, *Georg,* tillika var konung av England. Väl misslyckades dennes bemödanden att ställa till en öppen brytning mellan sitt konungarike och Sverige, men engelsmännen läto ändå förmå sig att tillsammans med holländarna sända örlogsskepp till Östersjön — under förevändning att skydda västmakternas handel mot svenska kapare — och indirekt stödja de allierade. De senare ansågo sig också redan 1715 ha goda förhoppningar om att den engelska flottan vid första lägliga tillfälle skulle övergå till öppna fientligheter mot svenskarna, och då konungen-kurfursten till och med gav dem ett muntligt löfte därom, uppgjorde Peter och Fredrik IV en plan att med engelsk hjälp rikta en avgörande stöt mot det svenska moderlandet. Tanken var, som vi sett, icke ny, men den hade aldrig förut tagit så fasta former som nu. Tidigt på våren eller ännu förr — sådan synes åtminstone tsarens mening ha varit — skulle hälften av de i Polen stående ryska trupperna sändas till Nordtyskland för att deltaga i belägringen av Wismar. Sedan denna fästning erövrats, skulle den moskovitiska kåren i skydd av engelska kanoner överföras till Själland. Därpå skulle ett kombinerat rysk-danskt flottanfall företagas mot Skåne och en större styrka landsättas där, medan en annan rysk här transporterades från Finland över Ålands hav till uppländska kusten.

Att denna för oss ytterst farliga plan ej kom till utförande, be-

rodde mindre på Karl XII:s åtgärder än på de allierade själva. Missämjan mellan de senare omöjliggjorde allt verkligt samarbete. Danmark, Preussen, Sachsen och Hannover misstrodde och motarbetade varandra av alla krafter. Blott i ett voro de eniga, nämligen i sitt misstroende mot tsaren. Dennes framgångar i Finland och Östersjöprovinserna, hans truppers närvaro i Nordtyskland och Polen och framför allt hans hänsynslösa inblandning i rent tyska angelägenheter hade väckt oro i hela Europa och ej minst hos hans egna bundsförvanter. Ej nog med att han avpressat de fria riksstäderna Hamburg, Lübeck och Danzig betydande penningsummor, i början av 1716 ingick han med Mecklenburg-Schwerin ett förbund, som förvandlade detta hertigdöme nära nog till en rysk vasallstat. Han förmälde sin brorsdotter, *Katarina Ivanovna,* med den mecklenburgske hertigen *Karl Leopold* och lovade denne (i traktater av 22 jan. och 8 april) både Wismar och Warnemünde mot förbindelse från hans sida att »på allt möjligt sätt» gynna Ryssland och befrämja dess intressen. Denna allians, från vilken de mera erfarna bland de ryska diplomaterna och i synnerhet furst *Boris Kurakin* kraftigt avrått, visade sig vara ett svårt politiskt missgrepp. Danskarna togo illa vid sig, ej minst emedan de själva ville ha Wismar, och deras intresse för den ryska anfallsplanen mot Sverige minskades märkbart. Än värre var, att Georg, vilkens medverkan syntes oumbärlig, betraktade den nya alliansen som ett direkt hot mot hans arvländer och började uppträda högst »ovänligt» mot Peter. Då den senare ville hjälpa Hannover och Danmark med att intaga Wismar, fick han höra, att man ej önskade hans tjänster, och då fästningen den 8 (19) april äntligen kapitulerade, vägrade man ryssarna tillträde. Tsaren blev ursinnig, men för att ej framkalla en öppen brytning med sina bundsförvanter just då han som bäst behövde deras bistånd, behärskade han sin vrede, och vid ett personligt möte med den danske konungen i slutet av maj lyckades han efter något utbyte av »förklaringar» få landstigningsplanen återupptagen. Den 23 maj (3 juni) fattades i Altona det definitiva beslutet om övergången till Skåne.

Sedan mars stodo 10,000 ryssar i Mecklenburg, och under sommarens lopp växte denna styrka oupphörligt genom truppsändningar från Polen, så att den i slutet av augusti uppgick till bortåt 35,000 man. Av dessa överfördes i september omkring 29,000 till Själland för att tillsammans med 23,000 danskar börja den stora offensiven mot Sydsverige. Då kom plötsligt och oväntat Peters för eftervärlden så obegripliga beslut att uppskjuta hela företaget till följande vår. Förklaringen ligger icke, som man förmodat, i den engelska eskaderns hållning. Redan i juli hade dess befälhavare fått order att i rak strid med förut givna instruktioner understödja landstigningen, varvid han dock om möjligt skulle undvika att bringa England i öppen konflikt med Sverige. Ej heller är den given med en enkel hänvisning till de skäl, som tsaren själv anfört, nämligen de mångahanda faror, som till följd av den sena årstiden hotade expeditionen. Att en viss risk förefunnits, är tydligt, och att detta i hög grad medverkat till beslutet, är otvivelaktigt — det är ingalunda någon tillfällighet, att detta beslut fattats omedelbart efter en farofull rekognosceringsfärd längs skånska kusten — men det var icke allenabestämmande och knappast ens huvudmotivet till ändringen. Peter, som i åratal sökt ett tillfälle att genom ett angrepp på det svenska moderlandet göra ett hastigt slut på kriget, skulle säkerligen icke, då detta tillfälle äntligen kommit, ha låtit det gå obegagnat förbi, om ej även andra tungt vägande skäl funnits. Hans pekuniära resurser voro i det närmaste uttömda, hans undersåtars tålamod var nära bristningsgränsen, och det stora inre omdaningsverk, vari han själv såg sin egentliga livsuppgift, fordrade obönhörligt fred. Som aldrig förr gällde det att handla snabbt och beslutsamt, att utnyttja de möjligheter, som faktiskt funnos. Att nu tveka var att ge fienden tid till att vidtaga effektiva försvarsanstalter och bereda bundsförvanterna ett kanske ej helt ovälkommet tillfälle att ändra mening. Att uppskjuta var i själva verket detsamma som att uppgiva. Peter synes själv ha anat det — och ändå uppsköt han. Varför? Ett uttömmande svar kommer kanske aldrig att kunna givas och säkerligen

icke, så länge man nöjer sig med ett ensidigt studium av ryska källor.

En mycket stor roll spelade det ömsesidiga misstroendet mellan de allierade. Både i Fredriks och Georgs omgivning funnos inflytelserika personer, som hyste personlig ovilja mot tsaren och i hemlighet motarbetade honom. Sådana voro geheimerådet *Holstein,* general *Dewitz* och framför allt den mäktige hannoveranske ministern *A. G. Bernstorff.* Alla dessa tillhörde den mecklenburgska adeln, som tack vare det stöd, Peter gav dess förtryckare, hertig *Karl Leopold,* höll på att alldeles duka under i kampen för sina fri- och rättigheter, och Dewitz hade även andra skäl att hata ryssarna. Också ligger det en viss sanning i det engelska sändebudet *Whitworths* påstående, att »monsieur Dewitz' och andra ministrars vid danska hovet chikaner och vanvördiga beteende (mot tsaren) var den första och verkliga orsaken till landstigningsplanens uppgivande». Härmed överensstämma även den brittiske amiralen *Norris',* envoyén *Polswarths,* general *Bothmers* och andra initierades uppgifter. Alla antyda, att misstämningen mellan danskar och ryssar haft stort inflytande på Peters beslut, ja, amiralen säger i en skrivelse av 8 september, att företaget redan då var så gott som uppgivet på grund av ovänskap mellan de båda direkt intresserade makterna. Den erfarne sjömannen lät ej heller övertyga sig av tsarens påstående, att angreppsplanen på grund av årstiden var outförbar, och i en rapport av 15 september berättar han, hur han punkt för punkt söndersmulat de ryska argumenten, i vilka han tydligen ser rena svepskäl. Någon ändring hade han dock ej förmått åstadkomma.

Peters misstroende mot danskarna var av gammalt datum. Det framträder redan 1700 i samband med Traventhalfreden och särskilt tydligt efter det misslyckade danska fälttåget 1710. Under åren 1711—1715 var det i ständigt tilltagande, vartill Danmarks något egoistiska politik och dess fula vana att hota med separatfred, så snart det ej fick sin vilja fram, i hög grad bidrog. Under ryssarnas vistelse i Holstein 1713, där de foro fram som rövare både

mot fiender och vänner, hade det nära nog kommit till öppen brytning. En förlikning hade visserligen ingåtts, men nya konflikter hade uppstått tid efter annan. Tsarens förbindelser med Mecklenburg, hans löfte att skaffa det senare Wismar och bundsförvanternas närmast därav föranledda vägran att insläppa ryska trupper i den nämnda fästningen syntes ett ögonblick skola medföra ligans sprängning. Att över huvud en försoning kom till stånd, berodde, som nämnt, på att Peter ej ville uppge landstigningsplanen, och å ingendera sidan var försoningen synnerligen allvarligt menad. Då sedan danskarna, som åtagit sig att överföra den moskovitiska hären till Själland, med eller utan avsikt sölade med verkställandet och till och med helt underläto att, såsom de även ledes lovat, medverka till den planerade trupptransporten över Ålands hav samt dessutom underkastade sina ryska gäster en rent av skymflig behandling, brast slutligen tålamodet. Tsaren kunde, som Whitworth säger, »ej längre dölja sitt missnöje med danskarnas tröghet och högmodiga miner». Ännu kort förut hade han i ett brev till sin gemål, Katarina, liknat sina allierade vid unga, oövade sidohästar (i det ryska trespannet), vilka i stället för att hjälpa mellanhästen med att draga framåt, streta åt var sitt håll och sålunda bringa vagnen att stanna. Nu ser han »förräderi» i allting, tror, att danskar och hannoveraner sammansvurit sig för att förgöra honom och skall — efter vad personer i hans omgivning meddelat ett sachsiskt sändebud — ha inbillat sig, att han, om han ginge över till Skåne, utsatte sig för att bli direkt förrådd åt fienden.

Peters misstroende mot sina allierade vedergälldes rikligen av dessa. De misstänkte honom — ej helt utan grund, som franska och hessiska aktstycken visa — för separatfredsplaner och voro sedan länge övertygade om att han, om han blott själv kunde erhålla en förmånlig fred, ej ett ögonblick skulle tveka att övergiva dem och till och med göra gemensam sak med svenskarna. Hans intresse för Köpenhamns befästningar uppfattades som rent spioneri och gav längre fram upphov till det tämligen orimliga,

men allmänt trodda ryktet, att han omedelbart ämnade bemäktiga sig den danska huvudstaden. Det vill även synas, som om vissa säkerhetsåtgärder vidtagits.

Danskarna, som endast efter mycken tvekan tagit emot sina moskovitiska gäster och ej gå helt fria från misstanken att avsiktligt ha fördröjt transporten till Själland för att om möjligt helt undgå dem, hade, sedan de väl anlänt, varit ivriga att få dem över till Skåne, och även Georg, som fruktade, att de skulle återvända till Mecklenburg, hade med växande häftighet yrkat på expeditionens verkställande. Då de nu mot förmodan gjorde min av att övervintra i Danmark, blev Fredrik högeligen förtörnad, och det kom till fruktansvärda sammanstötningar mellan honom och tsaren. Förgäves sökte danskarna och de likaledes på det högsta oroade hannoveranerna att förmå Peter att återföra sin armé direkt till Ryssland eller åtminstone till Polen, och då han ännu i oktober framhärdade i sin vägran, började man rent av tänka på våldsåtgärder. Väl gick det ej till sådana ytterligheter, men från denna tid var den nordiska ligan, även om det yttre skenet av enighet bevarades, faktiskt sprängd i tvenne delar. Den ena bildades av Danmark och Hannover, den andra av Ryssland och Preussen. August vacklade mellan båda. Av nödtvång slöt han sig för det mesta till den senare gruppen, men av ovilja och misstro mot ryssarna, som hotade att beröva honom hans »rättmätiga» andel av bytet, stödde han, så långt han vågade, den dansk-hannoveranska politiken.

Schismen mellan de allierade syntes för Sverige öppna en väg till räddning. Också sökte *Görtz,* som nu hade ledningen av den svenska utrikespolitiken, att på allt sätt vidga klyftan mellan de båda grupperna och spela ut dem mot varandra. Redan i maj 1716 hade lantgreven av Hessen-Kassel med Karl XII:s tillåtelse gjort ett försök att medla mellan oss och ryssarna. Tsaren hade enligt hessiska uppgifter ej visat sig helt obenägen för »ein vorgängiges accomodement» mellan honom och den svenske konungen såsom inledning till allmän fred och genom Sjafirov uttalat sig på ett

sätt, som uppmuntrade hessarna till fortsatta ansträngningar. Några verkliga underhandlingar synas dock ännu ej ha kommit i gång, ehuru man både i Dresden och Köpenhamn påstod motsatsen. I slutet av augusti trädde emellertid lantgreven genom en generallöjtnant *Ranck* i förbindelse med furst *Kurakin,* då ryskt sändebud i Haag, och då denne begärde förhållningsorder av sin herre, fick han uttrycklig befallning att underhandla. Peters instruktion för fursten, uppsatt den 4 september — alltså omedelbart före landstigningsplanens uppgivande — innehåller bl. a., att han »såsom av sig själv» skulle meddela Ranck, att man å rysk sida ej vore ovillig att sluta fred på billiga villkor och gärna skulle höra, vad Karl hade att föreslå. Tsarens fredsbenägenhet var dock av övergående art. Redan den 13 oktober skriver han till Kurakin, att det bästa sättet att få fred är att fortsätta kriget, och i november avvisar han med förakt ett av lantgreven framlagt fredsprojekt. Det kan visserligen ej förnekas, att det senare var föga avpassat efter situationens krav, men med litet god vilja från rysk sida hade det möjligen kunnat bli en utgångspunkt för nya förhandlingar. Som vi skola se, bestämdes Peters hållning både nu och under den närmast följande tiden huvudsakligen av hans förhållande till Georg.

Den danske konungens bestämda vägran att låta de ryska trupperna övervintra i Danmark var knappast någon överraskning för tsaren. Redan före landstigningsplanens uppgivande hade danskarna påpekat, att de på grund av sina förråds knapphet ej kunde underhålla ryssarna någon längre tid. Trots detta vägrade, som nämnt, Peter att avlägsna sitt folk, och först då man hotade att gripa till våld, gav han vika. I oktober återfördes den moskovitiska hären till Mecklenburg, men i stället för att, som bundsförvanterna önskade, omedelbart fortsätta till Polen och Ryssland stannade den i hertigdömet. Orsaken därtill var, att tsaren ännu närde ett svagt hopp om att på våren kunna verkställa det planerade angreppet på Skåne. Ännu under de sista dagarna av sin vistelse i Köpenhamn hade han underhandlat därom, men med

ringa framgång. Fredrik IV hade visserligen ingenting emot att anfalla Sverige, men han fordrade, att ryssarna skulle operera självständigt och från finska sidan, ja, menade att huvudanfallet borde komma därifrån. Själv skulle han inskränka sig till att genom en division från söder, i vilken högst tjugo ryska bataljoner skulle få deltaga, underlätta Peters operationer.

Danskarnas omedgörlighet bringade tsaren i ett ytterst brydsamt läge. Lät han sina trupper övervintra i Mecklenburg, syntes en brytning med Georg oundviklig, men utan dennes hjälp vore ett landstigningsförsök vare sig på den skånska eller den uppländska kusten, om ej omöjligt, så åtminstone i hög grad riskabelt. Att låta hären tåga hem vore åter liktydigt med att fullständigt uppge den ursprungliga angreppsplanen, och därtill kunde Peter ej bekväma sig. Den enda utvägen syntes vara att komma till en uppgörelse med den engelske konungen, och detta blev nu den ryska diplomatiens närmaste mål. I Hannover, där Georg för tillfället uppehöll sig, förhandlades flitigt mellan ryska och hannoveranska ministrar, och tsaren ansåg sig i början ha gott hopp om att lyckas. I mitten av oktober lämnade han Köpenhamn, och en månad senare hade han i Havelsberg ett möte med Fredrik Wilhelm. Den senare, som av fruktan för Sverige och avundsjuka mot Hannover alltmera närmat sig Ryssland, ej blott förnyade de gamla avtalen med sistnämnda land, utan lät även utan svårighet förmå sig till ett nytt av under dåvarande förhållanden tämligen äventyrligt slag. De båda monarkerna lovade varandra hjälp, i händelse någon av deras bundsförvanter utträdde ur ligan och sökte tvinga endera att avstå från sina erövringar. Denna överenskommelse fick en viss betydelse därigenom, att Preussen kort förut (i september) allierat sig med Frankrike, och Peters förmodan, att Georg inför blotta utsikten till bildandet av ett fransk-rysk-preussiskt tremaktsförbund skulle falla till föga, syntes ganska välgrundad. Full av förhoppningar lämnade tsaren Havelsberg och begav sig över Altona och Bremen till Holland. Han ville vara närmare till hands, om de hannoveranska förhandlin-

garna skulle fordra hans personliga ingripande, och hoppades att få träffa den engelske konungen vid dennes återresa till London. Vid samma tid återupptogs negociationen med Danmark, men alla försök att komma till rätta med Fredrik IV misslyckades. Ryssarna trodde dock, att han, sedan Georg vunnits, skulle falla till föga. De anade ännu icke, att kurfursten stod i begrepp att korsa alla deras beräkningar.

Redan på våren 1716 hade ett närmande ägt rum mellan England och Frankrike. Hertig Filip av Orléans, som efter Ludvig XIV:s död övertagit regeringen i sistnämnda land, hade, driven av personligt-dynastiska intressen, inlett alliansförhandlingar med Georg, och i slutet av september hade man efter en del svårigheter enats om ett fördrag, varigenom konungen-kurfursten garanterade hertigen den franska tronföljden och i gengäld erhöll dennes garantier mot de jakobitiska tronkraven. Medan förhandlingarna om detta fördrag pågingo och även en tid efteråt — på grund av ett av formella skäl förorsakat dröjsmål med undertecknandet samt vissa utsikter till holländskt biträde — vågade Georg icke utmana tsaren, för vilken han, tack vare de ryska truppernas närhet, hyste stor respekt. Han samtyckte därför till att underhandla och ingav till och med ryssarna förhoppningar om ett för dem lyckligt resultat. Detta var emellertid rent hyckel. Sedan fördraget med Frankrike den 17 (28) november äntligen undertecknats och efter att Holland samma dag anslutit sig, kastade hannoveranerna masken och yrkade med stor bestämdhet på att moskoviterna ofördröjligen skulle lämna Mecklenburg. Tsarens överraskning var så mycket större, som han i början var fullkomligt okunnig om orsaken till den ändrade tonen. Först i slutet av december fick han underrättelse om trippelalliansens tillkomst, och därmed slocknade hoppet om samförstånd med Georg. Ett ögonblick inbillade sig Peter, att han genom att skilja Danmark från England-Hannover och under hot av att endast med dansk hjälp utföra angreppet på Sverige skulle kunna skrämma konungen-kurfursten till att medverka, men även detta visade sig

omöjligt. Danskarna läto trots alla ansträngningar både från rysk och preussisk sida ej påverka sig. Varken de »välmenta» varningarna för den engelska flottan, som till följd av de ändrade förhållandena vore mera farlig än gagnelig, eller de utspridda ryktena om en tillämnad svensk landstigning på Själland gjorde något intryck i Köpenhamn. Ej underligt, att Peter hängav sig åt »tungsinta funderingar» och visade »ett dystert ansikte». Genom allt detta mörker bröt emellertid plötsligt en stråle av hopp.

I början av februari kom budskapet, att den svenske ministern i London, greve Karl Gyllenborg, i strid med gällande folkrätt blivit arresterad såsom misstänkt för delaktighet i en jakobitisk sammansvärjning mot konungahuset. En öppen brytning mellan England och Sverige syntes nu oundviklig. Peter jublade. »Har jag ej gjort rätt», skriver han, »då jag alltid druckit för denne gåpåares (Karl XII:s) välgång. Han giver oss gratis, vad vi ej för något pris kunnat köpa.» Jublet var emellertid förhastat. Ej nog med att den väntade brytningen uteblev, de återupptagna förhandlingarna med Georg strandade, och snart blev tsaren själv misstänkt för förbindelser med jakobiterna. Ej ens hans erbjudande att avlägsna en del av de ryska trupperna från Mecklenburg förmådde bana väg till ett samförstånd.

Efter hand som hoppet att vinna England-Hannover bleknade, började Peter att mera intressera sig för en annan till sitt första ursprung fransk, men av Preussen utformad plan, nämligen att draga Frankrike över på rysk-preussisk sida och sålunda skapa en ny trippelallians. För att befordra denna sak avlade han på våren och sommaren 1717 ett besök i Paris. Här var man emellertid efter avslutandet av förbundet med sjömakterna föga benägen att lyssna till de ryska förslagen, och att dessa över huvud blevo diskuterade, synes mest ha berott på den franska regeringens önskan att hindra ett befarat närmande mellan Ryssland och kejsaren. Något mera märkbart resultat medförde Parisresan icke, men man enades om att fortsätta förhandlingarna på holländsk mark, och återupptagna där under något förändrade konjunk-

turer, fingo de ett visserligen föga lysande, men efter omständigterna överraskande lyckligt förlopp. Den 4 augusti undertecknades i Amsterdam ett fransk-rysk-preussiskt fördrag. De tre kontrahenterna garanterade varandra frederna i Utrecht och Baden samt den kommande freden i Norden, men angående sättet för garantiens presterande funnos inga närmare bestämmelser. Väl talades det i allmänna ordalag om understöd i penningar och trupper, men utan angivande av kvantitet, rekvisitionstid, nyttjanderätt o. d. Allt sådant skulle först längre fram avtalas. I en hemlig separatartikel lovade Peter och Fredrik Wilhelm att betjäna sig av fransk medling vid eventuella fredsunderhandlingar med Sverige, och i gengäld förband sig Frankrike att efter det ännu gällande svensk-franska subsidieavtalets utgång (i april 1718) »ej inlåta sig i något sådant nytt engagemang med sagda krona under vad namn och på vad sätt det vara må, som direkt eller indirekt skulle kunna strida mot de nämnda majestäternas intressen».

Hur mager och färglös denna traktat än var, blev den ej helt utan betydelse för den följande utvecklingen. I England och Österrike väckte den ej ringa oro och har säkerligen inverkat ganska mycket på de båda staternas politik. I Sverige bidrog den till att öka den allmänna förstämningen och skapade en viss bitterhet mot Frankrike. Vad tsaren själv beträffar, så uppfattade han den åtminstone i början som en stor diplomatisk seger och uppmuntrades därav till nya ansträngningar. Sant är att den erbjöd honom en möjlighet att på ett eller annat sätt taga sig ut ur den farliga isolering, i vilken han efter ligans sprängning råkat in. Genom fransk förmedling kunde han med goda utsikter till framgång söka återknyta förbindelsen med Georg och den i hans ledband gående Fredrik. Lyckades detta, skulle det efter allt att döma bli lätt för den sålunda återställda koalitionen att komma till rätta med det utmattade Sverige. Misslyckades det åter, syntes tack vare Amsterdamfördraget en annan utväg stå till buds, nämligen att med begagnande av Frankrikes frivilligt erbjudna medling sluta enskild fred med svenskarna.

Trots det hessiska mediationsförsökets misslyckande, hade Görtz ej uppgivit hoppet om en fredlig uppgörelse med Ryssland. För att en sådan skulle bli mera lockande för tsaren och på samma gång mera betryggande för Sverige kombinerade han sin fredsplan med ett storslaget alliansprojekt. De försonade skulle sluta förbund med varandra, och en tredje makt — han tänkte närmast på Frankrike — skulle förena sig med dem. Med gemensamma krafter skulle man därpå bringa våra återstående fiender till att taga reson och skapa »en sådan ordning i Europa, som motsvarade vars och ens intresse». Under sina energiska försök att realisera denna plan stötte Görtz helt naturligt på stora svårigheter. Den franska regeringen visade sig i början tämligen ohågad för att medverka och föreslog i stället en separatfred mellen Karl och Georg. Då man å svensk sida var angelägen att hålla fransmännen vid gott lynne — ej minst för de resterande subsidiernas skull — och knappast någon annan makt fanns, som kunde övertaga den dem tilltänkta rollen (kejsaren ansågs alltför nära lierad med Georg), ställde man sig ganska välvillig till det franska förslaget, men lät på samma gång förstå, att en förlikning med tsaren vore att föredraga framför en sådan med Hannover. Detta nödgades de franska statsmännen medgiva och erbjödo till och med sina »bona officia» för en svensk-rysk fred: men endast på villkor, att även Preussen medtogs däri och tillerkändes Stettin med område. Då Görtz ej ville gå in på denna betingelse och dessutom genom sina förbindelser med Österrike gjorde sig misstänkt i Paris, råkade underhandlingarna in i dödvatten. Baronen, som personligen förhandlat med den franske utrikesministern, *Huxelles,* lämnade i början av februari 1717 den franska huvudstaden efter sex veckors vistelse där och begav sig till Holland. Han hade nu för avsikt att vända sig direkt till tsaren, men innan han hunnit sammanträffa med denne, blev han på brittiska regeringens föranstaltande arresterad (11/22 febr.) såsom misstänkt för delaktighet i den gyllenborgska konspirationen. Han hade dock i sista ögonblicket hunnit sätta sig i förbin-

delse med Peters livläkare, *Robert Erskine,* och genom denne mottagit försäkringar om hans herres fredsbenägenhet. Också fördes under den närmast följande tiden en del hemlighetsfulla förhandlingar mellan svenska och ryska diplomater. Poniatovski och Ranck hade möten med Sjafirov, och den senare framlade ett formligt fredsförslag, som svenskarna dock funno oantagligt. Under tsarens vistelse i Paris konfererade *Erik Sparre* och *Daniel Cronström* med Erskine, Kurakin och andra ryssar. Den 30 april utfärdade Karl XII fullmakt och instruktion för svenske kommissionssekreteraren i Haag, *J. F. Preis,* att med Rancks biträde börja verkliga separatunderhandlingar med den person, som Peter lovat befullmäktiga. Den 15 juli uppsattes en instruktion för Kurakin såsom tsarens ombud, den 19 anlände denne till Haag, följande dag sammanträffade han med Poniatovski, och den 8 augusti började de officiella förhandlingarna mellan Sverige och Ryssland. Att skildra deras gång skulle föra alldeles för långt. Det må vara nog sagt, att meningarna redan från början visade sig i hög grad divergerande, och att ingen enighet kunde uppnås om fredsvillkoren, ja, man måste betvivla, att ryssarna över huvud menat allvar med negociationen. Från deras sida synes den huvudsakligen ha betraktats såsom ett påtryckningsmedel mot Georg.

Den 11 augusti hade den nu åter frigivne Görtz ett personligt sammanträffande med Peter på slottet Het Loo vid Apeldoorn och omedelbart därpå en konferens med Kurakin, men, ehuru tsaren gav otvetydiga uttryck åt sin fredslängtan, kom man varandra knappast närmare. Ett resultat medförde mötet dock. Ett redan något tidigare framkommet förslag om förhandlingarnas förläggande till Åland blev nu definitivt antaget av båda parterna. Därmed var dock vägen till fred ingalunda jämnad. Ännu hoppades Peter att kunna vinna Georg för sitt anfallsprojekt, vari han alltjämt såg det bästa medlet till en förmånlig och betryggande uppgörelse med Sverige. Först då detta hopp svek, blev det fullt allvar med hans separatfredsplaner. För ögonblicket syntes emellertid utsikterna till samförstånd med England-Hannover ganska

goda. Amsterdamfördraget och de svensk-ryska förhandlingarna hade satt skräck i konungen-kurfursten, och en misstänkt omkastning i den franska politiken ingav honom allvarliga farhågor för att bli övergiven av Frankrike. Han troddes också ha blivit mildare stämd mot tsaren, sedan denne — för att undgå öppen brytning — äntligen bekvämat sig till att draga största delen av sina i Mecklenburg förlagda trupper tillbaka till Polen. I alla händelser hade denna åtgärd berövat honom hans förnämsta förevändning att vägra underhandla. På sensommaren blev också den avbrutna diskussionen om landstigningsplanen återupptagen, men redan efter ett par dagar började ryssarna misstänka, att man å motsidan ej menade allvar, och så förhöll det sig i själva verket även. Medan de engelska underhandlarna försäkrade tsaren om sin herres vänskap och sökte inge honom förhoppningar om kraftigt stöd från England, arbetade Georg, Rysslands oförsonlige fiende, på en ny, ej minst mot Peter riktad alliansplan. Vändande ryggen åt det otillförlitliga Frankrike, ville han med kejsaren och August II ingå ett förbund med syfte att på preussisk och svensk bekostnad göra Hannover till Nordtysklands mäktigaste stat och samtidigt skapa en oöverstiglig barriär mot de från öster framträngande ryssarna. Ville Sverige medverka till de senares hejdande, skulle det få tillfälle att återvinna de av Ryssland erövrade svenska provinserna. Avsikten med de ryska underhandlingarna var endast att insöva tsaren i säkerhet och hindra honom från motåtgärder samt om möjligt få en inblick i hans affärer med fransmän och svenskar. Om det stora alliansprojektet hade Peter ännu ingen aning, men han förstod, att man ämnade bedraga honom, och han lät negociationen avstanna. Nu, men också först nu, mognade hans beslut att söka enskild förlikning med Karl XII. Det var också hög tid att allvarligt tänka på fred. Det ryska rikets krafter voro nästan uttömda, och inre upplösning hotade. Dessutom var det till följd av det vittutseende krig, som just vid denna tid pågick mellan kejsaren och turkarna, av yttersta vikt för tsaren att få fria händer.

Det svensk-ryska närmandet kunde ej i längden förbliva en

hemlighet och detta så mycket mindre, som varken svenskar eller ryssar gjorde sig någon större möda att dölja det. Båda parterna sågo däri ett medel till att befordra sina enskilda intressen. Peter hoppades, såsom vi sett, att England-Hannover skulle skrämmas till medgörlighet i landstigningsfrågan. Görtz åter trodde, att Georg inför den hotande separatfreden skulle söka förekomma tsaren genom att själv försona sig med Karl XII. Av dessa förhoppningar var den svenska tydligen bäst grundad. Både Hannover och Preussen, med vilka man samtidigt inlett hemliga förhandlingar, blevo nu påfallande fredsvänliga och nedsatte betydligt sina fordringar. Också kommo separatunderhandlingarna med dem att ända till slutet av 1718 löpa jämsides med de ryska, varigenom den svenska diplomatien, som i fråga om smidighet numera knappast lämnade något övrigt att önska, fick tillfälle att växelvis spela ut de tre bundsförvanterna mot varandra.

Den 12 maj 1718 började den ryktbara Ålandskongressen. I Lövö, som var en liten by och ingalunda någon »öde klippa», sammanträdde — ej »i djupaste hemlighet», utan under andlös spänning följda av hela Europas blickar — Sveriges och Rysslands befullmäktigade ombud, *Görtz* och *Gyllenborg, Bruce* och *Ostermann.* Begynnelsen var föga lovande. Ryssarna fordrade att få behålla allt, vad de erövrat, svenskarna att återfå det. Det visade sig dock snart, att de förra ej på allvar tänkte göra anspråk på Finland, och att de senare voro beredda att avstå Ingermanland. Diskussionen kom därför att huvudsakligen röra sig om Estland och Livland. Ehuru man å svensk sida — av skäl, som strax skola nämnas — låtsade sig ej vilja höra talas om deras avträdande, begagnade moskoviterna ej tillfället att avbryta förhandlingarna. De hade nämligen stränga order att under alla förhållanden fortsätta dem, emedan detta just då låg i deras herres intresse. Några officiella konferenser höllos dock tills vidare ej mera, utan man inskränkte sig till enskilda, förtroliga överläggningar.

Svenskarnas till synes så envisa fasthållande vid Livlands och Estlands restitution avsåg dels och i allmänhet att framtvinga

bättre fredsvillkor, dels och i synnerhet att förmå motparten till bestämda erbjudanden av ett visst slag. Redan i början av 1717 beröres i samband med det förutnämnda, av Sjafirov framlagda ryska fredsförslaget frågan om en passande ersättning åt Sverige för dess eventuella landavträdelser till Ryssland. Varifrån tanken ursprungligen kommit, är ännu ej utrett, och allra minst får det gälla som bevisat, att den först uppstått på rysk sida. Snarare är den trots allt bestridande i senare tid till sitt upphov svensk. På hösten 1716 framskymtar i en skrivelse från Görtz till Karl XII en plan, att man såsom villkor, för att Georg skall få behålla sitt byte, skall sätta hans medverkan till Norges erövring, men på namnet Georg ligger tydligen ej större vikt, än att det utan alltför stora svårigheter kan ersättas med Peter, och i samma andedrag säger också Görtz, att en fred med Ryssland är att föredraga framför en sådan med Hannover. Nästa gång ekvivalentfrågan beröres är i en den 9 november n. st. av den svenskvänlige lantgreven av Hessen-Kassel uppsatt instruktion för ett till tsaren avgående sändebud, och vid samma tid omtalas den i förbindelse med de svensk-jakobitiska planerna. Kort därpå börjar det direkta tankeutbytet med ryssarna, och samtidigt ifrågasättes tsarens bistånd till »Sveriges förnöjande på annat håll». I slutet av april 1717 nämner Karl själv (i brev till Wellingk), att han möjligen skulle kunna avträda någon del av Bremen-Verden mot engelsk hjälp till förvärvandet av dansk-norskt område, och sannolikt är det den oroande underrättelsen därom, som förmår tsaren att å sin sida göra sitt första svävande anbud. Det skedde redan i början av juli 1717 under Erik Sparres förhandlingar med Kurakin och Erskine i Paris. Rent formellt sett, kom således förslaget om svensk-rysk samverkan till ekvivalentfrågans lösning från moskovitisk sida, men i realiteten snarare från svensk. Efter allt att döma byggt på en ursprungligen svensk tanke, var det tydligen också provocerat av svenskarna, nämligen dels direkt genom en blandning av inviter och låtsad omedgörlighet, dels indirekt genom likartade propositioner till Georg, Peters farligaste konkurrent.

Efter Ålandskongressens öppnande gällde det för oss, att, innan de ryska kraven beviljades, framlocka bestämda och bindande uttalanden om vad tsaren å sin sida ämnade göra för Sverige. På denna punkt visade sig emellertid hans ombud ytterst reserverade. Visserligen voro de uttryckligen instruerade att i utbyte mot svenska landavträdelser utlova sin herres hjälp till »att på annat håll förskaffa Sverige en motsvarande fördel», men vari denna »fördel» skulle bestå och på vad sätt hjälpen skulle lämnas, kunde eller ville de ej uttala sig om. Att Peter ämnade uppoffra Danmark, var dock tydligt, och att han i varje fall ej skulle motsätta sig det planerade svenska anfallet på detta land, lät man tämligen öppet förstå. Efter landstigningsplanens uppgivande ansåg han sig ej längre behöva taga någon hänsyn till Fredrik IV, och då denne till på köpet (i början av 1718) med illa dolt förakt avvisat hans förslag om en äktenskapsförbindelse mellan hans dotter Anna och den danske kronprinsen, hade de sista banden mellan de båda »vännerna» brustit.

Huru det slutligen lyckades Görtz att genom ett utomordentligt skickligt intrigspel »få ryssarna att tala», kan ej här skildras. Den 31 maj (11 juni) framställdes från rysk sida följande förslag: Ryssland får behålla alla sina erövringar utom Finland, men sluter i gengäld ett fast förbund med Sverige för kraftigt tillvaratagande av båda rikenas intressen och upprätthållande av jämvikten i Europa. Till alliansens stärkande böra även andra makter i den mån, de äro »lämpliga och önskvärda», kunna upptagas däri. Enligt Görtz' uppgift sträckte sig det ryska anbudet vida längre och innehöll dessutom två alternativ. Antingen skulle tsaren nöja sig med Ingermanland, Narva och Viborg och vara befriad från varje skyldighet att skaffa Sverige någon ersättning, eller också skulle han behålla alla de erövrade Östersjöprovinserna och en del av Karelen, men med skyldighet att bidraga både till de svensk-tyska besittningarnas återförvärvande och till Norges erövring. I det senare fallet skulle han dessutom förmå den mecklenburgske hertigen att avstå sitt land åt Karl, låta reglera den finsk-ryska grän-

sen på ett för oss fördelaktigt sätt, medverka till det gottorpska husets restitution o. s. v. Huru mycket i denna framställning, som är sanning, är ej lätt att avgöra, men det mesta är säkerligen, lindrigast sagt, överdrift. Att ryssarna verkligen erbjudit hjälp till Norges förvärv, förefaller dock trots de ryska källornas tystnad på denna punkt ganska troligt.

Görtz' närmaste uppgift blev nu att göra det moskovitiska förslaget eller, rättare sagt, sitt eget därpå byggda projekt smakligt för konungen, och i mitten av juni inställde han sig hos denne i Strömstad. Karl, som vid denna tid väntade svar på vissa fredsanbud, som han kort förut låtit göra Georg, svarade emellertid undvikande. Han fann den görtzska planen, som ju utgav sig för att vara helt igenom rysk, »något vidlyftig och med vår nytta icke nog förenlig». Några landavträdelser ansåg han sig ej kunna gå med på, men hade intet emot, att freden »genom expedienter och ekvivalenter, varvid båda parterna kunna finna sin räkning», återställdes. Baronen borde därför vända tillbaka till Åland och söka enas med ryssarna om en bättre plan. Resolutionen uppsattes skriftligen och undertecknades av konungen, men någon särskild instruktion angående de nya förhandlingarna utfärdades ej — förmodligen på grund av ovissheten om Georgs för hela kongressens öde avgörande beslut i fredsfrågan. Det måste dock antagas, att Görtz vid sin avresa från Strömstad (28 juni) varit ganska väl underrättad om sin herres önskningar och kanske också erhållit muntliga direktiv. Den 9 juli återkom han till Lövö.

Det är, som nämnt, ej osannolikt, att ryssarna redan under kongressens första period lovat medverka till Norges erövring eller åtminstone givit förhoppningar i denna riktning, men, vad tsaren personligen beträffar, så synes han alltid ha betraktat detta som en nödfallsutväg. Skulle han över huvud bistå Sverige, menade han, borde det ske på ett sådant sätt, att han själv kunde draga direkt nytta därav, men för Ryssland var Danmarks krossande ingen fördel, snarare tvärtom. Däremot var det från rysk synpunkt av största vikt att »reducera» det ständigt växande engelsk-

hannoveranska inflytandet, och däri såg Peter en högst lämplig uppgift för svensk-rysk samverkan. Efter hand som tiden gick, synes han ha blivit alltmera obenägen för det norska företaget, och även gentemot ett annat svenskt krav, Stanislavs erkännande som Polens konung, ställde han sig tämligen avvisande. Dessutom fordrade han, att Karl XII genom landavträdelser skulle säkra sig även Preussens medverkan till den kommande storpolitiska aktionen.

Omedelbart efter sin ankomst till Lövö återupptog Görtz förhandlingarna med ryssarna, och aldrig har hans diplomatiska överlägsenhet framträtt tydligare än nu. Ej nog med att han inbillade motparten, att han med avseende på fullmakt och instruktion numera var väl utrustad, han framlade på eget bevåg ett utförligt freds- och alliansprojekt och lät Ostermann tro, att det kommit direkt från konungen. Att han i Sverige utgivit det för ryskt, talade han ej om. Med hjälp av detta förmenta »anbud» och med skickligt begagnande av moskoviternas ängslan för en svensk-hannoveransk förlikning lyckades han därpå framlocka det ena medgivandet efter det andra, och då han själv å sin sida var ganska frikostig med »eftergifter», syntes fredsutsikterna hastigt ljusna. Redan efter en vecka ansåg man sig ha vunnit en synnerligen god bas för de slutliga underhandlingarna. Också skyndade båda huvudnegociatörerna att avlägga rapport för sina respektive härskare och begära definitiva instruktioner.

Görtz, som befarade, att Georg efter sitt inträde i den s. k. kvadrupelalliansen (ett i juli 1718 ingånget förbund mellan sjömakterna, kejsaren och Frankrike) skulle visa sig mindre tillmötesgående, gjorde allt för att förmå Karl till en skyndsam uppgörelse med Ryssland, och tvekade ej att till den ändan pådikta ryssarna erbjudanden, som de säkerligen varken gjort eller ens tänkt göra. Den görtzska framställningen av det nya ryska anbudet förtjänar således ej den obetingade tillit, man skänkt den, men ej heller de från motsidan härstammande redogörelserna synas ägnade att inge oss något större förtroende. Av Peters instruktioner för sina sändebud framgår dock otvetydigt, att han vid denna

tid varit ytterst angelägen att få fred och därför beredd till betydande eftergifter. Detta röjde sig även under de följande förhandlingarna. Dessa gingo raskt undan, och redan i mitten av augusti förelåg ett »slutgiltigt» utkast till freds- och förbundstraktat. Enligt detta, som, ehuru gillat av Ostermann, huvudsakligen var Görtz' verk, skulle tsaren såsom gottgörelse för svenska landavträdelser sända 80,000 man in i Polen och »på ett eller annat sätt» återställa Alt-Ranstädtfreden, förmå Fredrik Wilhelm till fred på för oss antagliga villkor samt med 20- à 25,000 man hjälpa Karl att medelst ett anfall från tyska sidan tvinga Danmark att avstå Norge. Även till återförvärvandet av Bremen-Verden skulle han av alla krafter bidraga och, om det bleve nödvändigt, ej ens rygga tillbaka för ett krig med England. Denna förpliktelse skulle dock med den svenske konungens samtycke kunna utbytas mot en annan, nämligen att förmå den mecklenburgske hertigen till att mot ersättning på annat håll avträda sitt land åt Sverige. Preussen, Frankrike och andra makter skulle inbjudas att ansluta sig till förbundet.

Som vi numera veta, var detta projekt från början, ja, redan före sin slutliga utformning så gott som dödsdömt. Den 2 augusti hade Karl XII, som då just stod i begrepp att inbryta i Norge, mottagit Görtz' förutnämnda rapport, och två dagar senare avgick hans svar från högkvarteret vid Eda skans i Värmland. Det innebar ett förkastande av hela planen. Visserligen vore konungen ej principiellt emot en fred, som grundade sig på landavträdelser mot gottgörelse på annat håll, men både Finland, Estland och Livland måste återlämnas, och om Peter ovillkorligen ville behålla återstoden av sina erövringar, borde ersättning givas i form av områden, över vilka han verkligen förfogade. Något väpnat bistånd behövde han däremot ej lämna, så mycket mindre som Karl ej vore fallen för militär samverkan med främmande potentater. Allra minst kunde det bli tal om något gemensamt företag mot Georg, eftersom denne frivilligt erbjudit förlikning. Om fred skulle slutas med Preussen, borde detta återlämna Stettin eventuellt mot ekvivalent i ryskt land. Slutligen antyddes, att Sverige,

om tsaren visade sig medgörlig, möjligen skulle kunna åtaga sig att garantera den nya ryska tronföljdsordningen, som hotades från flera håll.

Efter mottagandet av denna skrivelse förstod Görtz, att spelet var förlorat, och beslöt lämna Åland. Han var dock klok nog att dölja sanningen för ryssarna eller, rättare sagt, inge dem den föreställningen, att konungens beslut ej vore definitivt, och en tid framåt fortsattes förhandlingarna, som om ingenting hänt. Den 17 eller 18 augusti lades sista handen vid fredsprojektet, och den 26 blev detta — låt vara i något ändrat skick — godkänt av Peter. Ännu länge efter baronens avresa anade man ej å ryska sidan, huru hopplöst läget var, och tsaren, som för att vara händelserna närmare begivit sig ända in i Kökarsfjärden med en del av sin flotta, seglade hem till Petersburg, där han inträffade den 2 september. I tro, att freden redan var så gott som sluten, försummade han ett synnerligen gynnsamt tillfälle att angripa Sverige, som vid denna tid sänt större delen av sin armé mot Norge och endast hade få örlogsskepp i sjön. Detta var just, vad Görtz beräknat, och så till vida hade hans underhandlingar ej varit helt resultatlösa. Under förevändning att inhämta Karls slutliga bekräftelse på traktaten hade han begivit sig över till Sverige, men att han verkligen haft några förhoppningar om att kunna omstämma konungen, är föga troligt, och det korta besök, han i november avlade i Lövö, avsåg tydligen endast att draga ut på tiden, tills man hunnit närmare undersöka möjligheterna för en fred med Georg.

Den 30 november 1718 föll Karl XII, och därmed ändrades situationen fullständigt. Kort förut hade Ostermann i en privat skrivelse till tsaren antytt, att det funnes utsikter till att den svenske konungen skulle dö, och tillagt: »Ett sådant slut skulle, om det komme efter fredens undertecknande, befria oss från alla förpliktelser, och om det inträffade dessförinnan, vara lika fördelaktigt, enär det skulle söndra svenskarna i tvenne partier, ett holsteinskt och ett hessiskt, båda ivriga att bevara Sveriges tyska be-

sittningar och därför villiga att avträda de baltiska, överbjudande varandra i tävlan om vår gunst.» Dessa förhoppningar gingo endast delvis i uppfyllelse. Väl kom det till förbittrade och långvariga partistrider i vårt land, men dessa tycktes i början snarare hindra än befrämja det svensk-ryska fredsverket. Det holsteinska partiet, av vilket ryssarna särskilt väntat sig tillmötesgående, måste till en tid vika för det hessiska, och detta önskade framför allt en förlikning med Georg. Visserligen blevo Ålandsförhandlingarna efter ett kort avbrott återupptagna, men de svenska sändebuden, Gyllenborg och *Lillienstedt* — Görtz hade i februari 1719 blivit dömd till döden för högförräderi och avrättad — förklarade det uppgjorda fredsförslaget oantagligt, och deras försök att trots detta hålla negociationen i gång uppfattades av ryssarna såsom ett »amusement», avsett att vinna tid till försoning med England-Hannover.

Utsikten till ett svensk-engelskt närmande ingav tsaren allvarliga farhågor och detta så mycket mera, som spänningen mellan honom och Georg vid denna tid var på väg att övergå till öppen fiendskap. Redan på sommaren 1717, då den engelske konungen under hot om våld nödgat Peter att draga större delen av sina trupper tillbaka från Mecklenburg, hade ett krig varit nära att utbryta, och i början av 1719, då konungen-kurfursten, efter att ha slutit ett huvudsakligen mot Ryssland riktat förbund med August och kejsaren (i Wien d. 5 jan.), började uppträda på ett alltmera utmanande sätt och bl. a. fordrade den ryska härens avlägsnande ur Polen, syntes en brytning oundviklig. För att tvinga Sverige till fred och sålunda förekomma en för honom olycksbringande förening mellan svenska och engelsk-hannoveranska vapen beslöt tsaren att med uppbjudande av sitt rikes sista krafter återupptaga kriget, och i juli 1719 uppenbarade sig den ryska flottan, etthundraåttio fartyg med 30,000 man ombord, utanför Roslagsskären. Efter att ha delat sig i tre avdelningar började den härja den uppländska kusten ända upp till Gävle, ödeläggande städer, byar och bruk. Ett försök att genom Södra Stäket framtränga till Stockholm misslyckades däremot fullständigt, och an-

griparna blevo med betydande förlust tillbakadrivna. Efter ännu ett misslyckat landstigningsförsök vid Norrtälje seglade ryssarna åter hem i slutet av augusti.

Den ryska mordbrandsexpeditionen längs våra kuster fick helt andra följder, än Peter tänkt sig. Sverige kastade sig nu handlöst i Georgs armar. Redan den 11 juli, samma dag som den ryska flottan först visat sig i våra farvatten, undertecknades en svensk-hannoveransk preliminärkonvention och den 18 augusti även en svensk-engelsk. Strax därpå förenade sig en brittisk eskader med den svenska huvudflottan, och vid samma tid avbrötos Ålandsförhandlingarna fullständigt (13 sept.). Den 9 november kom det formliga fredsslutet mellan Sverige och Hannover till stånd, och den 21 januari följande år avslöts en svensk-engelsk defensivallians, som tillförsäkrade oss militärt och ekonomiskt stöd mot Ryssland. Sistnämnda dag undertecknades också ett fredsfördrag med Preussen, och den 3 juni följde freden med Danmark. Åter stod tsaren övergiven av sina bundsförvanter, och ej nog därmed, mörka ovädersmoln började sammandraga sig över hans huvud.

Redan länge hade Europa med ovilja och ängslan iakttagit Rysslands hastiga makttillväxt, och mer än en gång hade planer varit uppe att sätta en damm för dess allt mera ohöljda expansionssträvanden. Det allmänna politiska läget hade emellertid ej varit gynnsamt för ett sådant företag. De stora krigen hade tagit krafter och uppmärksamhet i anspråk, och flera av de makter, som mest hotades av den ryska faran, hade i kortsynt strävan efter ögonblickets vinst gjort gemensam sak med moskoviterna i stället för att bekämpa dem. I sin iver att plundra Sverige hade dessa makter ej eller blott oklart insett, vilken björntjänst de gjorde sig själva och hela Västerlandet genom nedbrytandet av det »bålverk mot öster», som den svenska stormakten bildade. Först sedan de genom de nyssnämnda frederna vunnit alla de fördelar, de för tillfället kunde hoppas på, började det gå upp för dem, att de nu höllo på att få en vida farligare granne, än Sverige någonsin varit, och så mognade den stora koalitionsplanen.

Vid tiden för det förutnämnda österrikisk-hannoveransk-polska alliansslutet i Wien och troligen i nära samband därmed hade möjligheterna för ett gemensamt uppträdande mot Ryssland på allvar börjat diskuteras av de västerländska hoven, och Georg, som i denna sak kunde stödja sig på en så gott som enhällig engelsk folkmening, hade visat sig särskilt ivrig att få en koalition till stånd. Sveriges medverkan var emellertid en nödvändig förutsättning, och först sedan vänskapen mellan detta land och England-Hannover återställts, togo planerna fastare former. I september 1719 uppgjordes i Stockholm under förhandlingar mellan svenska regeringen och de engelska och franska sändebuden ett projekt till »concert» mot tsaren. En brittisk-svensk flotta om 36 à 40 linjeskepp skulle skydda de svenska kusterna, hålla Östersjön ren från ryska fartyg och blockera Rysslands hamnar vid nämnda hav. I Litauen, Preussen och Kurland skulle 70,000 man sammandragas, av vilka 50,000 skulle sändas mot Pskov och de övriga mot Riga och Reval. Till uppsättandet av denna här skulle Sverige bidraga med 24,000 man, Hessen skulle genom värvningar i Tyskland anskaffa 10,000, och de återstående 36,000 hoppades man kunna erhålla av Preussen, Polen och Österrike. Frankrike och England skulle lämna subsidier och det senare om möjligt även trupper.

Sedan denna plan den 26 september godkänts av drottning Ulrika Eleonora, började den svenska diplomatien utöva en livlig verksamhet för att så fort som möjligt få den realiserad. I Wien, Paris, Hannover, Berlin och Dresden förhandlades om ekonomiskt och militärt bistånd, och även i Haag och Köpenhamn hörde man sig för. Överallt mötte dock besvikelsen. Kejsaren, som var missnöjd över, att Sverige utan hans bemedling eller hörande avträtt delar av sina tyska besittningar åt andra makter, svarade undvikande. Väl vore han villig att genom mediation eller på annat sätt förmå tsaren till en billig fred, men först måste han förvissa sig om de övriga intressenternas avsikter. För samverkan med Frankrike var han föga benägen och sade sig frukta, att detta skulle begagna tillfället till att ställa till oro i Tyska riket. Den franska re-

geringen åter vägrade att, såsom svenskarna föreslogo, avge en lugnande försäkran under förklaring, att en sådan vore alldeles onödig, och lyckades därjämte under allehanda förevändningar undandraga sig att lämna klart besked angående sin ställning till koalitionsplanen. Vad Fredrik Wilhelm beträffar, ansåg han sig efter förvärvet av de områden, han för egen del eftersträvat, ej ha något att vinna av en brytning med Ryssland, och sökte därför uppskjuta avgörandet så länge som möjligt. I juli 1720 lät han i djupaste hemlighet tillställa Peter en formlig neutralitetsförklaring. Mera förståelse fann man hos konung August, men denne förmådde ej företaga något utan polackernas samtycke, och dessa kunde som vanligt icke enas. I slutet av februari sprängdes den polska riksdagen utan att ha fattat något beslut i krigsfrågan. Än värre var, att England under intrycket av dessa motgångar började visa sig tveksamt. Väl kom på våren en brittisk eskader till Östersjön och förenade sig med den svenska flottan, men den engelske amiralen vägrade att inlåta sig i strid med ryssarna. En rysk galärflotta fick obehindrat hemsöka Västerbotten och bränna Umeå, och en av de allierade påbörjad blockad av Reval måste till följd av engelsmännens hållning upphävas. Av samma orsak kunde ej heller ett länge planerat landstigningsförsök i Finland verkställas och än mindre en tillämnad expedition mot Petersburg.

Fram på hösten 1720 var läget sådant, att man i Sverige ej längre kunde göra sig några förhoppningar om främmande hjälp. Georg och kejsaren hade blivit ovänner till följd av den senares vägran att meddela den förre investitur på Bremen-Verden, och en samverkan mellan dem var därmed tills vidare omöjliggjord, ja, det troddes till och med allmänt, att Österrike för att med större framgång kunna motarbeta det växande hannoveranska inflytandet i Tyskland stod i begrepp att ingå förbund med Ryssland. Samtidigt hemsöktes både England och Frankrike av fruktansvärda penningkriser, som för en tid satte dem alldeles ur stånd att föra en kraftfull utrikespolitik. För oss återstod endast att på egen hand söka en uppgörelse med Ryssland.

Efter att ett franskt medlingsförsök misslyckats, återupptogos de direkta fredsunderhandlingarna i Nystad och pågingo under hela sommaren 1721. Tsaren fordrade fortfarande att få behålla alla sina erövringar utom Finland, och för att ge eftertryck åt detta krav lät han den ryska galärflottan företaga ett nytt fruktansvärt skövlingståg mot Sveriges kuster, varvid sex städer, nio bruk och över tusen gårdar lades i aska. En engelsk eskader, som även detta år kommit till Östersjön, inskränkte sig till att i förening med den svenska örlogsflottan skydda Stockholm och kuststräckan närmast söder därom, och kunde trots alla föreställningar ej förmås till aktivt ingripande mot de ryska mordbrännarna. Dessa återvände visserligen hem i mitten av juni efter jämt en månads vistelse i våra farvatten, men i augusti hotade de att återkomma. I slutet av denna månad låg en ansenlig rysk galärflotta — det sades trehundra fartyg — segelklar vid Ledsund på Åland, och samtidigt beredde sig den engelska eskadern att avsegla, blottställande den svenska huvudstaden. Endast en skyndsam fred kunde rädda vårt land från nya hemsökelser av ett ännu fruktansvärdare slag än de föregående. Den 30 augusti 1721 undertecknades fredsfördraget i Nystad. Sverige avträdde Livland, Estland, Ingermanland, södra och sydöstra Karelen med städerna Viborg, Keksholm och Sordavala samt öarna Dagö, Ösel och Moon. Däremot förband sig tsaren att inom fyra veckor efter ratifikationsutväxlingen återställa Finland, betala två millioner riksdaler samt för all framtid medgiva svenska kronan tullfri utförsel från livländska hamnar av spannmål intill ett värde av 50,000 rubel årligen. Inbyggarna i de avträdda länderna skulle få behålla sin religion och sina gamla privilegier. Slutligen lovade Peter genom en särskild paragraf att ej, vare sig direkt eller indirekt, inblanda sig i inre svenska angelägenheter, bland vilka regeringsformen och tronföljden särskilt nämndes. Därmed hade han i själva verket uppoffrat hertigen av Holstein, vilken han vid denna tid av politiska och dynastiska skäl tagit i sitt beskydd och som senare skulle bli hans svärson.

Få freder i nyare historien kunna i betydelse mäta sig med den i Nystad. Den stora maktförskjutningen i Norden är därmed fullbordad. Det svenska Östersjöväldet har sjunkit i grus och en ny stormakt skapats. Ryssland, nyss en österländsk inlandsstat, har med ens blivit en västerländsk sjömakt med anspråk på en av de främsta platserna i det europeiska statssystemet. De sista fördämningarna ha brustit, och likt en stormvåg vältrar Asien fram mot Europa. Uppslaget till en ny världshistorisk epok är givet.

VI.

REFORMATORN.

Det gives ett problem, som länge sysselsatt den ryska historieforskningen och i Ryssland framkallat ändlösa, ofta med lidelsefull häftighet förda diskussioner, men som det oaktat ej väckt någon större uppmärksamhet i Västerlandet. Detta problem skulle kunna formuleras så: Har Peter I genom att europeisera sitt land gagnat eller skadat det? Enligt slavofilernas mening var tsaren ingalunda sitt folks välgörare, utan en ogärningsman, en rå och känslolös despot, som utan förståelse för och utan hänsyn till det historiskt givna brutalt avbrutit en lovande nationell utveckling och påtvingat sina undersåtar en för deras natur främmande och efter deras såväl inre som yttre förutsättningar föga avpassad civilisation. Är detta månne riktigt? Frågan är vida svårare att besvara, än man vid första ögonkastet skulle tro. Först måste det undersökas, om det gamla tillståndet verkligen var sådant, att det med skäl kan kallas löftesrikt, och därnäst gäller det att utröna vidden och framför allt djupet av det så bittert klandrade omdaningsverket.

Ingen opartisk och blott någorlunda grundlig granskare av det gammalryska samhället kan vara i tvivel om att detta redan långt före Peters dagar var i behov av en genomgripande omorganisation. Väl saknades icke livskraftiga element, men mycket var murket, ja, så mycket, att ej ens de nödvändigaste betingelserna för ett i längden fortsatt självständigt framåtskridande synas ha förefunnits. Själva de grundpelare, på vilka detta samhälle vilade,

kyrkan och självhärskardömet, lutade till fall. Den förra, utlevad och kraftlös, stelnad i döda, oföränderliga former, hade börjat förlora sin makt över sinnena. Det senare, missbrukat och komprometterat, en lekboll för kämpande partier, hade alltför litet kvar av sin forna helgd och auktoritet för att på ett tillfredsställande sätt kunna fylla sin uppgift. Att det över huvud lyckades hålla sig uppe, berodde kanske mest på att det ej fanns något annat att sätta i stället, varför dess undergång skulle ha betytt anarki och riksupplösning. Ju mera man studerar det gamla Ryssland, dess samhällsskick, liv och kultur, desto mera övertygad blir man ej blott om dess behov av omdaning, utan även om dess oförmåga att på egen hand rycka upp sig ur sitt förfall. En iförtid åldrande kropp med hastigt avtagande livskraft, förmådde det tydligen ej själv alstra det nya, friska blod, som behövdes till dess föryngring. Därför måste detta tillföras utifrån. Att ha försökt en sådan efter allt att döma nödvändig transfusion länder blott Peter till ära, låt vara att denna ära delas med både företrädare och efterföljare och i någon mån minskas därav, att försöket i vissa avseenden slog mindre väl ut. Av de många beskyllningar, som i senare tider riktats mot den store tsaren, torde ingen vara mera obefogad än den, att han skulle ha avbrutit en lovande nationell utveckling. I det rike, han tog i arv av sina fäder, var det nationella icke lovande och det lovande icke nationellt.

Vad åter den andra frågan beträffar, den om vidden och djupet av Peters omdaningsverk, så kan den bäst besvaras genom en skildring av detta verk, och en sådan, om än kortfattad, skall också längre fram lämnas. Här må endast några huvuddrag påpekas. Väl var tsarens insats betydande, men näppeligen så stor som man i allmänhet föreställer sig. Mycket av det, som tillskrives honom, var gjort redan före hans tid, och än mera har, om också delvis av honom planerat, först av hans efterträdare förverkligats. Först under hans regering kommo västerlänningarna i närmare beröring med Ryssland. Förut visste de om detta land ej stort mera än om Kina eller Abessinien och föreställde sig moskoviterna snarare som

djur än människor. Då nu förlåten rämnade och man till sin förvåning fick skåda en väldig reformator mitt i en redan delvis civiliserad värld, så drog man, förlåtligt nog, den oriktiga slutsatsen, att allt, som där var eller blott liknade civilisation, måste vara hans verk. Därför att det var oväntat för Europa, troddes det vara nytt för Ryssland. Tsaren antog i Västerlandets ögon jättelika dimensioner, och det kom en tid, då man tillskrev honom nära nog allt stort, som uträttats i det ryska riket, ej blott sådant, som i verkligheten tillhör tidigare perioder, utan även sådant, som bevisligen är av senare datum. Så ha de vanföreställningar bildats, som ännu råda hos oss och som ej ens vår moderna historieskrivning lyckats helt frigöra sig från. Ett annat, mycket vanligt misstag är, att Peter verkat efter en redan från början uppgjord plan. Om han över huvud någonsin haft något klart fattat »program» — något, som man vid betraktandet av hans förvirrade och planlösa reformerande frestas att förneka — så har detta först så småningom under inverkan av yttre och inre omständigheter utformats. En del av hans åtgärder framtvingades av oförutsedda och oförutsebara händelser eller voro indirekta konsekvenser av sådana, andra berodde på inverkan av enskilda västerlänningar, med vilka han relativt sent kommit i beröring, och andra åter framstå som tillfälliga experiment eller rena nycker utan bakgrund i statsmannamässigt tänkande eller något tänkande alls. Slutligen må påpekas, att tsaren så gott som fullständigt saknade en av de egenskaper, vilka vanligen betecknas som de mest utmärkande för honom, nämligen självständig skaparkraft. I nästan allt, vad han åstadkommit eller försökt åstadkomma, röjer sig en förvånande brist på originalitet. I de tusenden av lagar och förordningar, han under sin långa regering skänkt sitt folk, letar man förgäves efter något verkligt nytt och originellt. Allt är lånegods, hopplockat från när och fjärran, gammalryskt och västerländskt blandat om vartannat, halvsmält och osmält, ja, ofta utan antydan om ens det svagaste försök till självständig bearbetning.

Peters barndom hade fyllts av stormar, som kommit samhället

att knaka i sina fogningar, själv hade han kommit till makten genom en statskupp, och hans eget välde hade gång på gång skakats av nya stormar. Han hade tidigt lärt sig inse, att självhärskardömet var en koloss på lerfötter, och måhända var det just behovet av att åt detta skapa ett nytt och solidare underlag, som förde honom in på reformernas bana, men i så fall gick han blott i sina företrädares fotspår. Även deras reformer åsyftade ytterst ett stärkande och tryggande av den vacklande härskarmakten. Då de sökte omdana armén, var det blott för att göra den till ett villigt och brukbart verktyg i suveränens hand. Då de arbetade på att förbättra rikets finanser och höja undersåtarnas välstånd, var det framför allt sin egen fördel, de hade i tankarna, det finansiella oberoende, som skulle utgöra den bästa garantien för enväldets bestånd. Då de sökte komma i förbindelse med utlandet, var det i främsta rummet för att åt sig själva öppna nya ekonomiska, politiska och kulturella maktkällor. De uppmuntrade den av kronan monopoliserade utrikeshandeln och drevo industri och köpenskap för egen räkning. De sökte efter västerländskt mönster emancipera de lägre stånden för att undergräva den mäktiga bojaradelns ställning och därmed göra slut på den permanenta opposition, som från detta håll riktades mot självhärskardömet. De gjorde till och med ansatser till en förbättring av folkundervisningen för att ur massorna framalstra politiska maktfaktorer, som, själva beroende av tsaren, kunde spelas ut mot hans inre motståndare. Att de därmed voro inne på en farlig väg, att dessa nya maktfaktorer, då de en gång i framtiden verkligen blivit en realitet, skulle vända sig *mot* den oinskränkta härskarmakten, anade de tydligen icke.

Peter har, i stort sett, endast följt sina föregångares exempel, och skillnaden mellan hans och deras reformverk är i själva verket mera en kvantitets- än en artskillnad. Blott sällan sträcker sig hans verksamhet till helt nya områden, och än mera sällan lyckas den på sådana områden sätta djupare spår. Krigsväsen och finanser, administration och rättskipning, industri och handel, kyrka och

skola — allt har förut varit föremål för reformerande eller reformförsök, och i fråga om rent sociala förhållanden synes Peters insats med avseende på kvalitet och värde mindre än företrädarnas. Av allt det nya, man trott sig finna i hans regeringshistoria, är blott en relativt ringa del verkligt nytt, och av detta verkligt nya åter är det allra mesta snarare omständigheternas verk än hans. Det, som framför allt annat befordrat Rysslands utveckling till en europeisk stat och kommit denna utveckling att följa delvis nya banor, är — *det stora nordiska kriget*. Den oerhörda påfrestningen, de fruktansvärda, oavvisliga krav, som den mer än tjugoåriga kampen ställde på det ryska samhället, nödgade detta att med eller mot sin vilja rycka upp sig ur sitt sekellånga slöhetstillstånd och genom en brådstörtad »civilisering» sätta sig någorlunda i stånd att rida ut stormen. Först och främst måste armén moderniseras och en ny flotta skapas. För att åter skaffa medlen därtill och för att kunna resa de ofantliga summor, som själva krigföringen slukade, måste man förbättra statens finanser, och så följde de ekonomiska reformerna, vilka i sin tur drogo med sig andra. Det ständigt tilltagande behovet av officerare och ämbetsmän, de allt större fordringar, som till följd av den snabba utvecklingen och de allt mera komplicerade förhållandena måste ställas på statstjänarnas kompetens, och ej minst nödvändigheten av att åt näringslivet skaffa fackutbildade yrkesmän framkallade undervisningsreformen. Till och med sedereformerna stå så till vida i samband med kriget, som detta nedbröt de sista skrankorna mellan Ryssland och Västerlandet, något, som för det förra medförde ej blott ökade möjligheter att tillägna sig det senares yttre kultur, dess levnadssätt och vanor, utan även en viss förpliktelse att så göra. Innan det ryska folket kunde intaga sin med svärdet vunna plats bland de europeiska nationerna, måste barbariets stämpel åtminstone till sina grövsta drag utplånas från dess panna.

En av de svåraste anklagelser, som från slavofilernas sida riktats mot Peter, är, att han genom att påtvinga sitt folk främmande

seder och bruk åstadkommit en allmän demoralisation. Det gamla moskovitriket, mena de, stod i moraliskt avseende vida högre än det fördärvade Västerlandet, och det nya Ryssland har därifrån mottagit flera laster än dygder. Återigen måste vi fråga oss, om detta är riktigt. Hurudant var *det sedliga tillståndet* bland ryssarna under tiden närmast före de stora reformerna? Må man gå till de officiella källorna, t. ex. domstolarnas protokoll, polismyndigheternas journaler, ämbetsmännens rapporter och de stora, rikt givande samlingarna av lagar och förordningar, eller må man nöja sig med de mera eller mindre säkra upplysningar, som kunna hämtas ur privatbrev, memoarer och reseskildringar; svaret kan blott bli ett, nämligen att tillståndet var dåligt och vida sämre än hos kulturfolken i väster.

Alla de utlänningar, som sett och skildrat sextonhundratalets Ryssland — med ett enda undantag, den kejserlige ambassadsekreteraren Adolf Lyseck, som troligen av politiska skäl tillåtit sig en del skönmålningar — äro eniga om att, såsom Olearius säger, »ryssarna efter deras seder och liv bedömda äro att räkna till barbarerna», och alla ha anfört detaljer, som synas mera än rättfärdiga ett sådant omdöme. Att samtliga, såsom slavofilerna söka göra troligt, »av illvilja och oförstånd vanställt sanningen», är i och för sig föga sannolikt, och en jämförelse mellan deras uppgifter och vad vi kunna utleta ur samtida ryska källor ger ingalunda något stöd åt påståendet, att de betjänat sig av för mörka färger, snarare tvärtom. Svenskarna Petrejus och Palm, holländarna Goeteeris och Struys, tyskarna Olearius, Tectander, Neugebauer, Meyerberg och Korb, fransmännen Avril och La Neuville, engelsmännen Collins och Carlisle och många andra män av skilda nationaliteter, samhällsställningar och yrken intyga med en mun, att moskoviterna i sedligt avseende stodo synnerligen lågt, ja, att det inom alla folkklasser härskade en moralisk ruttenhet, som vida överträffade allt vad Västerlandet kunde prestera i den riktningen.

I sin 1608 utgivna »Hodoeporicon Ruthenicum» sammanfattar dansken Jakob Ulfeld sina intryck av ryssarna så: »Arglistiga,

baksluga, envisa, tygellösa, ondskefulla och lastbara, oförskämda och benägna till allt ont, låta de våld gå för rätt och trampa alla dygder under fötterna», och detta är, om än ordalagen växla, i själva verket omkvädet i nästan alla senare skildringar. Den nyssnämnde Olearius, en holsteinare, som på 1630-talet tvenne särskilda gånger besökte Ryssland, har i sin av omutlig sanningskärlek och ej ringa kritisk förmåga präglade reseberättelse givit oss en i all sin nyktra realism ohygglig skildring av de gammalryska sederna. »Till följd av dålig uppfostran i ungdomen», säger han bl. a., »följa moskoviterna blint sina djuriska instinkter, och då de redan av naturen äro depraverade och fördärvade, kan deras liv endast bliva oavbruten utsvävning och förblindelse... Hövlighet och ärbara seder får man ej söka hos dem... De tala (vid bordet) blott om avskyvärda gärningar, som de själva begått eller sett andra begå, och ha till och med panna att skryta med brott, som här (i Tyskland) skulle ha måst sonas med bålet... De hängiva sig åt allsköns osedlighet och onaturliga laster... och den, som kan berätta mest därom, åtnjuter största anseendet... Dryckenskapens last hos dessa människor i alla stånd, såväl andliga som världsliga, hög och låg, man och kvinna, ung och gammal, är så vanlig, att man, då man ser dem ligga druckna på gatorna och vältra sig i smutsen, ej aktar därpå.» Med rättssäkerheten var det klent beställt. Överfall, stöld och mord hörde till ordningen för dagen. »På vår tid förgick knappast någon natt, utan att man gjorde inbrott i husen och plundrade... och ingen förflöt så, att ej på morgonen åtskilliga döda funnos på gatorna.» En vintermorgon 1634 hade Olearius med egna ögon sett liken av femton under natten mördade personer. En annan resande, Johann Struys, som åren 1668—1670 uppehöll sig i Ryssland, säger om inbyggarna: »De se simpla och råa ut, och då de därtill alla äro kraftiga och grovt byggda, likna de så mycket mera djur, och med sådana ha de mycket gemensamt... De äro så lata, att de aldrig arbeta, om icke ytterlig nöd eller våld driver dem därtill... Också draga de ej i betänkande att stjäla allt, vad de komma över, och

ej ens att döda dem, som motsätta sig deras avsikt. Dessutom äro de ohyfsade, förvildade, okunniga, trolösa, trotsiga, grymma och så brutala i sina lidelser, att det grövsta brott mot naturen ej synes dem synnerligen stort. Ej heller göra de någon hemlighet därav. Bedräglighet i handel anses bland dem såsom tecken på skicklighet och intelligens.» I en 1698 utgiven bok om »Rysslands tillstånd» påstår John Perry, en grundlig kännare av dåtida ryska förhållanden, att ryssarna »ha så ringa begrepp om heder i egentlig mening, att det i deras språk ej finns något ord, som skulle kunna ge uttryck däråt».[1]

Av de talrika reseskildringarna från sextonhundratalets Ryssland — nära två hundra äro numera bekanta — är det ytterst få, som ha något gott att säga om den ryska nationalkaraktären. Den bild, de ge oss av denna, är övervägande mörk. Ryssarna framställas som lata och envisa, råa och grymma, osedliga, försupna och oärliga, okunniga och vidskepliga. Skulle väl allt detta, såsom slavofilerna påstå, vara lömskt förtal? Näppeligen! De inhemska källorna synas i allt väsentligt ge främlingarna rätt. Vi läsa om stöld och bedrägeri, våld och mord, stråtröveri och kvinnorov, om de grövsta utsvävningar och den mörkaste vidskepelse, om oärliga ämbetsmän, bestickliga domare och sedeslösa präster, om män, som misshandla sina hustrur till döds, om föräldrar, som sälja sina barn, om åldringar, som blivit levande begravna eller, bundna till händer och fötter, kastats åt vargarna. År 1609 hölls Moskva under flera veckor inneslutet av rövare, som avskuro all tillförsel, varav svår hungersnöd följde. År 1634 förde förrymda livegna rövarliv i trakten omkring huvudstaden, så att ingen vågade sig ut. Samma år blevo två personer ur holsteinska beskickningen och en ur den svenska rånade och mördade på öppen gata, och tsarens egen livläkare var nära att dela deras öde. I samband med kosackoroligheterna 1666—1671 tog rövarväsendet sådan överhand, att regeringen en tid stod alldeles maktlös. Banditskopar, som stundom

[1] Det nyryska uttrycket för heder честь är närmast ett »nödhjälpsord», som förut haft en annan, mera färglös betydelse (ungefär »anseende»).

vuxo till hela härar, drogo genom landet, skövlande, brännande och plundrande, ja, gingo till anfall på befästa städer. Varken kyrkor eller kloster skonades. Ej ens Peter lyckades göra slut på stråtröveriet. 1710 måste betydande truppstyrkor utsändas för att rensa trakten omkring Moskva från stigmän, tjuvar och lösdrivare, och 1719 inrapporterades till justitiekollegiet, att Novgorod- och Mosjajskdistrikten hemsöktes av beväpnade rövarband om hundra till tvåhundra man. Ännu så sent som 1723 höra vi talas om upptäckten av en hemlig rövarorganisation i själva Petersburg och därav följande massavrättningar.

Briganderiet, sedan århundraden ett gissel för Rysslands folk, var väl i första hand en följd av nöd och sedlig förvildning, men det hade nog också delvis sina rötter i själva folkpsyken, i nedärvda nomadinstinkter, som även hos laglydiga medborgare röjde sig i form av ombytlighet, vandrings- och äventyrslust. I politiska orostider plägade det alltid tilltaga, och under de stora inre striderna i slutet av sextonhundratalet hade det nått ett omfång som kanske aldrig förr. Människor av alla samhällsklasser ägnade sig däråt. Protopopen vid Vologdakatedralen Fader Fedor, som 1642 avslöjades som rövarhövding, fick nu talrika efterföljare, och, om man får tro Peter, voro klostren ofta sannskyldiga rövarnästen. Inom adeln synes stråtröveriet ha betraktats som på en gång ett ståndsmässigt yrke och en ädel sport. Jurij Krizjanitj, en serber, som på Aleksejs tid uppehöll sig i Ryssland, säger, att stormännens hus i Moskva voro tillhåll för banditer och att ett helt kvarter, Dmitrovka, hölls i skräck av tre högadliga rövare, Rodjon Strjesjnjev, furst Golitsyn och furst Tatjev, och deras folk. År 1695 roade sig en furst Uchtomskij och två bröder Sjeremetjev med att mitt på ljusa dagen utplundra en gård i Moskva och mörda dess invånare. År 1699 anklagades en medlem av den förnäma släkten Zubov för landsvägsröveri i stor skala, och en furst Ivan Sjeidjakov blev straffad för samma förbrytelse i förbindelse med mord. I brottmålsannalerna möta oss Rysslands ädlaste namn med förbrytarstämpel. En Miloslavskij

och en Matjusjkin äro falskmyntare, en Saltykov mordbrännare, en Volkonskij och en Apraksin tjuvar och utpressare. År 1648 överbevisades presidenten i högsta domstolen, Leontij Stepanovitj Plesjtjejev, om bestickligher och »rättsvrängning» och undgick bilan endast därigenom, att han i stället blev lynchad av en rasande folkmassa. I december 1699 blevo två andra adliga domare offentligen piskade för liknande förbrytelser. Samma år dömdes furst Fedor Chotetovskij till prygelstraff för grovt bedrägeri vid försäljning av en egendom. Vid samma tid åtalades vojvoden av Tsaritzin, Ivan Bartenjev, för muttagning och kvinnorov i stor skala, och två år senare avrättades furst Vasilij Sontsev för dubbelmord och stråtröveri. En värld av last och brott öppnar sig för oss, och av den gammalryska »sederenhet», som slavofilerna antaga, finnes intet spår.

Peter har ej, såsom ryssarna själva påstå, fördärvat sitt folks moral, ty denna var redan i förväg så dålig, att den ej kunde bliva sämre, men han har ej heller, som västerlänningarna mena, förbättrat den, åtminstone ej i nämnvärd mån. En blick på hans förnämsta *sedereformer* och deras verkliga resultat torde bäst kunna ådagalägga riktigheten av denna uppfattning.

Om skägg-, dräkt- och bostadsreformerna ha vi redan i det föregående talat. Något principiellt nytt inneburo de icke, och deras verkningar sträckte sig i stort sett endast till de högre samhällsklasserna och de större städerna. Folkets massa förblev på det hela taget oberörd. Ej ens den stora familje- och äktenskapsreformen var helt igenom lyckad. Den ryska kvinnan hade väl sluppit ut ur sitt fängelse, men på samma gång var hon utkastad i en värld, där ännu ingen plats fanns för henne, och där hon, efterbliven och hjälplös, ej själv förmådde tillkämpa sig en sådan. Då Peter 1702 tog det första steget till hennes frigörelse genom förbudet mot tvångsäktenskap och föreskrivandet av en minst sex veckor lång förlovning, för att hon skulle få tillfälle att lära känna sin tillkommande, och då han senare i samband med sin allmänna civillagstiftning sökte förbättra hennes rättsliga ställning,

t. ex. i fråga om arv och dispositionsrätt över egna medel, myndighet över barnen och näringsfrihet, då han företog allt detta, säga vi, hade han tydligen ej tänkt sig tillräckligt in i konsekvenserna. Han ville likställa henne med hennes västerländska systrar, men förstod ej, att de senares frihet hade andra och djupare förutsättningar än dem, som funnos i det dåtida Ryssland, en fastare och bättre grund än någon regeringsukas förmår skapa. Han förstod ej den västerländska andan, och då han äntligen mot slutet av det stora nordiska kriget åter fick tid att syssla med kvinnofrågan, röja hans åtgärder ännu alltjämt samma brist på förståelse. Efter mycket övervägande kom han till det resultatet, att det enda, som ännu skilde den ryska kvinnan från full likställighet med den västerländska, var brist på umgänge och sällskapsliv — och så följde den ryktbara ukasen om »assembléerna». Den är utfärdad i november 1718 och gällde till en början endast Petersburg, men utsträcktes snart även till Moskva, Novgorod och andra storstäder. Då den torde vara av ett visst intresse — ej minst som prov på stil och form i Peters förordningar — anföres den här i sin helhet:

»*Förordning huru assembléerna i S. Petersburg skola hållas.*

Assemblée är ett franskt uttryck, som på ryska språket ej kan återgivas med ett enda ord. Det betyder ett antal människor, vilka antingen till tidsfördriv eller för affärers skull samlas. Vänner kunna där råkas och var och en tala om sina angelägenheter och annat, som kan vara av nöden, samt även göra sig underrättad om vad som händer och sker, sålunda tillbringande tiden. På vad sätt vi vilja, att dessa assembléer skola hållas, är följande att se:

I. Den, hos vilken på aftonen assemblée skall hållas, har att medelst uthängande av ett plakat eller annat tecken framför sitt hus därom underrätta alla och envar, såväl män som kvinnor.

II. Assembléen får ej börja före kl. 4 eller 5 e. m. och ej vara längre än till kl. 10 på aftonen.

III. Värden är ej skyldig att (personligen) mottaga sina gäster, sällskapa med dem eller truga dem (att äta eller dricka), men även

om han således ej är förpliktad till uppvaktning, måste han dock tillhandahålla stolar, ljus, dryckjom och vad övrigt, som kan begäras, ävensom allehanda spel och vad därtill hör.

IV. Ingen är tvungen att komma eller gå på bestämd tid. Det är tillräckligt, om man visar sig på assembléen.

V. Vid assembléen har var och en rätt att efter behag sitta, gå eller spela, utan att någon vid straff av den stora örnen[1] får hindra honom eller taga sådant illa upp. För övrigt hälse man blott vid ankomst och bortgång.

VI. Rangpersoner såsom adelsfolk och officerare ävensom kända köpmän och kommenderande mästare[2] och kanslitjänstemän skola jämte sina hustrur och barn ha frihet att bevista assembléerna.

VII. Tjänare (utom dem, som tillhöra huset) skola anvisas en särskild plats, så att det förblir tillräckligt utrymme i assembléelokalen.»

»Vid dessa assembléer», säger hannoveranska sändebudet F. C. Weber, »dansas i ett rum, i ett annat bedrives allehanda kort-, bräd- och särskilt schackspel[3], i ett tredje rökes och samtalas, och i ett fjärde lekas pantlekar med damerna och andra lekar, varvid tillfälle till skratt gives. Också om ingen, såvida han ej, såsom ofta sker, överskrider ordningsreglerna, nödgas att dricka mera vin eller brännvin, än han själv önskar, så tager sig dock mången ryss ett gott rus och prisar assemblée-idén såsom en av de bästa nyheterna i Ryssland. I tur att anordna dessa assembléer är varje förnäm medlem av hovet ungefär en gång om vintern, och polismästaren underrättar den, hos vilken samkväm efter tsarens gottfinnande skall äga rum.»

Senare kompletterades assembléeförordningen med en lång rad detaljföreskrifter, såsom att polisen skulle uppsätta formliga för-

[1] »Vid straff av den stora örnen» (подъ штрафомъ великаго орла) betyder vid risk att tvingas tömma en stor pokal eller själva den tillbringare, som i ryska hem brukades vid brännvinsservering.

[2] Med »kommenderande mästare» menas vanligen sådana, som i egenskap av arbetschefer vid offentliga företag hade ett större antal underordnade. Här åsyftas särskilt kronovarvens skeppsbyggmästare.

[3] Enligt ukas av den 28 juni 1718 var allt spel om penningar eller penningars värde förbjudet, och senare förbjöds allt kortspel av vad slag som helst. F. W. von Bergholz säger uttryckligen (Tagebuch under 18 febr. 1722), att korten voro bannlysta vid assembléerna.

teckningar över såväl värdar som gäster och dagligen offentliggöra, vilka som voro i tur, samt strängt beivra varje försummelse från värdarnas sida. Beträffande de senare stadgades längre fram, att de helst skulle hålla sig helt borta för att ej genom sin närvaro lägga något tvång på sällskapet. Kvinnorna skulle »vid risk av onåd» flitigt begagna sig av dessa tillfällen till »otvunget sällskapsliv». Också lades stor vikt på dansen såsom ett medel att nedbryta de gamla skrankorna mellan könen, och varje god medborgare borde enligt högsta order skyndsamt lära sig åtminstone de vanligaste västerländska sällskapsdanserna. Själv uppträdde Peter gärna som danslärare och sparade varken på okvädinsord eller örfilar, då de gamla klumpiga bojarerna ej visade sig tillräckligt läraktiga.

Hur blev nu denna sällskapsreform mottagen, och hur verkade den? Överallt och särskilt i det ortodoxa Moskva väckte den det häftigaste missnöje. Ännu 1722 hade det obligatoriska »umgänget» trots alla hotelser ej hunnit komma riktigt i gång i den gamla huvudstaden. De moskovitiska damerna uppskattade tydligen icke tillräckligt det nya »emancipationsmedlet», ja, de vågade till och med öppet trotsa tsarens vilja. Då han det nämnda året kom till Moskva för att fira freden med Sverige och befallde alla stadens döttrar från tio års ålder och uppåt att vid risk av »ett förfärligt straff» komma tillstädes, infunno sig endast sjuttio. Något bättre gick det i Petersburg, den nya metropolen vid Neva. Där voro assembléerna åtminstone efter 1721 i någorlunda allmänt bruk.

Genom dessa samkväm hoppades Peter, som nämnt, att kunna höja den ryska kvinnan, men han hade även andra avsikter med dem. Han ville ge de högre samhällsklasserna i deras helhet den västerländska polityr, som han ständigt förväxlade med verklig kultur, och trodde, att den direkta beröringen under otvungna former skulle bidraga till att sammansmälta de olika elementen inom nationen dels med varandra och dels med utlänningarna. Ej minst det sista var en viktig sak, men det lyckades ännu mindre än det övriga. Det är lättare att sätta polityr på ett folk än att

övervinna dess rasfördomar. Västerlandets seder lärde sig ryssen fördraga, ja, till en viss grad uppskatta, men västerlänningen själv var och förblev honom motbjudande. Då de ryska herrarna vid samkvämen höllo sig på avstånd från de utländska och då deras damer hårdnackat vägrade att dansa med främlingarna, var det blott ett naturligt uttryck för det obetvingliga rashat, som behärskade hela folket och som ej ens en Peter den store förmådde betvinga.

Assembléerna förde ej till någon sammansmältning mellan ryskt och utländskt, ja, knappast ens till ett yttre närmande, och även de andra förhoppningar, som knutits till dem, slogo i stort sett fel. Tsaren var själv alltför litet kultiverad och verserad för att med framgång kunna lära andra takt och ton, »för litet världsman — för mycket matros». Väl hade inga världsmannaegenskaper kunnat ensamma för sig leda de motsträviga helt fram till målet, men mycket hade utan tvivel varit vunnet, om Peter verkligen eller blott tillnärmelsevis varit den fulländade förebild, han inbillade sig vara. Ryssen är läraktig, och då han nu med godo eller ondo måste imitera sin härskare, hade det varit bättre, om exemplet varit mera upphöjt. Då man fick order att härma tsaren, gjorde man det, så gott man kunde. Man efterliknade hans sätt att tala och skratta, hans gång, bugningar, danssteg och minsta rörelser, hans miner och grimaser, dräkt och vanor. Man gjorde som han och kopierade både hans dygder och oseder, ej minst de senare, med naiv kritiklöshet. Man spottade på golvet, snöt sig i fingrarna, kliade sig i huvudet, petade sig i näsan och öronen, hostade och nös varandra i ansiktet o. s. v. — allt »efter gosudarens höga och upplysta föredöme».

Trots alla ansträngningar voro samkvämen i allmänhet odrägliga. I balsalen sutto herrar och damer var för sig, stela och högtidliga. Visserligen dansade man pliktskyldigast — det stod ju uttryckligen i förordningen, att detta var ett av de »nöjen», som måste förekomma — men genast efter varje dans gingo män och kvinnor åtskils. De hade inga gemensamma intressen och därför

intet att säga varandra. Så snart musiken upphört, rådde en besvärande tystnad, endast avbruten av förstulna gäspningar. Det enda »upptöningsmedel», Peter kunde hitta på, var att i danserna inlägga turer, varunder kavaljeren skulle kyssa sin dam på munnen (!). Detta synes dock ej ha fört till åsyftat resultat, utan tvärtom bidragit till att skrämma bort damerna. De få, som med eller utan ordningsmaktens bistånd infunno sig, sutto alltjämt tysta och allvarliga längs väggarna. De ståtade i hög fransk frisyr och stor toalett efter mönster från Paris och Wien, draperade i styvkjortlar, stärkta spetskragar, långa handskar, som nådde nästan helt upp till axeln, och små koketta balskor med ädelstensbesatta spännen och höga klackar. Sedda på lämpligt avstånd, skilde de sig knappast från förebilderna i Versailles och Hofburg, men på nära håll — brustna illusioner! Tumstjockt låg sminket på de breda slaviska ansiktena, dock utan att dölja de grova dragen, och mellan målade rosenläppar tittade Österlandet fram i skepnad av — svärtade tänder.

I Ryssland som i Frankrike var det naturligtvis hovet, som angav tonen, men den ryska hovtonen röjde blott ringa likhet med den franska, och mycket, som i Petersburg eller Moskva gällde såsom höjden av elegans och raffinemang, skulle helt säkert ha väckt den största anstöt i Versailles. Så hände det t. ex. vid en festbankett på Nevastranden den 17 november 1715 — tsaren firade sin yngste sons dop, och alla de främmande sändebuden voro inbjudna — att man framsatte ett par jättepastejer, i vilkas inre dolde sig en alldeles naken dvärg och en likaledes naken dvärginna. Den förre »serverades» vid damernas bord, den senare vid herrarnas. Under en fest, som den 24 november 1724 gavs av senaten till ära för kejsarinnan Katarina och som bevistades av änketsaritsan Praskovja, hennes dotter Katarina, hertiginna av Mecklenburg, och flera andra medlemmar av kejsarhuset, steg en senator upp på bordet och gick, trampande i maten, från den ena ändan till den andra, något, som hölls för ett synnerligen gott skämt. Vid alla hovfester serverades brännvin, ofta starkt

kryddat,[1] och vid större banketter kringbars detta i ett stort kopparkar av sex grenadjärer i gröna och vita uniformer. Peter öste själv upp med en träskopa åt sina gäster, både manliga och kvinnliga, tills alla voro halvt eller helt berusade. Den 27 juli 1721 gavs med anledning av örlogsskeppet »Pantelemons» sjösättning en officiell supé ombord. Tsaren, som hade förste skeppsbyggmästaren Ivan Michailovitj på sin högra sida, under det att hertigen av Holstein fick nöja sig med platsen till vänster, var vid ypperligt lynne. Den holsteinske ministern *Bassewitz,* som kommit några minuter för sent, tvangs att i en följd tömma fyra straffbägare och var till följd därav oregerlig hela kvällen. Strax därpå måste samtliga främmande sändebud »plikta med stora örnen», emedan de ej drucko flitigt nog. Då Peter låtit blanda brännvin i vinet, varade det icke länge, förrän samtliga gäster, både herrar och damer, voro synbart berusade. »Storamiralen (Fedor Apraksin)» — så berättar överkammarherren Bergholz i sin dagbok — »var så full, att han grät som ett barn, något, som han vanligen lär göra, då han fått för mycket. Furst Mensjikov var så drucken, att han dödssjuk föll till marken. — — Det var, med ett ord sagt, få i detta sällskap, som ej fått mer, än de tålde, och om man skulle skildra alla de dumheter, som begingos på några timmar, så kunde man därmed fylla åtskilliga ark. Än slogos fursten av Valakiet och överpolismästaren, än grälade man, än drack man brorskål och lovade varandra evig trohet. — — Några, som voro helt berusade, ville föreställa nyktra och omfamnade och kysste alla människor.» En baron Bülow anklagade en rysk överstelöjtnant för att ha »stulit hans vetenskaper från honom» och utmanade ryssen på duell. Generalmajor Stenflycht, som var »gruveligt full», råkade i gräl med en pensionerad överste, och de båda herrarna stodo redan i begrepp att gå löst på varandra med värjorna, då man äntligen lyckades skilja dem. Generalmajoren fördes med våld under däck, men då han på vägen mötte den intet ont anande kammarjunkaren Hecklau, tilldelade

[1] En särskilt guterad dryck var »pertsovka», d. v. s. sprit, tillsatt med rödpeppar.

han denne två kraftiga örfilar och ryckte peruken av honom. Detta rågade måttet, och den vildsinte officeren blev arresterad. Bassewitz måste vid uppbrottet. på morgonen kvarlämnas ombord, då han var »helt bortkommen».

Att »fester» av detta slag ingalunda hörde till sällsyntheterna, framgår av de främmande sändebudens relationer och dagböcker. Vid ringaste anledning gåvos officiella banketter, som ofelbart slutade med fylleri och slagsmål. Även kvinnorna berusade sig, och männen synas ha satt sig en ära i att dricka dem under bordet. »Den sista festen», heter det i franske ministern *Campredons* depesch av den 8 december 1721, »var mycket präktig efter landets sed, ty därunder drucko damerna mycket». Vad som bidrog till att göra dessa supgillen ännu osmakligare var, att dörrarna vanligen höllos stängda och bevakade, så att ingen kunde komma ut under flera timmar, vilket givetvis fick de vedervärdigaste följder. Då de utländska diplomaterna begripligtvis togo anstöt av dessa »umgängesformer» och voro oförsiktiga nog att öppet visa sitt missnöje, blevo de gång på gång utsatta för Peters »skämt». Han tvang dem att berusa sig genom att oavbrutet skåla med dem, tog dem med sig ut i skogen och började fälla träd, tills de för skams skull nödgades följa hans exempel, lät dem rida på usla hästkrakar utan sadel och stigbyglar och pinade dem på alla upptänkliga sätt. Den danske envoyén *Just Juel* berättar, huru han för att undgå för mycket drickande vid ett tillfälle nödgades fly upp i tacklingen på ett skepp, men förföljdes dit av tsaren personligen och tvangs att i denna luftiga position tömma fem remmare. »Jag blev så drucken», klagar han, »att jag icke utan stor fara kom ned igen.» Då Juel vid en fest blivit grovt förolämpad av ett par förnäma ryssar, emedan han ej velat överlasta sig och i sin förbittring anförde klagomål »på högsta ort», tog Peter angriparnas parti och tvingade dansken att dricka ur två straffglas, varpå denne föll i sömn. Brutalt väckt med order att dricka mera, försökte han avlägsna sig, men blev av tsaren gripen i bröstet och släpad tillbaka till bordet.

Själv rå, ohyfsad och sedeslös, lyckades Peter aldrig verkligt förädla sitt folks seder, långt mindre höja dess allmänna moraliska nivå. Hans sedereformer lämnade, som vi sett, den stora massan så gott som oberörd, och deras verkan på de högre samhällsklasserna inskränkte sig till ytan, till avsättandet av en polityr, som i sin genomskinliga tunnhet ej ens nödtorftigt dolde barbariet därunder. Den ringaste rubbning av den inre jämvikten hos dessa pseudo-européer — och »kulturen» var som bortblåst. Det haglade okvädinsord, örfilar, knytnävsslag och sparkar. Man slet peruker och ordensband av varandra och spottade varandra i ansiktet. Vid ett senatssammanträde den 11 november 1722 överhöljde Mensjikov och Sjafirov varandra med de grövsta tillmälen och de mest äreröriga beskyllningar. I december samma år etablerade furstarna Gregor Dolgorukij och Ivan Romodanovskij ett fruktansvärt slagsmål, som i närvaro av en stor och intresserad åskådarskara pågick »väl en halv timme». Överfall på utlänningar förekommo mycket ofta och även vid hovet. I sin förutnämnda dagbok berättar Bergholz, att man, så snart tsaren vände ryggen till, ofredade hans utländska gäster och fann ett särskilt nöje i att rycka av dem perukerna.

Om Peter verkligen, såsom det påstås, moraliskt förbättrat sina undersåtar, så borde detta ju framför allt röja sig i avtagande brottslighet, men därav märker man intet. Rövarväsendet fortfar. Postdiligenserna hejdas och utplundras, passagerarna mördas eller »tagas i pant», tills en lösesumma betalts. Byar och kloster hemsökas av beväpnade band. Gång på gång måste trupper, ja, hela regementen, sändas ut för att rensa vägarna från stigmän. Tsaren själv var två gånger nära att råka i rövarhänder. Vid det första tillfället (1713) blev han omringad av banditer på vägen mellan Moskva och Novgorod och måste friköpa sig med tusen rubel, och i januari 1718, då han var på väg från Petersburg till Moskva, undgick han endast med knapp nöd att falla i ett bakhåll. Mord, bedrägeri, stöld och likplundring — år 1715 hemsöktes en kyrkogård i själva Petersburg — förekomma alltjämt i stor ut-

sträckning, och aldrig varken förr eller senare hör man talas så mycket om oärliga ämbetsmän som just under Peters regering. Detta kan dock delvis förklaras därav, att den skärpta kontrollen avslöjade och påtalade mycket, som i äldre tider skulle fått passera obemärkt eller åtminstone opåtalt.

Det ryska mutsystemet har gamla anor. Det var mindre svärdet än guldet, som frigjorde Moskva från tatarernas ok och lade Ryssland under Moskvas. Med guld och gåvor hade mer än en tsar köpt sin krona och mången mäktig man sitt inflytande. Då tronpretendenter framträtt, hade man mindre frågat efter deras legitimitet än efter deras penningar, och mången rysk fältherre hade låtit sig besegra av fiendens gyllene vapen. I Ryssland hade rättvisan blivit en handelsvara. Den rike hade alltid rätt. I ämbetena såg man blott inkomstkällor. De skulle föda sin man, och att de kunde ha någon annan uppgift, föll aldrig innehavarna in. Följaktligen ansåg man sig fullt berättigad att göra dem så inbringande som möjligt. Ämbetsmännen togo regelbundet extra betalt för sina tjänster, läto muta sig och begagnade sin ställning till att rikta sig på enskild och allmän bekostnad. Att häri låg något orätt, kunde eller ville man ej inse. Karakteristiskt är det svar, som den begåvade och fint bildade *Vasilij Nikititsj Tatisjtjev,* anklagad för bestickligbet, gav på tsarens förebråelser: »Om en domare för en rättvis saks skull arbetar utöver tjänstetiden och målsägaren har fördel därav, är en belöning på sin plats, välförtjänt och ingalunda vanärande.» Under rättegången skall han ha sagt: »Varför förebrår man en domare, att han av sina klienter tar betalt för sina tjänster? Ersättningen är hederlig, om också domen är det.»

Att Peter lyckats göra sina ämbetsmän hederliga, ha ej ens hans mest hänförda beundrare vågat påstå, men att en högst betydande förbättring inträtt under hans regering tar man i allmänhet för givet. I själva verket har kanske intet av allt, vad han företagit sig, varit mera fruktlöst än just hans kamp mot »den officiella oärligheten». Denna kamp började för övrigt relativt sent. Efter att 1714 ha utfärdat ett allmänt förbud mot givande

och tagande av mutor, i vad form det vara månde, lät han saken vila ända till 1718, då den i samband med den stora rättsreformen återupptogs. Han lyckades dock, som sagt, varken nu eller någonsin komma till rätta med den djupt inrotade ovanan. Trots skärpt kontroll och stränga straff höll den envist i sig, och ännu året före sin död var tsaren sysselsatt med lagstiftning mot bestickliga domare. År 1713 upptäcktes betydande svindlerier vid livsmedelsleveranser till armén. Följande år överbevisades ett par medlemmar av senaten, landets högsta dömande myndighet, om att ha tagit mutor och på annat sätt missbrukat sin ställning. 1715 började en väldig förskingringsprocess, i vilken flera av landets främsta män med Mensjikov och Apraksin i spetsen voro inveckladе. 1718 blev en vojvod av Kargopol dömd till döden och avrättad för maktmissbruk och utpressning. Året därpå fingo en del kommunala tjänstemän i Kiev för bestickIighet, förskingringar och andra brott av liknande slag vandra i fängelse, där de enligt högsta order »slogos i järn». 1719 blevo några oredliga rättstjänare offentligen piskade. År 1721 avrättades furst Matvjej Petrovitj Gagarin, guvernör över Sibirien, »såsom förrädare, tjuv och förskingrare». Han hade enligt rättegångsakterna haft planer på att lösrycka sitt guvernement från Ryssland, konspirerat med prästerna, de svenska krigsfångarna och det lägre folket, besatt ämbeten och militära tjänster med sina släktingar och vänner, utskrivit olagliga skatter, tillåtit sig svåra utpressningar och slutligen — något, som Peter synes ha tagit alldeles särskilt illa upp — bortsnappat en hel karavan, som var på väg från Peking till Moskva med en dyrbar last. År 1724 blev själve vicekanslern Sjafirov dömd förlustig liv, ära och gods för ämbetsbrott, nepotism, stöld och förskingring m. m. Först på schavotten, »då bilan redan var höjd», blev han benådad, men sändes »i evig förvisning» till Sibirien. Vi ha måst nöja oss med några få exempel bland de otaliga, som aktmaterialet erbjuder, men redan de anförda torde i någon mån belysa förhållandena. Väl har Peter gjort stora och högst lovvärda ansträngningar för att skapa redlighet i

förvaltning och rättskipning, men resultatet måste betecknas som klent och i vissa avseenden rent negativt. Över huvud taget voro alla hans reformer på det moraliska området mer eller mindre misslyckade, och det ligger knappast någon överdrift i påståendet, att de ryssar, han efterlämnade, varken voro bättre eller sämre, än dem han mottog. De karakteristiker, som utländska resande ge oss av 1720-talets ryssar, passa precis lika bra in på deras förfäder under 1600-talet. »Moskoviterna», skriver en fransman, »äro inbilska och högfärdiga. De anse andra folk som barbarer och tro sig ej ha något att lära av dem. Heder, ära och oegennytta betrakta de som tomma fraser. Endast det sinnliga intresserar dem. Att arbetet kan ha annat ändamål än penningförvärv, är dem ofattligt.» »Man påstår», säger den lärde Romain de Pourrentruy, »att Hans Tsariska Majestät mycket förändrat dem under de sista tjugo åren. Det är väl sant, att de, eftersom de hava ett livligt förstånd, ännu skulle kunna bibringas hyfsning, men halsstarriga, som de äro, föredraga de till största delen att förbliva djur framför att varda människor. Dessutom äro de misstänksamma mot utlänningar, i högsta grad bedrägliga samt (därtill) tjuvaktiga. Visserligen har man anställt förfärliga avrättningar, men detta förmår icke avskräcka dem. De äro i stånd att mörda en människa för några ören, så att man ej är säker (till livet), om man går på gatan senare på aftonen.»

I full konsekvens med sin uppfattning om Peters »kulturfördärvande» verksamhet ha slavofilerna givit en allt för ljus bild av det gamla ryska *undervisningsväsendet* och vilja göra troligt, att den store reformatorn snarare försämrat än förbättrat det. De gammalryska läroanstalterna med deras allmänna folkupplysande undervisning, säga de, har han fördärvat och ersatt dem med ensidiga yrkesskolor av en i Västerlandet redan utdömd typ. Är nu detta riktigt? För det första fanns det nästan inga skolor i det gamla Ryssland, och de få, som funnos, voro klosterskolor av den mest primitiva art. Man läste i de heliga skrifterna och

inhämtade några vaga begrepp om historia och geografi. Även undervisningen i de senare ämnena åsyftade ytterst religiös uppbyggelse. På frågan: »Hur hög är himlen, hur vidsträckt jorden, hur djupt havet?», skulle enligt en dåtida lärobok svaras: »Himlens höjd är Fadern, jordens vidd Sonen och havets djup den Helige Ande.» Det stora flertalet av de ryska barnen erhöll aldrig någon skolbildning eller ens någon uppfostran i vanlig mening. De gingo ur barndomen direkt ut i livet. Kanske var det just därför, att de längre än västerlänningarna bevarade både sin ungdomsfriskhet och sin — naivitet.

Med det gammalryska skolväsendet var det alltså klent beställt, så klent, att allt tal om »försämring» förefaller orimligt. Det kunde ej bli sämre än det redan var. Å andra sidan skall det gärna medgivas, att Peters undervisningsreform ingalunda haft den stora betydelse, som hans beundrare i Västerlandet tillskrivit den, ja, att den, i stort sett, kan betecknas som tämligen misslyckad. Felet låg emellertid mindre hos reformatorn än hos dem, han ville lyckliggöra. Enligt tsarens mening skulle all skolgång vara obligatorisk och kostnadsfri. Denna grundsats finnes också uttalad i en ukas av den 28 februari 1714, men den blev i verkligheten aldrig tillämpad i hela sin vidd. Endast ett litet fåtal av Rysslands barn kom i åtnjutande av en sådan undervisning, nämligen ämbetsmanna- och prästsönerna, ja, enligt den motvilliga senatens beslut var det egentligen endast söner till djaker (regeringsbyråernas tjänstemän) och poper (ungefär motsvarande våra kyrkoherdar), som hade obetingad plikt och rätt därtill. Denna inskränkning hade bl. a. motiverats med att man ej borde beröva handel och industri dess tillgång på lärlingar och barnarbetskraft. För de skolpliktiga anlades emellertid läroverk i alla större städer, och deras skolgång övervakades med största stränghet. En lärjunge, som hänvisats till ett seminarium i Olonets, men uteblivit, slogs i järn och sändes till Petersburg för bestraffning.

Även de nya skolorna voro dock i början ganska primitiva, och undervisningen stördes av ett oavbrutet pedagogiskt experimen-

terande. Peter visste icke riktigt själv, huru han ville ha dem. Först tänkte han behålla den gamla polsk-ryska klosterskoltypen med s. k. »alläsning» och alltså blott bygga vidare på den grund, som redan fanns, men efter att i januari 1703 ha sammanträffat med *Ernst Glück,* en i Marienburg året förut tillfångatagen prost, som just anlänt till Moskva, började han följa delvis andra mönster.[1] Vid alläsningsprincipen fasthölls dock alltjämt, och »den glückska skolan» var till och med ämnad att bliva ännu mera »allomfattande» än sin föregångare, djakskolan, ja, hade den blivit en verklighet, skulle den rent av ha överträffat våra moderna läroverk med avseende på mångläseri. Enligt Glück skulle på undervisningsplanen upptagas — utom de vanliga elementarämnena — etik, politik, romersk vältalighet, cartesiansk filosofi, grekiska, hebreiska, syriska, kaldeiska, franska, tyska, engelska, astronomi och fysik m. m. En provskola med detta ståtliga program upprättades visserligen 1703 i Moskva, men försöket misslyckades alldeles, och Peter kastade sig nu med ens in på något helt annat. Under sin första utländska resa hade han gjort bekantskap med det västerländska yrkesskolväsendet, och han beslöt nu att införa detta i Ryssland. Det har säkerligen ej varit hans mening, att de nya fackskolorna skulle helt ersätta den allmänna skolan — något, som ju i och för sig vore omöjligt — men då han för de förras skull försummade den senare, fick det onekligen ett sken av att förhålla sig så. Det är också uppenbart, att han ej tillräckligt insett allmänskolans betydelse och absoluta nödvändighet som underbyggnad för de nya specialläroverken. Han synes länge ha trott, att man utan förberedelse skulle kunna inträda i dessa och där erhålla all den bildning man behövde för att med glans klara sig genom livet. Han fordrade, praktiskt taget, att djak- och popsönerna, de av senaten anvisade »försökskaninerna», skulle lära sig sådana ämnen som navigation, fortifikation och artillerilära, innan de kunde läsa och räkna. Detta var ju orimligt, men

[1] Det var hos denne Glück, som den dorpatska borgardottern Marta, senare kejsarinnan Katarina, var i tjänst, då hon tillfångatogs.

kan måhända till någon del förklaras därav, att det på grund av kriget med Sverige gällde att så fort som möjligt alstra en större mängd nya och åtminstone någorlunda användbara officerare.

Redan i januari 1701 hade en skola för matematik och navigation upprättats i Moskva och försetts med tre engelska lärare. 1706 anlades i Tyska förstaden vid Moskva det första moderna sjukhuset, som tillika (1707) blev en utbildningsanstalt för militärläkare. Dess förste direktör var en från Holland inkallad kirurg, *Nikolaus Bidloo.* 1711 öppnades en ingenjörsskola i Moskva och en artilleriskola i Petersburg. Det senare blev också säte för Rysslands första sjökrigsskola, den s. k. Marinakademien, invigd den 1 oktober 1715, samt för en ingenjörshögskola, stiftad i november 1723. I Olonets och Jekaterinenburg upprättades bergsskolor.

De nya specialskolorna erhöllo utmärkta lokaler, ett för sin tid storartat undervisningsmaterial och de bästa lärare, som kunde anskaffas, tyskar, fransmän, engelsmän, holländare, italienare och till och med en och annan svensk. Det enda, som saknades var — elever. Läkarakademiens elevantal var begränsat till femtio, men det oaktat funnos alltid minst ett tiotal lediga platser. Den stort anlagda ingenjörsskolan hade ännu 1712 blott tjugotre lärjungar. Att antalet följande år steg till hundra, berodde uteslutande på tvångsinskrivning av sjuttiosju ynglingar, till största delen uttagna bland slottsbetjäningens barn. Nykomlingarna måste börja med att lära — alfabetet.

Sent omsider började det gå upp för Peter, vari felet låg. Genom ukaser av den 28 februari 1714 och den 18 januari 1716 påbjöds upprättandet av elementarskolor i hela landet. I varje guvernement skulle finnas minst en, och det hela skulle sortera under — amiralitetskollegium. Barn av alla samhällsklasser skulle i åldern 10—15 år åtnjuta kostnadsfri undervisning. Huvudämnena skulle vara aritmetik och geometri. Lärarna, som delvis uttogos bland navigationsskolans och Marinakademiens elever, skulle avlönas av staten. Planen var kanske god, men dess realiserande

stötte på stora svårigheter. Ännu 1719 hade blott en enda skola av den nya typen kommit i gång, nämligen den i Jaroslav, och där funnos det nämnda året endast tjugosex »studerande». På andra ställen, där skolhusen redan stodo färdiga, uteblevo lärjungarna helt och hållet. Föräldrarna anhöllo massvis om befrielse för sina söner under motivering, att deras hjälp ej kunde undvaras i hemmet eller att de för sitt uppehälles skull måste ägna sig åt praktiska värv, och då de fingo avslag, höllo de trots alla hotelser barnen borta från undervisningen. Tsaren lät emellertid icke leka med sig. Han förklarade, att den, som ej kunde läsa, ej heller skulle få ingå äktenskap, gossarna avhämtades genom polis och militär, de tredskande föräldrarna fingo smaka knutpiskan, och i början av 1720-talet voro flera av de nya skolorna i verksamhet. Det visade sig dock snart, att de stora förhoppningar, som knutits till reformen, ej skulle uppfyllas. Sedan den första förskräckelsen lagt sig, fortsattes obstruktionen. Endast med hot och våld kunde elever anskaffas, och många, som med möda forslats till skolan, begagnade första tillfälle att rymma. Av de nittiosex ynglingar, som 1722 undervisades i Kazans läroverk, deserterade under årets lopp ej mindre än femtionio. I det tätast befolkade guvernementet, Moskva, voro 1720 i samtliga elementarskolor blott sjuttio lärjungar närvarande. Under åren 1714—1722 blevo i alla ryska elementarläroverk tillsammans endast 1,389 elever inskrivna, och av dessa var det blott *nittiotre* (!), som verkligen genomgingo kursen, under det att, såsom det heter i en redogörelse, »nästan alla de övriga ha rymt». Det är också betecknande, att av fyrtiosju lärare, som 1723 utsändes för att undervisa på landsbygden, aderton måste återvända »till följd av brist på sysselsättning». Slutligen måste Peter själv medgiva, att experimentet misslyckats, och då han ej visste, vad han skulle ta sig till med de många halvt eller helt övergivna skolorna, sökte han få kyrkan att övertaga dem. Där detta lyckades, t. ex. i guvernementet Novgorod (1723), kommo de snart att sammansmälta antingen med de gamla klosterskolorna eller med de nya

s. k. eparkialskolorna (prästseminarierna), om vilka vi senare få tillfälle att tala.

Resultatet av den stora undervisningsreformen var alltså föga lysande. Tsaren insåg det, och i sin nöd fann han ingen annan utväg än att vädja till främmande hjälp. Han träffade avtal med en del västerländska stater om mottagande av ryska elever i deras skolor, och hundratals ynglingar avsändes varje år till utlandet för att »göras till människor», som Peter behagade uttrycka sig. Från detta Ryssland, som en människoålder tidigare betraktat en utrikesresa nära nog som ett högmålsbrott — då en ung adelsman, Voin Afanassievitj Ordin-Nasjtjokin, på Aleksejs tid olovandes lämnade landet, var det allvarligt tal om att låta mörda honom i utlandet — från detta Ryssland gick nu en jämn ström av studieresande till Tyskland, Frankrike och Holland. Även till Sverige sändes många ryssar, mest för att studera bergsbruk. År 1724 hitkommo t. ex. tjugotvå marin- och artilleriskolekadetter för att utbildas till bergsingenjörer, och vid samma tid hade vi upprepade besök av ryska ämbetsmän, som skulle taga kännedom om en eller annan förvaltningsdetalj. Vid de tyska och franska läroanstalterna vimlade det av ryssar, men, lata och ouppfostrade, voro de i allmänhet illa sedda, och man sökte så fort som möjligt bliva av med dem igen. I England blevo de till och med portförbjudna. För övrigt ledo de ofta nöd. Endast ett fåtal erhöllo statsunderstöd, och detta var på grund av penningbristen ytterst skralt.

Medan regeringen förlorade sig i ett planlöst experimenterande, hade på enskilt initiativ några verkliga mönsterskolor tillkommit. En del av de svenska krigsfångarna i Sibirien hade slagit sig på att undervisa barn, ursprungligen endast sina fångna landsmäns, men senare även ryska. På flera ställen, t. ex. i Japantsjin och Solvitjegodsk, upprättades små privatläroverk med svenska lärare, och dit sände många av de ryska ämbetsmännen sina barn. Den berömdaste av dessa skolor var den i Tobolsk. Den var grundad av en tyskfödd kapten i svensk tjänst, *Curt Friedrich von Wreech,*

som i februari 1709 (alltså ej vid Poltava, såsom det vanligen uppgives) råkat i rysk fångenskap. Dess egentliga verksamhet torde ha börjat 1714. Den hade då tolv elever, nämligen elva gossar och en flicka. Följande år flyttade den in i eget hus, som dock snart nedbrann. Tack vare ekonomiskt stöd av några tyska pietister, i främsta rummet den berömde A. H. Francke i Halle, lyckades Wreech få huset återuppbyggt, och redan i december 1715 kunde undervisningen börja igen. Som lärare tjänstgjorde svenska officerare och underofficerare, kaptenerna Albedyhl och Morton, löjtnanterna Köhler, Palm och Stålhammar, kornetten Horn, materialskrivaren Mennerling och styckjunkaren Wanoch m. fl. En officersfru undervisade flickorna i handarbete. Undervisningsämnena voro kristendom, läsning och skrivning, geografi, aritmetik och geometri, latin, tyska och franska samt teckning, för de svenska barnen även modersmålet och svensk historia. Regelbundna examina anställdes, och betyg utfärdades för avgående elever. Lärjungeantalet växte hastigt. I slutet av 1717 hade det stigit till femtiosex, varav aderton flickor. Ett år senare uppgick det till etthundratrettiofyra, och 1721, då skolan efter Nystadfreden nedlades, till etthundrafyrtioett. För undervisning och kost upptogs en mindre avgift av eleverna, men i huvudsak var man hänvisad till frivilliga bidrag. De svenska krigsfångarnas betydelse som kulturspridare har f. ö. villigt erkänts av ryssarna själva och ej minst av tsaren personligen.

Redan 1697 hade Leibniz föreslagit Peter att grunda ett ryskt universitet, och i början av 1701 fattades också ett formligt beslut om anläggande av en »akademi med alla fakulteter samt för adliga exercitier». Man utsåg plats för en universitetsbyggnad och utnämnde till och med professorer i matematik, astronomi och — astrologi. Ännu 1721 hade man dock ej kommit längre, ja, man var ej ens på det klara med, om det var ett universitet eller en vetenskapsakademi, som bäst behövdes. Det nämnda året avgjorde tsaren frågan så, att den blivande institutionen skulle i sig förena egenskaperna hos båda. Den skulle på en gång vara »ett de lärdas

samfund till vetenskapernas förkovran», en rysk »Royal Society», och en högskola med uppgift att utbilda präster, lärare, läkare och ämbetsmän. Dessutom skulle den — det synes åtminstone en tid ha varit Peters mening — tjänstgöra såsom en slags överstyrelse för alla rikets läroanstalter. Allt detta stannade emellertid tills vidare på papperet. Tsaren tvekade. Han lät inhämta upplysningar om det västerländska universitetsväsendet — och blev ännu tveksammare. Han kunde, begripligt nog, ej finna något passande mönster för en så mångsidig inrättning som den tillämnade. Först 1724 fattades det avgörande beslutet. »Gör en akademi!», dekreterade Peter kort och gott, och det blev en akademi, men ack, hur såg den väl ut. Den erinrade om en lanthandel, där allt möjligt tillhandahålles från matvaror och verktyg till brevpapper och böcker. Den var på en gång universitet och skola, konstakademi, bibliotek och museum, vetenskapligt sällskap och ämbetsverk, en osystematisk blandning av likt och olikt. Som läroanstalt fick den aldrig någon större betydelse. Dess verksamhet som sådan hämmades bl. a. av brist på elever eller, rättare sagt, på sådana elever, som förmådde tillgodogöra sig den i flera avseenden utmärkta undervisningen. Som vetenskapsakademi däremot kom den med tiden att spela en stor roll och skulle engång nå fram till en aktad plats bland världens lärda samfund.

Även om Peters skolreform på det hela taget var misslyckad, måste det erkännas, att han gjort mycket för höjandet av sitt folks andliga nivå. Han lärde det läsa, skänkte det ett nytt alfabet, ett nytt språk och en verklig litteratur. I Amsterdam anlades år 1700 ett ryskt boktryckeri av helt andra dimensioner än det gamla av Ivan IV 1553 upprättade hovboktryckeriet i Moskva. Från det senare hade med få undantag (en abc-bok, en arméinstruktion, en lagbok och ännu ett par tryckalster) endast andliga verk utgivits, men nu utkommo flera populärvetenskapliga och allmännyttiga arbeten, som dock mestadels voro översättningar eller bearbetningar. Man fick läroböcker i historia, geografi, språk, matematik, navigation och krigskonst, resebeskrivningar och kartor,

handböcker i åkerbruk, boskapsskötsel och huslig ekonomi m. m., avhandlingar om bergsbruk, skeppsbyggeri och lantmätning o. s. v. År 1707 grundade Amsterdamtryckeriet en filial i Moskva, och här användes för första gången typer med det moderna ryska alfabetet, kallat *grasjdanskij sjrift* (borgerliga alfabetet) till skillnad från det gamla slavo-serbiska, som bibehölls av kyrkan. De första arbeten, som trycktes med de nya typerna, voro en lärobok i lantmäteri, en avhandling om vattenbyggnad och en handbok i umgängeskonst, alla utgivna 1708. Därpå följde ett par krigsvetenskapliga verk, översatta från latin och tyska, samt läroböcker i historia, geografi, rättsvetenskap o. s. v. På grund av de dryga framställningskostnaderna blevo de nya böckerna ganska dyra. Så betingade en liten lärobok i geometri ett pris, motsvarande tjugoen svenska kronor, och ett italiensk-ryskt lexikon kostade fyrtiosju.

En ännu märkligare reform innebar skapandet av ett nytt skrift- och litteraturspråk, som, späckat med låne- och konstord, betydligt avvek både från det gamla slavonska kyrkospråket och från det vanliga talspråket. Det nya idiomet var emellertid ej fullt så nytt, som man föreställt sig. Det hade så småningom utvecklats inom kansliet, där man särskilt för utrikeskorrespondensen hade behov av ett rikare och smidigare språk än den gamla otympliga kyrkoryskan. Den 24 oktober 1722 uppdrog Peter åt den nybildade Heliga synoden att översätta Samuel Pufendorfs avhandling »Om mänskliga och medborgerliga plikter» (»De officio hominis et civis» etc.), och då den lärda församlingen ej kunde enas om, vilket slags ryska som skulle begagnas, avgjorde tsaren frågan till förmån för kanslispråket. Därmed var detta introducerat i litteraturen och skulle snart utveckla sig till det språk, som under namn av nyryska nu talas och skrives av alla bildade ryssar. På det nya »konstspråket» författades bl. a. en officiell rysk historia. Uppdraget, som först anförtrotts åt tryckerichefen Fedor Polikarpov, men åter fråntagits denne, överlämnades slutligen åt kanslitjänstemän. Med kvaliteten var tsaren ej så nog-

räknad, blott banden blevo stora och tjocka. För honom var alltid kvantiteten viktigare än kvaliteten. Då han på sin tid ville skapa ett museum och för detta ändamål vädjade till allmänhetens givmildhet, mottogs och utställdes allt, som insändes, likt och olikt, mänskliga missfoster, kalvar med två huvuden, sammanvuxna lamm, »förstenade människor», tänder och lårben av jättar, »enhörningshorn», »sjöjungfrur» och »sjömunkar», »varulvar», »basilisker» o. s. v.

Ett av de områden, på vilka Peter nedlagt verkligt stora förtjänster, är *det geografiska*. År 1719 utsändes t. ex. en expedition till Kamsjatka för att undersöka, om Asien hängde samman med Amerika eller ej, ett problem, som den tiden livligt intresserade vetenskapen och kanske än mer de sjöfartsidkande nationernas regeringar. Att kosacken *Sjemen Desjnev* redan 1648 framträngt till Östkap och funnit det skiljande sundet, hade gått i glömska. 1719 års expedition förmådde visserligen ej bringa klarhet i frågan och medförde ingen annan vinst än att Kurilerna kartlades, men under de följande åren utsändes nya expeditioner, och en av dessa lyckades, om också först efter Peters död, lösa gåtan. I augusti 1728 återupptäckte dansken *Vitus Bering* det sund, som nu bär hans namn. Den av Leibniz uppställda »kontinuitetsteorien» hade ramlat. Redan omkring 1715 eller kanske ännu tidigare hade en allmän kartläggning av det ryska riket beslutats, och 1717 förelågo åtminstone några blad, men först i början av 1720-talet kom arbetet riktigt i gång. Ej mindre än trettio kartografer med talrika medhjälpare verkade i skilda delar av landet, och resultatet blev den berömda »stora rikskartan» (Bolsjoj Tjertesj), som dock aldrig blivit i sin helhet publicerad. Till de transkaukasiska länderna avsändes 1723 major *Gärber* med uppdrag att kartlägga och beskriva dem, ett arbete, som tog sju år i anspråk. En liknande uppgift (vid sidan om sin diplomatiska) hade italienaren *Florio Beneveni,* då han 1721—1725 reste i Persien, Khiva och Bukhara. Irtisjs flodområde undersöktes av överstelöjtnant *Johan Bucholz* (1715), majoren, sedermera generalmajoren, *Licharev*

(1720) och krigskommissarien *Ivan Unkovskij* (1722). På Sibiriens utforskande nedlades ett stort arbete av tysken *Daniel Gottlieb Messerschmidt* och svensken *Filip Johan Stralenberg.* Den senare var född 1676 i det då svenska Stralsund och hette före adlandet (1707) *Tabbert.* År 1694 blev han volontär i svenska armén och avancerade så småningom till kapten. Vid Perevolotjna råkade han i rysk fångenskap. Sänd till Sibirien, företog han dels på egen hand, dels tillsammans med Messerschmidt en mängd upptäcktsfärder i landet och upprättade (1715 och 1718) ett par kartor, som väckte Peters beundran. Han fick nu ledningen av de sibiriska undersökningarna och erbjöds fast anställning såsom lantmätare, ett anbud, som han dock avböjde för att efter freden kunna återvända till Sverige. Hemkommen i september 1723 erhöll han »överstelöjtnants karaktär», men endast kaptens lön. 1740—46 var han kommendant på Karlshamns kastell, tjänstgjorde därpå en kort tid som major vid Södermanlands regemente och dog 1747 på Fröllinge gård i Halland. Om sina resor och upptäckter skrev han ett stort verk, som utkom i Stockholm 1726, och utgav fyra år senare en karta över Sibirien med beskrivande text (Stockholm och Leipzig 1730). Det från skilda håll inkommande kartmaterialet samlades och ordnades på högsta befallning av översekreteraren i senaten *Ivan Kirilovitj Kirilov,* som med ledning därav utarbetade en för sin tid förträfflig atlas.

Den 13 februari 1718 utfärdades en intressant ukas med denna maning: »Om någon finner i jord eller vatten gamla föremål, såsom märkvärdiga stenar, människo- eller djurben av sällsamt utseende eller av annan storlek än den normala, stenar, järn eller koppar med gamla inskrifter, gamla numera ej brukliga vapen, farkoster eller liknande ting av hög ålder eller ovanlig beskaffenhet, så skall han föra allt sådant till oss och erhålla riklig ersättning.» Bland sådant, som särskilt skulle tillvaratagas, voro också missfoster av människor och djur, och dessa skulle betalas efter bestämd taxa. För ett mänskligt »monstrum» erhölls, om det levde, hundra rubel, om det var dött, femton; för ett animalt tre, sju eller

tio rubel, alltefter beskaffenheten. Den 16 februari 1722 förordnades, att alla rikets kloster skulle insända, vad de hade av manuskript, pärmebrev och gamla böcker. Särskilt de sistnämnda var tsaren angelägen att komma över. I Petersburg hade han nämligen grundat ett bibliotek av i Östersjöprovinserna, särskilt i Mitau, tagna böcker och önskade öka dess bokbestånd så mycket som möjligt. Han ville för övrigt också skapa ett konstmuseum och lade därför beslag på en del av kyrkans konstskatter, ett »helgerån», som de ortodoxa hade svårt att förlåta honom. För skulptur- och tavelsamlingarna gjordes från och med 1713 årligen stora inköp i utlandet. I Rom, Paris och Berlin huserade ryska agenter och köpte utan urskillnad allt, som erbjöd sig, antikt och modernt, original och kopior, äkta och förfalskat. Kvantiteten var alltjämt huvudsaken. Dock gjordes även många betydande förvärv, såsom då agenten Kologrivov år 1719 i Rom lyckades komma över en antik Venusstaty av oskattbart värde och detta för ett rampris av 196 dukater.[1] I ett brev till tsaren (mars 1719) försäkrar den lycklige finnaren, att »hon (Venus) skiljer sig i intet från den berömda florentinska (mediceiska), men är bättre än den». År 1717 beställdes arbeten av flera italienska skulptörer, bl. a. ett par statyer (Adam och Eva) av Bonacci. Utländska konstnärer inkallades för att verka som lärare vid den tillämnade konstakademien, vilken dock först långt efter Peters död blev en verklighet (1758). Bland dessa utlänningar har bildhuggaren och arkitekten *Carlo Bartolomeo Rastrelli* vunnit en viss ryktbarhet. Hans arbeten ha dock ganska ringa konstvärde, och detta gäller även hans mest berömda verk, de i Sommarpalatsets trädgård uppställda sextio förgyllda bronsgrupperna med motiv ur Æsopi fabler. De voro f. ö. till allmänhetens uppbyggelse försedda med förklarande text, ett

---

[1] Den ofta förekommande uppgiften, att »den petersburgska Venus» inköptes redan 1713 och i juni 1715 uppställdes i Sommarträdgården i Petersburg, är oriktig. Först 1721 omtalas den såsom placerad där. Den bevakades då av militär. Bergholz, som vid samma tid såg den, fann den endast »rätt vacker» och tyckte, att den verkade »något oansenlig».

utslag av tsarens folkuppfostringsiver. Talrika ryssar idkade med understöd av staten konststudier i utlandet. Målarna *Nikitin* och *Sacharov* utbildades i Italien och *Matvjejev* i Holland. Till sistnämnda land avsändes också arkitekterna *Ustinov* och *Korobov*. Alla verkade senare i hemlandet, men nådde, föga framstående som de voro, aldrig något rykte utanför dess gränser. Ej heller kunde det dåtida Ryssland uppvisa någon infödd skulptör av rang. Däremot hade man sedan gammalt en ganska högt uppdriven konstindustri. Själv intresserade sig Peter mest för arkitekturen, som bättre än andra konstarter överensstämde med hans praktiska läggning och för vilken han ständigt hade användning vid sina omfattande byggnadsföretag. Bland de senare må nämnas lustslottet Peterhof med park i Versaillesstil samt Peter Paulsfästningen och den väldiga amiralitetsbyggnaden i Petersburg. Även Vinterpalatset började byggas under hans tid, och av hans gunstling Mensjikov uppfördes slottet Oranienbaum, som senare blev kejserligt lustslott. Ännu under sitt sista levnadsår umgicks han med storslagna byggnadsplaner och ämnade bl. a. vid inloppet till sin nya huvudstad uppföra »en noggrann kopia av kolossen på Rhodos», vilken han tänkte sig som ett jättetorn, vilande på en kolossal, över sundet spänd murbåge.

Också *teatern* gynnade Peter i full insikt om dess stora betydelse som folkbildningsmedel. Redan förut hade skådespel uppförts i Ryssland. I en del vallfartskloster hörde mysteriespel av gammalt till attraktionerna på vissa festdagar, i Moskvas klosterhärbärge gåvo skolynglingar och prästseminarister pjäser av religiöst innehåll, och i Kiev brukade man alltsedan slutet av sextonhundratalet framställa Kristi lidandes historia, varvid man betjänade sig av en flyttbar scen, kallad »vertep» (grotta). Dessutom hände det stundom, att resande tyska teatersällskap förirrade sig in på ryskt område. År 1672, Peters födelseår, gjorde teatern sin entré vid själva hovet. Den 15 maj erhöll en överste von Stade, som skulle resa till Kurland för att värva bergsmän, tsar Aleksejs order att samtidigt anskaffa »komedianter, som förstå att fram-

ställa skådespel». Översten lyckades visserligen ej fullgöra uppdraget, men man redde sig ändå. Den luterske kyrkoherden i Slobodan, magister *Johan Gottfried Gregori,* som brukade låta eleverna vid den tyska skolan uppföra små komedier, fick befallning att förevisa sin »trupp» för gosudaren, och den 17 oktober ägde föreställningen rum i Preobrazjenskoje, där en liten provisorisk teater anordnats. Man uppförde en av Gregori själv författad »tragicomoedia», kallad »Ester», och tsaren var så nöjd med »denna hittills obekanta underhållning», att han genast lät inreda en »komedisal» i själva det heliga Kremlj och något längre fram ställde ett helt palats till Talias förfogande. I detta »Nöjenas slott» (Potjesjnij dvorets) uppfördes skådespel sådana som »Holofernes och Judith» och »Den förlorade sonen» samt från och med 1675 även baletter. Scenspråket var i början tyska, varför en tolk måste medverka, men senare även ryska. Ett par komedier på detta språk författades av prinsarnas lärare, *Semjon Polotskij.* Föreställningarna brukade vara åtta till tio timmar. »Skådespelarna», som avlönades med ett par kopek pr dag, stodo under tsaritsan Nataljas särskilda beskydd. Även utländska yrkeskomedianter fingo emellanåt uppträda.

Under Fedors tid var »det ogudliga» skådespeleriet strängt förbjudet vid hovet, men fann en tillflykt hos enskilda stormän, Dolgorukij, Sjeremetjev och framför allt Vasilij Golitsyn, som i sina hus läto uppföra skolkomedier och även inbjödo utländska sällskap eller rent av själva visade sig på tiljan. På 1680-talet, under Sofias regering, öppnades hovteatern åter, och nu gåvos till och med franska lustspel såsom Molières »Läkare mot sin vilja» (Le médecin malgré lui). Tsarevnan skall själv ha översatt denna pjäs till ryska, och skrev själv skådespel, bl. a. dramat »Den heliga Katarina». Hon skall till och med själv ha uppträtt, dock ej på hovteatern, utan på en mindre scen i sitt eget palats. Av hovets herrar och damer bildades ett dilettantsällskap, som bland sina medlemmar räknade sex furstar, en överste, två prinsessor och en grevinna. Föreställningarna voro dock alla av privat art, och all-

mänheten ägde icke tillträde. Peters förtjänst är, att han gjorde dem offentliga och yrkesmässiga.

Redan 1701 tog tsaren det första steget till införandet av offentliga skådespel i Ryssland. En f. d. aktör av ungersk börd, kapten Ivan Splavskij, fick i uppdrag att engagera en större »komedianttrupp» i utlandet, och vid samma tid utsågs plats för en ny teater i Moskva. Valet föll på ett privathus vid Röda torget. Den 25 december 1702 invigdes den nya skådebanan. Den var mycket enkel — hela ombyggnaden hade blott tagit två månader i anspråk — men den tekniska utrustningen skall dock ha varit god, och bland scenapparaterna nämnes bl. a. en — »flygmaskin» (tydligen ett hiss- eller glidverk för åstadkommande av flyg- och svävningsillusioner). Skådespelarna, alla tyskar, voro i början endast nio — flera hade ej kunnat anskaffas — och stodo under ledning av en viss *Johan Kunst* från Danzig. De avlönades med tillsammans 3,000 rubel, och orkesterns tolv musiker erhöllo 150 rubel var. Senare ersattes tyskarna med infödda ryssar, efterhand som sådana hunno utbildas i facket. År 1714 skall förändringen ha varit fullt genomförd. Föreställningar gåvos två gånger i veckan med början klockan fem eller sex e. m., och vem som helst hade tillträde mot avlämnande av biljett, en tjock, stämplad pappbricka. De bästa platserna kostade tio kopek, de övriga tre. Repertoaren upptog tragedier sådana som »Scipio Africanus och drottning Sophonisbe» och »Papinianus», dramer som »Don Pedro» och »Vladimir» och lustspel som »Läkare mot sin vilja» och »Amfitryon». Även baletter förekommo ofta, och ett par gånger bjöd man till att uppföra en opera. I mellanakterna uppträdde Harlekin- och Pelle-Jönsfigurer, och detta var i den stora allmänhetens ögon föreställningarnas egentliga clou. För själva skådespelet hade man ringa sinne, ja, detsamma skulle kanske med en viss rätt kunna sägas om Peter själv. Personligen synes han ha föredragit sina hovnarrar och dvärgar framför de bästa aktörer. »Tsaren själv finner ringa behag i skådespel», säger Weber, och mycket sällan hör man talas om att han bevistat någon föreställning. Däremot var han en varm vän av

musik och sång. Han skall själv ha försökt att dirigera orkestern, varvid enligt Weber käppen ofta fick träda i taktpinnens ställe. Även regementsmusiken var föremål för hans omvårdnad, och till dess höjande anskaffades utländska trumpetare och säckpipblåsare. På 1720-talet gav den hertigliga holsteinska orkestern konserter vid hovet, varvid samtidens förnämsta tonskapelser framfördes. Särskilt den andliga sången tilltalade Peter, och av kyrkosångare från skilda delar av riket bildade han en kör, som även efter utlänningars mening var förträfflig. År 1709 fick även Petersburg en offentlig teater, Tyska teatern, och vid sidan om den uppstod något senare också en rysk teater. På den senare spelades bl. a. ett av tsarevnan *Natalja Aleksejevna,* tsarens yngsta syster, författat tendensdrama, »Streltserna». I ej mindre än tolv akter skildrades med bloddrypande realism de gamla livtruppernas undergång.

Peter ville till varje pris »upplysa» sitt folk. Boktryckarkonst, teater, bildande konst och musik voro medel därtill. Ett annat medel fann han i *tidningspressen.* Förordningar, kungörelser och ukaser började spridas i tryck, och den 2 januari 1703 utkom det första numret av den första offentliga tidningen, »Vjedomosti o voennjich i injich djelach, dostojnjich znanija i pamjati» (Tidning för militära och andra händelser, värda kännedom och minne). Den utgavs i tusen exemplar och kostade fyra kopek lösnumret. Utom officiella meddelanden och annonser innehöll den även dagsnyheter, statistiska uppgifter och nyttiga råd m. m. Framför allt blev pressen emellertid ett medel att påverka den allmänna meningen i Västerlandet. År 1702 inrättades till och med för detta ändamål en särskild pressavdelning inom utrikesbyrån. Den stod under ledning av den förutnämnde baron von Huyssen och lät i utländska tidningar införa allehanda underrättelser om ryska förhållanden. Flera av tsarens förordningar både angående krigsmakten och den civila förvaltningen offentliggjordes där i översättning, och under nordiska kriget försåg man tyska, holländska och engelska tidningar med — vanligen starkt färgade — »krigsunder-

rättelser». Från 1703—1714 översvämmades dessutom Europa av ryska, mestadels i Tyskland och Holland tryckta ströskrifter, i vilka Karl XII och svenskarna svartmålades. Författarna, som gärna uppträdde anonymt, voro alltid angelägna att ge sig sken av opartiskhet. De begagnade också gärna signaturer sådana som »opartisk iakttagare», »ärlig sanningssökare», »vän av sanning», »fransk adelsman» och en gång det mera övertygande »enfaldigt fruntimmer». Från samma tid finnas också talrika, dels i Ryssland, dels i utlandet tryckta manifest, kommunikéer, »deduktioner» och krigsberättelser av ett mera officiellt slag, men även dessa röja i allmänhet en ytterlig respektlöshet inför sanningen. Skulle man tro dem, så var kung Karls ryska fälttåg från början till slut ett fiasko. Till och med de mest avgjorda motgångar för ryssarna, t. ex. nederlaget vid Holovczyn, skifta i segerns färger, och den minsta framgång utmålas som en stor triumf. I Västerlandet lät man dock ej bedraga sig varken av de inställsamma »utredningarna» eller de braskande segerbulletinerna, och i känslan härav använde tsaren även andra, mindre grova medel. Han köpte goda pennor i utlandet och försökte, ej utan framgång, muta ansedda europeiska tidningar. På goda grunder beskylldes den ryktbara »Europäische Fama» för att vara bestucken av honom. Huyssen uppmanade direkt främmande lärde att skriva böcker till »den nye Alexanders» lov och lät samtidigt förstå, att man alltid kunde räkna på en så »stor och högsint härskares» tacksamhet.

Den *litteratur,* Peter skänkte Ryssland, bestod, som redan nämnts, till allra största delen av översättningar och kompilationer ur västerländska arbeten. Själva frambringade ryssarna ytterst litet och intet av större värde. De historiska, politiska och geografiska skrifter, som författades av Chilkov, Kreksjin, Tatisjtjev, Sjafirov och Peter Tolstoj, förefalla ganska torftiga, och detsamma gäller kanske än mer de ytterst få matematiska och naturvetenskapliga avhandlingarna. Tatisjtjevs ryska historia är knappast annat än en stor källsamling. Högst märklig är däremot den av bondefilosofen *Ivan Tichonovitj Pososjkov,* »den förste ryske na-

tionalekonomen», författade skriften »Om armod och rikedom», men denna blev först långt senare (1842) tryckt. Även de ryssar, som eljest erkänna »Petr-Velikij-periodens» litterära undermålighet, ha med iver framhållit, att man åtminstone ägde en stor skald. Det är furst *Antioch Dimitrijevitj Kantemir,* som åsyftas, men dels var han ganska obetydlig, dels faller nästan hela hans produktion och just det, som möjligen har något högre värde, t. ex. de nio satirerna, efter Peters tid.[1]

Det enda område, varpå den ålderdomssvaga ryska *kyrkan* ännu utvecklade någon livligare verksamhet, var hednamissionens. År 1711 fick Sibiriens metropolit, *Fedor,* i uppdrag att förstöra alla avgudabilder, han kunde komma över, och förmå de ännu hedniska folken inom det moskovitiska kolonisationsområdet i Asien att antaga kristendomen. Som lämpliga omvändelsemedel föreslogos skattelindring, framför allt reducering av »jasak» (pälsskatten), samt gåvor av penningar och linneväv. Metoden kom också till användning, och hedningarna kommo själva massvis med anhållan att bli döpta. År 1719 inrapporterades t. ex., att hieromonaken *Aleksej* fått döpa ej mindre än 379 tjeremisser för en spottstyver av trettio rubel.

Kraftutvecklingen utåt motsvarades emellertid ej av inre styrka. Inom kyrkan rådde förfall, ja, början upplösning. Präster och munkar, det vita och det svarta prästerskapet, bildade en republik för sig, en stat i staten, en rik och mäktig men fördärvad värld. Kyrkans ägodelar voro omätliga, och klostren hade tillsammans nära en million livegna. Troitsko-Sergievskaja lavra ägde t. ex. ensamt för sig 92,000 sådana och därjämte milsvida arealer av åkrar, ängar och skogar samt talrika fiskevatten och kvarnar. De andliga levde i lyx och överflöd och samlade sig ofta i hemlighet privat förmögenhet. Väl spelade prästerskapet ej längre en så stor politisk roll som fordom, men ännu hade det kvar mycket av sitt forna inflytande ej minst därigenom, att det ägde det lägre

[1] De båda första satirerna äro skrivna 1729 och trycktes först 1743 (tysk öv. 1752).

folkets öra. Dess anseende var dock överallt och i synnerhet i städerna på retur. Förfallet kunde ej i längden döljas. Bland kyrkans tjänare började de ovärdiga elementen alldeles taga överhand, i synnerhet sedan det blivit sed, att unga bojarsöner för att undgå krigstjänst läto prästviga sig. Den inre förruttnelsen grep alltmera omkring sig, och, vad värre var, det fanns ringa hopp om någon förbättring. En sådan självreningsprocedur, som den romersk-katolska kyrkan halvtannat århundrade tidigare underkastat sig, kunde den rysk-ortodoxa ej tänka på. Därtill var dess organisation alltför svag. Genom brytningen med den ekumeniske patriarken i Konstantinopel 1589 hade den förlorat sitt naturliga överhuvud. Visserligen var Moskvapatriarken officiellt dess högste chef, men hans myndighet inskränkte sig till det rent administrativa. Med läran och dogmerna fick han ej befatta sig. Han kunde ej i minsta mån förändra dem, och han saknade till och med uttolkningsrätt. Ändringsrätt och exeges tillkom endast det ekumeniska konciliet, som aldrig sammankallades, ja, knappast ens kunde sammankallas, och Konstantinopelpatriarkens provisoriska uttolkning hade ej längre bindande kraft för den ryska kyrkan. Följden blev, att dess lära kom att stelna i döda, oföränderliga former. Den hade i själva verket förlorat varje utvecklingsmöjlighet och blivit ett livlöst petrifikat. Detta var givetvis en stor olycka för hela det andliga livet, och då kyrkan envist fasthöll vid sina politiska anspråk, blev det även en olycka för staten. En reform var alltså i dubbel måtto nödvändig, och då den ej kunde komma inifrån, måste den helt naturligt komma utifrån.

Redan 1698 hade Peter en första sammanstötning med hierarkien. Patriarken Adrian tillät sig att förebrå honom med anledning av det engelska tobaksinförselsavtalet, som enligt prästerskapets mening var både syndigt och skadligt, och fick till svar, att de andligas inblandning i världsliga ting ej kunde tolereras. Tsaren skall till och med ha frågat, om patriarken blivit tullinspektör. Adrians frispråkighet medförde dock inga allvarliga följder varken för honom själv eller den kyrka, han representerade. Ända

till sin död (d. 16 okt. 1700) fick han behålla sin ställning och behandlades trots sin ofta framträdande oppositionslust med en viss vördnad av Peter. Denne säges dock ha mottagit budskapet om hans frånfälle »med en stor och opassande glädje». Patriarkämbetet lämnades tills vidare obesatt, varav man dock ej får draga den slutsatsen, att dess avskaffande redan nu varit påtänkt. Tsarens mening har snarare varit att överflytta en del av dess myndighet på andra händer för att såmedelst oskadliggöra dess blivande innehavare. Genom en ukas av den 16 december 1700 ordnades kyrkostyrelsen på ett sätt, som enligt regeringens lugnande försäkringar endast var »rent provisoriskt». De kyrkliga ärendena fördelades på ett antal byråer, av vilka en del — dock mera till skenet än i verkligheten — sorterade under en »patriarkatets väktare». Som sådan fungerade från 1701 metropoliten av Rjazan, *Stefan Javorskij.* Dennes makt var emellertid ytterligt kringskuren. Med klok beräkning hade tsaren fråntagit honom vården om klostren. Denna hade i stället överlämnats åt en särskild byrå, *Monastirskij prikaz,* som stod under ledning av en lekman, *Ivan Aleksandrovitj Musin-Pusjkin.* Detta var ej blott ett slag mot patriarkatet, som därigenom förlorade sitt förnämsta ekonomiska ryggstöd, utan även inledningen till ett våldsamt angrepp på det förfallna klosterväsendet.

Klostren brukade av gammalt vara tillhåll för allehanda löst, kringströvande folk, som aldrig avlagt eller ens tänkt avlägga något klosterlöfte, men som under sken av att vara munkar och nunnor undandrog sig sina medborgerliga skyldigheter. På detta ofog ville Peter först och främst göra slut. Han lät anställa »mönstring» och folkräkning inom klostren och förbjöd alla lekmän att inträda i eller lämna dem utan regeringens särskilda tillåtelse. Den 31 december 1703 förbjöds anläggande av nya kloster och förordnades om stängning av några gamla. Kort därpå riktades en häftig stöt mot klostrens ekonomiska maktställning. »Klosterbyrån» började utan vidare indriva deras inkomster för statens räkning. Själva måste de nöja sig med vad som ansågs

oundgängligen nödvändigt för deras underhåll. Resten gick till fattig- och sjukvård samt till undervisningsväsendet. Klosterfolket tvangs att på olika sätt göra sig nyttigt för samhället och särskilt att i mycket större utsträckning än förr taga hand om fattiga och sjuka.

De våldsamma åtgärderna väckte en oerhörd förbittring bland de andliga och ej blott hos dem, utan även och nästan än mer inom vissa lekmannasekter, framför allt bland *raskolnikerna.* De senare, ett slags ytterst konservativa och i vissa avseenden otroligt fanatiska renlärighetsivrare, uppfattade de kyrkliga reformerna såsom angrepp på själva läran, vars speciella väktare de ansågo sig vara. De voro också genast färdiga att protestera, och, avvisade med förakt, höjde de öppet upprorsfanan. Tsaren var för dem »Antikrist» eller åtminstone en förelöpare till denne, och hans förgörande syntes dem en helig plikt. De bildade ett talrikt och mäktigt samfund, och den rörelse, de satte i gång, innebar i själva verket en oerhörd fara för det nya samhälle, som Peter börjat skapa. Till varje pris måste upproret kuvas, innan det hunnit breda ut sig till andra folklager och växa till full revolution, men därtill räckte tyvärr ej tsarens egna krafter. Han behövde hjälp, men den enda makt, som verkligen kunde hjälpa, var just den kyrka, som rebellerna ville värna och som han själv förföljde. Han hade tydligen råkat in i en återvändsgränd, och en reträtt syntes nödvändig. Kraftåtgärderna mot kyrkan upphörde också för en tid, och flera av de strängaste bestämmelserna blevo återkallade eller mildrade. Dessa eftergifter och än mer den gamla oviljan mot raskol, »kyrkans evigt pinande samvete», förmådde prästerskapet att lämna tsaren sitt mäktiga stöd. Man har kallat detta ett »pactum turpe» och klandrat Peter för hans »svaghet», men i själva verket hade han intet val. De upproriska, mot vilka man eljest varit så gott som maktlös, blevo nu med relativ lätthet kuvade, och genom hårda tvångs- och undantagslagar sökte man skydda sig mot ett upprepande av oroligheterna. Raskolnikerna fingo t. ex. för framtiden betala nästan dubbelt så stor skatt som andra medborgare, ställdes

under särskild polisuppsikt och underkastades 1716 en tvångsräkning, vilken »såsom stridande mot Guds ord till konung David» djupt kränkte dem. Peter ville tydligen känna fiendens numerära styrka. Den dubbla beskattningen drabbade för övrigt de stackars »troskämparna» hårt, och då de vägrade att betala, tillgrepos nya våldsåtgärder. Knutpiskan kom till flitig användning, och upprepad skattevägran förde lätt till galgen. Till allt detta hade Peter kyrkans välsignelse, och i gengäld blundade han för de honom personligen motbjudande och med hans kulturella reformprogram oförenliga kättarförföljelserna.

Omkring 1715 började Stefan Javorskij — kanske i brist på annan sysselsättning — en hätsk förföljelse mot protestanterna och de ryssar, som voro eller blott troddes vara »smittade» av deras läror. År 1717 blev t. ex. en tjänstemannaänka, som misstänktes för luteranism, trakterad med åttiofem knutslag i tre omgångar, och vid samma tid hängdes en »kättersk» trädgårdsmästare. Andra räddade livet genom att begagna sig av den utväg, som Peter öppnat för dem genom ukasen av den 22 februari 1716. Denna innehöll, att de kättare, som avsvuro sina villomeningar, skulle »benådas» med livegenskap under ärkebiskopsstolen. För dem, som framhärdade i sin vantro, fanns däremot ingen nåd, och av hänsyn till sin bundsförvant, kyrkan, nödgades tsaren bekräfta den ena dödsdomen efter den andra. Själv ej helt fri från luterska sympatier, sökte han gång efter annan lägga in ett gott ord för de protestantiska offren. Gällde det däremot de misstrodda romerskkatolikerna, var han mera tjänstvillig mot inkvisitionen. Han medverkade t. ex. med nöje till jesuiternas utdrivande ur Ryssland och konfiskerandet av deras skrifter (ukas av 18 april 1719).

Peters eftergivenhet för kyrkan varade jämnt så länge, som han behövde dess stöd i kampen mot de oroliga raskolnikerna. Så snart detta stöd kunde undvaras, var det också genast slut med alla hänsyn, och det kyrkliga reformarbetet återupptogs. Redan 1711, då Stefan Javorskij börjat visa sig otillförlitlig, berövades han den sista skymten av självständighet, och hela kyrkostyrelsen ställdes

under överuppsikt av den samma år inrättade senaten. Häröver blev »patriarkatets väktare» så förgrymmad, att han på allvar började intrigera mot tsaren, ja, tog sig för att från själva predikstolen kritisera dennes åtgärder. Till följd av nya hotande sekteristoroligheter, fann Peter visserligen klokast att visa överseende, men 1718 kom vedergällningen. Den uppstudsige prelaten blev såsom misstänkt för stämplingar mot sin herres krona och liv arresterad, förd till Petersburg och satt under sträng bevakning. Samtidigt vidtogos åtgärder för ett definitivt ordnande av kyrkostyrelsen. Peter började nu på allvar sysselsätta sig med en plan, som redan förut vid ett par tillfällen skymtat fram, nämligen att upprätta ett »andligt kollegium» (duchovnaja kollegija).

Vi minnas den lillryske munken, *Feofan Prokopovitj,* som i Kievs katedral hyllade segraren vid Poltava och därigenom tilldrog sig dennes uppmärksamhet. Han var son av en fattig köpman och född 1681. Han hade fått en romersk-katolsk uppfostran, men från en studievistelse i Rom hade han hemfört ett lidelsefullt hat till påvekyrkan. På samma gång hade han emellertid fått ögonen öppna för den västerländska kulturens överlägsenhet. Han intresserade sig livligt för filosofi, politik och naturvetenskaper och hade tagit starkt intryck av tidevarvets andliga och sociala rörelser, ja, han misstänktes ej utan skäl för kätterska åsikter. Efter att ha blivit professor vid teologiska akademien i Kiev uppträdde han som en djärv och intelligent oppositionsman mot den rysk-ortodoxa kyrkans dogmbundenhet och intolerans. Genom en mäktig beskyddares förmedling blev han i tillfälle att göra närmare bekantskap med tsaren och lyckades vinna dennes gunst. Han blev hovkaplan och förste rådgivare i alla kyrkliga frågor, följde sin herre i fält 1711, var därpå en tid klosterföreståndare i Kiev och förflyttades 1716 till Petersburg, varmed hans egentliga glanstid började. År 1718 blev han biskop i Pskov och utnämndes två år senare till ärkebiskop av Novgorod och vice ordförande i den nyinrättade Heliga synoden. Vid samma tid (1721) upprättade han i Petersburg en privatskola, som ansågs för den bästa i Ryssland. Den

var organiserad efter jesuiternas mönster, men hade huvudsakligen luterska lärare. Prokopovitj hade själv uppgjort dess ordningsstadga och undervisningsplan, och till elevernas bruk skrev han verser och skådespel. Men än viktigare ting har han uträttat. Han var den murbräcka, med vilken Peter gjorde den första stora bräschen i den gamla moskovitiska kyrkans murkna bålverk.

I början av 1719 fick han i uppdrag att med ledning av äldre projekt och några av Peter angivna riktlinjer utarbeta förslag till omorganisation av kyrkostyrelsen. Tsaren tog själv verksam del i arbetet, och i slutet av 1720 förelåg »Förklarande reglemente för det blivande andliga kollegiet», vanligen kallat »det andliga reglementet». Den 25 januari följande år undertecknades det av Peter och trycktes den 16 september. I inledningen heter det, att Hans Tsariska Majestät säkerligen skulle ådraga sig Guds vrede, om han efter att ha reformerat den civila och militära förvaltningen försummade den kyrkliga. Han måste därför se till, att även den sistnämnda förbättras. Då en enda person ej kan handha styrelsen »lidelsefritt», finner han lämpligt att anförtro denna åt ett ämbetsverk och upprättar därför ett nytt kollegium. Efter en mörk skildring av de andligas levnadssätt och andra missförhållanden inom kyrkan samt ett kort resonemang om botemedlen följer en framtidsbild i de ljusaste färger och slutligen själva de nya bestämmelserna. Till den nya institutionens uppgifter hörde att revidera läran och dogmerna samt utreda frågan om de olika samhällsklassernas och i synnerhet prästernas plikter. För denna utredning lämnas vissa direktiv, som tydligt röja västerländsk påverkan och därför torde förtjäna uppmärksamhet. Ingen får bli präst, heter det, utan inre kallelse, och sådana, som av andra skäl inträtt i kyrkans tjänst, skola utan barmhärtighet avlägsnas. För erhållandet av prästerligt ämbete fordras verklig kompetens, ådagalagd genom examina, varvid ej blott kunskaperna utan även den moraliska halten skall prövas. För prästutbildning skall vid varje biskopssäte finnas ett seminarium eller s. k. eparkialskola, och i undervisningsplanen skola ingå ej blott teologiska, utan även

»profana» ämnen, sådana som historia och statskunskap, geografi, fysik och matematik. En präst skall varken vara mystiker eller fanatiker, heter det, och den, som har visioner eller »överspända drömmar», lämpar sig ej för yrket. Allt slags intrigerande skall vara de andliga strängeligen förbjudet, och särskilt bör man hålla ögonen på huskaplanerna, som pläga vara skickliga ränksmidare, äktenskapsstiftare o. dyl. Ett lätt skimmer av humor vilar över bestämmelsen, att underverk ej få äga rum på andra platser än dem, som godkänts av den nya överstyrelsen. För kyrkliga förrättningar få inga särskilda arvoden beräknas, men mottagandet av frivilliga gåvor är med vissa inskränkningar fortfarande tillåtet. Särskilt strängt förbjudes, vad som träffande nog kallas »beskattning av döden», d. v. s. krav på extra betalning för jordfästning och själamässor.

Allt detta var naturligtvis obehagliga nyheter för kleresiet och ej minst för det svarta prästerskapet. Åt det senare hade dock »det andliga reglementet» än värre saker i beredskap. Ej nog med att ingen före sitt trettionde år skulle få inträda i kloster, munkarna ålades att bikta och gå till nattvarden minst fyra gånger om året, nämligen vid de fyra fastorna. Obligatoriskt arbete infördes i alla kloster, och klosterfolket förbjöds att såsom dittills ströva fritt omkring. Särskilt säges, att munkar och nunnor ej få besöka varandras kloster. För kvinnor skulle det vara förbjudet att före femtio års ålder avlägga bindande klosterlöfte. Ville de inträda tidigare, vore det dem tillåtet, men i så fall skulle de, intill nämnda ålder uppnåtts, betraktas som noviser och vara oförhindrade att när som helst utträda, t. ex. för ingående av äktenskap.

Förbittringen över reglementet var oerhörd bland dem, som drabbades därav, men knappast mindre bland raskolnikerna. De senare började åter röra på sig, men tack vare tsarens preventiva åtgärder kunde upproret kvävas i sin linda. Utan att låta hejda sig av de protester och hotelser, som från alla håll slungades mot honom, fullföljde Peter sin plan, och den 11 februari 1721 invig-

des den märkliga institution, som senare skulle få namnet »Heliga synoden». Patriarkatet var därmed definitivt upphävt. Ryssland hade, som tsaren skall ha uttryckt sig, fått en »papperspatriark» i stället. Synoden var en stor permanent församling av både högre och lägre präster under högsta ledning av en representant för regeringen. I allt, som angick kyrkan, hade den lagstiftande, rättskipande och administrativ myndighet, men var själv beroende av tsaren, som själv tillsatte dess ledamöter, låt vara efter dess eget förslag. Till rangen jämställd med senaten, stod den över alla andra kollegier. Vid dess upprättande synes Peter huvudsakligen ha följt franska och tyska mönster, men möjligen även svenska. Att man i Sverige på sin tid umgåtts med planer på ett »Consistorium generale» synes åtminstone ha varit honom bekant, och säkert är, att de lägre kollegierna, om vilka vi senare skola tala, voro direkta efterbildningar av våra centrala ämbetsverk.

Bland övriga förordningar angående kyrkan må nämnas ett stadgande om viss minimiålder för inträde i dess tjänst, nämligen trettio år för präst och tjugofem för diakon. Huvudavsikten därmed var att beröva dem, som voro ovilliga till krigstjänst, en ofta anlitad utväg. Ett annat påbud av intresse utfärdades 1716, nämligen att var och en vid risk av strängt straff minst en gång om året skulle gå till nattvarden. Detta synes ej minst ha varit riktat mot de kommunionsvägrande sekteristerna. Än längre gick ukasen av den 17 februari 1718, som, praktiskt taget, föreskrev obligatoriska kyrkobesök på sön- och helgdagar. Den, som uteblev för ofta, skulle böta och, om han ej bättrade sig, lysas i bann. Även bakom detta låg emellertid ett världsligt syfte. Allmänheten borde höra de från predikstolen upplästa regeringsukaserna och kungörelserna, något, som var så mycket nödvändigare, som blott ytterst få personer voro läskunniga. Kyrkbuller och annat opassande uppträdande i kyrkan måste sonas med böter, och av de sålunda influtna medlen skulle en kyrkobyggnadsfond bildas.

18—247974. *Bonnesen, Peter den store.*

En av de största svagheterna i Peters verk var, som nämnt, den nästan fullständiga frånvaron av originalitet. Denna brist framträder ej minst i hans *sociala reformer.* Dessa voro ej heller på långt när så omfattande och djupgående, som man i allmänhet föreställer sig. Också hade de blott till en jämförelsevis ringa del bestående värde. De allra flesta bära tillfällighetens prägel. Visserligen har tsaren gjort en ny och på det hela taget rättvisare fördelning av plikter och rättigheter, men själva deras beskaffenhet har han knappast ändrat, och de olika samhällsklasserna förblevo med avseende på bestånd och sammansättning ungefär desamma som förut.

I början av 1200-talet hade det i Ryssland funnits tre samhällsklasser, nämligen 1) *musjierna* eller odalbönderna, som bildade ett slags aristokrati, en »opinionsadel» med på börd och rikedom grundade anspråk, 2) *ljudierna,* alla övriga friborna, samt 3) *trälarna.* Under mongolväldets dagar utplånades denna säkerligen från varjagernas dagar härstammande tredelning, i det att även de fria nedsjönko till slavar. I senare hälften av 1400-talet började emellertid nya samhällsklasser att utdifferentieras ur folkets i stort sett homogena massa. Med järnhand murade Ivan III upp ett nytt Ryssland. Han utnämnde ämbetsmän och officerare och skapade därigenom en ny samhällsklass, *statstjänarna* (slusjilije ljudi). Dessa avlönades med jord, ja, voro de enda, som fingo inneha sådan. De erhöllo ej blott län på livstid, utan ofta även donationer »på evärdlig tid». Till både län och donationer var dock det villkoret knutet, att innehavaren skulle tjäna staten i krig och fred. Därmed var visserligen ett slags tjänsteadel skapad, men den saknade fast och permanent organisation, och dess skyldigheter voro ännu ganska obestämda. Väl gjordes under femton- och sextonhundratalen upprepade organisationsförsök, men de strandade på adelns eget motstånd. Först Peter den store hade mod och kraft nog att avhjälpa bristerna. Han sammansmälte de olika, dittills lösligt förenade adelselementen till en helgjuten, välordnad korporation med bestämda, i lag fastslagna åligganden. Plikter

och rättigheter kommo att noggrant motsvara varandra, och den, som ej fullgjorde de förra, berövades obönhörligt de senare. Först nu blev den ryska adeln ett stånd i västerländsk mening, och först nu fick den ett namn, det ur polskan lånade *sjljachetstvo*. Helt naturligt kommo de adliga statstjänarna eller *dvorjanjerna*, som de också kallades, att mera än någon annan samhällsklass påverkas av Peters militära och civila reformer. Frälsets vapentjänst, som förut endast i ofredstider tagits i anspråk av staten, blev nu ständig och måste fullgöras vid regementena. Adeln hade att ansvara för att kompetenta personer funnos att tillgå vid officersposternas besättande, samt skulle dessutom anskaffa och underhålla ett visst antal soldater vid varje regemente. En annan nyhet var, att den gamla sammanblandningen av militär och civil tjänst upphörde. De, som ägnade sig åt den ena, fingo ej befatta sig med den andra. För varje adelsman inträdde full tjänsteplikt med det femtonde året, och någon pensionsålder existerade ej, men lång och trogen tjänst kunde medföra arbetslindring eller ständig tjänstledighet med helt eller delvis bibehållen lön. Trots det tidiga inträdet i statstjänst krävdes redan från början en viss kompetens, och de unga adelssönerna fingo vid risk av adelskapets förlust hela sin barndom igenom förbereda sig på det värv, som väntade dem.[1] De lägre tjänsterna besattes dock sällan med adelsmän, utan vanligen med ofrälse. Därigenom uppkom en särskild samhällsklass, »de lägre statstjänarna», som visserligen höjde sig över massan, men var underordnad adeln. Till de högre tjänsterna hade den senare ännu ensamrätt, men i början av 1720-talet skedde även därutinnan en förändring. Tsaren hade nått fram till principen om förtjänstens företrädesrätt framför börden. Tanken var ej ny — den hade ofta uttalats i Västerlandet, och på Ivan III:s tid skymtar den ett ögonblick fram även i Ryssland — men det är tsar Peters ovanskliga ära att ha varit den förste, som fullt målmedvetet

[1] Adelsmän, som ej kunde läsa och skriva, förlorade ohjälpligt sina privilegier. Ukas av den 6 april 1722.

sökt genomföra den i praktiken. I det avseendet var han långt före sin tid. Det skulle dröja nära sjuttio år, innan denna tanke genom den stora revolutionen fördes till seger i Frankrike och nära ett århundrade, innan den trängt igenom i det övriga Europa.

Den 16 januari 1721 förklarade tsaren genom en ukas alla officerare i armén, såväl högre som lägre, för adelsmän. Detta innebar, såsom det senare visade sig, att alla skulle betraktas såsom likställda med avseende på börd och att härkomsten ej längre skulle ha något inflytande på befordringen. Året därpå (den 22 januari 1722) följde den ryktbara rangordningen eller, som den officiellt heter, *Tabell över rangklasserna* (Tabel o rangach). Grundtanken är här densamma, nämligen att vid tjänstetillsättningar ej börden, utan meriten skall vara avgörande, men nu gäller det ej blott de militära, utan alla ordinarie statstjänster utan undantag. De senare, heter det, äro av tre slag, krigsmanna-, civil- och hovtjänst, men deras innehavare äro blott av ett slag. Gränsen mellan högre och lägre befattningshavande faller alltså bort. Inom varje slag av tjänst äro ämbetena efter vikt och betydelse ordnade i sexton klasser, och följaktligen finnas också sexton rangklasser av tjänstemän. Varje klass inom armén motsvaras noggrant av en dylik inom civilstaten och hovet. En fältmarskalk, en storkansler och en överhovmarskalk ha t. ex., churu deras ämbeten tillhöra olika kategorier, precis samma rang, nämligen den första. En general, ett verkligt geheimeråd och en hovmarskalk tillhöra alla andra rangklassen, en överste, en kollegiepresident och en förste hovstallmästare den tredje o. s. v., ända ned till fänrik, kollegieregistrator och hovfältskär, som inneha den lägsta rangen. Även hustrur och ogifta döttrar till statstjänare ha sin bestämda plats på denna skala. De förra jämställas med sina män, de senare stå i allmänhet fyra trappsteg nedom föräldrarna. En generalsdotter har t. ex. — majors rang. På den tredubbla samhällsstegen kan varje medborgare klättra upp oberoende av börd, men endast steg för steg. Blir en plats ledig på

»pinnen» närmast högre upp, beror det — åtminstone teoretiskt — endast på hans egen förtjänst och duglighet, om han skall få den eller ej. Då nästan samma regler tillämpades vid befordran nedanom den egentliga rangskalan och upp till denna, fanns det intet hinder för att en menig soldat kunde stiga till general och en kökspojke eller stalldräng till hovmarskalk, men — länge innan de hunnit så långt, voro de adelsmän. Det är just okunnigheten om det automatiska adlandet — det inträdde vanligen senast vid övergången från nionde till åttonde rangklassen — som givit upphov till så många oriktiga omdömen om hela reformen. Av det faktum, att alla högre ämbetsmän voro adliga, har man t. ex. dragit den slutsatsen, att adelskap alltjämt var ett villkor för befordran till högre poster och att talet om förtjänsten såsom enda befordringsgrund var rent nonsens. Å andra sidan har det påståtts, att rangordningen innebar ett faktiskt upphävande av allt adelskap. Både det ena och det andra är, som vi sett, oriktigt.

Må det erkännas, att ämbetsreformen var ett stordåd, men därmed är icke sagt, att den i allo blev till gagn för Ryssland. Dvorjanjerna voro trots allt inga moderna ämbetsmän. De avlönades fortfarande med län och jord och hade utom sina egentliga tjänsteplikter alla de skyldigheter, som av gammalt vilade på innehavare av jordegendom. Från dessa skyldigheter kunde de ej lösas, så länge det gamla avlöningssystemet (kormlenije) bibehölls, och detta system åter kunde ej avskaffas, så länge man ännu i stort sett var hänvisad till naturahushållning. Kronans inkomster i klingande mynt voro för små för att tillåta införandet av kontanta löner. Då Peter samtidigt fasthöll vid principen om statens äganderätt till jorden, blev resultatet, att den jordinnehavande ämbetsmannen kom att betraktas som ett slags statslig domänintendent över sitt eget område och att hans förfoganderätt över detta ansågs i huvudsak begränsad till uppbörd och administration. Allra minst fick någon styckning, t. ex. genom försäljning eller arvskifte, förekomma. Redan i en ukas av 23 mars 1714 stadgas, att statstjänares jordagods skall vid hans död odelat till-

falla en enda arvinge. Detta innebär dock ej, såsom man förmenat, att den västerländska fideikommissrätten i hela sin utsträckning införts i Ryssland, ty arvsrätten var ej begränsad till äldste sonen, utan kunde efter faderns önskan överflyttas till en yngre son eller till en avlägsnare släkting, ja, under vissa förutsättningar till en helt utomstående person. Peter ville, att hans tjänstemän skulle vara välbärgade, ja, förmögna, men ej för deras egen skull, utan för statens. De borde kunna leva ståndsmässigt och helst ha ett hus i Petersburg. I allmänhet voro de dock fattiga, och många hade måst skaffa sig biinkomster genom enskild tjänst vid sidan om den offentliga. En furst Vjaziemskij fungerade t. ex. såsom förvaltare på ett privat gods, och en furst Bjelosielskij var hovmästare hos en rik köpman. Att dylikt hade en menlig inverkan på statstjänstens skötsel, säger sig själv, och förordningen om »enmansarv» (jedinonasledje) avsåg bl. a. att skapa ett förmöget ämbetsmannastånd, som, ekonomiskt oberoende, kunde med odelade krafter ägna sig åt staten. Genom att skapa rika ämbetsmän ville Peter även frambringa en förmögen godsägarklass, och detta åter — så hoppades han — skulle förbättra de livegnas ställning. Rikedom och barmhärtighet, menade han naivt nog, skulle följas åt.

Den nya arvsordningen skulle kanske, om den tillämpats med större kraft och klokhet, ha kunnat medföra så stora fördelar, att olägenheterna trätt i skuggan. Nu blev det snarare tvärtom. De adliga familjerna synas ha betraktat det nära nog som en hederssak att kringgå lagen, t. ex. genom utställande av fiktiva skuldförbindelser till de ej ärvande barnen eller överlåtande åt dem av alla åkerbruksredskap, så att dessa sedan till högt pris måste återköpas eller »hyras» av arvtagaren. Även vid fullt lagligt förfarande kunde för övrigt svåra olägenheter uppstå. Det hände t. ex. ofta, att en fader, som utsett en av sina söner till »jordarvinge», testamenterade sin kontanta förmögenhet till en annan och sina redskap till en tredje, med den följd, att den förstnämnde stod hjälplös. Vad skulle väl en godsägare ta sig till utan redskap och utan medel till inköp av sådana? Vad gagn hade man å andra

sidan av åkerbruksredskap, när man ej hade någon jord att använda dem på? Ej ens då till följd av konsekvent tillämpning av arvslagen hela arvet, löst och fast, stannade i en hand, var det alltid till gagn för staten. Å ena sidan blev rikedomen för många ej ett medel till pliktuppfyllelse gentemot kronan, utan till frigörelse från beroendet av denna, å andra sidan bildades av de lottlösa ett proletariat, som blev en börda och en fara för samhället. Visserligen hette det, att de arvlösa kunde gå till handel och industri och »därmed hava sin goda utkomst», men detta var lättare sagt än gjort. De borgerliga näringarna utövade ingen lockelse på de unga adelsmännen, och de flesta saknade alla förutsättningar för att med framgång kunna ägna sig däråt. Många föredrogo att bliva rövare, tjuvar eller vagabonder. Den ryktbara förordningen om »enmansarvet» var i själva verket ett missgrepp, och 1731 upphävdes den efter endast sjutton års tillvaro.

Ännu vid Peters regeringstillträde fanns det i Ryssland två huvudslag av bönder, *krestjanjerna* och *choloperna,* båda ofria. De förra voro beroende ej blott av sina husbönder, utan även av staten. De tjänade således två herrar, och gentemot båda hade de tyngande skyldigheter i form av dagsverken och avgifter. Fullständigt livegna, kunde de säljas och köpas alldeles som boskap och lösöre. Vanligen följde de med jorden, då denna bytte ägare, men intet hindrade, att de, ryckta från hem och familj, avyttrades till andra, kanske milsvitt avlägsna gods. Choloperna åter voro vida bättre ställda. De voro oberoende av kronan och endast villkorligt bundna till sina ägare. Bandet mellan herre och tjänare var av personlig art, och den senares skyldigheter voro begränsade till vissa bestämda prestanda, som ej godtyckligt kunde ökas eller minskas. En cholop kunde visserligen aldrig bli fri — han var »bunden vid torvan» — men han fick under inga omständigheter avyttras, och hans personliga förpliktelser gentemot sin husbonde upphörde med dennes död, d. v. s. den senares arvinge kunde ej utan nytt avtal ha lagliga anspråk på deras uppfyllande.

På två sätt sökte Peter lindra böndernas hårda lott, nämligen

dels direkt genom liberala och humanitära förordningar, dels indirekt genom att förbättra godsägarnas ställning, varav han, som nämnt, förväntade vissa fördelar även för deras underlydande. Hans bondepolitik var dock, som vi skola se, tveeggad. Den blev genom slitningen mellan humanitet och statsintresse ej blott till gagn, utan även och än mer till skada för bönderna. Genom en rad ukaser begränsades rätten att avyttra livegna. Vid godsöverlåtelse fingo de visserligen följa med godset, men eljest kunde de ej försäljas, såvida det ej var absolut nödvändigt, och även i sådant fall fingo familjerna på inga villkor skingras, utan skulle i sin helhet övergå till köparen. Överträdelse av dessa bestämmelser medförde strängt straff, och i början övervakade man genom särskilda kontrollanter, att de efterlevdes.

Allt detta tog sig ju bra ut, men det faktiska resultatet blev alldeles motsatt det åsyftade. Krestjanjer och choloper sammansmälte till en enda stor trälklass, som fick det om möjligt ännu sämre än till och med de sämst lottade haft det förut. Långt ifrån att slappna åtdrogos slavbanden allt mera, och staten föregick med gott eller, rättare sagt, ont exempel. År 1705 ålades också choloperna krigstjänst, något som de dittills varit befriade från, och 1714 följde även skattskyldighet till kronan. Deras olycksmått rågades 1718—22, då de i samband med en allmän folkräkning och skatteomläggning massvis förvandlades till krestjanjer, utan att regeringen ingrep. För den senare var det nämligen nu, sedan personella skatter införts, av vikt, att så många som möjligt skattskrevos, och då jordägarna såsom uppbördsmän och ansvariga för sina underlydandes skattebetalning varken ville eller kunde garantera för andra »själar» än dem, de helt hade i sitt våld, fann man sig stillatigande i cholopernas degradering, ja, blundade för att alla jordbruksarbetare i rak strid med gällande lag råkade i verklig träldom. En annan konsekvens av den nya personbeskattningen var utvandringsförbudet (ukaser 1722—24), som avsåg att hindra de olyckliga bönderna från att genom flykt till grannländerna undandraga sig sina skyldigheter och

sina lidanden. Därtill kom, att det så småningom uppstod ett nytt slag av livegna. De nya industriföretagen behövde arbetare, och då några fria sådana praktiskt taget ej funnos att tillgå inom landet, uppköptes för deras räkning tusenden av bönder, som givetvis förblevo ofria — ett frigivande var ännu denna tid otänkbart — och som sålunda kommo att bilda en särskild grupp, de livegna industriarbetarna.

Detta blev alltså slutresultatet av Peters berömda »bondereform». Tsaren, som en gång drömt om att hjälpa de ryska bönderna upp ur deras betryck, nödgades av statsintresset att i stället uppoffra dem. Deras förnedring var priset för Rysslands storhet och makt.

Peter nedlade ett stort och energiskt arbete på att skapa ett dugligt, upplyst och välsituerat *borgarstånd* med en självständig, av privilegier omgärdad ställning. Han uppmuntrade, som vi sett handel och industri och lyckades verkligen i någon mån höja välståndet i städerna. Däremot måste hans ivriga försök att emancipera och organisera stadsbefolkningen betraktas som misslyckade. Han ville ge den kommunal självstyrelse efter engelskt mönster, men den visade sig ej mogen härför. Han försökte med skråväsen och gillen efter tyska och franska förebilder, men utan framgång. Han gav den vidsträckta politiska företrädesrättigheter, men de blevo ej utnyttjade. Hans borgarpolitik börjar med ett försök till »self-government» (1699) — låt vara, att han därom hade en ganska besynnerlig föreställning — och slutar med upprättandet av en byråkratisk stadsämbetsmannakår i direkt beroende av staten (1724). I den tillämnade decentralisationens ställe träder en överdriven centralisation, som långt ifrån att befrämja städernas fria utveckling blott hindrar den. En annan hämmande faktor var den hänsynslösa skatte- och utsugningspolitik, för vilken stadsbefolkningen av gammalt var föremål och som Peter, inkonsekvent nog, fortsatte.

Vad *de ekonomiska* reformerna beträffar, så skulle deras histo-

ria, blott någorlunda utförligt behandlad, taga hundratals sidor i anspråk. Vi måste därför nöja oss med några konturer. Vid Peters trontillträde fanns det knappast någon rysk industri i modern mening och ej heller någon handel av större mått. Tsaren gav sitt land både det ena och det andra, men då han så gjorde, handlade han mindre av omsorg om den enskildes intresse än om statens. Större välstånd — större skatter, menade han. Den kortaste och säkraste vägen till välstånd åter såg han i en inhemsk industri. Därför måste en sådan skapas. Genom att själv tillverka de varor, man behövde, skulle man bli oberoende av utlandet, och mycket penningar, som nu gingo ur riket, skulle stanna hemma. Fabriker anlades av staten, genom frikostiga anslag och lån på förmånliga villkor uppmuntrades enskilda att följa dess exempel, och kronan gjorde stora beställningar för att giva privatföretagen en god start. Framgången var dock i början ringa. I ständig kamp med oföretagsamhet, penningbrist och tekniska svårigheter kunde den stora planen blott långsamt mogna, och innan några nämnvärda resultat vunnits, kom kriget och satte allt på spel.

»Penningarna äro krigets pulsåder», yttrade Peter en gång. Kriget kräver penningar, och intet kräver mera penningar än krig. Det var kriget, de stående härarna och det av dem förorsakade omåttliga penningbehovet, som gav upphov till den västerländska merkantilismen, och det var också dessa faktorer, som nu kommo Peter att omfatta samma system. Vid dess tillämpning kunde han dock delvis bygga på en förut lagd grund. Redan under Aleksejs tid och möjligen ännu tidigare hade den ryska tullpolitiken haft en avgjort protektionistisk anstrykning, och bakom bestämmelsen, att all införseltull skulle erläggas i främmande mynt (ungerska dukater eller holländska taler), låg tydligen en rent merkantilistisk tankegång. Peter blev ej blott en trogen efterföljare av Colbert, han gick vida längre än denne, ja, längre än någon merkantilist vare sig före eller efter honom vågat gå. Ej nog med att han förbjöd all export av ädla metaller, något, som erfarna franska och

engelska nationalekonomer varnat för, han föreskrev, att all kontant betalning för ryska exportvaror skulle ske i utländskt mynt. Det gällde att till varje pris locka andra staters guld och silver in i riket. Av djupaste övertygelse bekände sig tsaren till läran om handelsbalansen, och hans sega strävan att skaffa sitt land en gynnsam sådan kröntes också till sist med oväntad framgång. Mot slutet av hans regering hade man varje år ett betydande exportöverskott. Omkring 1725 beräknas värdet av årligen utförda varor till 2,400,000 rubel, under det att importvärdet uppskattas till endast 1,600,000 rubel, vilket ger ett exportöverskott av 800,000 rubel. För att nå detta merkantilistiska ideal hade Peter ej skytt några ansträngningar. Han hade t. ex. utsatt höga exportpremier på vissa industrivaror och ålagt köpmännen att vid risk av strängt straff utföra bestämda minimikvantiteter. Han hade tvingat ryssarna att bilda handelskompanier (ukaser 1699 och 1723), ehuru dylika företag voro dem främmande och motbjudande. Han hade utsänt handelsexpeditioner och agenter, anlagt hamnar och kanaler, upprättat en handelskammare i Petersburg och ryska konsulat i utlandet, t. ex. i Toulon och Cadiz (1722). Hans förnämsta medel hade dock varit en tullpolitik, som med åren blivit alltmera protektionistisk och slutligen gått till uppenbara överdrifter.

Då Peter sökte driva upp exporten av inhemska industrialster och samtidigt minska införseln av utländska sådana, handlade han i full överensstämmelse med god merkantilistisk tradition och utan tvivel riktigt. Då han genom exportförbud och nästan prohibitiva exporttullar sökte hindra och försvåra utförandet av ryska råvaror, hade han visserligen fortfarande denna tradition på sin sida, men icke förty måste åtgärdens lämplighet ifrågasättas. Ryssland var ännu intet industriland i egentlig mening. Dess tillverkning var liten, men dess råvarutillgångar, praktiskt taget, outtömliga. Även om den ryska industrien varit mångdubbelt större, än den var eller till och med någonsin blivit, skulle dessa tillgångar blott till en försvinnande del kunnat bearbetas inom landet. För en stat med så överflödande naturrikedomar som Ryssland

hade en omfattande råvaruexport varit det naturliga och en vida säkrare och bekvämare väg till välstånd, än den Peter valde.

Ett annat misstag var, att tsaren i sin iver att skapa rikedom uppammade industrier, som ej passade för ryska förhållanden, emedan de i alltför stor utsträckning krävde sådana råämnen, som landet ej själv producerade eller som på grund av tekniska svårigheter ej där kunde erhålla nödvändig förarbetning. Så t. ex. fabricerades en mängd lyxartiklar och instrument, till vilka endast eller huvudsakligen utländskt material kunde användas, och vävnader, som visserligen kunde framställas av rysk råvara, men först sedan denna raffinerats i utlandet. I Petersburg vävdes fina bomullstyger, innan man där kunde spinna bomull, och i Moskva tillverkades sidentyger ett årtionde, innan den inhemska silkesodlingen kommit i gång. Flera fabriker drevos direkt av staten, och i de flesta andra var denna delägare. Också voro de första ryska industrialstren, såsom segelduk, salpeter, svavel, tjära, repvaror, läder, kläde och vapen, huvudsakligen avsedda för kronans behov, särskilt för arméns och flottans. Så småningom och i synnerhet efter krigets slut började emellertid allehanda nyttighets- och lyxföremål att fabriksmässigt framställas: papper, tapeter, mattor, tyll, hattar, handskar, ler- och glasvaror, guld- och silverarbeten, stärkelse, puder o. s. v. Segelduksfabrikationen började 1702, men tog först efter 1716 större omfång. Från och med 1714 tillverkades skrivpapper[1], från 1717 sidentyger och från 1723 kritpipor. År 1719 anlades en vitriolfabrik, 1720 ett sockerbruk, 1723 en stärkelsefabrik o. s. v. Framgången var dock alltjämt ganska ringa. Det gick med industrialiseringsplanen som med skolreformen; den strandade på ryssarnas ohjälpliga indolens. Inom landet fick man ingen avsättning för sina varor, och utlandet ville ej ha dem på grund av deras dåliga kvalitet. I stället för de råämnen, som Europa hade bruk för och var villigt att köpa till högt pris, erbjöd man det industrialster, som det ej behövde och ej ville betala för. Det enda, som verkligen lönade sig, var linneindu-

[1] Vanligt papper framställdes i Ryssland redan 1678.

strien, nästan allt annat gick med förlust, och flera av landets största företag, t. ex. stärkelsefabriken i Jekatjerinhof och kalikåväveriet i Petersburg, kunde endast tack vare statens understöd hållas uppe. En tid köpte tsaren kalikå för fjorton kopek arsjinen och sålde den för fem.

Rysslands rika naturtillgångar, menade Peter, borde reserveras för den inhemska industrin. Blott för dennas räkning fingo de utnyttjas, men utnyttjas borde de givetvis. Också anlades talrika bergverk, i början huvudsakligen för fyllandet av det militära metallbehovet. Man behövde värjor, gevär och kanoner, hjulringar och beslag, stigbyglar och betsel. Samtidigt med att de gamla gruvorna bearbetades, igångsattes ett energiskt letande efter nya fyndigheter. Man gick dock föga systematiskt till väga och hade dessutom ofta svårt att anskaffa det för brytningen nödvändiga förlagskapitalet, lämpliga maskiner och erfarna arbetare. Ännu 1719 voro blott en silvergruva (Nertjinsk, upptäckt 1704), ett par koppargruvor (Kungur och Olonets) och sex järnbergverk (Nevjanskij 1669, Tobolsk och Verchoturje 1697, Verchne-Tagilskij och Schuralinskij 1716 samt Bungovskij 1718) i full drift. Snart kommo dock flera i gång. Åren 1721—25 upptäcktes nya betydande järnfyndigheter och 1722 även stenkol. I guvernementet Kazan anlades trettiosex smältugnar och i Moskvaguvernementet trettionio. Redan under Peters tid bröts bergsalt här och var, t. ex. i Bachmut, Totma och Balachna, men först 1727 började saltbergen att mera rationellt utnyttjas.

Under det att staten utvecklade en allt livligare industriell och kommersiell verksamhet, var den enskilda företagsamheten alltjämt ganska obetydlig. Peter sökte på allt sätt stimulera den. År 1719 kungjorde han t. ex., att det skulle stå var och en fritt att var som helst i riket leta efter malmer och nyttiga mineral samt på vissa villkor för egen räkning bearbeta, vad som på så sätt kunde anträffas. Ägaren till den malmförande jorden skulle visserligen ha företrädesrätt, men om han ej genast bevakade sina intressen och inom viss mycket kort tidsfrist satte driften i gång,

skulle fri inmutning gälla. I ett manifest av 1723 inbjöd tsaren ryska kapitalister till övertagande av statens fabriker på de mest förmånliga villkor. Med industrimonopol var han mycket frikostig. Det förutnämnda sockerbruket fick 1721 ensamrätt till försäljning av socker under tre år, och två köpmän, Tomilin och Runmin, erhöllo 1717 ett fyrtioårigt monopol på tillverkning av nålar. Även tullfrihet, skattelindring och andra förmåner av liknande slag beviljades ofta. En sidenfabrik i Petersburg befriades för en tid av femtio år från alla tullavgifter, och till dess förmån utfärdades till och med importförbud på vissa utländska sidenvävnader. De gamla Tulaverken, »Rysslands äldsta fabrik», hedrades med uppdraget att leverera alla gevär till armén.

Vad handeln beträffar, gjorde Peter allt för att upphjälpa den ur dess lägervall, men de metoder, som kommo till användning, voro ej alltid de bästa. Ehuru principiell motståndare till statsmonopolsystemet, drevs han av omständigheterna att tillämpa det i större utsträckning än nyttigt var. Kronan monopoliserade så småningom nästan all handel, både den inre och den utländska, och efter hand som nya näringsgrenar uppstodo, ökades monopolens antal. Tsaren blev själv Rysslands störste köpman, och tack vare monopolsystemet behärskade han fullständigt marknaden. Han sålde läder, kläde och järn m. m., och det kunde till och med hända, att han för vinstens skull frångick sina egna nationalekonomiska principer och månglade med utländska varor, t. ex. ungerska viner. Regeringsbestyren lämnade honom dock ej mycken tid övrig till kommersiell verksamhet, och dessutom var det svårt att i förväg beräkna avkastningen. Av dessa och andra skäl, som senare skola beröras, kom han på idén att utarrendera monopolen till enskilda. Så fick t. ex. Mensjikov mot en årlig avgift övertaga ishavsfiskerierna samt handeln med fisklevertran och utterskinn.

Så länge det svenska kriget pågick med full kraft och slukade nästan alla de medel, som kunde anskaffas, nödgades Peter föra en fullständig utsugningspolitik gentemot sitt eget folk, men

knappt hade trycket utifrån börjat lätta, förrän han med sin av naturen liberala läggning slog in på en motsatt väg. Redan 1717 frigav han spannmålshandeln i hela riket, och 1719 upphävdes alla handelsmonopol med ett par undantag. Det 1715 upprättade handelskollegiet kunde nu, befriat från den utpressarroll, det dittills måst spela, utöva en omfattande och välsignelserik verksamhet. Det gjorde t. ex. mycket för att förbättra handelsundervisningen, och genom dess förmedling blevo hundratals unga köpmanssöner satta i stånd att göra studieresor till utlandet. Samtidigt arbetade man med iver på att anknyta kommersiella förbindelser med främmande länder, och detta blev under Peters senare år en av den ryska diplomatiens förnämsta uppgifter. Debuten var väl mindre lyckad — med Lübeck, Hamburg och Danzig slötos handelsfördrag, som voro tämligen oförmånliga för Ryssland — men så småningom började det gå upp för ryssarna, att vad de själva hade att erbjuda ej var fullt så värdelöst, som de sluga utlänningarna sökte inbilla dem. Vid de 1717 inledda förhandlingarna om en fransk-rysk handelstraktat är det ej längre tal om någon anspråkslöshet från moskoviternas sida, utan snarare tvärtom, och de ryska anbud, som vid samma tid göras England och Portugal, röja en självmedvetenhet, som ej lämnar något övrigt att önska.

Visserligen röjer Peter i sin handelspolitik mycken energi och en viss beräknande klokhet, men på samma gång framträder även här hans olyckliga fallenhet för planlöst experimenterande och pedantiskt detaljmakeri. Utan att i lugn avvakta resultatet anställer han det ena försöket efter det andra och följer än ett system, än ett annat, ja, stundom två motsatta samtidigt. Underordnade detaljer få alltför ofta skymma bort de stora linjerna, och på småaktigt reglementerande bortslösas tid och krafter, som varit bättre använda på annat håll. Dessutom ådagalägger tsaren emellanåt ett egensinne och ett rätthaveri, som mer än en gång blir till allvarlig skada för honom själv och hans undersåtar. I stället för att följa erfarna utlänningars råd och flytta Petersburgs

hamn längre ut mot havet, sökte han med konstlade medel uppdriva den nya huvudstadens handel, t. ex. genom att tvångsvis ditförlägga nästan hela den ryska exporten och tvinga Archangelskköpmännen att flytta dit. Om Peter åtminstone visat konsekvens i sin envishet, hade denna kanske kunnat ursäktas och i historien fått gå under namn av »viljestyrka», men ej ens det berömmet kunna vi ge honom. Då han väl fått de nämnda köpmännen till Petersburg, lämnade han dem utan stöd och fortfor att ensidigt gynna deras konkurrenter bland de därvarande utlänningarna. Å andra sidan blevo främmande vattenbyggnadsingenjörer, som med mycket besvär och stor kostnad anskaffats i utlandet, så illa behandlade, att de avbröto arbetet på Neva—Volgakanalen och reste hem. Då tsaren sedan på egen hand ville bygga kanaler, misslyckades han snöpligen och måste åter anlita utländsk hjälp.

Man har kallat Peter »den store kanalbyggaren», och sant är, att han uppgjorde ett storslaget kanaliseringsprojekt, enligt vilket alla de ryska huvudfloderna skulle sättas i förbindelse med varandra, ja, det ligger knappast någon överdrift i påståendet, att det i våra dagars Ryssland ej finns en enda större kanal, som ej av honom planerats, men väl att märka ha endast ett litet fåtal av dessa vattenvägar blivit öppnade under hans regering. Ej ens den viktigaste av dem alla, den nyssnämnda Neva—Volgakanalen, fick han se färdig. En del fullbordades visserligen 1711, men först 1719 påbörjades den andra delen. Arbetet avbröts före hans död, och ända till 1732 låg den ofullbordad. Om man överskattat tsarens kanalarbeten, så har man i gengäld varit benägen att underskatta, vad han uträttat för kommunikationerna till lands, ja, en författare, som eljest är en god kännare av hans historia, nämligen Waliszewski, förklarar helt kategoriskt: »Han anlade inga vägar.» Detta är icke riktigt. Flera av de mest betydande landsvägarna i Ryssland äro Peters verk, bl. a. den berömda stråkvägen Moskva—Petersburg. Det berättas, att tsaren, tillfrågad av en utländsk ingenjör, huru denna väg borde löpa, svarat med att lägga en linjal

på kartan och draga en rät linje från stad till stad. I verkligheten var det en engelsk matematiker, som framställde det djärva förslaget och övertygade Peter om dess utförbarhet. 1718 kunde den nya trafikleden öppnas. Genom förbättring av gamla vägar och anläggning av nya skapades ett stort, sammanhängande vägnät, avstånden markerades med verststolpar, och på bestämda mellanrum anlades postgårdar, där resande kunde erhålla skjuts och förplägnad (doklad av d. 13 nov. 1724). Regelbunden postgång infördes. Mellan de båda huvudstäderna gick en postdiligens två gånger i veckan och på övriga huvudvägar en gång (ukas av d. 8 juli 1723). Till Sibirien avsändes post en gång i månaden. Hela postväsendet stod under uppsikt av ett generaldirektoriat (jamskij prikaz) i Petersburg, och alla långvägaresande måste vara försedda med av denna myndighet utfärdat postpass (podorosjnaja).

Trots alla missgrepp lyckades Peter — om också först mot slutet av sitt liv — få upp handeln. Ännu 1714 hade på hela året blott sexton större fartyg besökt Petersburg. 1722 var siffran 116, 1724 240 och 1725, tsarens dödsår, 242. Riga anlöptes 1724 av 303 fartyg och 1725 av 386. Även karavanhandeln hade vid denna tid ett uppsving. Till Orenburg och Astrakan kommo karavaner från det inre av Asien med siden- och bomullstyger, ädelstenar och pärlor, guld- och silvervaror, elfenben och kryddor m. m. Från Sibirien anlände väldiga foror av pälsverk och mineral, och även kinesiska varor, såsom silke, bomull, te, socker, ris och porslin, letade sig fram denna väg. Själv handlade tsaren, som nämnt, med ungerska viner. Han köpte växande druvskördar och lät på hundratals oxvagnar föra produkterna till Moskva. I utbyte fick Ungern ryska och sibiriska alster, som dittransporterades på liknande sätt. De förnämsta ryska exportartiklarna voro lärft, segelduk och läder, tjära och beck, talg, fisktran och vax, salt, pottaska, hampa och kaviar samt — åtminstone under goda skördeår — betydande kvantiteter spannmål. Särskilt eftersökt var det ryska lädret, och blott ett enda år (1716) utfördes över Archangelsk ej mindre än 135,467 pud.[1]

[1] Ett pud = 16.38 kg.

Från utlandet importerades, utom de förutnämnda orientvarorna, kläde, maskiner, verktyg, vapen, viner och lyxartiklar m. m.

Att Peter gjort mycket för den ryska handelns upphjälpande och att det stundom ligger något djärvt och storslaget över hans kommersiella planer, kan icke förnekas, men å andra sidan lär man svårligen kunna finna något område för hans verksamhet, där hans brist på förutseende och klok beräkning tydligare framträder. Han anlägger hamnar och handelsfaktorier på de mest olämpliga ställen. Till avsättningsmöjligheter, avstånd och transportkostnader tar han ringa eller ingen hänsyn, och då en teori fått makt med honom, gör han den genast till rättesnöre för sina och sina undersåtars handlingar, utan att först pröva dess riktighet och utan hänsyn till praktikens kanske alldeles motsatta krav.

Även *lanthushållningen* var föremål för Peters intresse och omsorger, och i dess historia bildar utan tvivel hans regering epok. Visserligen har han ej, såsom en författare vill göra troligt, lärt sina bönder att odla potatis — den nyttiga rotfrukten infördes först fyrtio år efter hans död (1769), då den mottogs med misstroende och titulerades »djävulens äpple» — men han har gjort mera än så. Han har lärt den ryske bonden att sköta sin jord, sina husdjur, sitt hem och sin ekonomi på rationellt sätt. Han föreskrev nya dikningsmetoder, ett omsorgsfullare, efter jordens beskaffenhet avpassat val av utsäde, ett ordnat skiftesbruk, förbättrade odlingsmetoder och moderna åkerbruksredskap. I maj 1725 påbjöds t. ex., att man vid sädesskörd skulle använda lie i stället för den dittills brukliga skäran. Han var den förste som för handelsändamål odlat tobak i Ryssland, och likaledes den förste, som där försökt sig på vinodling i större skala. År 1706 började han en storartad fåravel i trakterna omkring nedre Dnjepr, och 1712 anlades de första ryska stuterierna. Också om skogarna tog tsaren hand, och man har med rätta kallat honom »sitt lands förste skogshushållare». Mest vårdade han sig om kronans ekskogar, vilkas timmer han behövde till sina fartygsbyggen, men även den allmänna skogsskötseln intresserade honom. Genom en rad förordningar sökte han reglera den planlösa

avverkningen och ville till och med införa obligatorisk återplantering i mindre skogrika bygder. Till stävjande av den måttlösa skogsskövlingen stiftades stränga lagar, vilkas straffskala började med böter och slutade med dödsstraff. Särskilt i de ryska Östersjöprovinserna, där skogen redan tagit allvarlig skada, var man ytterst hårdhänt mot dåtidens »baggbölare». Till skräck och varnagel för sådana uppställdes i Ingermanland galgar med fem versts mellanrum, och av resandes berättelser se vi, att de också kommo till användning. Då några av Petersburgs invånare ertappats med att trots strängt förbud fälla träd och hugga ved i en grandunge strax utanför staden, blev var tionde man hängd och de övriga knutpiskade.

I sin iver att förbättra lanthushållningen gjorde Peter ofta de hänsynslösaste ingrepp i böndernas privatliv. Visserligen måste han snart uppgiva försöket att påtvinga dem den västerländska dräkten, men deras kläder voro av på en gång ekonomiska och pedagogiska skäl ständigt föremål för hans uppmärksamhet. Han förbjöd dem t. ex. att ha stora järnspikar i skosulorna, »emedan sådant var skadligt för golven», bestämde bredd och grovlek på deras hemmavävda tyger, ålade dem att om sommaren begagna bredskyggiga filthattar o. s. v. De skulle ha ordentliga eldstäder i sina stugor, bygga särskilda uthus till sina kreatur i stället för att ha dem inne i bostaden, hålla rent och snyggt inomhus, uppföra badstugor och anlägga trädgårdstäppor. Prästerna skulle föregå med gott exempel.

Om Rysslands ekonomiska utveckling har Peter obestridligen inlagt stora förtjänster, men även här gäller det att taga sig till vara för alltför överdrivna föreställningar. Det mesta, han ville och planerade, blev aldrig utfört. Svårigheterna voro för stora, och de största av de hinder, som reste sig i hans väg, voro hans egen begränsning, folkets gensträvighet och — penningnöden.

Penningnöden — vi ha berört en av de svagaste punkterna i Peter den stores regeringshistoria. *Finanspolitiken* var så gott som helt igenom jämmerlig, och på intet område har tsarens reformförsök så grundligt misslyckats som just på detta. Icke dess mindre

ha hans beundrare även här trott sig märka framsteg och talat om Peter som »en stor och vidsynt finansman». I senare tider har man visserligen på sina håll börjat medge, att läget ej varit synnerligen lysande, men hävdar med bestämdhet, att det i varje fall varit vida bättre än i äldre tider. Som bevis härför anföres gärna, att statsinkomsterna vid tsarens tronbestigning uppgått till 1,750,000 rubel, men under hans sista regeringsår närmat sig eller rentav överstigit tio millioner. Värdelösheten av en sådan »bevisföring» borde vara självklar. Om man med »läget» menar hela den finansiella situationen i landet, så är denna ingalunda klarlagd med en enkel hänvisning till *kronans* finanser. Menar man åter endast de senare, så är det ej nog att känna tillgångarna; även utgifterna måste givetvis beaktas. Blott genom jämförelse mellan kredit och debet kan ställningen bedömas. Vad siffran 1,750,000 beträffar, så möter den, så vitt oss bekant är, första gången hos Golikov (1788) och får helt och hållet stå för dennes räkning. Också om statsinkomsterna på 1680-talet varit obetydliga nog, förefaller den väl låg, men även om vi antaga, att den är riktig, behöver den visst icke innebära en sådan ohygglig misär, som man menat. Även utgifterna voro nämligen små, ty, frånsett de ganska måttliga kostnaderna för arméns underhåll, hade man inga sådana att tala om. Det fanns inga tjänstemannalöner att betala. Statstjänarna fingo, som vi sett, på annat och indirekt sätt ersättning för sin möda. Man hade inga landsvägar att underhålla, ty det fanns endast ett fåtal sådana, och de, som funnos, underhöllos av enskilda eller ej alls. Ej heller hade man några kanaler att nedlägga kostnader på eller några förlustbringande statsfabriker eller någon statsunderstödd industri eller ett dyrbart undervisningsväsen eller en kostbar utrikesrepresentation. Man byggde ännu inga flottor, inga örlogshamnar, inga jättekaserner och inga lyxpalats. Budgeten tyngdes ännu icke av väldiga, alla tillgångar uppslukande krig, och än mindre slösade man bort sina penningar på ogenomtänkta och planlösa reformexperiment. Ännu relativt sent kom den ojämförligt största delen av statens utgifter på härens och flottans konto. Den första ryska

budgeten, daterad den 27 januari 1710, upptar följande utgiftsposter:

Arméns underhåll	1,252,525	rubel
Flottans d:o	444,288	»
Artilleri och förråd	221,799	»
Garnisonernas underhåll	977,896	»
Rekryteringsomkostnader	30,000	»
Anskaffning av vapen	84,104	»
Utrikesrepresentationen	148,031	»
Andra utgifter (hovet, undervisningen, medicinalväsendet, offentliga arbeten o. s. v.)	675,775	»
Summa:	3,834,418	rubel

Härav framgår, att ej mindre än 3,010,612 rubel eller nära 79 % av samtliga statsutgifter voro anslagna till militära ändamål. Ej ens de återstående 823,806 rublerna gingo oavkortade till civilstaten, ty av dem skulle enligt särskild order från tsaren artilleriunderofficerarnas löner tagas.

Ännu vid tiden för det stora nordiska krigets utbrott voro de ryska statsfinanserna i ganska gott skick. År 1701 hade man t. ex. 2,860,000 rubel i inkomster, under det att utgifterna stannade på 2,250,000, och följande året steg inkomstsiffran till 3,150,000, medan utgiftssiffran höll sig omkring 2,470,000. Vid bokslutet i januari 1704 visade sig emellertid för första gången ett deficit. Man hade under föregående år (1703) givit ut 3,340,000 rubel, men ej tagit in mera än 2,730,000, d. v. s. man hade en brist på 610,000 rubel. De följande årens räkenskaper visa alla ett mer eller mindre betydande underskott: 1704 — 750,000 rubel, 1705 — 700,000, 1706 — 190,000 o. s. v. Ända till 1709 kunde de överskjutande utgifterna någorlunda täckas med befintliga reservmedel, d. v. s. med behållningar från de föregående goda åren, och situationen var alltså ännu relativt dräglig, men 1710 voro besparingarna slut, och därmed började penningnöden på allvar. Sedan man förgäves sökt

upptaga lån i utlandet, nödgades man till täckande av bristen, som det nämnda året uppgick till 700,539 rubel, anlita den farliga utvägen att antecipera en del av 1711 års inkomster, och därmed hade man råkat ut på ett sluttande plan. År efter år måste samma manöver upprepas i ständigt växande omfång, och statsinkomsterna började hastigt minskas. Under åren 1710—1720 nedgingo de från 3,133,879 rubel till 2,093,180 rubel och skulle säkerligen ha sjunkit ännu djupare, om man ej, såsom vi strax skola se, i sista ögonblicket lyckats genomföra en stor skattereform.

Redan 1710 hade Peter låtit företaga en revision av riksjordeboken och därvid gjort den sorgliga upptäckten, att den beskattningsbara egendomen sedan senaste skatteskrivningen (1679) minskats med omkring en femtedel, ja, i vissa delar av landet med nära 40 %. Många skattskyldiga hade rymt, och andra hade utskrivits till krigstjänst. Ett försök — typiskt ryskt för övrigt — att låta de närvarande svara för de frånvarande fick endast till följd, att emigrationen tilltog, varigenom ödehemmanens antal ytterligare ökades. Att redan nu införandet av personella skatter varit påtänkt, framgår av revisionskommissionens instruktion. Enligt denna skulle nämligen ej blott gårdarnas innehavare, utan även deras familjer och tjänare namngivas i de nya skattelängderna. Först omkring 1715 synas dessa ha blivit färdiga, och 1718—1724 genomfördes den stora skattereformen. Personella skatter fingo åtminstone delvis ersätta de gamla grundskatterna, och uppbördsmetoderna förbättrades. Den nya skatteförordningen trädde i kraft på landet 1719, i städerna 1721, och genast började verkningarna visa sig. Skatteinkomsterna stego på ett enda år från 1,800,000 rubel till 4,600,000, och statsinkomsterna, som 1720 uppgått till 2,093,180 rubel, utgjorde 1722 7,859,833 rubel, vartill dock även andra omständigheter medverkat. I budgeten för året 1725 beräknas intraderna till 9,776,554 rubel, men skola i verkligheten ha överstigit till och med detta belopp. Enligt en av Solovjev meddelad uppgift nådde de över den tionde millionen (10,186,707 rubel). Detta resultat förefaller ju vid första påseendet glänsande nog och har också för tsarens beundrare tett sig

som »ett ojävaktigt bevis» på hans storhet som rikshushållare. Att Peter inlagt stora förtjänster på finansernas område, skall ej förnekas, och att hans misslyckanden mindre berott på honom själv än på de enorma svårigheter, han haft att kämpa med, är mycket möjligt, men för att övertyga oss om hans storhet som finansman kräves det andra och bättre »bevis» än det anförda. Inkomststegringen under de sista åren var ju huvudsakligen en följd av en skattereform, som oförsvarligt länge låtit vänta på sig. I stället för att genast vid första balans vidtaga en naturlig och nära till hands liggande åtgärd, förbrukade man med exempellöst lättsinne sina reserver ända till sista rubeln, försökte därpå sätta sig i skuld till utlandet och slutade med att antecipera följande årets inkomster, d. v. s. med att ge sig in på en väg, som med största sannolikhet skulle leda till statsruin. Detta tyder just icke på någon högre finansiell begåvning hos tsaren. Än värre är, att det trots de ovan anförda inkomstsiffrorna ingalunda kan gälla som bevisat, att situationen vid slutet av Peters regering var bättre än vid dess början. Utgifterna stego nämligen i proportion till inkomsterna, och »det glänsande finansåret 1722» hade man i själva verket — underskott. Även 1723 var ställningen föga lysande. På grund av nödläget måste ämbetsmanna- och officerslöner, om också blott för tillfället, minskas med en tiondedel (ukas av d. 9 febr. 1723), och även sådana, som förut utgått i kontanter, betaltes nu in natura, ja, en särskild penningkontribution pålades ämbetsmännen, så att dessa, som en författare säger, »fingo bereda sig att återbetala en del av de penningar, som de ej erhållit». Året 1724 såg det åter mörkt ut. Enligt budgeten för detta år krävdes ensamt till arméns underhåll 3,939,895 rubel, till flottan, offentliga byggen (bl. a. till fästningen Kronstadt, hamnen Roger Wiek och Ladogakanalen), undervisning, fattig- och sjukvård, nödhjälp, diplomati o. s. v. ungefär lika mycket eller i allt bortåt åtta millioner. Väl gick riksstaten till synes ihop, men då inkomsterna voro för högt beräknade, uppstod trots allt en brist. Får man tro det sachsisk-polska legationsrådet *Johan Lefort*, var tillståndet värre än någonsin. I en rapport till sin monark av

Petersburg den 2 september 1724 skriver han: »Tsaren överskrider sina tillgångar och driver sina undersåtar till ruin. Krigs- och marinkassan tömmes genom omåttliga utgifter (till vissa uppräknade företag). Varken armén eller flottan eller kollegierna eller någon annan får några penningar. Man hör alla klaga.» En beräknad inkomst på två millioner rubel hade uteblivit, och av patriarkstolens av staten konfiskerade intrader hade 1,800,000 rubel »kommit bort». Dessutom upptäcktes nya omfattande förskingringar av statsmedel. En överfiskal och tre fiskaler avrättades på en gång, och nio andra tjänstemän fingo straffarbete. Den förstnämnde, Aleksej Nesterov, hade lyckats göra av med ej mindre än 300,000 rubel. Han hade dock sin överman i kommissarien Osip Solovjev, som några år tidigare bestulit staten på 675,000 rubel. Ännu vid tiden för Peters död fortfor finansnöden. I mars 1725 berättas, att soldaterna på sexton månader ej utfått någon sold.

Innan vi lämna kapitlet om finanserna, må ett par ord sägas om de metoder, som tid efter annan försökts till deras upphjälpande. Förbruknings- och lyxbeskattning tillgreps tidigt. Redan 1698 lades, som nämnt, skatt på skägg, och 1705 fastställdes en formlig taxa för bärande av sådant. Torgplatsavgifterna, som förut gått till kommunala kassor eller enskilda, erlades från och med 1700 till staten. Sedan följde en skatt på likkistor av ek. Alla sådana beslagtogos hos snickarna, magasinerades och såldes till förhöjt pris, under det att tillverkarna måste nöja sig med det förut gällande normalpriset. År 1704 infördes en veritabel »restaurangskatt», i det värdshusvärdarna utom vanlig näringsskatt fingo betala en avgift i proportion till sin omsättning. För rättigheten — det ansågs på samma gång för en skyldighet — att ha badstuga erlade varje bonde femton kopek om året och var lantpräst en rubel. Även i städerna upptogs en badstuguavgift, nämligen en rubel av vanlig borgare, två rubel av köpmän samt tre rubel av bojarer och »grosshandlare». Av kvarnarnas avkastning tog staten 25 % och likaledes en del av vinsten på fiske, trädgårdsskötsel och biavel. År 1699 (ukas av d. 23 jan.) infördes stämplat papper och stämpelavgift för legala hand-

lingar, domstolsutslag, testamenten, köpekontrakt, ansökningar o. d. I juli 1720 tillkom en arvsskatt, och vid överlåtelse av fast egendom, vare sig genom köp, byte eller gåva, tog kronan vissa procent av värdet (ukas av d. 19 juli 1720).

Andra inkomstkällor voro, som vi sett, handelsmonopolen, och antalet monopoliserade varor ökades alltjämt. År 1705 blev handeln med salt och tobak statsmonopol, och 1707 förfors på samma sätt med en rad andra produkter, däribland alla de viktigaste exportartiklarna, såsom tjära, beck, krita, salpeter, talg, fisktran, kaviar, tagel, svinborst och rabarber. Till försäljning och utskänkning av inom landet tillverkade rusdrycker hade kronan förbehållit sig ensamrätt i hela riket med undantag av Ukrajna och Livland. I alla större samhällen och flerstädes på landet funnos kronokrogar (kabaki), i allt (1714) 325 stycken.

Allt detta kan väl försvaras med hänsyn till det svåra läget, men andra åtgärder voro både okloka och skadliga, ja, stundom rent fördärvliga; så t. ex. de upprepade myntförsämringarna, som i stället för att hjälpa upp finanserna slutligen förde till en fruktansvärd valutakris — rubeln sjönk till halva värdet — de oskäliga lönereduceringarna med sina ekonomiskt och moraliskt olyckliga verkningar och det förutnämnda 1710—18 tillämpade systemet att låta beskattningsbar jord bära skatt även för ödehemman, varigenom tusentals lantbrukare drevos till ruin eller emigration och ödejorden växte. Ej ens den stora skattereformen 1718—24 var på grund av det oförsvarliga sätt, varpå den genomfördes, helt igenom nyttig. Visserligen medförde den, som vi sett, en betydande ökning av statsinkomsterna, men blev på samma gång, såsom i annat sammanhang omtalats, den omedelbara orsaken till böndernas fullständiga förslavande och därmed till hela samhällets ofärd. En av orsakerna till finansernas osunda tillstånd var utan tvivel, att man vid tillämpningen av de nya metoderna ej tog steget fullt ut och definitivt bröt med de gamla. Man stod, så att säga, med den ena foten kvar på naturahushållningens grund, medan den andra, trevande och osäker, sökte fäste på penninghushållningens. Vid sidan om de i pen-

ningar erlagda eller åtminstone i sådana uttaxerade skatterna bibehöllos en mängd direkta naturaprestationer, som endast — och stundom ej ens det — voro bestämda till kvantitet och kvalitet, men ej till penningvärdet. Så skulle t. ex. varje bonde, oberoende av gällande spannmålspriser, lämna vissa till sin storlek en gång för alla fastställda mängder råg och havre till ämbetsmännens underhåll. Också hade trupper på marsch rätt till att gratis erhålla mat och furage i bondgårdarna, varvid någon kvantitetsbegränsning åtminstone i praktiken aldrig kom i fråga. Man tog helt enkelt, vad man behövde. Samma halvhet och inkonsekvens rådde inom lönenväsendet. Visserligen infördes så småningom efter västerländskt mönster kontant avlöning, men samtidigt bibehölls mycket av det gamla »utfodringssystemet» (kormlenije). En annan oformlighet med gamla anor var, att kronans rättigheter och förpliktelser gentemot enskilda ofta överlätos på andra enskilda. Det kunde t. ex. hända, att en person mot frihet från krigstjänst eller annan medborgerlig skyldighet åtog sig att i statens ställe betala pension åt en annan eller att kronans gäldenärer ålades att likvidera sina skulder genom att å dess vägnar gottgöra någon dess fordringsägare, ja, det förekom till och med, att statens fordringar i rent spekulationssyfte övertogos av privatpersoner.

Inom finansförvaltningen härskade f. ö. den största oreda. År 1679 hade det förståndiga beslutet fattats, att statens inkomster, som förut till en del uppburits direkt av de olika ämbetsverken var för sig, hädanefter skulle inflyta i en enda huvudkassa och först därpå fördelas. De skulle — så tänkte man sig — mottagas och bokföras i den redan i förväg befintliga »Stora skattkammaren» (Prikaz bolsjoj kazni). Planen hade dock aldrig blivit fullt genomförd, och i stället för att gå vidare på den inslagna vägen, omintetgjorde Peter, vad som redan vunnits. I stället för att fortsätta den påbörjade centralisationen av uppbördsväsendet och därmed tillstoppa de tusende hål, genom vilka statens guld rann bort, innan det kom i regeringens händer, började han åter decentralisera. För att snab-

bare få in de ofantliga summor, som kriget krävde, förordnade han, att uppbörd och indrivning av krigskontributionerna skulle handhavas av särskilda byråer, vilka hade att direkt utbetala de inkomna medlen till armén och dess leveranter. Även guvernementskontoren och städernas magistrater uppburo skattemedel och fingo ofta på egen hand förvalta dem, tills de rekvirerades för något visst ändamål. Sedan kollegiereformen genomförts, inträdde visserligen en förbättring, men den nya »centralisationen» lämnade, vad finanserna beträffar, åtskilligt övrigt att önska. De förvaltades av tre olika riksämbetsverk, och i inkasseringen av skatterna deltogo ej mindre än sju. Allt detta försvårade naturligtvis kontrollen och öppnade nya möjligheter till försnillning. Dessutom lågo de skilda uppbörds- och förvaltningsorganen i permanent fejd med varandra, och kammarkollegiet, som enligt Peters mening skulle ha högsta uppsikt över det hela, saknade tydligen både vilja och förmåga att göra sig gällande. Förvirringen ökades ytterligare därigenom, att varje statsbehov var hänvisat till en viss bestämd inkomstkälla. Med salthandelns avkastning t. ex. underhölls hovet, de offentliga byggnaderna (med vissa undantag) och kanalanläggningarna, till den nya akademiens underhåll voro tullinkomsterna från fyra Östersjöhamnar anslagna, vinsten på handeln med pottaska gick till handelskollegiets undervisningsverksamhet o. s. v. Genom denna anordning omöjliggjordes allt fritt förfogande över statsinkomsterna i deras helhet. Varje befintlig tillgång var engagerad för visst ändamål, och oväntade utgifter måste mötas med utomordentliga åtgärder, d. v. s. antingen måste en ny inkomstkälla uppletas, eller också måste till andra ändamål anslagna medel tillgripas. Det sista var bekvämast, och utan synnerlig tvekan betjänade man sig av denna betänkliga utväg. Varthän detta kunde leda, må ett enda exempel visa. År 1711 uppstod en brist i en guvernementskassa. Den täcktes med till artilleriets underhåll anslagna medel. Det deficit, som därigenom uppstod i artillerikassan måste återigen täckas med pengar ur andra kassor och de nya bristerna i sin tur med andra medel o. s. v.

Följden blev den förskräckligaste oreda, häftiga tvister mellan ämbetsverken, besvärsskrivelser och förklaringar, revisioner och förhör o. s. v. i oändlighet.

Finanspolitikens bankrutt var väl i första hand en följd av den fruktansvärda påfrestningen utifrån, men även andra faktorer ha medverkat, ej minst oskicklighet och lättsinne å ledningens sida.

Det är en mycket vanlig, men icke förty oriktig föreställning, att Peter så att säga med roten uppryckt det gamla moskovitiska samhället. I själva verket har han aldrig åsyftat och långt mindre utfört något sådant. Det, han angrep, var de murkna grenarna. Stammen fick stå kvar, och det var ur den de nya skotten sköto fram för att i sin tur växa till grönskande grenar, väl ej helt olika sina urskogsartade föregångare, men större och rakare. Peter var visserligen en våldsam och hänsynslös reformator, men ingen revolutionär i egentlig mening. Detta märkes ej minst på hans *administrativa omdaningsarbete.* Under krigsåren var detta huvudsakligen begränsat till det militära området och till sådant, som mera eller mindre direkt hade sammanhang därmed. Åtgärderna voro många och olikartade och berörde de mest skilda grenar av förvaltningen, men ytterst syftade de alla till samma mål, krigsmaktens vidmakthållande och utveckling. Härens och flottans ofantliga penningbehov var den omedelbara orsaken till de stora ekonomiska reformerna, och dessa åter nödvändiggjorde skapandet av en mängd nya regeringsorgan, vilka i sin tur måste ordnas in i det stora systemet av ämbetsverk. Detta system blev på så sätt en brokig blandning av gammalt och nytt, av element, som ej passade samman och som under ständig friktion hindrade och neutraliserade varandra, tills allt råkade i förvirring. Det var detta, som framtvingade den stora förvaltningsreformen. Den var ej blott berättigad, såsom till och med en och annan av slavofilerna erkänner, utan absolut nödvändig, och om man därvidlag kan förebrå tsaren något, så är det dels, att den ej kom långt tidigare, dels och framför allt, att den ej var mera ge-

nomgripande, mera konsekvent. Alltför mycket av det gamla bibehölls. Ur det friska lövverket tittade murkna grenar fram.

Det administrativa reformarbetet framtvangs således av omständigheterna. I sin helhet, om också ej i detalj, var det en oundviklig konsekvens av den föregående utvecklingen. I denna, ej i en storslagen skapartanke måste dess ursprung sökas. Till sitt upphov en följdföreteelse, saknade det i början ett klart fattat mål, och då det äntligen fick ett sådant, var detta länge begränsat till avhjälpandet av ögonblickets brister. Först sent omsider började målet vidgas, men på samma gång blev det dimmigare. Peter ville även i administrativt avseende göra om sitt land till en europeisk stat, men förstod icke riktigt, vad detta innebar, och än mindre var han säker på, vilka vägar som ledde dit. Han planerar och experimenterar. Han tar ett steg fram och två tillbaka. Han går en sträcka med stormsteg för att plötsligt stanna, förvirrad och obeslutsam. Han förirrar sig in på bivägar och söker sig på obanade stigar tillbaka till utgångspunkten. Oreda, hugskott, tillfälliga och konstlade kombinationer möta överallt, och det, som efter år av byggande, nedrivande och ombyggande kvarstår åt eftervärlden, imponerar egentligen mera genom sin massa än genom sin kvalitet. Det är intet helgjutet, långt mindre »ett arkitektoniskt mästerverk, vars välavvägda linjer, sammansmältande till ett harmoniskt helt, avspegla skaparens storhet», utan tvärtom en mycket ful och oregelbunden byggnad, löst hopfogad av allt möjligt material utan spår av en enhetlig plan, ett originalitetsblottat fuskverk, som i varje tum röjer icke mästaren, utan — dilettanten. Man har kallat denna byggnad västerländsk, och det var den ju också avsedd att vara, men i själva verket förhöll det sig med den som med allt, vad tsaren-reformatorn frambringat; endast formen — och oftast ej ens den — var västerländsk, under det att anden förblev orientalisk.

Den »självstyrelse», som 1699 infördes i städerna (jmf. s. 281), var till det yttre en kopia av sin engelska förebild, men till väsen och innebörd något helt annat. Tsaren ville omorganisera de gamla kom-

munala förvaltningsbyråerna, och då man i England hade folkvalda tjänstemän, ansåg han, att detsamma borde vara förhållandet i Ryssland, men att »folket», sedan valet väl var över, skulle ha något inflytande på de valdas verksamhet, föll honom icke in, och de »folkvalda» dignitärerna blevo i själva verket i lika hög grad som de av regeringen tillsatta viljelösa verktyg åt enväldet. Den svaga möjlighet till demokrati, som valet onekligen innebar, förspilldes f. ö. av folket självt. Kandidaterna måste regelbundet utpekas av regeringen, och endast med hot och våldsåtgärder kunde väljarna drivas till valurnan. Också måste stundom samma medel användas för att få de valda att stanna kvar på sina poster. Tjänsten var nämligen allt annat än angenäm. De nya ämbetsmännen, »folkets representanter», såsom tsaren kallade dem, då det passade honom, gjordes personligen ansvariga för sina uppdragsgivares hållning, för uteblivna skatter, för oordningar, för försummelse av krigstjänst o. s. v. Därtill kom, att de stolta vojvoderna ej togo ringaste hänsyn till de föraktade »folktribunerna», blandade sig i deras affärer, kontramanderade deras order och lät piska dem, om de opponerade sig. Sådant hade intet med västerländsk självstyrelse att göra, och man bör ej låta inbilla sig, att 1699 års lovprisade kommunalreform verkligen betydde införandet av self-government i modern mening, ja, något dylikt har säkerligen ej ens varit påtänkt. Vad Peter ville efterbilda, var den engelska kommunalförfattningen, men ej sådan den verkligen var, utan sådan han trodde den vara, och även om han till fullo förstått dess innebörd, är det föga troligt, att han i alla konsekvenser skulle ha följt sitt mönster. Demokrat var han minst av allt, och i det dåtida Ryssland skulle folkvälde ha varit liktydigt med anarki. Å andra sidan gingo hans avsikter med den ifrågavarande reformen tydligen längre än till en ytlig »europeisering» av den kommunala administrationen. De av folket valda, men inför regeringen ansvariga ämbetsmännen utgjorde en garanti för att skatterna betalades med större ordentlighet. Såsom folkvalda kunde de i motsats till de av staten tillsatta åläggas

personligt ansvar för uppbördens resultat och drevos därigenom till större nit.

Peters kommunalreform var alltså ingalunda ett sådant storverk, som man menat, utan i allt väsentligt en enkel skatteläggningsåtgärd till uppdrivande av statens inkomster. Ett verkligt försök till municipal självstyrelse hade däremot gjorts trettio år tidigare under tsar Aleksejs tid, och redan under Ivan den förskräckliges dagar höra vi talas om ett liknande. Experimentet av 1699 — ty det blev aldrig annat än ett experiment — står så till vida i samband med det stora nordiska kriget, som det just var det av rustningarna till den förestående kampen förorsakade penningbehovet, som nödvändiggjorde mera effektiva uppbördsmetoder. Samma krig gav senare genom sitt enorma penningkrav anledning till en hel rad andra reformer på det administrativa området.

År 1708 (ukas av d. 12 dec.) indelades Ryssland i åtta stora guvernement, Moskva, S. Petersburg, Kiev, Smolensk, Archangelsk, Kazan, Azov och Sibirien, vartill längre fram kommo ytterligare två, Riga och Nisjegorod, bildade av erövrade områden. Guvernementen voro i sin tur delade i provinser, först trettionio, senare fyrtiotre till antalet. Någon större nyhet innebär denna reform egentligen icke. De äldre utskrivnings- och skattedistrikten hedrades med det västerländska provinsnamnet och sammanfördes till några få stordistrikt under styresmän med guvernörstitel. I stället för många vojvoder fick man några få, som till ställning och funktioner föga skilde sig från de gamla. Också hade den nya indelningen huvudsakligen samma syfte som den äldre, nämligen att underlätta skatteuppbörden och utskrivningen till krigstjänst. Framsteget bestod närmast däri, att man genom systemets förenkling vann ökad effektivitet och större möjligheter till kontroll. Guvernementsreformen har från slavofilernas sida blivit häftigt klandrad, och att den hade svåra brister, skall gärna medgivas, men att den, som det påstås, innebar ett grovt våld på en historiskt och etnografiskt berättigad indelning, våga vi bestrida. Den gamla in-

delningen rubbades ej så mycket, som man tror, och något större berättigande i historiskt och etnografiskt avseende hade den knappast. De äldre ryska distrikten voro inga sådana organiska enheter som t. ex. våra svenska landskap, ja, i Ryssland fanns över huvud ingen motsvarighet till de senare. Något på rasgemenskap mellan inbyggarna eller på en självständig, århundraden lång utveckling stött existensberättigande hade de icke. De voro tvärtom — och i nästan lika hög grad som de nya guvernementen — konstprodukter, alstrade av ett allmänt statsbehov.

Som en tredje administrativ reformåtgärd kom 1711 *upprättandet av senaten.* Det är en gammal missuppfattning, att denna omedelbart efterträdde den gamla bojarförsamlingen (Bojarskaja duma). Den senare hade efter långvarigt tynande försvunnit nära ett årtionde tidigare och var redan 1702 ersatt av ett ministerråd, vilket nu i sin tur avlöstes av den nya senatsförsamlingen. Ministerrådet hade fört en tämligen obemärkt tillvaro och förväxlas stundom med geheimekansliet (Blisjnaja kantseljarija), i vars lokaler det vanligen sammanträdde. Detta är förmodligen orsaken till att hela mellanspelet mellan bojardumans upplösning och senatens instiftande ej observerats.

Genom att omdana den lokala förvaltningen men lämna den centrala nästan oberörd hade Peter avslitit de naturliga banden mellan dem och därigenom givit upphov till en decentralisation, som han alldeles icke åsyftat och som i synnerhet under dåvarande kristider kunde få de vådligaste följder. Genom att skapa en ny central myndighet, som redan från början var inställd på att taga hela administrationen under sin ledning, ville han gottgöra sitt fel. Senaten skulle i främsta rummet ersätta de gamla riksämbetsverk, som ej kunnat bringas i förbindelse med det nya lokalförvaltningssystemet och därigenom försatts i overksamhet, och därnäst skulle den, efterhand som organisationsarbetet fortskred, draga flera och flera förvaltningsgrenar in under sig, tills den blivit, vad den var ämnad att vara, en högsta ledare av hela statsmaskineriet. Den skulle alltså ej omedelbart träda i full verk-

samhet. Dess maktområde borde endast så småningom vidgas. Det behövdes med andra ord en övergångstid, men olyckligtvis voro bestämmelserna därom mycket oklara. Geheimekansliet, det enda av de gamla centrala ämbetsverken, som ännu fyllde sin uppgift, fick tills vidare stå kvar såsom en självständig, med senaten sidoordnad myndighet, och gränserna mellan deras verksamhetsområden voro länge obestämda. De hindrade varandra, och deras ständiga tvister hade en menlig inverkan på hela förvaltningen. Då de underordnade myndigheterna ej visste, till vilkendera de skulle vända sig med sina rapporter och förfrågningar, föredrogo de att ej alls låta höra av sig, något som omöjliggjorde eller åtminstone i hög grad försvårade den enhetliga ledningen.

Då senatens verksamhet endast småningom skulle utsträckas, fick den ej sin instruktion på en gång, utan, så att säga, bitvis, nämligen i form av en lång rad ukaser, som till tiden sträcker sig från 1711 ända till slutet av Peters regering. Dess befogenhet ökades år efter år, ja, månad efter månad, tills den, som ju redan från början var avsett, omfattade alla administrationens grenar. Knappt var dock detta mål nått, förrän en alldeles motsatt rörelse började. Vissa grupper av ärenden utbrötos och lades under andra myndigheter, och efter Heliga synodens upprättande 1721 miste senaten sitt inflytande på kyrkostyrelsen. Den utvecklade dock alltjämt en omfattande och mångsidig verksamhet. Under den sorterade ej blott förvaltningen i egentlig mening, utan även justitie-, finans- och krigsväsendet, ordningsmakten, handel och näringar samt till och med i viss mån utrikespolitiken och diplomatien. Den hade t. ex. att sörja för härens utrustning, övervaka fabrikerna, sjöfarten, kommunikationerna och hälsovården. Den var högsta instans i både civil- och brottmål och utövade en vidsträckt administrativ lagstiftningsrätt. Dess ukaser i förvaltningsärenden hade samma rättskraft som tsarens egna, och liksom dessa infördes de (från 1724) i de tryckta författningssamlingarna. Stundom förde den på egen hand negociationer med främmande makter angående kommersiella och finansiella frågor, så

t. ex. 1722 med Polen, då det gällde att öka det ryska inflytandet där.

Makten medförde dock även ansvar, och Peter ställde stora fordringar på sina senatorer. De blevo ofta utsatta för hans skoningslösa kritik, och hans klander var ej alltid rättvist. Också märker man tidigt en viss ansvarsrädsla hos den eljest så egenmäktiga församlingen. Den tvekar att fatta beslut i viktigare ärenden, innan man känner tsarens mening, och dess försiktighet tilltar med åren. Därtill bidrog ej minst den ständigt skärpta kontrollen över dess åtgärder. En tid måste t. ex. generalstabens officerare turvis närvara vid senatssammanträdena och avge rapport om allt, som därunder förekommit. Senare fingo *fiskalerna* övertaga den obehagliga uppgiften. Dessa Rysslands »allmänna åklagare» voro i själva verket intet annat än statsanställda spioner. De hade att i hemlighet observera både ämbetsmän och enskilda. På den lösaste angivelse av dem följde åtal, och då de hade del i de ådömda böterna, voro de synnerligen nitiska. Sällan — och aldrig före 1714 — hör man omtalas, att en fiskal, även då han bevisligen lämnat falska uppgifter, blivit ställd till ansvar för detta. Det nämnda året nödgades tsaren visserligen medgiva, att avsiktliga osanningar voro straffbara (ukas av 17 mars 1714), men detta hade blott ringa verkan. Det var genom dylika simpla polisspioner, som Peter lät övervaka rikets högsta administrativa myndighet. Spioneriet på denna organiserades ytterligare genom utnämnandet av en överfiskal, vilkens huvuduppgift just var att med tillhjälp av talrika underordnade kontrollera senatens verksamhet. År 1715 avskaffades ämbetet visserligen åter, men kontrollen övertogs i stället av en *generalrevisor*, som under förevändning av att övervaka, »att senatsbesluten utfördes ej blott efter bokstaven, utan även efter andemeningen», utövade ett, om möjligt, ännu intensivare spioneri. Denne — han hette *Vasilij Zotov* — röjer i sina skvallerrapporter till tsaren en tjänsteiver, som stundom gränsar till småaktighet. Han berättar om senatorer, som uteblivit från sammanträden, om protokoll, som ej förts

med tillräcklig omsorg eller ej blivit i laga ordning justerade, om beslut, fattade utan föregående utredning eller efter ofullständig sådan, om betänkliga yttranden, om avvikelser från vidtagen dagordning, om prat och skratt på bänkarna o. s. v. Generalrevisorn blev emellertid efter några år ersatt av en *översekreterare,* som hade ungefär samma åligganden, men ej synes ha varit fullt så »nitisk», och denne efterträddes i sin tur (1722) av en *generalprokurator.* Denne var till skillnad från sina föregångare en verkligt hög ämbetsman och kom att vid sidan om sin kontrollörsyssla fylla en viktig uppgift. Han blev nämligen den länge saknade förbindelseleden mellan de olika myndigheterna inbördes samt mellan dem och tsaren. Enligt sin instruktion (av d. 27 april 1722) skulle han se till, att senatorerna fullgjorde sina plikter »på ett samvetsgrant, nitiskt och ordentligt sätt enligt gällande regler och ukaser, emedan intet är så nödvändigt för en stats styrelse som lagarnas efterlevnad». Om han i senatens förfarande upptäckte något olagligt eller blott oegentligt, skulle han genast protestera, och om detta ej hade åsyftad verkan, göra anmälan hos tsaren. »Han skall», heter det, »vara vårt öga.» Till hans åliggande hörde vidare att vaka över senatsbeslutens verkställande och i samband därmed granska de exekutiva myndigheternas verksamhet samt beivra försummelser av alla slag. Ej ens de stora kollegierna skulle vara undantagna från hans kontroll. Till sitt bistånd hade han en hel armé av tjänstemän såsom prokuratorer, revisorer, hemliga agenter och spioner av lägre grad. Slutligen — och det var ej det minst viktiga — fungerade han såsom tsarens språkrör i senaten.

Redan två år tidigare (1720) hade en *petitions-* eller *besvärsmästare* tillsatts. Han skulle på begäran, eller då han själv fann anledning därtill, granska böne- och besvärsskrifter, ansökningar och förslag, som inlämnades till ämbetsverken, samt de senares därpå givna resolutioner. Om någon orättvisa begåtts, hade han att därom göra anmälan hos senaten, och om en resolution uteblivit eller låtit alltför länge vänta på sig, skulle han ingripa, »så att de fattiga och hjälplösa ej fingo lida på grund av otillbörlig långsamhet».

Ett tredje kontroll- och inspektionsämbete upprättades 1722 (ukas av d. 12 jan.). Dess innehavare, *häroldmästaren,* skulle hålla ett vaksamt öga på adeln, så att den ej undandrog sig sina tjänsteplikter gentemot staten, och särskilt hålla efter »simulanter». Han var tillika riksheraldiker.

År 1712 hade Peter tagit det första steget till en kollegiereform genom upprättandet av handelskollegiet, som dock först tre år senare trädde i verksamhet och ej förrän 1719 fick sin definitiva instruktion. Tanken att ersätta de gamla prikazerna med moderna ämbetsverk hade emellertid uppstått hos honom långt tidigare, ja, sannolikt redan 1697 eller 1698. Under vistelsen i England gav han *Francis Lee* i uppdrag att utarbeta förslag till den ryska riksstyrelsens ordnande, och det av den engelske prelaten kort därpå framlagda projektet vilar just på kollegieprincipen. Sju kommittéer eller kollegier skola mellan sig fördela alla regeringsärendena, så att ett övertar undervisningsväsendet, ett annat handeln, ett tredje justitieväsendet o. s. v. Lee's plan synes, trots att den delvis var mycket fantastisk — eller kanske just därför — ha tilltalat tsaren, men innan han ens hunnit försöka att sätta den i verket, kom det svenska kriget och gav honom annat att tänka på. Ej heller ett av den beryktade livländaren Patkul 1702 inlämnat förslag till ett krigskollegium föranledde någon åtgärd, och då den sachsiske bergsingenjören *Blücher* (Blüher) 1711 föreslog upprättandet av ett bergskollegium, lyckades han ej vinna gehör, emedan Peter, som vi minnas, just då instiftat senaten och till dess förmån ämnade avskaffa alla andra centralmyndigheter. Redan året därpå kom emellertid ett omslag. Efter att ha läst en av en anonym författare insänd skrift om behovet av ett handelskollegium fattade tsaren plötsligt det förutnämnda beslutet om skapandet av ett sådant, och därmed var vägen till den stora kollegiereformen beträdd. År 1715 sändes *Henrik Fick,* en svensk, som från holsteinsk tjänst övergått i rysk, till Sverige för att studera den svenska riksstyrelsens organisation, som med rätta ansågs vara den mest fulländade i Europa. Hans rapporter och betänkanden — det vikti-

gäste av de senare har med orätt tillskrivits Leibniz — blevo avgörande. I slutet av år 1717 befallde tsaren, att till en början sex nya kollegier skulle upprättas, och utnämnde till och med deras presidenter. Redan 1715 hade general Weide fått i uppdrag att värva »i förvaltnings- och rättssaker förfarna utlänningar» för de blivande ämbetsverken, och nu blevo ett antal svenska krigsfångar med lock och pock förmådda att ställa sig till förfogande. År 1718 organiserades de sex kollegierna (ukas av d. 12 dec.), och ett par erhöllo sina instruktioner, men att de, som det uppgives, redan detta år trätt i verksamhet, är oriktigt. Misstaget beror säkerligen på att tsaren själv i sin dagbok och efter honom Tumanskij och Golikov m. fl. stundom benämna äldre, sedan länge fungerande ämbetsverk, t. ex. krigskansliet, amiralitetet och utrikesbyrån, »kollegier», ehuru de före sin omorganisering strängt taget ej hade rätt till detta namn. Först 1720 finna vi ett par av de nya, verkliga kollegierna i arbete, nämligen justitiekollegiet och amiralitetskollegiet, och dessa fingo ännu en tid nöja sig med provisoriska eller åtminstone högst bristfälliga instruktioner. Det förras verksamhet reglerades genom en rad ukaser 1721—23, och amiralitetsreglementet utfärdades den 5 april 1722. Sistnämnda år trädde även krigs- och kammarkollegierna i funktion samt troligen även det s. k. arvegodskollegiet (Votjinnaja kollegija), vars reglemente dock redan den 18 januari 1721 blivit undertecknat av tsaren. Senare tillkommo utrikes-, stats-, manufaktur- och bergskollegierna, för vilka instruktioner utfärdats 1723. Ryssland fick således i allt tio kollegier, nämligen (ordnade efter rang) utrikes-, krigs-, amiralitets-, kammar-, stats-, justitie-, arvegods-, handels-, manufaktur- och bergskollegierna.

Amiralitetskollegiets reglemente hade Peter personligen uppgjort. Det är trots sin överväldigande detaljrikedom delvis mycket oklart och röjer ej så litet naivitet. Dess höge författare var emellertid själv ofantligt stolt över sitt verk, och den 11 februari 1722 (alltså redan före utfärdandet) påbjöd han, att det skulle gälla ej blott för amiralitetet, utan även med minsta möjliga förändring

för de övriga, ännu ej instruerade kollegierna. Man kunde, menade han, inskränka sig till »att utbyta namnen, där sådant kan vara av nöden». Detta besynnerliga påbud fick givetvis de löjligaste konsekvenser. Man tänke sig ett militärt organiserat manufakturkollegium!

De tio centrala ämbetsverken skulle, tycker man, ha räckt till för skötseln av samtliga förvaltningsgrenar, men med vanlig inkonsekvens lämnade tsaren en mängd ärenden åt fristående, med kollegierna sidoordnade myndigheter, såsom »huvudmagistraten» (reglemente av d. 16 jan. 1721), domänkansliet (Dvortsovaja kantseljarija), byggnads- och postkanslien, medicinalkollegium (1721) och huvudpolisen (1718). Dessutom sorterade, som nämnt, kyrka och skola under den med senaten jämställda Heliga synoden. Också framträdde genast svåra brister i den nya förvaltningsorganisationen. Gränserna mellan de många olika organens verksamhetsområden voro väl ej fullt så dimmiga som mellan de forna prikazerna, men ändå ej klara nog för att omöjliggöra kollisioner. Sådana inträffade också ständigt, och även i n o m kollegierna var det — ej minst på grund av de oklara instruktionerna — klent beställt med endräkten. Presidenter och vicepresidenter — de förra voro vanligen ryssar, de senare till största delen utlänningar — lågo i fejd med varandra, och de övriga ledamöterna togo blott allt för gärna parti. Särskilt inom utrikeskollegiet voro förhållandena skandalösa. Senaten, under vilken samtliga ämbetsverk (med undantag av de ecklesiastika) sorterade, saknade både vilja och förmåga att göra slut på ofriden. Själv söndrad och odisciplinerad, kunde den ej ens föregå med gott exempel, och dess auktoritet undergrävdes genom tsarens godtyckliga ingrepp i dess befogenhet. Han upphävde dess beslut, kontramanderade dess order och lämnade dess råd obeaktade, ja, dess myndighet över tre av centralverken, krigs-, marin- och utrikeskollegierna, blev praktiskt taget upphävd genom bestämmelsen, att dessa skulle få korrespondera direkt med monarken och utan senatens förmedling erhålla direktiv av honom. Mot slutet av Peters regering hade förvalt-

ningsförhållandena hunnit bli nästan lika kaotiska som vid dess början. De principer, på vilka all kollegiestyrelse måste vila, gemensamt arbete och delat ansvar, förmådde tsaren aldrig helt tillägna sig, och än mindre förmådde han klargöra dem för sitt efterblivna folk. De voro, som Miljukov säger, »en alltför exotisk frukt för att kunna acklimatiseras i Ryssland».

En av huvudorsakerna till att Peters reformsträvanden ej kröntes med mera framgång var utan tvivel folkmoralens låga nivå. Också gjorde han i full insikt därom förtvivlade försök att höja den. Hans medel voro dock ej alltid välvalda. I stället för att angripa det onda i dess rot, vände han sig mot dess yttringar. Förväxlande orsak och verkan, straffade han brottet med skoningslös stränghet, men lät de brottslighetsalstrande missförhållandena bestå. Däri ligger säkerligen en god del av förklaringen till hans misslyckande. Förgäves reste man galgar längs landsvägarna och fyllde fängelserna med brottslingar. Förgäves dansade knutpiskan på syndarnas ryggar. Brottsligheten blev ej mindre för det, och det förefaller som om de flesta åtgärderna till dess bekämpande varit mera ägnade att öka än att minska den.

Då Peter ville göra slut på förbrytaroväsendet, råkade han i konflikt med alla samhällsklasser och satte hela sin auktoritet på spel. Sedan kampen väl engång börjat, blev det för honom en livssak att genomföra den. En reträtt med bibehållen ära var omöjlig, och man kan därför ej undra på att han i ivern att göra sin vilja gällande stundom betjänade sig av hårda medel. Frågan är blott, om de ej voro *för* hårda. För vår del äro vi övertygade om att tsaren genom att använda »större våld än nöden kräver» gjort sig skyldig till ett svårt psykologiskt missgrepp. Om straffet är så strängt, att det ej står i rimlig proportion till brottet, ter det sig för det allmänna rättsmedvetandet ej som en akt av rättvisa, utan som övervåld. Brottslingen blir martyr och den straffande statsmakten tyrann. Den lag, som tillämpas, synes orättfärdig, och så följer lätt resonemanget: »Om lag ej är rätt, varför skall man väl

då lyda lagarna?» Alltför hårda straff föra till ökad brottslighet. Betvivlar man riktigheten av detta påstående, behöver man blott studera rättstillståndet i Ryssland under nu ifrågavarande tid.

Varje år sändes hundratals människor till galgen eller stupstocken, och tusenden vandrade i fängelse eller landsflykt. Utsända militär- och polispatruller anställde formlig jakt på rövarbanden och annat kringströvande folk. De, som ertappades, blevo ofta nedskjutna på stället eller förda till närmaste stad och hängda. I en ukas förordnas visserligen, att man i lindrigare fall av stråtröveri skall nöja sig med att skära av näsan »ända till benet», men i en senare heter det, att alla rövare utan undantag skola hängas. Tjuvar straffades med knut, fängelse eller döden, alltefter det stulnas värde. År 1718 infördes galärstraffet efter venetianskt mönster (ukas av d. 15 jan.), och för att försvåra rymningar uppskuros näsborrarna på fångarna (ukas av d. 15 jan. 1724). Tiggeri, vagabondage och andra relativt obetydliga förseelser straffades med knutpiskan eller straffarbete, och allmosegivande medförde böter. Med fängelsestraff följde vanligen livstids vanfrejd, och den engång straffade fick opåtalt förolämpas och misshandlas (ukas av d. 16 aug. 1720), dock ej dödas. Helt fågelfria voro de, som bannlysts av Heliga synoden eller utan regeringens tillstånd bosatt sig i utlandet. Förbrytelser begångna mot dem (med undantag av mord) kunde ej dragas inför domstol. »Häxor» och »trollkarlar» brändes, hädare marterades till döds, sedan man först »slitit tungan ur dem», menedare miste två fingrar och kommo på galärerna. Uppror och majestätsbrott medförde dödsstraff. Giftmördare spetsades, och samma straff åtföljde mord på föräldrar eller egna barn. På falskmyntare hälldes smält bly i halsen, innan de steglades. Mordbrännare brändes, kyrktjuvar »lades på hjul» o. s. v. Under åren 1718—24 företogs en allmän höjning av straffsatserna, och det förefaller, som om man vid deras utmätande alltid begagnade rågade mått. Den gamla domarregeln »hellre fria än fälla» var i Ryssland okänd, intill den sent omsider uttalades av tsaren själv, och den, som en gång ställts inför domstol, hade

mycket liten utsikt att undkomma helskinnad, även om han skulle råka vara oskyldig. »Litet knut skadar aldrig», hette det, »och alltid har man gjort något, som förtjänar straff.»

Vad blev väl resultatet av all denna stränghet? Jo, tilltagande brottslighet. Under Peters senare levnadsår florerade rövarväsendet till den grad, att myndigheterna stodo alldeles maktlösa. Vi höra t. ex. talas om, hur nyårsfesten i Kremlj 1722 måste avbrytas i förtid, så att gästerna skulle kunna hinna hem, innan det mörknade. Polisen hade nämligen meddelat, att den eljest ej kunde ansvara för deras säkerhet. Vid samma tid blev en mecklenburgsk beskickning utplundrad på vägen till Moskva. I ett brev av den 9 april 1723 berättar Johan Lefort: »En trupp av niotusen tjuvar under befäl av en avdankad rysk överste hade föresatt sig att uppbränna Amiralitetet och andra offentliga byggnader i Petersburg samt anställa blodbad på alla utlänningar. Trettiosex av dem ha gripits, spetsats och hängts upp vid revbenen ... Vi måste vara beredda på förskräckliga våldshandlingar (quelque extrémité fâcheuse) ... Nattliga inbrott förekomma allt oftare, och rövarpacket företar på landsvägen till Petersburg öppna angrepp.» Mord och överfall hörde till ordningen för dagen, landet översvämmades av falska mynt, och ämbetsmännen stulo värre än någonsin. I januari 1718 häktades på några få dagar över tvåhundra oärliga statstjänstemän. Till denna period höra också de stora förskingringsaffärerna, Solovjev-, Nesterov- och Sjafirovprocesserna. Den förstnämnda pågick 1717—21 och ådagalade, som förut nämnts, att staten bestulits på 675,000 rubel. Den andra slöt 1724 med att överfiskalen Aleksej Nesterov, överbevisad om att ha försnillat 300,000 rubel, dömdes till döden och avrättades (den 4 febr.). Den tredje åter började den 10 januari 1723 och förde till det beklagliga resultatet, att själve vicekanslern Sjafirov avslöjades som brottsling. Bland annat hade han av konfiskerade medel tillägnat sig 200,000 gulddukater och smycken till ett värde av 70,000 rubel, förskingrat och stulit av de penningar, han såsom generalpostmästare hade hand om, och sökt dölja bristen genom systematiska förfalskningar av rä-

kenskaperna, ja, det visade sig, att han för att skyla över vissa av honom själv begångna oegentligheter mutat en fattig skrivare till att förfalska senatsprotokollen. Redan den 12 februari (ej först i mars eller april, som det vanligen uppgives) föll domen. Den löd på dödsstraff, och den 15 februari fördes den engång så lysande tsargunstlingen till schavotten. I sista ögonblicket blev han benådad till livet, men förvisades till Sibirien. Senare hölls han under bevakning i Novgorod. År 1725, kort efter Peters död, benådades han fullständigt och dog 1739 som president i handelskollegiet. År 1723 blev generalprokuratorn i senaten, Skornjakov-Pisarev, som varit inblandad i Sjafirovsaken, avsatt från sitt ämbete och degraderad till simpel soldat, och samma år dömdes två förskingrande senatorer, furstarna Golitsyn och Dolgorukij, till fängelse. Även Mensjikov hade gjort sig skyldig till nya betydande underslev, men lyckades tack vare tsarens gunst komma undan för relativt billigt pris. Han berövades sin ställning som generalguvernör i Estland och Ingermanland, alla sina ukrajnska gods och det indräktiga tobaksmonopolet, som någon tid förut överlåtits åt honom, samt måste dessutom betala 200,000 rubel i böter (febr. 1723). Samhället var ruttet från rot till topp, och ända fram till tronens fot krälade brottet. En ung hovdam, Mary Hamilton, bestal kejsarinnan på pengar och smycken, gjorde sig skyldig till upprepad fosterfördrivning och mördade sin kammarjungfrus barn. Den 14 mars 1719 besteg hon schavotten, »iförd vit sidenklänning med svarta band». Hennes älskare, en ung furst Orlov, anklagades för att ur tsarens skrivbordslåda ha stulit ett viktigt dokument, och en annan furste ertappades som ficktjuv på en hovbal. En våldsam eldsvåda, som i januari 1718 härjade senatspalatset, troddes på goda grunder vara förorsakad av några senatorer, som ville förstöra för dem komprometterande papper. I januari 1724 bortstals till och med spännet på kejsarinnans kröningsmantel. Att brottens antal var i ständigt stigande, har redan Pososjkov påvisat, och även Peter själv har genom pessimistiska uttalanden i ukaser och brev medgivit riktigheten härav. Ända till sina sista levnadsdagar fortsatte han dock

kampen med en kraft och en energi, som — oberoende av utgången och trots de berättigade invändningar, som kunna göras mot medlen — förtjänar beundran.

Det omedelbara ansvaret för ordning och rättssäkerhet vilade givetvis på *polisen,* och på dess organisation nedlades också mycket arbete. I alla städer upprättades poliskårer, men i allmänhet voro endast de högre tjänstemännen fast anställda. Personalen bestod dels av soldater, dels av civila ordningsmän, utsedda av invånarna själva. I de båda huvudstäderna funnos dessutom ett slags för lugnet ansvariga borgargarden, bildade av alla män över tjugo år (instruktion av d. 10 dec. 1722). I landsortsstäderna fungerade kommendanter, staroster eller magistratspersoner såsom polismästare, och lantpolisen, som mestadels bestod av soldater, sorterade under guvernörer, vojvoder, lantkommissarier och överstar. I Petersburg fanns sedan 1718 ett huvudpoliskansli med en generalpolismästare som chef, och 1722 inrättades ett liknande ämbetsverk i Moskva under en överpolismästare. Tsarens mening var i början att göra generalpolismästaren till högste ledare av hela det ryska polisväsendet. Senare ämnade han skapa ett särskilt kollegium för ordningsmakten med den nämnde ämbetsmannen som president. Därav blev dock intet, men genom senaten åstadkoms en viss enhetlighet i ledningen, och alla Rysslands poliskårer betraktades som ett helt. Staten, som direkt bestred nästan alla utgifter för ordningsmakten och ställde soldater till dess disposition, ansåg sig också ha obegränsad rätt att förfoga över den, även i de fall, då den var av rent kommunal art.

Polisens förnämsta uppgifter voro liksom i våra dagar att upprätthålla ordningen, avvärja förbrytelser och befordra brottslingar till laga näpst. Den kunde med samtycke av domstol förfölja förbrytare till och med utanför stadsgränsen och hade att efter en kort förundersökning överlämna för brott misstänkta eller anklagade personer åt närmaste domstol. I de fall, då någon bevisligen gjort sig skyldig till sådan förbrytelse, att dödsstraff eller förvisning måste följa, kunde dock generalpolismästaren förordna om

omedelbart verkställande av straffet (instruktion av d. 10 dec. 1722). Den farligaste och mest krävande delen av polisens arbete var rövar- och vagabondväsendets bekämpande. Med de kringströvande banditbande banditoparna fördes oavbrutna, förbittrade strider, ja, formliga fältslag förekommo med massor av sårade och döda å ömse sidor. Andra besvärliga uppgifter voro gränsbevakningen, uppspårandet och infångandet av förrymda soldater och livegna samt jakten på tiggare och bondfångare. I städerna höllos gatorna nattetid avspärrade med bommar och järnkedjor, för att man lättare skulle kunna gripa missdådare (instruktion av d. 10 dec. 1722), och enligt ukas av den 13 december 1723 skulle ej minst för samma ändamål lyktor anbringas i gathörnen. Utan att inneha av polisen utfärdat pass fick ingen lämna sin bostad, och husvärdarna voro skyldiga att insända uppgift på alla personer, som, om också blott rent tillfälligtvis, uppehöllo sig i deras hus. På plats, där gästgiveri fanns, voro resande förpliktade att ej logera på annat ställe (ukas av den 10 juni 1723). Tillstånd till bortflyttning från ett samhälle kunde ej erhållas förrän efter viss tid, för att eventuella fordringsägare skulle få tillfälle att anmäla sig (ukaser av 16 aug. och 29 nov. 1721). Till polisens åligganden hörde emellertid också mycket, som ej plägar ingå i nutida polistjänst, t. ex. eldsläckning, brandsyn, byggnadsbesiktning, bostadsinspektion, anordnande av fester och assembléer m. m.

Till avvändandet av eldfara vidtogos i synnerhet efter Moskvas brand 1712 — på en enda dag ödelades 9 kloster, 86 kyrkor, 35 fattighus och välgörenhetsinrättningar, 32 offentliga byggnader och 4,000 privathus — kraftiga åtgärder. I varje hus skulle vissa brandsläckningsredskap finnas, och dessa inspekterades var tredje månad av polisen. I av trä uppförda gårdar skulle köket vara beläget i en särskild fristående byggnad. Alla nya hus i städer och större samhällen skulle byggas efter en viss plan och ligga på bestämda avstånd från varandra. Taken skulle vara tegel- eller spåntäckta. Halm- och torvtak voro strängeligen förbjudna också i byarna.

Även sjuk- och fattigvården stod under polisens uppsikt. Redan

1701 hade Peter uppgjort en plan till anläggandet av sextio nya fattighus, de flesta i Moskva, och 1721 påbjöd han, att sådana skulle finnas i alla städer. Också sjukhus och sjukstugor upprättades i alla större samhällen, och hovapoteket i Moskva anlade dotterapotek i alla delar av landet. För hälsovården sörjde det 1721 konstituerade medicinalkollegiet och det 1725 grundade medicinalkansliet. Läkarnas antal steg betydligt under Peters regering. Under åren 1650—1690 nämnas i källorna blott 28 läkare, men under perioden 1690—1730 ej mindre än 125. Siffran är ju i och för sig föga imponerande, men visar dock ett beaktansvärt framsteg. Ett talande vittnesbörd om tsarens intresse för folkhälsan är en ukas av 1715, vari polisen åläggs att hindra försäljning av skadade livsmedel och tillse, att den största renlighet råder hos viktualiehandlarna. Försäljarna, heter det vidare, skola vara vitklädda och hålla varorna övertäckta, så att de ej utsättas för flugor, damm och smuts. Torgfört färskt kött skall särskilt kontrolleras. Intressanta äro även förordningarna om bekämpandet av epidemier, om karantän för från utlandet ankommande resande, om behandlingen av rabiessmittade hundar o. s. v. En lustig ukas från samma period, om än av helt annat slag, är den, som utfärdades den 21 januari 1721. Däri förbjudes vid strängaste straff att sprida vanställda porträtt av kejsarfamiljens medlemmar.

Under de egentliga krigsåren hade Peters reformer, som nämnt, huvudsakligen inskränkt sig till sådant, som hade betydelse för krigföringen. Först efter 1718, då de yttre förhållandena ej längre lade fullt beslag på hans tid och krafter, kunde han på allvar ägna sig åt andra uppgifter. En sådan var *rättsväsendets ordnande.* Även nu fick Sverige tjäna till mönster. Det svenska domstolsväsendet studerades, och en mängd förordningar angående dess organisation och verksamhet avskrevos för tsarens räkning.

Senaten var, som nämnt, högsta instans i både civil- och kriminalmål. 1719 inrättades också domstolar av andra instans, hovrätter med president, vicepresident och bisittare. Genom ukas av den

10 november 1721 insköts det nyinrättade justitiekollegiet såsom en mellaninstans mellan hovrätterna och senaten. Meningen synes dock ha varit, att den nya tredjeinstansen i alla vanliga mål skulle fungera som högsta domstol. I verkligheten förfor man med stor godtycklighet. Stundom fälldes slutdomen i justitiekollegiet, stundom i senaten. Emellanåt överhoppades en instans utan vidare, och vad hovrätterna beträffar, så kommo de ständigt att i förhållande till invånarna i de städer, där de residerade, spela rollen av första instans, en uppenbar oformlighet. På landsbygden och i de mindre städerna tjänstgjorde vojvoderna fortfarande såsom domare, men vid sin sida fingo de 1720 lagfarna bisittare och bildade tillsammans med dem underdomstolar. Det fanns emellertid även andra organ för rättskipningen, t. ex. polisdomstolar i de större städerna och rättskommissarier i vissa mindre samt andliga domstolar. I en del städer dömde magistraten i kriminalmål med den s. k. Huvudmagistraten som andra instans. Den senare var egentligen ingenting annat än Petersburgs stadsmagistrat, som sedan 1721 i vissa avseenden var direkt överordnad de övriga stadsstyrelserna. Enligt Peters förordnande skulle dess ledamöter alltid till halva antalet vara utlänningar. Som allmän regel gällde, att var och en så vitt möjligt skulle dömas av sina likar, andliga av andliga domstolar, borgare av stadsdomstol o. s. v. Adliga brottslingar och ämbetsmän ställdes vanligen genast inför hovrätt, och till en sådan hänskötos även s. k. blandade rättegångssaker, d. v. s. mål mellan parter av olika stånd. Under andlig dom föllo dock alla brott mot religion och sedlighet, äktenskapstvister och »djävulsverk» (trolldom, besvärjelse, yrkesmässigt utövande av spådomskonst o. d.). I andliga mål var närmaste ärkebiskop andra och Heliga synoden högsta instans. Klosterfolk och biskopliga tjänare stodo under sina överhuvudens jurisdiktion.

Ej nog med att domstolsväsendet omorganiserades, även själva rättsförfarandet undergick förändring. Detta skedde genom en rad förordningar 1711—24. De viktigaste äro »Ukasen om formerna för rättskipning av den 5 november 1723» och den s. k. »Krigspro-

cessen» av 1716. De lida emellertid båda av ett stort fel, nämligen att de ej tillräckligt strängt skilja på civil- och kriminalprocess. Dessutom innehålla de många egendomliga bestämmelser. Under det att käranden endast undantagsvis och efter särskilt åläggande av domstolen fick styrka sina påståenden med ed, skulle det alltid vara svaranden tillåtet att värja sig genom edgång. Värjemålseden var dock lyckligtvis i och för sig ej tillfyllestgörande; för frikännande krävdes även, att vederbörandes oskuld genom förebragt utredning skulle te sig sannolik. Meningen var tydligen, att man å ena sidan ej skulle kunna fälla motparten genom blotta anklagelsen utan att tillika förebringa bevis och att å den andra en möjlighet skulle finnas för den anklagade att bli frikänd, även om han ej till fullo kunde styrka sin oskuld. I praktiken var, som nämnt, denna möjlighet tämligen minimal, och att gå värjemålsed medförde så stor risk, att mången oskyldigt anklagad hellre tog straff än begagnade sig av den erbjudna utvägen. Att »svärja sig fri» var ofta liktydigt med att bli fälld som menedare. Under vissa förhållanden kunde båda parterna åläggas edgång. Den, som vägrade, förlorade målet, och den, som visade sig beredd att begå mened eller blott misstänktes för något dylikt, underkastades tortyr. Sådan användes också mot vittnen, som gjort sig skyldiga till tvetalan. Angivelser, gjorda under pinan, berättigade domaren att utan förundersökning låta tortera den angivne, även om denne eljest hade gott rykte. Adelsmän, ämbetsmän, havande kvinnor och personer över sjuttio år fingo dock ej utsättas för »pinsamt förhör», såvida det ej gällde mord, högförräderi eller majestätsförbrytelse (ukas 1716). Böter och skadeersättning skulle betalas inom sex månader efter dom, och om så ej skedde, måste den försumlige genom tvångsarbete avtjäna sin skuld med en månad för varje rubel (ukas av d. 12 dec. 1720). Personer, som på grund av gäld till enskild togos i förvar, skulle underhållas av fordringsägaren. Försummades detta, förskotterade kronan den erforderliga summan och tog sedan ut det dubbla av fordringsägaren. Kunde denne ej betala, försattes den inspärrade i frihet (ukaser

av 6 och 20 sept. samt 17 okt. 1722). Avrättningar och kroppsstraff verkställdes i regeln på den plats, där brottet begåtts, och vanligen offentligt (ukas av d. 14 juni 1711). Bestraffningsmetoderna voro ungefär desamma som under sextonhundratalet, och frånsett praviesje-straffets avskaffande (1718) gjordes litet eller intet till deras humaniserande.[1] Ej heller synes den nya rättskipningen ha givit den gamla efter i fråga om väld och orätt. Gång på gång hör man talas om mutade och lagvrängande domare, och ändå var det tydligen relativt få av uslingarna, som blevo avslöjade. »För den fattige finns ingen rätt», säger Pososjkov, och det är medvetandet därom, som givit upphov till det moskovitiska ordstävet: »Himlen är högt uppe och tsaren långt borta.»

Ännu för få år sedan kunde man i de ryska domstolarnas sessionsrum mitt på domarbordet se en egendomlig inrättning, en tresidig obelisk av förgyllt trä, krönt av en dubbelörn. Denna tingest, som väckt så många utlänningars nyfikenhet, var ett minne från tsar Peters dagar. På dess sidor lästes texten till tre av den store reformatorns förordningar. Dessa, som rättsledamöterna sålunda ständigt hade för ögonen, innehålla knappast något annat än ovett mot domarna, vilka omväxlande betecknas som klåpare, hycklare, mutkolvar, lagvrängare och skurkar och hotas med alla timliga och eviga straff, om de ej med nit, redlighet och oväld sköta sina ämbeten.

Trots ärlig vilja och de största ansträngningar lyckades Peter, som vi sett, ej eller åtminstone ej märkbart förbättra rättstillståndet i sitt land. Hans medel voro olämpliga, men även om de varit aldrig så välvalda, torde ett verkligt gott resultat ej ha uppnåtts. Att söka bringa ryssarna till insikt om lagens helgd var ett tämligen hopplöst företag. Med bättre medel hade kanske en viss yttre laglydighet kunnat uppnås, men knappast mera. Hade tsaren, av gammalt det slaviskt efterbildade mönstret för allt handlande i Ryssland, gått före med gott exempel, hade måhända något varit

[1] *Praviesje*, piskning av vaderna, var ett straff, som särskilt tillämpades på insolventa gäldenärer.

vunnet, men därtill saknade han både vilja och förmåga. Hans egen uppfattning av lag och rätt var ej sådan, att den kunde tjäna andra till förebild. Väl är det sant, att han själv vid alla tillfällen, då det passade honom, affekterade den största laglydighet, men den lag, för vilken han böjde sig, var i själva verket intet annat än hans egen i ukaser och förordningar uttalade vilja, ej den höga, på eviga sanningar vilande och över alla mänskliga misstag upphöjda rätt, som han ville göra den till. Det är hans egna växlande och oklara åsikter, uttryckta i ofta dunkla, stundom varandra motsägande lagbud, som han vill göra till norm för sina undersåtars handlande och tänkande. En sådan lag är i och för sig föga vördnadsbjudande, och skall den någonsin vinna helgd, så krävs det för visso helt andra medel än dem, Peter använde. Den härskare, som vill giva helgd åt sina lagar, måste först och främst se till, att han ej genom våld och maktmissbruk mister sin egen.

Ett annat hinder för åstadkommandet av en bättre rättsordning var bristen på en fullt brukbar lagbok. Även här låg felet till någon del hos tsaren. Han utfärdade så många förordningar och stadgar, att man trots alla ansträngningar aldrig fick tid att samla och sammansmälta dem till ett helt. Dessutom stämde de delvis så illa överens, att uppgiften syntes nästan olöslig. Detta var så mycket olyckligare, som de äldre ryska lagböckerna, Ivan IV:s »Sudjebnik» av 1542 och Aleksejs »Ulosjenje» av 1650, ehuru ännu gällande, voro så gott som oanvändbara, den förra på grund av sin höga ålder, den senare till följd av sin bristfällighet och sin för praktiskt bruk föga lämpade form.

Ehuru någon ny lagkodifikation, som nämnt, aldrig blev av under Peters tid, brast det dock ingalunda på försök därtill. Redan 1695 tillsattes en förberedande lagkommission, bestående av ämbetsmän från skilda regeringsbyråer, men då denna ännu efter fem år ej hunnit uträtta något, övertogs dess arbete av bojarrådet. Detta upplöstes emellertid kort därpå, och ett av detsamma utarbetat, ofullbordat lagförslag kasserades (1702). Därpå fick saken

vila ända till 1714. Då bildades inom senaten en lagkommitté, som visserligen i början utvecklade mycken flit, men snart måste erkänna sin oförmåga. Det ständiga utfärdandet av nya, ofta oöverlagda påbud och reglementen, som i sin tur gav anledning till ändringar, kompletteringar och förklaringar i oändlighet, rubbade oupphörligt arbetsplanen och nödvändiggjorde ideliga omredigeringar. De kommitterade tappade slutligen modet, och arbetet avbröts för en tid. Kommittén fick dock bestå, och sedan den 1720 förstärkts med lagkunniga utlänningar, återupptog den sin verksamhet. Ännu 1725 voro dock endast krigs- och marinartiklarna färdiga. Förtvivlad över legislatorernas långsamhet, hade Peter en tid (1719—22) haft den vilda idén att helt enkelt införa den svenska lagen i Ryssland, sedan man ur denna utmönstrat, vad som ej passade för ryska förhållanden, och fyllt de sålunda uppkomna luckorna med stycken ur Ulosjenje. Den »moderna lagbok», som tsaren ville skänka sitt folk, skulle alltså bestå av vår medeltida landslag, kompletterad med ryska lagbud från tiden före 1650! Först 1722, då senatskommittén enhälligt avstyrkt det kejserliga förslaget, fick detta falla.

De flesta av Peters reformer voro, som vi sett, mer eller mindre misslyckade. Han förmådde icke ordna sitt rikes finanser på ett tillfredsställande sätt, ej heller dess administration, dess rättskipning eller dess undervisningsväsen, men vill man klandra honom för det, så bör man till gengäld ge sitt erkännande åt vad han uträttat på ett annat område, nämligen *den militära organisationens.* Väl möta vi även här många misstag och brister, men som ett faktum kvarstår, att han skänkt Ryssland en modern, välorganiserad krigsmakt. Den äran måste man unna honom, också om hans personliga insats därvidlag kanske ej varit fullt så stor, som man på vissa håll föreställer sig.

Det har sagts om Peters företrädare, att de hade tvåhundratusen man under sina fanor, men ej en enda soldat. Detta på-

stående rymmer i all sin överdrift en kärna av sanning. Den gamla ryska hären saknade alldeles den militära prägel, som man redan tidigt finner hos Västerlandets arméer. Även hos dem kunde det väl stundom vara klent beställt med enhetligheten i beväpning och uniformering, men de verkade åtminstone krigsmakt, och det är mera än man kan säga om de brokiga, odisciplinerade horder, som under sextonhundratalet föreställde Rysslands armé. Sida vid sida med en från topp till tå järnklädd bojar, beväpnad med lans, svärd, båge och pilar, kunde man få se män höljda i trasor med knölpåken som enda vapen. De flesta voro dock beridna, och infanteriet utgjorde blott en ringa del av hären. Inom detta spelade de gamla stridsyxorna alltjämt en stor roll, men många hade ej ens en sådan, utan använde spikklubbor och slagor i stället. Blott få buro eldvapen, och skyttarna, som länge voro instuckna bland det övriga fotfolket, synas ha varit vida farligare för sina egna än för fienden. Under polska kriget 1654—1667 skall det ha hänt, att de ej vågade begagna sina musköter av fruktan för att få stryk av sina kamrater. Något intendenturväsen fanns ej. Provianterings- och furageringsförhållandena voro usla. Visserligen skulle lantbefolkningen vid genommarscher inom landet sörja för förplägnad av både manskap och hästar, men för det mesta undandrog den sig denna skyldighet genom att, så snart trupper nalkades, gömma undan allt ätbart och driva sina kreatur till skogs. I öde nejder och utanför rikets gränser fingo soldaterna i regeln själva sörja för sitt uppehälle. De brukade därför släpa med sig en ej blott högst omilitärisk utseende, utan även i hög grad hindersam rågmjölsäck. Någon regelbunden rekrytering förekom icke. Vid behov uppbådade man helt enkelt jordägarna, som, om de över huvud behagade infinna sig, medförde flera eller färre av sina tjänare och bönder. Mönstringar förekommo sällan i fredstid och vapenövningar praktiskt taget aldrig. Något organiserat befäl fanns ej. Bojarer och okolnitjer togo ledningen, och under dem kommenderade varje jordägare över sitt folk. Till följd av alla dessa

brister i förening med den förut omtalade disproportionen mellan kavalleri och infanteri var härens stridsvärde i förhållande till dess storlek ytterst obetydligt.

Redan före Peters tid hade emellertid flera ansatser till en förbättring gjorts. Genom streltserkårens skapande hade redan Ivan IV givit hären en åtminstone i någon mån militärisk kärna, och både Fedor I (1584—98), Aleksej och Fedor III hade gjort betydande organisationsförsök. Den förstnämnde hade till och med införskrivit ett par tusen man utländska trupper för att ha dem till mönster. Framgången hade dock varit ringa, och först på 1680-talet kunde den första stora reformåtgärden genomdrivas. På förslag av en 1681 tillsatt militärkommission under ordförandeskap av Vasilij Golitsyn bestämdes, att jordägarnas personliga krigstjänst skulle utbytas mot en allmän rusttjänst, graderad efter jordens storlek och beskaffenhet eller, vad som i praktiken blev detsamma, efter dess avkastning. Vidare skulle i infanteriet finnas ett antal stående regementen, bildade av huvudsakligen i utlandet värvat folk.

Vi ha redan talat om leksaksregementena och deras utveckling till en verklig krigsmakt. Peter »leker soldat» med stallknektar och kökspojkar. Han själv har i början ingen annan avsikt än att roa sig, och ingen fäster sig vid hans påhitt, men plötsligt går det politik i leken. Unga adelsmän, som äro missnöjda med Sofias styrelse, dyka upp i Preobrazjenskoje. Redan 1685 finnas där över tusen man, och styrkan fördubblas under de båda följande åren för att under krisen 1689 lavinartat växa till en hel här. Till det yttre, till organisation och beväpning, voro dessa nya trupper västerländska, men också blott till det yttre. Vid Azov brusto illusionerna, och det militära organisationsarbetet avbröts för några år. Genom streltsernas undergång fick den gamla hären dödsstöten och det, innan den nya var färdig, men Peter förstod ej faran och förblev på det hela taget overksam. Först det hotande svenska kriget väckte hans handlingskraft till liv, men nu kom också en

störtflod av idéer och planer, som knappast hunno mogna, förrän de med hänsynslös kraft sattes i verket.

I augusti 1699 skedde en stor utskrivning av soldater, varigenom de »moderna» regementenas antal steg till tjugonio. Vid manskapets uttagning synes man väl i huvudsak ha följt 1681 års system, men samtidigt började ett annat att tillämpas. Av jordägarna inom vissa distrikt och av borgerskapet i vissa städer rekvirerades ett bestämt antal rekryter, för vilkas uppställande man hade att gemensamt ansvara. Huru man sedan sinsemellan fördelade bördan, var kronan likgiltigt. Det nya rekryteringssystemet kom snart till allmän användning. Det skiljer sig från våra dagars allmänna värnplikt egentligen endast därigenom, att det ej drabbade bestämda enskilda, utan hela samhällsklasser, och däri låg också dess största svaghet. En person, som önskade bli fri från krigstjänst, behövde blott »sätta karl i stället», d. v. s. han kunde, om han hade råd därtill, fullständigt friköpa sig, och å andra sidan kunde penningbehövande individer kontraktsmässigt sälja sig till sådan tjänst. För mången blev detta ett verkligt yrke. För övrigt var värnplikten ej som hos oss begränsad till viss tid (23 år), utan varade hela livet. Även det var ett fel, som gav upphov till svåra missförhållanden. Naturligtvis kunde blott ett begränsat antal soldater på en gång hållas under vapen, och de, som inkallats och fått övning, fingo kvarstå år ut och år in utan avlösning. Varför sända bort veteranerna, menade man, och i stället ta in nytt, oerfaret folk? De utskrivna blevo på så sätt med eller mot sin vilja yrkessoldater i ständig tjänst och kommo att i rak strid med »folkhärens» idé bilda en sluten kast, i det avseendet ej helt olik den gamla streltserkåren.

Efter jordeboksrevisionen 1710 vidtogos ännu en del förändringar i rekryteringssystemet. Genom ukas av den 19 november 1713 bestämdes t. ex., att för var femtionde gård eller i vissa fall var tjugonde en rekryt skulle ställas, d. v. s. femtio eller tjugo gårdar skulle förena sig om att uppställa en soldat. Likaledes skulle en

sådan uttagas för var tvåhundraåttionde borgare i städerna. Principiellt skulle alla i de nya (ännu ej färdiga) skattelängderna upptagna manliga personer vara krigstjänstskyldiga, men endast en relativt ringa del, nämligen de genom lottning uttagna gårds- och borgarknektarna, behövde verkligen infinna sig, och då dessa som nämnt sällan eller aldrig avlöstes, så länge de kunde bära vapen, kom den stora massan av folket aldrig att fullgöra sin värnplikt. Än värre var, att till och med de utlottade hade en möjlighet att undslippa, nämligen genom direkt friköpning. Enligt ukas av den 17 augusti 1724 kunde t. ex. varje av lotten träffad borgare gå fullständigt fri mot att inbetala hundra rubel i statskassan.

Det inkallade manskapet övades flitigt »från morgongryning till middag», och 1716 förordnades, att åtminstone en del av rekryterna skulle ha genom gemensam exercis i garnisonsstäderna förvärvad övning, redan innan de fördelades på de skilda regementena. De skulle behandlas med mildhet av sina överordnade, »så att de ej få avsmak för tjänsten» (ukas av d. 18 jan. 1725), och i händelse av desertering fingo de ej bestraffas lika strängt som de gamla soldaterna (ukas av d. 20 dec. 1717). För att försvåra rymning märktes de (sedan 1712) med ett på vänstra handen tatuerat andreaskors. Soldat, som blivit tjänsteoduglig, skulle omhändertagas av dem, som uppställt honom. »Beväringarna» underhöllos av staten och uppburo vanligen en mindre dagspenning. De värvade utländska trupperna hade hög sold och dessutom underhåll, men den, som ville tjäna gratis, hade utsikt till snabbare befordran (krigsreglemente av den 30 mars 1716). Soldater, som efter längre tjänstetid beviljades avsked, erhöllo en mindre pension, fingo behålla rätten att bära uniform och voro (från 1723) för alltid befriade från s. k. koppskatt.[1] År 1723 upprättades en landmilis, som alltid till en tredjedel skulle vara rustad, men endast i krig erhöll något underhåll.

---

[1] Koppskatten var en 1719—21 införd personlig skatt, som erlades med 120 kopek av varje stadsinnevånare och 74 kopek av andra medborgare med vissa undantag.

I spetsen för armén stod en generalfältmarskalk. Under honom sorterade vid infanteriet två »övergeneraler», vid kavalleriet en fältmarskalklöjtnant och vid artilleriet en generalfälttygmästare. De övriga officersgraderna voro desamma som i Sverige, och hela den inre organisationen röjde en misstänkt likhet med vår. För härens förplägnad sörjde en generalintendentur med en generalproviantmästare som chef. Vid varje armékår funnos en läkare med talrika biträden, ett apotek och ett militärsjukhus. I rikets utkanter anlades flera nya fästningar, och för hindrande av smyghandel och olovlig trafik upprättades ständiga militära vaktkedjor vid gränserna.

Den ryska armén, som med avseende på beväpning var nära nog den modernaste i Europa och i fråga om rekryteringsmetoder långt före sin tid, led emellertid ännu av en stor brist. Den militära andan saknades alltjämt i betänklig grad. Visserligen gjordes alltsedan Narvakatastrofen mycket för »att utbilda soldatens själ», men framgången synes ringa i förhållande till de stora ansträngningarna. Den »plikttrohet», Peter säges ha lärt sitt folk, bottnade ej i rättskänsla och heder, utan i fruktan för straff. Den står också utan tvivel i oupplösligt samband med de hårda krigslagarna. Utan dem hade säkerligen ej ens den nödtorftigaste disciplin varit tänkbar, långt mindre någon pliktuppfyllelse i högre mening.

På den militära lagstiftningen nedlade tsaren mycket arbete, och av hans otaliga påbud och förordningar rörande rättskipningen är det, som vi sett, endast de för krigsmakten gällande, som blivit kodifierade. Det är dock ganska tvivelaktigt, om hans krigslagar förtjäna allt det beröm, som i senare tider slösats på dem. För det första sakna de all självständighet. De äro delvis uppkok på äldre moskovitiska lagar, delvis och huvudsakligen kopior av svenska och franska. Vidare äro de skilda elementen så illa samarbetade, att stundom ett och samma brott på ett ställe betraktas som litet, på ett annat som synnerligen svårt. Överallt brytas moskovitisk och västerländsk åskådning mot varandra. Slutligen

lämpade de sig föga just för den dåtida ryska armén. Å ena sidan var denna för modern för de gammalryska lagpartierna, å den andra hade den bibehållit alltför mycket av sin forna egenart, för att de främmande, för helt andra förhållanden avpassade lagarna skulle med fördel kunna tillämpas på densamma. Sådana bestämmelser som att tillbakavikande under strid ovillkorligen skulle straffas med döden, att i händelse av duell de kämpande oberoende av utgången skulle mista livet och sekundanterna dela deras öde, att höjande av stridsrop vid slagets början skulle medföra arkebusering av var tionde man, att av befälet okontrollerad brevväxling under alla omständigheter skulle leda till galgen, att den, som drog kniv, även om ingen blev sårad, skulle med samma vapen fastnaglas vid masten, att mördaren och den mördade skulle sammanbundna kastas i havet o. s. v., hörde tydligen hemma i en förfluten tid. Å andra sidan funnos många föreskrifter, som, om än rimliga i Västerlandet, satte alltför höga krav på den ryske soldaten. Militära hedersbegrepp och självständigt omdöme kunde ej förutsättas hos honom och än mindre den förmåga att i nödfall handla på egen hand, som var så utmärkande för våra karoliner, och som hade sin största betydelse däri, att stridens gång blev mindre beroende av sammanhållningen mellan de olika taktiska enheterna.

Vid slutet av Peters regering hade den reguljära ryska armén en nominell styrka av 205,427 man, nämligen 2,616 gardister, 41,547 kavallerister och dragoner (de senare räknades, som bekant, ej till kavalleriet), 75,165 infanterister, 74,128 garnisonssoldater (ej specialiserade), 6,392 (reguljära) Ukrajnakosacker samt 5,579 artillerister och fortifikationssoldater. Dessa siffror äro emellertid, som sagt, rent nominella. Den verkliga presensstyrkan torde ej på långt när ha varit så stor. Enligt en »krigsstat» från 1717 voro då blott omkring 90,000 man närvarande, och efter Maslovskis på styrkebeskeden vilande uppgifter utgjorde fotfolket kort före tsarens död ej 75,000 man, såsom det uppgavs, utan blott 57,956 och rytteriet (dragonerna inberäknade) ej 41,500 man utan

36,333. Utom de reguljära trupperna funnos emellertid även irreguljära. Om deras styrka veta vi intet. Att den skulle ha uppgått till hundratusen man, såsom det påstås, är föga troligt — det skulle förutsätta regementen om sextusen man — och Golikovs siffror, 109,085, vila på fullkomligt värdelösa beräkningar. På antalet ligger i själva verket mindre vikt. Stridsvärdet var nämligen, frånsett det relativt fåtaliga kosackrytteriet, ytterst obetydligt, och kosackerna voro, som vi sett, ej att lita på.

Med all aktning för Peters militära skapelser måste det sägas, att de i mångt och mycket röja hastverk och slarv, och detta är tyvärr icke uteslutande en följd av de svåra yttre omständigheter, under vilka de tillkommit. Nästan allt, vad tsaren frambringat, skvallrar om hans överdrivna fortfärdighet och olyckliga benägenhet att handla på första impuls utan tanke på konsekvenserna. Denna svaghet har satt sin prägel ej minst på hans andra storverk, *flottan.*

Man har kallat Peter »det ryska skeppsbyggeriets fader», men denna hederstitel tillkommer honom icke. Redan långt före hans tid hade man börjat bygga fartyg i Ryssland. Sedan urminnes tider hade flatbottnade flodbåtar förekommit på de stora floderna, och redan i början av femtonhundratalet omtalas båtvarv på Volgas stränder. Åren 1519—26 underhandlades med påven och Tyska orden om etablerande av rysk sjöfart på Kaspiska havet för åstadkommande av en bekvämare förbindelse mellan Europa och Orienten, och den genuesiske kaptenen Paoli uppgjorde förslag till varvsanläggningar. Därav blev dock intet, och en liknande plan under Ivan IV:s regering fick samma öde. Volgaseglatsen var dock redan nu livlig, och vid sidan om de små lätta farkosterna, som kunde släpas över land från flod till flod, började också större, pråmliknande båtar visa sig. Då på våren 1558 en engelsk handelsexpedition skulle bege sig till Astrakan, ställdes ej mindre än femhundra dylika till dess förfogande. Vid samma tid höra vi talas om att kapare från Reval uppsnappat ryska segelfartyg,

som voro på väg till Narva med salt. Om dessa verkligen varit alster av moskovitiskt skeppsbyggeri, må vara osagt, men säkert är, att ett par andra, som på 1560-talet uppträdde i Norra Ishavet, voro sjösatta vid Archangelsk, där de byggts av inkallade holländska skeppstimmermän. År 1631 införskrevos ännu flera sådana och därjämte några engelska fartygskonstruktörer. Vid Vita havet och på Ladogas östra strand anlades flera mindre varv, och 1633 fick det holsteinska orientkompaniet tillåtelse att bygga båtar i Nisjni-Novgorod. På det senare stället byggdes bl. a. en tremastare, som var etthundratjugo fot lång och gick sju fot djupt. Arbetet utfördes delvis av ryssar, men leddes av en holsteinsk skeppare. Detta Rysslands första stora segelfartyg fördes med mycket besvär ned till Kaspiska havet, men gick där förlorat under en storm. Efter freden i Kardis sökte tsar Aleksej förvärva en hamn på kurländska kusten och drömde om att där bygga en Östersjöflotta. Han blev emellertid avvisad och måste nöja sig med att anlägga ett »kronovarv» vid Djedinov strax nedanför Moskvaflodens inflöde i Oka (1668). Det första och enda större fartyg, som sjösattes här, var den bestyckade fregatten »Orjel» (Örnen), som 1669 på Astrakans redd uppbrändes av rebellerande kosacker. År 1672 tänkte man ett ögonblick på att bygga krigsskepp på Don för en expedition mot turkarna, men sedan hör man intet mera om saken eller över huvud om något skeppsbyggeri av betydelse förrän på Peters tid.

Om de första ryska krigsskeppen ha vi redan talat. De voro leksaker i stil med gossegardena. Verkliga örlogsmän byggdes däremot längre fram i Archangelsk och i Voronesj, men de fingo ringa betydelse. I norr lågo de infrusna det mesta av året, och i söder försvårade Donflodens ringa djup deras användning. Visserligen gjorde den ryska flodflottiljen god tjänst under Azovs belägring och bidrog genom sina demonstrationer till sjöss på sensommaren 1699 till att göra turkarna fredsbenägna, men därmed var också dess roll utspelad, och de större fartyg, som under de närmast följande åren byggdes vid Voronesj, voro på grund av

sitt djupgående så gott som innestängda där. Under rysk-turkiska kriget 1711 gjorde de ingen nytta, och efter förlusten av Azov voro de alldeles överflödiga. De, som kunde bogseras ut, sedan kanoner och allt annat tyngande avlägsnats, avstodos till turkarna, och resten fick ruttna bort. Sådant var den första ryska »Svartahavsflottans» öde. Vida större betydelse fick, som vi sett, Östersjöflottan.

Redan 1700 utvecklades en livlig verksamhet på Ladogavarven, och även vid Novgorod och Pskov byggdes fartyg. Sådana utrustades också i det inre av landet, och 1702 började en mödosam transport av dylika från Volgas flodsystem över land till Volchov och på denna till Ladoga. Vid landtransporten måste de större söndertagas, men de mindre släpades fram på väldiga slädar av grova bjälkar, dragna av hundratals hästar. Det största Ladogavarvet låg vid byn Sjaskoje Ustje, och där byggdes utom en mängd mindre farkoster fyra stycken flatbottnade tremastare, med orätt betecknade såsom »fregatter». De hade vardera en längd av tjugoåtta meter och voro sju meter breda samt bestyckade med 23—28 mindre kanoner. Som varvschef fungerade en holländare, men de flesta arbetarna voro ryssar. Även ankaren, ankarkedjor och kanoner voro av rysk tillverkning och till största delen levererade av Butenant de Rosenbusks verkstäder i Olonets. Även i Lodejnoje Polje vid Svir byggdes ett par större fartyg, men på de övriga Ladogavarven endast mindre farkoster, »lodjor», »smacker» och »flötjer». År 1703 flyttades Olonetsvarvet till Lodejnoje Polje, men bibehöll sitt namn. Det var nu det största i Ryssland. Samma år nämnas grundgående ryska fregatter med ända till fyrtio kanoner. Följande år började varvet i Petersburg sin verksamhet, men där byggdes i början nästan endast galärer. De trettiofyra brigantiner, som tsaren rekvirerat redan i februari, läto på grund av tekniska och ekonomiska svårigheter länge vänta på sig och måste till en del byggas på annat håll.

Även skeppsbyggerierna bära vittne om överdriven brådska och bristande omsorg. Materialet var genomgående dåligt. I allmänhet

användes för färskt trä, och det hände, att man i brist på sågade plankor brukade hugget timmer. Illa konstruerade och ännu sämre byggda, voro fartygen till stor del omöjliga som stridsskepp och kunde ej begagnas till annat än transporter, depåtjänst o. d. Över huvud får man ej göra sig för höga föreställningar om den ryska flottans stridsvärde. Dess insats under det stora nordiska kriget var visserligen ganska betydande, men ser man riktigt efter, så inskränkte sig dess verksamhet i allt väsentligt till en rad demonstrationer, som lyckades endast därför, att motparten skötte sig illa. Åren 1703—1721 höra just ej till de mest lysande i vår sjömakts historia.

År 1704 upprättades amiralitetet, och för dess räkning uppfördes en praktfull byggnad i Petersburg. Det ombildades, som nämnt, senare till ett kollegium och erhöll 1722 ett vidlyftigt reglemente. Även marinkansliet, som förut residerat i Moskva, förlades (1712) till Nevastaden och uppgick 1719 i det nyssnämnda kollegiet. För den sjömilitära undervisningen sörjde den 1715 öppnade marinakademien. Flottans besättning bestod dels av stamanställda, vilka börjat som skeppsgossar på handelsfartyg, dels av »värnpliktiga» från de baltiska provinserna, Ishavskusten och de stora insjöarnas stränder. Sjöstridskrafterna voro delade i tre divisioner, den vita, den röda och den blå, vardera med en amiral som chef, och högsta befälet över det hela hade en generalamiral. För övrigt var allt inrättat efter holländskt mönster. De för flottan gällande lagarna, sådana de voro införda i sjöreglementet och dess tillägg samt i kompletterande ukaser, blevo, som nämnt, mot slutet av Peters regering samarbetade till ett helt, de s. k. marinartiklarna. De voro liksom lagarna för armén mycket hårda och hade delvis samma brister.

Vid tsarens död bestod den ryska flottan av 48 linjeskepp och fregatter samt 787 mindre fartyg (galärerna inberäknade) och hade 27,939 mans besättning. Största delen låg i Östersjön, men även i Kaspiska havet fanns en betydande styrka.

VII.

OPPOSITIONEN.

Sammansatt av element från skilda håll och tider, brokig och oregelbunden, nyckfull och inkonsekvent i sin struktur, full av svagheter och brister — sådan var den byggnad, Peter uppfört, men på samma gång väldig och imponerande. För oss, som måste nöja oss med att betrakta den på avstånd, har detaljernas svaghet bleknat bort inför det helas storhet, och vi ha böjt oss i beundran inför dess skapare. Samtiden åter, som såg den på nära håll och just därför var ur stånd att överblicka den, fäste sig mera vid enskildheterna och stämdes redan därav till kritik. Oppositionen, alstrad av den plötsliga, för alla samhällsklasser kännbara brytningen med det bestående och närd av reformatorns våldsamma metoder, behövde vid sina angrepp på det nya ej sakna argument. Sådana levererade tsaren själv till överflöd. Genom egna misstag tillförde han sina motståndare nya och värdefulla krafter och gav deras sak ett sken av rättvisa i folkets ögon. Först därigenom blevo de verkligt farliga, och den dag skulle komma, då endast de yttersta maktmedel och det största personliga offer kunde rädda hans krona och hans verks bestånd.

»Han verkar på sin nation som skedvatten på järn», skrev en gång Fredrik den store om Peter, men jämförelsen är ej helt lycklig. Den ryska nationen förhöll sig ingalunda så passiv gentemot sin tyranniske reformator som metallen gentemot frätmedlet. Redan under streltserprocessens dagar jäste det inom de breda lagren. Deras

sympatier voro på de olyckliga offrens sida, och blott medvetandet om den fruktansvärda makt, som vilade i »tsarbödelns» händer, förmådde hålla massan i schack. Även kosack- och basjkiroroligheterna voro, som vi sett, åtminstone delvis utslag av missnöje med den nya regimen, och vad det s. k. astrakanupproret beträffar, hade det, såsom förut påpekats, snarare karaktären av en begynnande allmän revolution än av en lokal resning. Betecknande är, att oron i rikets utkanter och särskilt det sistnämnda upproret föranledde regeringen att vidtaga omfattande säkerhetsåtgärder — i Moskva.

Väl kvävdes upproren i blod, och väl rasade tsaren som ett vilddjur mot sina besegrade fiender, men hela hans regering igenom glödde det under askan, och gång på gång tittade lågorna upp. Också under Aleksejs tid hade det jäst bland folket, men härskaren hade personligen varit älskad av sina undersåtar, och missnöjet hade därför vänt sig mot hans rådgivare. Peter åter var personligen hatad och drabbades själv av den allmänna förbittringen. »Vad är väl detta för en tsar?» skriker en indignerad bonde. »Det är en turk! Han äter kött på fastedagarna och låter sätta fram grodor åt sig. Han har bortjagat sin hustru och lever tillsammans med en utländska.» Bonden blev avrättad. »Sedan Gud gav tronen åt denne tsar», klagar en annan lantman, »ha vi ej haft en glad dag. Alla förtryckas. Nya skatter påläggas ständigt. Vi måste utan ersättning lämna hästar och vagnar. Man tillåter oss bönder knappast att andas.» Lantmannen fick knut. »Vilken skillnad», utbrister en borgarhustru i Dmitrov, »på denne tsaren och de andra! De vallfärdade till heliga orter för att bedja. Den här går till tyska förstaden för att festa.» Hon blev avrättad. »Vad är detta för en tsar?», säga några kvinnor, som stå och prata i ett gathörn. »Han har ruinerat våra män genom att göra dem till soldater och därmed även deras familjer. Våra män ha dragit bort, och vi och våra barn äro kvarlämnade här utan skydd och hjälp. Oss återstår endast att tillbringa livet under tårar.» De blevo straffade. »Om den där (Peter) lever länge», förklarar en livegen för några likar, »kommer han att ta livet av oss allesamman. Jag begriper inte, varför man inte redan har slagit ihjäl

honom ... Han är folkets fiende, och förr eller senare blir han huvudlös.» En sådan frispråkighet måste sonas med stegel och hjul. »Vad är väl detta för en tsar?», låter det i en krets av unga bojarsöner. »Oss alla har han tvungit till tjänst. Våra bönder och tjänare släpar han till armén. Ingenstädes kan man gömma sig för honom. Varför har man ej redan bringat honom om livet?» En pop predikar uppror på en landsväg, och då en förbipasserande frågar, vad som står på, svarar prästmannen: »Våra fäder och bröder äro utan skägg, våra altaren utan tjänare. Våra heligaste lagar kränkas, och vi sucka under främlingars ok.» En agiterande munk berättar för sina andäktigt lyssnande åhörare, huru hundratals streltser blivit rökta »som fläsksidor i ett rökfång» och kanske också skola insaltas. En annan munk försäkrar, att de överlevande streltserna skola taga en fruktansvärd hämnd och föra allt tillbaka till det gamla. »Vad är väl detta för en tsar», yttrar en raskolnik, »som tillåter bruket av en sådan fördömd ört (som tobak)? De andliga, som tolerera dylikt, äro ulvar i fårakläder och kyrkans ärkefiender. De röka själva.»

»Vad är väl detta för en tsar?» — överallt samma häpna fråga. — »Vem är väl denne, för vilken intet är heligt? Är det väl möjligt, att en rysk man och den store Aleksejs son handlar på detta sätt?» Den enda förklaring, man kan finna, är, att Peter måste vara ett understucket barn, kanske en tysk, kanske son av Lefort, och ju mera man tänker på saken, dess mera övertygad blir man, att det ej står rätt till. Än berättas, att den riktige tsarsonen redan i vaggan utbytts mot »tysken», än menar man, att bedrägeriet skett först långt senare eller, närmare bestämt, under den stora utländska resan. »Den verklige Peter», heter det, »försmäktar i tysk eller svensk fångenskap, och våra fiender ha sänt oss en annan för att förgöra oss.» Den förra versionen, som onekligen var den minst osannolika, vann så småningom allmän tilltro. I Moskvas salonger visste man förtälja, att själva Sofia kallat brodern »bortbyting» och »son av en strelts», och bland tvättgummorna på Okas strand var man, om möjligt, ännu bättre underrättad. »Han är oäkta son till en tysk»,

viskades det. »Då hans mor låg på dödsbädden, sade hon honom det själv. Han befaller oss bära tyska kläder. Därav syns bäst, att han själv är tysk.» Det är förhörsprotokollen från Preobrazjenskojes dystra arkiv, som bevarat dessa yttranden åt oss, och av samma källor se vi, att man på sina håll hade ännu värre misstankar angående tsarens person.

År 1701 dömdes boktryckaren *Grisjka Talitskij* till döden, emedan han ej blott »låtit höra allehanda oanständiga ord om gosudaren» och träffat anstalter för utgivande av rebelliska skrifter, utan även författat och i talrika avskrifter spritt en avhandling, vari han sökte bevisa, att Peter vore själve Antikrist. Till yttermera visso hade han förberett två träsnitt, framställande tsaren i egenskap av »mänsklighetens arvfiende». Den stackars halvförryckte mannen blev bränd vid sakta eld. En av hans lärjungar, *Ivan Savin,* undergick samma straff, andra piskades och förvisades till Sibirien, och den i saken invecklade biskop *Ignatius* av Tambov inspärrades för livstiden i Solovetskijklostret vid Vita havet. Antikristteorien omfattades emellertid med iver av folket, och regeringen såg sig slutligen föranlåten att låta patriarkatets föreståndare, Stefan Javorskij, författa en vidlyftig vederläggning av Talitskijs irrläror. Dessa hade dock alltjämt många anhängare särskilt bland de talrika sekteristerna, som på sina ställen formligen predikade korståg mot tsaren. Vore han ej Antikrist, menade de, så vore han åtminstone besatt av djävulen, som var och en kunde se på hans krampryckningar och grimaser. I en från Solovetskijklostrets arkiv härstammande, nu i Kazan förvarad klagoskrift påstås bl. a., att Peter själv utger sig för en halvgud, pinar och förföljer de rätttrogna och söker sprida en ny lära. »År 1700», heter det, »sammankallade han sitt hedniska hov och upprättade den 1 januari ett tempel åt den romerske guden Janus. För allt folket övade han allehanda trollkonster, och alla ropade: 'Vivat, vivat det nya året!' ... Herrens år äro förbi och satans ha börjat.» Så småningom fick oppositionen en alltmera religiös färg. Raskolnikerna och prästerskapet, särskilt det svarta, agiterade ivrigt för uppror. »Vi ha ingen

tsar», sade de, »ty den, som nu regerar, är ingen tsar. Också tsarevitj säger, att denne varken är hans far eller en tsar.» Fanatiska munkar drogo omkring på landet och förkunnade, att Guds vrede skulle drabba den, som ej ville avskaka »djävulens ok», och raskolnikpredikanterna »bevisade» med ord ur Bibeln och kyrkofädernas skrifter, att Peter över huvud ej kunde vara någon annan än Antikrist. Utmärkta »bevis» fann man t. ex. i den 1712 införda »rekrytstämpeln», i vilken man förstås såg »Antikrists märke», i fyrverkerierna, som »förvandlade natten till dag», i kanalarbetena, »som rubbade naturens ordning», och ej minst i tsarens intresse för anatomi, som kom honom att »slita upp de dödas kroppar och riva hjärtat ur deras barm». I den detroniserade metropolen Moskva fick reaktionen sitt högkvarter, och därvid synes den sårade lokalpatriotismen ha spelat en viss roll. »Den nya huvudstaden», säger en moskovitisk präst, »har fått stövlar och klätts i guld, men den gamla måste nöja sig med bastskor.»

Inom alla samhällsklasser drömde man om en revolution, som med ett slag skulle återföra allt i de gamla gängorna. Bojarerna ville ha tillbaka sina privilegier och sitt forna inflytande. De andliga krävde patriarkatets återupprättande och avskaffande av alla nyheter på det ecklesiastika området, framför allt beskattningen av kyrkor och kloster. Borgarna voro missnöjda med näringslagstiftningen, monopolväsendet och det ensidiga gynnandet av utländsk företagsamhet i Ryssland. Bönderna klagade över sin tunga lott, som enligt deras — ej helt ogrundade — mening ytterligare förvärrats genom okloka åtgärder från regeringens sida, över de »hedniska seder», som införts i landet, över den nya kalendern, »som lät året börja mitt i vintern, ehuru Vår Herre omöjligt kunde ha skapat världen under en så olämplig årstid», över körslor, dagsverken, inkvarteringar o. s. v. Alla jämrade sig över de ständigt stigande skatterna, över de oupphörliga rekrytutskrivningarna och över »främlingsherraväldet», som fick skulden för allt ont. Överallt jäste det, och revolutionstankarna började taga allt fastare former. Snart inskränkte man sig ej längre till ord. Vid skatteindrivningar och ut-

skrivningar kom det ofta till våldsamma uppträden, och vi höra talas om hur infångade desertörer befriats av rasande folkmassor, huru ämbetsmän i tjänst misshandlats, huru fängelser stormats och fångarna befriats m. m. Tsaren själv blev utsatt för upprepade attentat, och på ett enda år nämnas ej mindre än tre. Ett av dessa skall ha varit mycket nära att lyckas. En fanatisk raskolnik, så berättas det, lyckades genom en obevakad bakdörr smyga sig in i Sommarpalatset i Petersburg med en i en portfölj dold kniv »av en halv fots längd», och blev först i sista ögonblicket, då han just skulle stöta ned Peter, hejdad. Med anledning av en 1718 upptäckt sammansvärjning mot tsarens liv anmärker franska sändebudet *La Vie* (relation av d. 26 febr. s. å.), att »det är den *tjugonionde* sedan hans trontillträde».

Den beundran för Peter, som redan under hans livstid började gripa Västerlandet, förmådde hans egna undersåtar icke dela. De hade händelserna för nära inpå sig för att kunna överblicka och förstå dem och påverkades alltför omedelbart av reformatorns väldiga kraft för att kunna uppskatta den. Deras känslor för honom voro hat och fruktan. »Alla darra», skriver La Vie, »och tsarens blotta namn inger dem skräck.» En ung officer begår självmord av ängslan för att ej kunna fullgöra ett svårt uppdrag. En skrivare, som fått order att översätta en fransk bok, men ej kan gå i land med arbetet, hänger sig. En byggmästare, som märker att grunden till ett av honom uppfört palats börjat sätta sig, flyr hals över huvud. Peter är fruktad, och han vill själv vara det, ty skräcken är för honom ett medel »att hålla djurskocken i styr». Bila, galge och knutpiska hörde i Ryssland till härskarmaktens symbol. »Nära tsaren — nära döden», säger ett ryskt ordspråk. Att den tillämnade stora revolutionen trots det allmänna missnöjet år efter år lät vänta på sig, berodde säkerligen till stor del på massans obetvingliga fruktan för »den blodige gosudaren», en fruktan så stor, att ej ens det bittraste hat förmådde övervinna den. Förgäves agiterade präster, munkar och raskolniker. Deras tal om Antikrist, om »plågoanden, som sänts av mörkrets makter», ökade väl

förbittringen, men på samma gång fasan. Skulle hatet segra över betänkligheterna, var det ej nog med att peka på »det ur avgrunden uppstigna vilddjuret»; även »mannen på den vita hästen» måste kunna erbjudas, och just däri låg en av de största svårigheterna. Man saknade en medelpunkt, en stark personlighet, omkring vilken alla kunde samlas. Att finna en sådan blev de ledande oppositionsmännens närmaste uppgift.

Peters äktenskap med Jevdokia Lopuchin hade, ehuru eljest i hög grad olyckligt, välsignats med tre barn, men av dessa hade de båda yngsta dött tidigt. Blott äldste sonen, *Aleksej Petrovitj,* nådde mogen ålder. Han var född den 18 februari 1690 »vid fjärde timmen på natten» efter gammalrysk tid, d. v. s. klockan 9 e. m. (alltså ej den 19, såsom det vanligen uppgives). Under de första levnadsåren vistades han hos modern och stod helt under hennes och möderneskläktens inflytande. Peter tog tydligen ringa notis om honom, och de båda förblevo även framdeles trots ömsesidiga försök till närmande främlingar för varandra. Till karaktären oförenliga motsatser, saknade de redan från början alla förutsättningar för att kunna förstå varandra, och den omgivning, vari tsarevitj växte upp, har säkerligen i hög grad bidragit till klyftans vidgande. Utan tvivel har han fått höra mera ont än gott om sin far. De klagovisor, som fylla den förskjutna hustruns brev till hennes hårdhjärtade make, låta oss ana, med vilka bittra känslor hon tänkte på honom, och denna bitterhet har hon uppenbarligen ej förmått eller kanske ens velat dölja för sin son. Den gick i arv till honom och växte där, närd av verkliga eller förmenta oförrätter från faderns sida, till ett förtärande hat.

Vid fyra års ålder fick Aleksej för första gången visa sig offentligt — något, som i gammalryssarnas ögon var oerhört, då tronföljaren efter »uråldrig» sed ända till sitt femtonde år borde hållas dold »för folkets blickar» — och vid samma tid erhöll han en lekkamrat i den fem år äldre *Heinrich Lefort,* en son till den förutnämnde François (Franz). Peter hade själv utvalt detta sällskap åt honom. Två år senare fick han genom moderns försorg en lä-

rare, *Nikifor Vjaziemskij,* en pedantisk och trångbröstad gammalryss, som visserligen lärde honom läsa, skriva och räkna, men på samma gång ingav honom avsmak för studier. Ännu någon tid efter skilsmässan från modern — Jevdokia förvisades i september 1698 till Suzdal-klostret nära tjugo mil från Moskva — fick prinsen behålla samme lärare, för vilken han slutligen förlorade all respekt, men 1701 anförtroddes hans uppfostran åt en tysk, magister *Martin Neugebauer,* som efter att ha studerat i Leipzig fått följa generalmajor Carlowitz på dennes diplomatiska mission till Ryssland och sedan stannat kvar där. Under ett års tid intog Neugebauer en guvernörs ställning, dock utan rätt att föra titeln — att han ändå begagnade den, är en annan sak — och undervisade sin höge lärjunge både i tyska, franska, geografi, historia, statskunskap och matematik. Hans anställning fick emellertid ett hastigt slut. Då han den 23 maj 1702 satt till bords med sin elev och dennes hovmästare, *Aleksej Narysjkin,* företog sig prinsen att kasta avgnagda hönsben tillbaka i fatet. Då detta föranledde en skarp tillrättavisning från »guvernörens» sida, tog hovmästaren parti för tsarevitj, och det kom till ett häftigt gräl mellan de båda herrarna. Tysken använde i hettan en del mindre välvalda uttryck om ryssarna, kallade dem barbarer, hundar och svin, kastade slutligen från sig kniv och gaffel samt lämnade under hotelser och svordomar sällskapet. Narysjkin, som i likhet med Aleksejs övriga ryska uppvaktning hatade Neugebauer, skyndade att inrapportera allt till tsaren, och den hetlevrade magistern blev genast avskedad, ja, för längre tid tagen i fängsligt förvar. Hans efterträdare, den förutnämnde baron Heinrich von Huyssen, utarbetade en vidlyftig »methodus instructionis» för tsarevitj. Bland undervisningsämnena upptogos statsrätt, filosofi, krigskonst, navigation, fäktning, ridkonst och dans m. m., och alla personer i prinsens omgivning skulle vid samtal med honom betjäna sig av franska språket. Tyvärr kom denna av Peter stadfästa plan att blott till ringa del genomföras. Aleksejs skolbildning blev ännu ojämnare och bristfälligare än faderns, och han hade ej som denne begåvning och energi nog för

att senare på egen hand fylla luckorna. Och dock var han icke obegåvad. På vissa områden inhämtade han med tiden ganska goda kunskaper och röjde längre fram ett livligt intresse för teologiska studier. Ej heller var det uteslutande hans fel, att den nämnda uppfostringsplanen stannade på papperet. Gång på gång rycktes han brutalt bort från böckerna. Än skulle han följa armén i fält, än måste han deltaga i flottans övningar, och än sändes han ut på inspektionsresor till skilda delar av riket.

Tidigt märker man hos Peter ett visst misstroende till sonen. Efter Narvas intagande i augusti 1704 höll tsaren ett rentav hotfullt tal till denne. »Jag har tagit dig med i fält», sade han bland annat, »för att visa dig, att jag skyr varken mödor eller faror. En gång måste jag dö, men det oaktat kommer du att ha mycket ringa glädje av att ej följa mitt exempel. Du bör vinnlägga dig om allt, som syftar till ditt lands ära och välfärd. Du bör lyssna till trogna rådgivare, vare sig de äro dina egna undersåtar eller främlingar. Följer du ej mitt råd, och gör du ej, vad jag önskar, skall jag icke erkänna dig såsom min son och bedja Gud straffa dig både i denna världen och den tillkommande.» Å andra sidan hyste Aleksej en tilltagande antipati mot fadern. Denna våldsamma energi, detta ständiga, rastlösa jäkt, dessa oerhörda krav på allt och allas viljelösa underordning under staten, den oblidkeliga strängheten, det bullersamma, pojkaktiga uppträdandet, det pietetslösa, ofta råa och hjärtlösa skämtet — allt föreföll den stillsamme, inåtvände, starkt religiöst betonade ynglingen motbjudande och meningslöst. Djupt konservativ till sin läggning, stod han oförstående inför Peters radikalism. Hans andliga begränsning och bristande verklighetssinne tilläto honom ej att skönja varken dess orsaker eller dess mål, och än mindre var han danad för den medhjälparroll, som fadern ville påtvinga honom. Av honom, en världsfrämmande, människoskygg enstöring, en grubblande teoretiker, fordrade man praktisk verksamhet, rastlöst, outtröttligt arbete, organisationsförmåga och ledaregenskaper, beslutsamhet, kraft och rådighet — och allt detta för ändamål, som voro honom främmande och obegripliga,

för idéer, oförenliga med hela hans läggning och livsåskådning. Krav och förmåga stodo här ej i proportion till varandra. Stackars Aleksej! Han hörde till de olyckliga, som, illa rustade och på orätt plats i livet, äro dömda att krossas i ödets famntag.

Det, Peter fordrade av sin son, var i själva verket, att denne för en stor saks skull skulle göra våld på sin egen natur, och det kravet är alltid för stort för svaga själar. Faderns naturliga önskan, att sonen skulle bistå honom i hans strävan för folkets lycka och därigenom på samma gång förbereda sig till det ansvarsfulla kall, som väntade honom, tedde sig för Aleksej — just på grund av hans egen oförmåga — som en obillighet, såsom utslag av ett tyranni, för vilket man ej frivilligt borde böja sig. Då tsaren å sin sida med obeveklig stränghet höll på att tsarevitj såsom varje annan skulle göra sin plikt, var konflikten oundviklig. Att den åter kom att föra till en katastrof av ohyggligaste slag, berodde säkerligen mindre på huvudpersonerna själva, än på andra, som samvetslöst nog sökte draga politisk vinst av schismen mellan dem. Dessa andra voro just oppositionens hemliga ledare och deras verktyg, och den roll, de tillämnade tsarevitj, var ungefär densamma, som hans fader engång spelat för 1680-talets reaktionärer. Den unge prinsen skulle låna sitt namn åt reaktionsrörelsen och bli den naturliga medelpunkt, omkring vilken alla de missnöjda, oberoende av samhällsställning, levnadsvillkor och religiös övertygelse, kunde samlas till en gemensam kraftansträngning. Hans ställning närmast tronen och hans personliga känslor gentemot fadern syntes göra honom alldeles särskilt lämplig för denna roll, och tillfälle att ytterligare påverka honom i önskad riktning saknades heller icke.

År 1705 bortsändes Huyssen i en diplomatisk mission och fick ingen efterträdare på guvernörsposten, tsaren var mestadels på resa eller vid hären, och den hemmavarande regeringen hade i dessa kritiska tider, då man när som helst kunde vänta ett svenskt infall över västgränsen och ständiga inre oroligheter skakade riket, annat att tänka på än att övervaka tsarevitj. Denne var därför och just i de för karaktärsdaningen så viktiga genombrottsåren allt-

för mycket hänvisad till sig själv och sina bittra tankar eller, vad värre var, till »vänner», som åtminstone delvis voro reaktionens hemliga verktyg. Snart visste man berätta, att tronföljaren öppet uttalat sig mot reformsträvandena och till och med fällt hotfulla yttranden om sin far. Det hette, att han redan begynt förbereda en revolution och försäkrat sig om de i Moskva förlagda kosackernas stöd. Sant var, att han under rusets inflytande — han hemföll tidigt åt bruket av starka drycker — yttrat sig tämligen oförsiktigt, men på en statsvälvning tänkte han säkerligen ännu icke. En svag, viljelös och osjälvständig stackare, en verklighetsfrämmande drömmare och fantast, lämpade han sig minst av allt till revolutionsledare.

En av dem, som under denna tid hade mest inflytande på Aleksej, var hans biktfader, *Jakov Ignatjev.* Denne var en på sitt sätt storslagen karaktär, en högt begåvad och långtifrån obildad man, men på samma gång en fanatiker, som vigt hela sitt liv och alla sina krafter åt reaktionens sak och som i den »ogudlige» tsarens bekämpande såg en helig plikt. Denne präst, vilken tsarevitj i ett exalterat ögonblick — det var strax före den första nattvardsgången — svurit evig och blind lydnad, drog ej i betänkande att av alla krafter underblåsa sin skyddslings hat mot fadern-tsaren, och på goda grunder har man misstänkt honom för att ha givit näring åt den hos den överspände ynglingen tidigt framträdande tanken på fadermord. Under den senare rättegången kom det i dagen, att han vid ett tillfälle, då biktbarnet för honom röjt sin »obetvingliga längtan», sagt: »Gud förlåte dig, men vi önska alla hans död för det myckna eländets skull i nationen.» Ignatjev var också outtröttlig i att skildra folkets lidanden och den heliga kyrkans förödmjukelse. Han erinrade om Aleksejs olyckliga moder, det första oskyldiga offret för tsarens »vansinne», och manade fram bilder, som outplånligt brände sig in i gossens känsliga sinne och där tände ett bål av förtärande vrede och hat. Övertygelsen, att han vore kallad av Gud till sitt folks befriare, slog rot inom honom, och då samvetets röst ville göra sig hörd, tystade han den

med biktfaderns hjälp. »Denne tyranniske tsar, som fördärvar sitt eget folk och trampar allt heligt under fötterna, min moders och mitt lands bödel, är ej min far och förtjänar ingen misskund.»

Kort därpå begick Aleksej en handling, som i faderns ögon tedde sig såsom ett fruktansvärt brott. Han besökte sin moder. Enligt ett kejserligt dekret var all förbindelse med denna strängeligen förbjuden. Det oaktat synes tsarevitj på hemliga vägar ha fört en ganska regelbunden brevväxling med henne, och 1706 dristade han sig att personligen resa till Suzdal. Att han där haft ett möte med Jevdokia, är ett av rättegångshandlingarna bekräftat faktum, men om de närmare detaljerna är intet bekant. Däremot veta vi, att prinsens olydnad ådrog honom häftiga förebråelser och troligen även handgriplig bestraffning från faderns sida. Efter det stormiga sammanträffandet med Peter — det ägde rum i Zolkiev vid Lemberg i början av 1707 — sändes Aleksej till Smolensk för att anskaffa rekryter och proviant, och på hösten följande år finna vi honom åter i Moskva, sysselsatt med att förbättra de förfallna fästningsverken. Både till det ena och det andra visade han sig enligt Peters mening i det närmaste oduglig, och då fadern ville ha honom med sig i fält, ursäktade han sig med — förkylning. Däremot deltog han i segerfesterna. I slutet av 1709 sändes han till Dresden för att fullkomna sig i västerländska språk, matematik och fortifikation. Under vistelsen i Sachsen blir han på konung Augusts anstiftan och mycket mot sin vilja förmäld med den sjuttonåriga prinsessan *Charlotta Kristina Sofia* av Braunschweig-Wolfenbüttel-Blanckenburg. Vigseln ägde rum i Torgau den 14 (25) oktober 1711. Tsaren var själv närvarande och kysste sin son med en ömhet, som, om den besvarats, kanske hade kunnat bli varaktig. Aleksejs känslor gentemot fadern förblevo dock oförändrade eller, rättare sagt, de blevo än bittrare, ty prinsen hade önskat äkta en infödd ryska och hyste inga ömmare känslor för sin tyska brud. Äktenskapet blev också i hög grad olyckligt. Den unge maken började snart försumma sin hustru, och det berättas, att han stundom svårt misshandlade henne. Sina lediga stunder tillbringade

han med sina stallbröder, ett mycket blandat sällskap, som Mensjikov skall ha utvalt åt honom för att draga honom bort från de reaktionära kretsarna. Han hemföll allt mera åt dryckenskap och »var sällan hemma om nätterna». En svag karaktär, ur stånd att bära motgångarna som en man, dränkte han sina sorger i ruset. Själv ger han dock en helt annan förklaring — till hans svagheter hörde också att skjuta skulden på andra — nämligen, att hans dödsfiende, furst Mensjikov, för att undergräva hans hälsa och sålunda säkra sig makten efter Peters död redan i hans tidiga gossår förlett honom att dricka.

Även de talrika tjänsteuppdrag, som tsaren gav sin son »för att hålla honom varm», bidrogo givetvis till att avlägsna makarna från varandra. Med knapp nöd unnade han dem tre veckors »smekmånad». Därpå kommenderades Aleksej till Thorn med uppdrag att sörja för de i Polen förlagda moskovittruppernas vinterkvartering, i april sändes han till hären i Pommern, och på hösten måste han följa fadern på en inspektionsresa till Finland. Också ekonomiska svårigheter fördystrade livet för det storfurstliga paret. Peter hade visserligen i själva äktenskapskontraktet, som hade form av ett statsfördrag, förbundit sig att årligen lämna prinsessan ett apanage av 50,000 rubel, men dels inflöto de mycket oregelbundet, dels synes mottagarinnan ha haft ringa sinne för huslig ekonomi. På våren 1712 nödgades hon låna 5,000 rubel av Mensjikov, som i sin tur lånat dem ur en honom anförtrodd kassa, och i december s. å. var hon så utblottad, att modern måste ta hand om henne, tills svärfadern äntligen bekvämade sig att sända henne en penningsumma. Efter en tids vistelse i föräldrahemmet återkom hon på våren 1713 till Petersburg, och därmed började för henne en kort period av lycka. På sommaren återvände Aleksej från sin finska resa. På nära ett år hade han ej sett sin hustru, och återseendets glädje var stor. Han syntes förändrad till sin fördel, och en tid bortåt ägnade han sin gemål den kärleksfullaste omvårdnad. I ett brev till föräldrarna av augusti 1713 skriver Charlotta: »Tsarevitj älskar mig lidelsefullt; han är utom sig, om det ringaste fattas mig,

och även jag älskar honom omåttligt (à la fureur).» Att dessa och andra liknande uttalanden i prinsessans brev till hemmet endast skulle vara avsedda att vilseleda censuren, är föga troligt. I en samtida skrivelse från en av familjens vänner, baron *Reinhold von Löwenwolde,* heter det: »Den ömhet och kärlek, kronprinsen hyser för kronprinsessan, är så stor, att jag ej kan beskriva det», och vi se också, huru Aleksej vid flera tillfällen tager hustrun i försvar mot hennes ovänner vid hovet, ej minst mot kejsarinnan Katarina och tsarevnan *Natalja Aleksejevna.* I motsats till Charlotta synes han ha varit en ganska god hushållare. Man äger av hans hand en mängd instruktioner och order angående förvaltningen av hans egendomar, hovhållningen o. d. Han lyckades också bringa bättre reda i ekonomien, och även såtillvida inträdde alltså en ljusning. Dock tyckes det just ha varit en penningfråga, som ånyo försämrade förhållandet mellan makarna.

Charlotta skulle enligt äktenskapskontraktet erhålla 20,000 taler i hemgift, men till följd av en senare försämring i föräldrarnas förmögenhetsförhållanden lät hon förmå sig att avstå från summan. Däröver blev gemålen högeligen förtörnad, och saken gav upphov till ändlösa dispyter, som medförde en viss kyla mellan de båda. Kronprinsessans havandeskap och ökade retbarhet förvärrade ytterligare situationen, och allt oftare kom det till häftiga sammanstötningar, som stundom föranledde Aleksej att på längre eller kortare tid lämna hemmet. Det finnes också anledning att tro, att Charlottas av hennes tillstånd försämrade utseende — vacker hade hon aldrig varit, och ansiktet bar spår av koppor — i någon mån bidragit till att avlägsna maken från henne. Visserligen torde han trots motsatta påståenden ännu icke ha varit henne direkt otrogen, men han återvände till sina tvivelaktiga vänner och hängav sig mer än vanligt åt dryckenskap och spel. Redan på sensommaren 1713 kunde den österrikiske residenten, *Otto Pleyer,* meddela sitt hov, att tsarevitj återtagit sina gamla vanor, levde i det sämsta sällskap och var fullständigt hemfallen åt starka drycker. Under processen berättade en kammartjänare, att hans herre kunde komma drucken

hem och behandla sin hustru på det brutalaste sätt. Vid ett tillfälle hade han utstött de förskräckligaste hotelser mot dem, »som skaffat honom en sådan djävulskvinna på halsen».

Till råga på olyckan hade det alltid spända förhållandet mellan far och son ytterligare förvärrats. Återkommen till Petersburg från en inspektionsresa till Ladoga och Staraja Rusa, fick tsarevitj veta, att han skulle underkastas ett slags examen inför tsaren, på det att denne måtte kunna övertyga sig om att han inhämtat nödiga kunskaper i en del praktiska ämnen. Bland annat skulle han visa sin färdighet i teckning, och då han tydligen försummat detta ämne, greps han av en fasa, som drev honom till en förtvivlad handling. Med berått mod avfyrade han en skarpladdad pistol mot sin högra hand. Visserligen förfelade kulan målet och hamnade i väggen bredvid, men handen blev så illa bränd av krutet, att den en lång tid framåt ej kunde tjänstgöra. Ehuru prinsen senare förklarade, att en ren olyckshändelse förelåg, synes fadern ha genomskådat honom. I varje fall inträdde, som nämnt, vid denna tid en plötslig försämring i deras inbördes förhållande, och i själva verket kan man med litet kännedom om Peters karaktär förstå, att blotta misstanken om rätta sammanhanget måste göra sonen förhatlig för honom. Aleksej var icke blott pliktlös och feg, utan, vad än värre var i tsarens ögon, en lagbrytare. I en förordning angående »olovlig undandragning från krigstjänst» fanns redan en bestämmelse, som återfinnes i de senare krigsartiklarna (Kap. VII § 63) under denna något kortare formulering: »Den, som låtsar sig sjuk eller stympar sig till någon lem för att göra sig tjänsteoduglig, på honom skola näsborrarna uppskäras, och skall han sedan hållas till straffarbete.» Enligt en (dock knappast tillräckligt bestyrkt) berättelse skall fadern ha genompryglat sonen på det förfärligaste och varit allvarligt betänkt på att tillämpa lagen i hela dess stränghet. Vreden gav dock snart rum för en isande likgiltighet. Tsarevitj lämnades helt åt sig själv och »hedrades» icke vidare med några uppdrag. Tanken att utesluta honom från successionen har sannolikt redan nu uppstått hos tsaren, och sedan Charlotta Sofia, efter

att redan förut (i juli 1714) ha nedkommit med en dotter, den 12 oktober 1715 givit livet åt en son, började »exklusionsplanen» hastigt mogna. Den lille gossen, som efter farfadern kallades *Peter,* skulle med överhoppande av fadern ärva Rysslands krona. Emellertid hunno knappast mera än två veckor förgå, förrän allt åter syntes ovisst. Den 28 oktober fick tsaren själv en son med sin andra gemål, Katarina, och även denne erhöll namnet *Peter.* Frågan blev nu, vilken av de båda småprinsarna, som skulle vara tronföljare, Peter Aleksejevitj eller Peter Petrovitj.

I början av 1714 begynte följderna av de ständiga utsvävningarna visa sig hos Aleksej. Han insjuknade häftigt, och sedan han fram på våren någorlunda kommit sig, blev han på läkarnas inrådan sänd till Karlsbad för att genomgå en vattenkur. Utan saknad lämnade han sin gemål, och utan saknad skildes hon från honom. Då deras dotter föddes, var han ännu borta, och först i slutet av december återkom han hem. En kort tid gjorde han verkligen några ansträngningar för att behaga sin hustru — »han visar mig forcerad vänlighet», skriver hon — men snart återtog han sina gamla vanor, ja, värre än så, han hängav sig mera än någonsin åt utsvävningar. Vi höra nu för första gången talas om hans beryktade älskarinna Eufrosyne eller, som hon i Ryssland kallades, *Afrosinja,* en finsk flicka, som varit livegen på Nikifor Vjaziemskijs gods och som han på ett synnerligen brutalt sätt skall ha bemäktigat sig. »Efter sin återkomst», klagar den olyckliga hustrun, »är han hemma blott en del av natten och ligger då medvetslös av alla de starka dryckerna.» Resultatet blev ett svårt återfall. I slutet av april 1715 drabbades han under gudstjänst i en av Petersburgs kyrkor av ett svimningsanfall. I början trodde man, att han var död, och förde honom till ett privathus i närheten. Läkarna lyckades visserligen snart återkalla honom till medvetandet, men det dröjde flera dagar, innan han åter kunde vara uppe. »Hans illamående tillskriver jag fastandet och de stora mängderna brännvin», skriver Charlotta, »i det han vanligen är drucken (étant pour l'ordinaire yvre).» Vad som gjorde det ständiga drickandet än farligare, var att Aleksej

hade s. k. »dåligt ölsinne». Så snart han blivit berusad, var han till ytterlighet rå och brutal och fällde oöverlagda yttranden, som, tjänstaktigt inrapporterade av tsarens spioner, en gång skulle dyrt sonas. »Då det, som skall hända, inträffar», utlät han sig vid ett sådant tillfälle, »skola min faders och min styvmors vänner spetsas, flottan uppbrännas och Petersburg sjunka i sitt träsk.»

Den 22 oktober 1715, kort efter Peter Aleksejevitjs födelse, avled Charlotta — att hon flytt och under antaget namn levat i Frankrike, är en fabel — och den 27 ägde begravningen rum. Vid detta tillfälle överlämnade tsaren personligen till sin son en skrivelse, daterad Petersburg den 11 oktober 1715. Den befanns innehålla ett formligt ultimatum. Antingen skulle han omedelbart bättra sig och göra sig nyttig för staten eller också bli arvlös. »Du har ingen lust att lära dig något», skriver den förbittrade fadern, »och vet intet om militära ting, men då du ingenting förstår, hur kan du då sköta dessa (statens) angelägenheter och nå ett gott resultat, och hur kan du utan självständigt omdöme straffa de lata och försumliga. Som en fågelunge i sitt bo nödgas du låta mata dig av andra.» Aleksej skall icke undskylla sig med sin svaga hälsa. »Visserligen är du ej av särskilt kraftig konstitution, men ej heller av särskilt svag ... Jag fordrar ej kroppsliga ansträngningar av dig, utan blott intresse, och sådant kan ej slappas av någon sjukdom.» Det är bittert, säger Peter, att behöva lämna sitt verk »åt den, som är att likna vid den late tjänaren i evangeliet, han, som grävde ned sitt pund, d. v. s. bortkastade, vad Gud givit honom». Tsarevitj får veta, att han är »en dålig och egensinnig karaktär», på vilken varken bannor eller prygel bita. »Ingenting vill du göra, utan blott slösa bort tiden hemma och ligga på bolster, om också allt går på tok.» Brevet slutar med dessa rader: »Under övervägande av allt detta och i insikt om att jag på intet sätt kan föra dig in på en bättre väg, har jag funnit lämpligt att nedskriva åt dig denna min sista vilja (sej posljednij testament) och därpå vänta ännu något (för att se), om du ej uppriktigt skulle vilja ändra dig. Om ej, vet då, att jag berövar

dig din successionsrätt och avskär dig som en brandsjuk lem. Bygg icke på att du är min ende son, och tro ej, att jag skriver detta blott för att skrämma dig. Jag skall vid Gud hålla ord. Jag har för fäderneslandets och mina undersåtars skull ej skonat mitt liv och skonar det alltjämt ej. Varför skulle jag skona dig, odugling? Bättre en duglig främling än en obrukbar egen!»

Man måste fråga sig, varför denna skrivelse, daterad så länge förut, först nu framlämnades. Den 11 oktober, då den enligt datum skulle ha tillkommit, var ingen av de båda småprinsarna född. Den 27 däremot hade Peter Aleksejevitj sett dagen, men ännu visste man ej, om Katarina skulle få en son eller en dotter. Om det bleve en son, skulle tsaren, naturligt nog, föredraga denne, sitt eget barn, framför sonsonen, men å andra sidan borde det tämligen genanta faktum, att den senares rätt blott på grund av den andre gossens födelse åsidosattes, så mycket som möjligt överskylas. Det förefaller därför ganska sannolikt, att den ifrågavarande skrivelsen med full avsikt antedaterats. Den 11 oktober, då man ännu ej visste, om Aleksej skulle få en son, fanns en moralisk bakgrund för en »amputation» ej blott av tsarevitj själv, utan även av hela den släktgren, som eventuellt kunde utväxa från honom, men den 27, sexton dagar senare, hade denna bakgrund genom Peter Aleksejevitjs födelse förintats. Syftet med det efter allt att döma avsiktligt feldaterade aktstycket torde i själva verket ha varit att med undvikande av det obehagliga skenet av »mannamån» hålla vägen till tronen öppen för Katarinas ännu ofödda barn, för den händelse detta skulle bliva en gosse. Att åter detta aktstycke just den 27 kom till synes, beror tydligen på att man ej vågade vänta längre. Den 28 föddes ju Peter Petrovitj![1]

[1] En del forskare hålla på att brevet trots allt är riktigt daterat, men ingen av dem har lyckats att på ett tillfredsställande sätt förklara, varför det först efter hela sexton dagar kommit den i samma stad befintlige mottagaren till handa. Solovjevs förklaring, att dröjsmålet förorsakats av att tsaren varit sjuk, synes ohållbar. Den 15 oktober säges han visserligen ha varit illamående, men redan följande dag var han ej värre däran, än att han kunde besöka den döende kronprinsessan. Den svåra sjukdom, som Solovjev åsyftar, började först någon av dagarna 28 nov.—2 dec. Egendomligt är också, att Peter just den 11 oktober ej befann sig i Petersburg. Den 9 hade han begivit sig till Schlüsselburg för att fira årsdagen av dess erövring

Uppskrämd av faderns skrivelse och än mer av halvbroderns födelse, sökte Aleksej stöd hos sina vänner, och på inrådan av Kikin och Vjaziemskij beslöt han att frivilligt avstå från tronföljden, vartill han genom ett par inflytelserika personer hoppades kunna utverka faderns samtycke. Själv skrev han till denne: »Om Eders Majestät på grund av min oduglighet vill beröva mig den ryska kronan, så må Eder vilja ske.» Denna oväntade medgörlighet föreföll tsaren misstänkt, och svaret lät vänta på sig ända till den 19 januari 1716. Detta, som bär överskriften »Sista erinran», röjer hat och förbittring: »Jag märker», heter det bland annat, »att du blott talar om tronföljden, alldeles som om jag i den frågan skulle behöva ditt samtycke, ehuru den beror av min vilja allena. Hur kommer det sig, att du ej (också) talar om din egen odugiighet, som du ju dock självmant erkänner, och om din avsky för regeringsärenden... Mitt missnöje med ditt uppförande sedan många år tillbaka förbigår du med tystnad..., varav jag sluter, att de faderliga förmaningarna ej gå dig till hjärtat... Om du ännu, medan jag lever, strör mina råd för vinden, för vad skall du väl då ha aktning efter min död? Kan man väl förlita sig på dina eder, då man ser ditt förstockade hjärta?... Också, om du vore sinnad att hålla ditt löfte, skulle de stora skäggen (gammalryssarna) omstämma dig efter sin önskan och tvinga dig att bryta det, de, som på grund av sin egen lättja nu ej finna sin fördel, men för vilka du nuförtiden hyser böjelse. Och vad har du för övrigt till tack gjort för din fader, som skänkt dig livet? Bistår du mig i mina bekymmer och mödor, fast du nu nått mogen ålder? Sannerligen icke i något! Det är allom bekant, att du hatar alla mina företag, vilka jag med risk för min hälsa vågar för mitt folk, och efter min död skulle du bliva deras förstörare. Därför är det omöjligt att låta dig förbliva, vad du gärna skulle vilja

---

(d. 12) och återkom först den 13 till sin huvudstad. Misstänkt är också, att framställningen till Aleksej gjordes skriftligen och överlämnades i begravningsgästernas närvaro. Tsaren, som själv lade den i sonens händer, fann tydligen en muntlig varning i enrum ej tillfyllestgörande. Det krävdes »skriftens levande bevisning» och därtill lämpliga vittnen.

förbliva, varken fisk eller kött. Därför måste du antingen ändra dig och som en redlig (man) bli mig en värdig efterträdare eller också bli munk, ty det förutan kan min ande icke finna ro, i synnerhet som jag numera ofta är sjuk. Svara mig genast muntligen eller skriftligen! Gör du det ej, skall jag behandla dig som en brottsling.»

Detta brev bringade Aleksej till förtvivlans gräns, men vännen Kikin tröstade honom. »Klobuken är icke fastspikad på huvudet», sade han, »och kan senare avläggas igen.» På hans och Vjaziemskijs inrådan avsändes följande korta svar till tsaren: »Allernådigste Herre och Fader! Eder skrivelse har jag i går, den 19 i denna månad, mottagit. Min opasslighet hindrar mig att svara utförligt. Jag önskar välja det andliga ståndet och anhåller om Edert nådigaste samtycke därtill. Eders Majestäts slav och ovärdige son A l e k s e j.» Brevet är daterat den 20 januari 1716. Peter förstod, att han för andra gången var överlistad. Han insåg, att sonens inspärrande i kloster ej utgjorde någon tillräcklig garanti, och för ett »effektivt oskadliggörande» funnos inga lagliga skäl. Sådana skulle emellertid tsarevitj själv skaffa honom.

Den 26 januari anträdde tsaren sin förut omtalade resa till utlandet. Vid avskedet från sonen hade han givit denne sex månaders betänketid, och frågan om tronföljden fick tills vidare vila. I början av september erhöll emellertid Aleksej ett brev från fadern, daterat Köpenhamn den 26 augusti 1716, med erinran om att fristen utlupit. Tsarevitj skulle antingen gå i kloster eller visa sin sinnesändring genom att omedelbart inställa sig hos Peter för tjänstgöring i armén. Prinsen, som, barnsligt nog, invaggat sig i den förhoppningen, att hela saken gått i glömska, blev utom sig av förfäran. Båda utvägarna syntes honom lika motbjudande, och åter vädjade han till sina vänner. Det råd, han fick av dem, var av sådant art, att man knappast kan värna sig för misstanken, att de visste mera om tsarens planer än vi. Kanske voro ryktena, att en fängelsecell hölls beredd i Tver eller att Aleksej, om han komme till hären, skulle sändas i döden, ej helt grundlösa. Man

rådde honom att fly, och han följde rådet. Under förevändning att bege sig till fadern avreste han den 26 september från Petersburg, åtföljd av Afrosinja och några få tjänare, och anlände på aftonen den 10 (21) november till Wien. Omedelbart efter ankomsten besökte han vicekanslern Schönborn, som i ett memoarutkast (nu i österrikiska statsarkivet) lämnar oss en livlig skildring av mötet. Prinsen var ytterst upprörd. »Han gestikulerade våldsamt, kastade förskrämda blickar åt alla håll och sprang från den ena ändan av rummet till den andra.» Av hans förvirrade tal framgick, att man ämnade beröva honom och hans barn tronföljden, ja, mörda honom, och att han därför nödgades vädja till sin svåger kejsarens skydd. Han fordrade att genast bli förd till denne, men avstod på Schönborns föreställningar därifrån och började i stället ropa på öl. Sådant fanns ej till hands, men man framsatte Moselvin, och efter att ha störtat i sig en bägare av detta blev prinsen något lugnare. De onda rykten, som utspritts om honom, voro osanna, försäkrade han, och sin gemål hade han alltid behandlat väl. Fadern vore däremot en hård, grym och blodtörstig tyrann, som fann nöje i att pina andra. Efter att ha erhållit löfte om vicekanslerns stöd begav sig tsarevitj till värdshuset »Zum Klapperer», där han tog in.

Helt naturligt kände sig kejsar Karl i hög grad besvärad av den ryske tronföljarens närvaro, och efter rådplägning med sina ministrar beslöt han att söka medla mellan far och son. Aleksej skulle under tiden hållas dold. Han fördes först till byn Weierburg några mil från Wien och senare (7 dec.) till ett säkrare gömställe, slottet Ehrenberg i Tyrolen. Tsaren hade emellertid redan börjat ana oråd. Genom en kurir från Mensjikov hade han den 21 oktober erhållit underrättelse om att tsarevitj avrest till hären och när som helst kunde väntas dit, men vecka efter vecka förgick utan att prinsen avhördes, och från Petersburg kommo oroande rykten. Den 9 december avgick order till general *Adam Weide* i Mecklenburg att anställa efterforskningar efter den försvunne, och samtidigt kallades den ryske residenten vid kejsarhovet,

Avraam Pavlovitj Veselovskij, till Amsterdam, där Peter befann sig. Även han fick i uppdrag att söka uppspåra flyktingen — något, som visar, att misstankarna redan från början gingo i bestämd riktning — och vid sin återkomst till Wien medförde han en hemlighetsfull skrivelse till Karl VI. I denna, som är daterad den 20 december 1716, meddelar tsaren, att hans son på väg till armén »avvikit från reserutten» och begivit sig till obekant ort. För den händelse han »öppet eller hemligt» vistades på kejserligt område, anhölls om hans utlämnande. Visserligen förnekade kejsarhovet all kännedom om saken, men Weides och Veselovskijs agenter lyckades följa Aleksejs spår, och i slutet av mars följande år upptäcktes äntligen hans vistelseort. Då civilklädda ryska officerare började visa sig i trakten av Ehrenberg, blev kejsaren illa till mods och lät i mitten av april bortföra sin gäst därifrån. Efter en besvärlig resa över Innsbruck, Mantua, Florenz och Rom anlände denne den 6 (17) maj till Neapel, som den tiden tillhörde huset Habsburg. Av sin ryska betjäning hade han blott fått medföra en enda page, som vid närmare påseende visade sig vara — Afrosinja i karlkläder. Först då tsarevitj befann sig i säkert förvar på det »ointagliga» S. Elmo, avgick det officiella svaret på tsarens skrivelse av den 20 december 1716. Det är daterat den 12 maj 1717. Utan att nämna något om Aleksejs uppehållsort eller över huvud om hans besök i Österrike, försäkrade kejsaren om sin vänskap och lovade att i den mån, det vore honom möjligt, medverka till att den försvunne ej måtte falla »i fiendehänder»(!). Peter tycks ej ha märkt ironien, men fann brevet »obegripligt».

Tsaren, som var besluten att till varje pris få sin son tillbaka, om ej för annat så för att straffa honom, sände på sommaren en av sina mest slipade diplomater, Peter Tolstoj, numera geheimeråd, till Wien för att utverka tillåtelse till direkta förhandlingar med tsarevitj. Genom en väl avvägd blandning av böner och hotelser lyckades sändebudet få tillstånd till ett besök på S. Elmo, och den 24 september anlände han dit, åtföljd av kapten *Aleksandr Ivanovitj Rumjantsev,* en duglig, men samvetslös man, som tsaren

brukade använda i mera ömtåliga privataffärer. Två dagar senare hade de ett första möte med prinsen, till vilken de överlämnade en skrivelse från fadern, daterad Spa den 10 juli 1717. Denna innehöll visserligen många bittra förebråelser, men även ett löfte om förlåtelse i händelse av ofördröjlig hemresa. »Lyder du mig», heter det, »lovar jag dig vid Gud och den yttersta domen, att intet straff skall drabba dig. Gör du min vilja och återvänder, skall jag tvärtom visa dig den största kärleksfullhet.» I samma riktning uttalade sig de båda utskickade. De sade sig borga för att tsarevitj, om han följde med hem, ej blott skulle bli tagen till nåder, utan även få fullständig frihet att leva, som han ville. Vägrade han däremot, vore hans liv icke mycket värt. Han kunde ej hoppas på att i längden undgå sin faders hämnd. Man skulle nog veta att förmå kejsaren till hans utlämnande och saknade ingalunda effektiva påtryckningsmedel. Aleksej, som instinktivt kände, att det nu gällde hans liv, förblev emellertid obeveklig, och Tolstoj avlägsnade sig i vredesmod. Han hade, som han skrev i sin rapport, ännu ej lyckats »upptina bestens hårdfrusna trotsighet». Det krävdes andra medel.

Som vicekonung av Neapel fungerade denna tid en greve *Daun*. Denne, som visste, att hans herre gärna ville bli av med sin besvärlige gäst, lät utan svårighet förmå sig till att räcka de ryska sändebuden en hjälpande hand. Dels personligen, dels genom sin sekreterare Weingardt, som av ryssarna fick några dukater för sitt besvär, föreställde han prinsen, att kejsaren, redan i förväg invecklad i ett vittutseende krig med turkarna, omöjligt kunde riskera en brytning med tsaren. Det vore därför bäst att mottaga den senares anbud. Då Aleksej tvekade att följa rådet, gick Daun på Tolstojs förslag ett steg vidare. Han hotade att låta avlägsna Afrosinja, som var i hög grossess. Detta gjorde tydligen intryck, och då älskarinnan, även hon mutad med gåvor och löften, förenade sina böner med de andras, bröts det sista motståndet. Ett andra möte med de utskickade (den 28 september) hade blivit resultatlöst, men under ett tredje, som ägde rum den 2 (12) ok-

tober, förklarade prinsen, att han skulle resa hem på två villkor, nämligen 1) att han för framtiden finge leva i lugn på sina gods, och 2) att han erhölle tillåtelse att gifta sig med Afrosinja. Detta beviljades omedelbart av Tolstoj och senare även av Peter själv. I ett brev från denne till sonen av den 18 november 1717 säges i allmänna ordalag, att önskningarna skola uppfyllas, och i en samtida skrivelse från tsaren till Tolstoj förklaras uttryckligen, att villkoren antagas. Som vi skola se, blevo dessa löften aldrig uppfyllda, och för vår del tvivla vi på att de någonsin varit uppriktigt menade.

Den 31 januari 1718 var Aleksej åter i Moskva. Den 3 februari fråntog man honom hans värja och ställde honom inför en utomordentlig kommission av världsliga och andliga stormän under tsarens eget presidium. Likblek och vacklande som en drucken, stod han inför sina domare, och vid första ord från fadern kastade han sig på knä, erkände under en flod av tårar sina brott och tiggde om nåd. För andra gången fick han löfte om förlåtelse, men endast under villkor, att han angåve alla sina medskyldiga. Darrande av skräck nämnde han dem en för en. Därpå begav sig hela församlingen till Uspenskijkatedralen, där tsarevitj med fingrarna på bibeln måste avsäga sig sin successionsrätt till förmån för Peter Petrovitj. Samma dag förklarade Peter i ett manifest till Rysslands folk, att han sett sig nödsakad att utesluta sin äldste son från tronföljden och i stället utse den yngre till sin efterträdare. Aleksej hade visserligen förtjänt döden, hette det vidare, »men icke dess mindre har vårt faderliga hjärta fattat medlidande med honom, varför vi lova honom frihet från allt straff». Månne denna fras hade något annat ändamål än att lugna prinsens vänner? Vi tro det knappast. Mycket tyder på att hans öde redan var avgjort.

Redan följande dag togs tsarevitj i nytt förhör och förständigades till och med att inom viss tid avge skriftliga svar på en del av fadern uppsatta frågepunkter. Dolde han det ringaste, skulle löftet om nåd tagas tillbaka. Även ren glömska av någon detalj

kunde alltså komma att kosta honom livet! Avsikten var tydlig nog. Han skrev allt, vad han visste och kunde minnas om »konspirationen», om sitt uppförande under de gångna åren, om flykten och dess planering, om sitt äktenskap, om Afrosinja o. s. v. Han berättade, vad han tänkt och sagt, vad hans bekanta yttrat och gjort, om folkstämningen, om sin korrespondens och mycket annat. Den 8 februari avlämnades en del av svaren, och under de närmaste dagarna släpades hans vänner, den ene efter den andre, till tortyrkamrarna i Preobrazjenskoje, varifrån de flesta måste vandra till avrättsplatsen. Ett av de första offren var amiralitetsrådet *Aleksandr Vasiljevitj Kikin,* tsarevitjs förutnämnde rådgivare. Han underkastades tre gånger tortyr och blev, sedan han erkänt sina »brott», offentligt rådbråkad. Samma öde drabbade biskop *Dosifej* av Rostov, som hade profeterat Peters snara död, protopopen *Fedor Pustinnie,* skrivaren *Ilarion Dokukin,* Suzdalklostrets skattmästare och andra. En major *Stefan Gljebov,* som haft en kärleksförbindelse med Jevdokia och möjligen varit mellanhand mellan henne och sonen, spetsades och levde flera timmar efteråt. Man satte på honom en päls, för att han ej skulle frysa ihjäl! Alla dessa avrättningar ägde rum i Moskva 14—17 mars 1718. Den 8 december avlivades ytterligare fyra personer, däribland tsarevitjs förutnämnde biktfader, Jakov Ignatjev. De, som undsluppo med livet, misshandlades på det förfärligaste. På djensjtjiken (livpagen) Poklanovskij och ett par andra avskuros t. ex. tungan, öronen och näsan. Prinsessan Anastasia Golitsyn, en furstinna Trojekurov, ett par nunnor och några adelsmän piskades. Den ende av Aleksejs närmaste vänner, som kom någorlunda billigt ifrån saken, var Vjaziemskij. Han blev ej, såsom det uppgives, »torterad till döds» den 14 mars, utan förvisades till Archangelsk. Han skall ha lyckats »bevisa», att han sedan 1711 varit i onåd hos sin forne lärjunge, något, som denne tycks ha bekräftat för att rädda honom. Jevdokia, som i februari arresterats och vid förhör erkänt både sin brevväxling med sonen och sitt »världsliga levnadssätt», förvisades till det avlägsna Staraja-Ladogaklostret, där hon som »nunnan Helena» förde en dyster till-

varo, tills hon vid sin sonsons, Peter II:s, tronbestigning 1728 återfick friheten. Hon avled 1731. Peters syster Maria, som varit invigd i Aleksejs flyktplaner, hölls en tid fången i Schlüsselburg, men fick 1721 återvända till sitt hem i Petersburg, där hon dog 1723.

Tsarevitj hade tvungits att närvara vid avrättningarna i mars och måste därpå följa sin fader till den nya huvudstaden. Afrosinja, som på grund av sitt tillstånd måst kvarlämnas i Italien, hade efter sin nedkomst — barnet säges ha varit dödfött — anträtt hemresan, åtföljd av en broder och de tre tjänare, som på kejsarens order kvarhållits i Österrike. Den 15 april anlände hon till Petersburg och togs genast i förhör. Hennes sällskap hade trots tortyr intet av större betydelse att meddela, men själv lämnade hon en del viktiga upplysningar. Aleksej hade önskat livet av fadern, glatt sig över rykten om myteri i armén, kallat Peter Petrovitjs sjukdom — den lille prinsen var mycket svag och sjuklig — för Guds straff, sagt sig skola förinta tsarens verk och förlägga regeringens säte tillbaka till Moskva o. s. v. Flottan skulle förstöras och lanthären användas blott till försvar, aldrig till anfall. I brev till kejsaren samt till ryska senatorer och prelater hade tsarevitj smädat Peter och anhållit om deras hjälp mot denne. Han hade också tänkt sätta sig i förbindelse med påven och ställa sig under dennes skydd, men på hennes, Afrosinjas, föreställningar avstått därifrån. Allt detta uppsattes skriftligt och undertecknades av den förskrämda flickan. Då det kort därpå (d. 12 maj) förelades Aleksej, vågade denne, förlamad av fasa, knappast neka till något, och tsaren, som nu ansåg sig ha bevis på att sonen trots allt »fördolt sanningen» i sin i februari nedskrivna bekännelse, betraktade sig tydligen därmed som löst från amnestilöftet. Han fann dock säkrast att skaffa sig formell bekräftelse därpå och sammankallade därför den 26 maj en del andliga och världsliga »auktoriteter», i allt etthundrafyrtiofyra personer, som d. 13 juni fingo sig frågan förelagd med en blygsam antydan om hurudant svaret borde vara. Prelaternas svar, som avgavs den 18 juni, var späckat med bibelcitat, men för övrigt täm-

ligen intetsägande. De andliga förklarade sig icke kompetenta att döma »i en sådan sak»; den hörde under världslig dom, men borde helst avgöras av härskaren själv. »Herren har konungens hjärta i sin hand, på det att denne må välja det rätta.» Peter var missnöjd. Prästerna hade slingrat sig undan, och försöket att vältra ansvaret över på dem hade misslyckats. Mera framgång hade han emellertid med sin vädjan till församlingens världsliga ledamöter. Dessa begärde förnyat förhör med Aleksej, och den 17 juni fördes denne från Peter-Paulsfästningen, där han sedan tre dagar förvarades, till senatens samlingsrum. Han fick nu åter redogöra för sina »förbrytelser» och underteckna ett protokoll, vari »bekännelsen» införts. Vid samma tillfälle hördes flera nya vittnen, de flesta under lättare tortyr. Den sjuttioårige metropoliten av Kiev, som även inkallats och förgäves bett om förskoning från den långa resan, avled på vägen i Tver.

Vid förhöret den 17 juni hade de närvarande senatorerna, ämbetsmännen och officerarna på högsta befallning konstituerat sig såsom en verklig domstol, och deras krav på att »få veta hela sanningen» gav tsaren fullt laglig rätt att underkasta den anklagade tortyr. Också betänkte han sig ej ett ögonblick. Den 19 juni fick Aleksej tjugofem slag av knuten, varvid han bekände sina planer på fadermord och omtalade, vad biktfadern på sin tid yttrat angående detta. Den 22 måste han skriftligen besvara ännu några frågor och erkände nu bland annat, att han avsiktligt skadat sin hand för att undgå examen i teckning. »Han (tsaren) befallde mig», heter det, »att bringa honom några av mina ritningar, och då jag fruktade, att han skulle ge mig i uppdrag att i hans närvaro teckna något, och då jag ej förstod mig på sådant, beslöt jag mig för att såra min högra hand, på det att jag måtte vara ur stånd att göra något.» Slutligen medgav han, att han gärna skulle ha mottagit väpnad hjälp av kejsar Karl till att bemäktiga sig tronen och till och med varit beredd att köpa österrikarnas bistånd till högt pris. Det närmaste resultatet av denna bekännelse blev förnyad tortyr. Den 24 fick prinsen femton knutslag och berättade nu om ett försök att ge-

nom den nyssnämnde Kievmetropoliten uppvigla lillryssarna. Samma dag fattade den av 127 personer bestående utomordentliga rättskommissionen sitt beslut. Med hänsyn till vad som under förhören och genom den anklagades egen bekännelse kommit i dagen, förklarades tsarens löften om nåd *icke bindande*. Vad tsarevitj beträffar, så tillkomme det efter Ryska rikets lagar visserligen icke undersåtar att döma honom, men då tsaren uttryckligen fordrat ett domslut, hade ett sådant fällts. Man hade efter moget övervägande »enhälligt dömt tsarevitj Aleksej på grund av alla hans brott och hans svåra förseelser (prestupljenija glavnija) mot sin herre och fader ... *till döden* (eg. värd döden)».

I garnisonskansliets journal finnes följande anteckning: »Den 26 juni klockan 8 på morgonen samlades i garnisonen: Hans Majestät, Hans furstliga Höghet (Mensjikov), furst Jakov Fedorovitj (Dolgorukij), Gavrilo Ivanovitj (Golovkin), Fedor Matvjejevitj (Apraksin), Ivan Aleksejevitj (Musin-Pusjkin), Tichon Nikititj (Strjesjnjev), Peter Andrejevitj (Tolstoj), Peter Sjafirov (och) general Buturlin. Tortyren ägde rum. Därpå inemot klockan 11 lämnade de garnisonen. Samma dags eftermiddag klockan 6 avled tsarevitj Aleksej Petrovitj i Trubetskoj-raskat-fängelset i garnisonen.»

Prinsen synes efter detta att döma ha dött till följd av de skador, som under tortyren på morgonen tillfogats honom, men då inga närmare omständigheter omtalas, kan det ej anses bevisat blott och bart genom en hänvisning till denna notis. Enligt den officiella, för de främmande hoven avsedda kommunikén var dödsorsaken »en svår apoplexiliknande sjukdom, som angrep tsarevitj vid underrättelsen om den över honom fällda dödsdomen». I överensstämmelse härmed säger hannoveranska sändebudet Weber, »att den häftiga sinnesrörelsen och dödsångesten förorsakade ett svårt slaganfall», och i samma riktning uttalar sig La Vie (relation av den 11 juli n. st.). Österrikiske residenten Pleyer har däremot en annan uppgift. I en rapport av den 7 (18) juli skriver han: »Kronprinsens död har ej förorsakats av slaganfall. Bland hovfolket, utlänningarna

och de infödda går ett rykte, att han omkommit genom ett svärds- eller yxhugg ... Liket låg i en dålig kista med huvudet delvis dolt och ett tygstycke omkring hakan, veckat runt halsen liksom vid rakning.» En liknande historia serverar Scherer i sina 1792 utgivna »Anecdotes», och han utpekar till och med bödeln, generalen Adam Weide. I Dolgorukovs memoarer (Genève 1867) återgives ett rykte, att en viss Anna Kramer, en borgardotter från Narva, fastsytt det avhuggna huvudet vid bålen. Även i Stæhlins anekdoter (Strassburg 1787) nämnes hon i samband med Aleksejs död, men endast såsom behjälplig vid likklädseln. Enligt en annan version, som första gången möter i holländska sändebudet Jakob de Bie's rapport av den 14 juli 1718 och även förekommer i François Guillemotte de Villebois' memoarer, hade prinsens ådror öppnats med en lansett. Att detta låter förena sig med den officiella uppgiften om apoplexi, insåg man tidigt, och redan på sensommaren 1718 visste den holländska tidningen »Oprechte Hærlemse Dingsdægse Courant» (Nr 32) att berätta, huru man just för slaganfallets skull åderlåtit Aleksej, varvid han förlorat för mycket blod. Andra källor av lika tvivelaktigt värde antaga, att ett giftmord förelåg. En fransk anekdotsamling, som 1744 utgavs i engelsk översättning, »A select collection of singular and interesting Histories» (II s. 123), innehåller en fantastisk historia om att själva det papper, varpå dödsdomen var skriven, skulle ha varit impregnerat med gift, så att tsarevitj under läsandet förgiftats och avlidit efter tre dagar. I en reseskildring av Henry Bruce, »Memoirs containing an account of his travels» etc. (1782), omtalas, att general Weide för prinsens räkning rekvirerat ett sådant »läkemedel», att apotekaren Behr bleknade, då han fick order att tillreda det. I senare tider har man varit benägen att sätta tro till en uppgift, att Aleksej dött av kvävning, och till och med en så betydande forskare som Solovjev synes luta åt denna åsikt. Den grundar sig på ett brev från den förutnämnde Rumjantsev till en av hans vänner, Dmitrij Ivanovitj Titov. Peter skulle själv tillsammans med Buturlin, Tolstoj och Usjakov ha kvävt sin son med kuddar. Detta brevs äkthet bestrides emellertid

på synnerligen goda grunder av Ustrjalov, och Pekarskij finner det åtminstone mycket misstänkt.

De närmare omständigheterna vid Aleksejs död komma troligen aldrig att bli fullt uppklarade. Att finna sanningen kunna vi knappast hoppas på. Vi måste nöja oss med det sannolika. I den nyssnämnda officiella relationen säger tsaren, att han efter dödsdomens avkunnande ej kunde besluta sig för att låta utföra den, men »Gud löste tvivlet». Tsarevitj fick det »apoplexiliknande» anfallet, tog nattvarden och dog, sedan han själv kallat tsaren till sig och tagit avsked av honom. Vid detta tillfälle åtföljdes Peter av ministrar och senatorer (»Vi förfogade oss med ministrar och senatorer till honom»). Denna uppgift är tydligen avsedd att förklara det lysande sällskapets närvaro på Peter-Paulsfästningen. Enligt garnisonsjournalen ägde besöket rum redan mellan kl. 8 och 11 förmiddagen, men tsarevitj dog enligt samma källa kl. 6 på aftonen. Samma journal berättar på ett sätt, som knappast lämnar rum för något tvivel, att ändamålet med de höga herrarnas visit var att tortera någon, och vem denne någon var, kan man ej gärna vara i ovisshet om. I samma andedrag nämnes ju Aleksejs död, och för någon annans skull hade man säkerligen ej gjort sig så mycket besvär. Tortyrkammaren på Trubetskojbastionen hade inretts den 14 juni, samma dag som prinsen insattes i det strax bredvid liggande vakthuset, och tydligen speciellt för honom. Att den varit i bruk den 26 juni, intygas ej blott av journalen, utan även av en holländsk timmerman, Boless, som från det under byggnad varande Peter-Paulstornet sett människor röra sig i »pinohuset» och till och med trott sig se en halshuggning. Detta skulle dock ha inträffat först på aftonen. En intressant uppgift lämnade ett par i en annan process inkallade vittnen, som den 27 juni förhördes, sannolikt under tortyr. Det var den nyssnämnde Boless' hustru och hennes svärmoder, barnmorskan Maria van Husse, som bodde på fästningen och i vilkas kök den höge fångens mat tillagats. Fru Boless hade iakttagit, att middagen serverats i vanlig tid, klockan 12, på dödsdagen och att rätterna, då de återkommo till hennes hus, ej voro orörda. Hon hade fäst

moderns uppmärksamhet därvid, och denna hade senare låtit saken gå vidare till residenten Bie's gemål. Det vill alltså synas, också om det onekligen ej kan gälla för bevisat, att Aleksej även efter tortyren på morgonen varit i stånd att äta. Sannolikheten för att han dött en plötslig och våldsam död ökas. En nära till hands liggande fråga är denna: Har han torterats mer än en gång samma dag?

Timmermannen Boless har, som nämnt, förlagt de av honom bevittnade händelserna till »aftonen», vilket väl kan betyda sen eftermiddag, men ej gärna morgon eller förmiddag. Sachsaren Johan Lefort talar om tre olika tortyrbehandlingar samma dag, och österrikiska sändebudet greve Bussy-Rabutins berättelse förutsätter åtminstone två. Om tsarevitj dukat under för misshandel, så har detta sannolikt icke skett under den i garnisonsjournalen omnämnda »behandlingen», utan under eller efter en annan längre fram på dagen. Att den sista tortyren varit särskilt svår, behöver dock ej antagas. Aleksej var ju svag till hälsan, och efter det upprepade torterandet under de föregående dagarna och de häftiga sinnesrörelserna har det säkerligen ej erfordrats så mycket för att släcka den flämtande livslågan. Journalen ger oss följande ohyggliga statistik: Den 19 juni två förhör under tortyr, ett mellan tolv och ett på dagen och ett mellan sex och nio på aftonen; den 20 ett dito mellan åtta och nio förmiddagen; den 24 två, det ena mellan tio och tolv förmiddagen, det andra mellan sex och tio på aftonen; den 26 ett mellan åtta och elva på morgonen. Mot denna bakgrund få Leforts och Rabutins berättelser ett sken av trovärdighet. Den förra, som torde vara upptecknad samtidigt med händelserna, är endast känd i en avskrift, som författaren själv bifogat en av sina relationer, daterad Petersburg den 21 april 1724 (Hauptstaatsarchiv, Dresden). »De närmare omständigheterna vid tsarevitjs död», säger han, »äro avskyvärda (odieuses), om de äro sådana, som jag låtit mig berätta. Klockan fyra på morgonen av hans dödsdag begav sig tsaren, åtföljd av Tolstoj, till en av fästningens kasematter (cavots voutés), där det fanns en vippgalge och andra redskap för knutpiskning. Dit förde man den olycklige, och efter att ha hissat upp honom gav man ho-

nom flera knutslag, varvid — så påstås det, ehuru jag ej kan tro det — fadern utdelade de första slagen. Klockan tio förmiddagen upprepades detsamma (on fit la même expedition), och inemot klockan fyra blev han så misshandlad, att han dog under piskan.» Rabutin eller, såsom hans fullständiga namn var, Ignaz Amadeus von Bussy-Rabutin lämnar en redogörelse, som ganska nära överensstämmer med sachsarens, men som på vissa punkter är mera detaljerad. Peter förde själv piskan, berättar han, men »som han icke riktigt kunde konsten, utdelade han ett sådant slag, att den olycklige genast föll medvetslös till marken och ministrarna trodde, att han var död». Han var emellertid endast avsvimmad, och då han åter började hämta sig, gick tsaren med orden: »Djävulen skall ännu icke taga honom.» Senare anlände emellertid hovkirurgen Hobby och öppnade ådrorna på honom.

Den officiella uppgiften om dödsorsaken får dock ej utan vidare stämplas såsom lögn. I en depesch av den 5 maj 1712 omtalar Bie, att Aleksej just då haft ett lindrigt slaganfall, som träffat högra sidan, och även andra uppgifter tyda på att han var apoplektisk. Ett par av de anförda versionerna synas för övrigt ej helt oförenliga med tsarens egen. Tortyren och dess fasor k u n n a ha framkallat ett anfall, som varit eller tagits för slag, och detta åter k a n ha givit anledning till en åderlåtning, som med eller utan vederbörandes avsikt medfört döden. Tvingande statsskäl fordrade, att tsarevitj skulle dö, och domen var redan fälld. Att Peter både för statens och sin egen skull önskade, att allt måtte ske i stillhet, är naturligt.

Att tsaren, som det uppgives, skulle ha visat någon större sorg vid sonens frånfälle, är föga troligt och vinner ej heller något stöd i akterna. Den 27 juni firades årsdagen av Poltavaslaget med mycken pomp och ståt. Först klockan nio på aftonen fick man tid att föra Aleksejs döda kropp från fängelset till guvernörens hus. Den 28—30, medan tsarevitj låg på lit de parade i Treenighetskyrkan, roade sig hovet av alla krafter. Den 29 firade Peter sin namnsdag med en festmåltid i Sommarträdgården och sjösättning av ett fartyg. På aftonen avbrändes ett fyrverkeri på Neva, och först kloc-

kan två på natten slutade det oundgängliga dryckeslaget. Den 30 ägde begravningen rum. Enligt La Vie kunde tsaren under ceremonien — officianten talade om David och Absalon — »icke återhålla sina tårar», men två dagar senare gavs en ny fest i Sommarpalatset. Ej ens inför döden slocknade Peters hat till sonen. Han talade alltid om honom med den största bitterhet. I ett brev av Reval den 1 augusti 1718 till Katarina låter han förstå, att dödsfallet kommit i rättan tid, enär Aleksej redan gjort försök att träda i förbindelse med Karl XII. I slutet av samma år präglades en medalj med inskriften: *Horisonten har klarnat.*

VIII.

DE SISTA ÅREN. — MÄNNISKAN.

En århundraden lång utveckling, en tjugoårig födselvånda — och det ryska riket var skapat. Det forna Moskovien, okänt och ringaktat, hade blivit det moderna Ryssland, en stormakt, som, stödd på sin flotta och sin slagfärdiga här, ingav Europa respekt, ja, fruktan. Förvandlingen var ett underverk, men på samma gång ett faktum, och dess yttre insegel blev *kejsartiteln*.

Den 20 oktober 1721, sju veckor efter Nystadfreden, anhöllo rikets båda högsta myndigheter, att Peter måtte antaga titeln »Fäderneslandets fader, alla ryssars kejsare». Vid den stora segerfesten två dagar senare kom den första gången till användning, och den 21 november proklamerades kejsardömet. Den första utländska makt, som erkände den nya titulaturen, var Preussen. Därpå följde Nederländerna (1722), Sverige (1723), Turkiet (1739) och England (1742). I Wien, Paris, Madrid och Warschau var man däremot mycket missnöjd, och kejsaren nedlade till och med ett slags protest. Först 1747 gav han med stor tvekan sitt erkännande, och efter ytterligare några år böjde sig även Frankrike (1755), Spanien (1759) och Polen (1764) för det oundvikliga.

Efter freden stod Ryssland tämligen isolerat. Den stora alliansen mot Sverige hade ju sprängts redan före krigets slut, och det misstroende, som från alla håll mötte den nya stormakten, försvårade anknytningen av nya förbindelser. Till och med det goda förhållandet till Preussen började betänkligt rubbas. Sachsen gjorde

allt för att avlägsna Fredrik Wilhelm från tsaren, och det saknades icke anledningar till slitning mellan dem. Ryssarnas uppträdande i Kurland irriterade i hög grad den preussiske konungen, och genom att hemkalla några »långa karlar», som denne fått till låns, sårade tsaren honom »mitt i hjärtat». Storväxta soldater var nämligen Fredrik Wilhelms största förtjusning och föremål för en fullkomlig samlarvurm från hans sida. Efterhand som vänskapen med Preussen avkyldes, blev Peter ivrigare att vinna vänner på annat håll, och i februari 1724 fick världen bevittna det egendomliga skådespelet av ett svensk-ryskt alliansslut. I händelse Sverige bleve angripet av en annan europeisk makt, skulle Ryssland bistå det med 12,000 man infanteri, 4,000 ryttare, nio linjeskepp och tre fregatter, medan svenskarna under liknande omständigheter skulle hjälpa Ryssland med 8,000 man fotfolk, 2,000 kavallerister, sex linjeskepp och två fregatter. Vid samma tid började också förhållandet till Frankrike att ytterligare förbättras. Visserligen förargade det tsaren, att man i Paris ej ville erkänna hans kejsartitel, men han hoppades på att man i stället skulle visa sig tillmötesgående i en annan sak, som för ögonblicket låg honom än mera om hjärtat. Han hade planerat ett äktenskap mellan den franske konungen och sin dotter Elisabet. Anknytandet av släktförbindelser med västerländska furstehus stod sedan länge på Peters europeiseringsprogram. För sin son Aleksej hade han friat både i Danmark, Preussen och Österrike och slutligen fått honom ingift i huset Wolfenbüttel. Sin brorsdotter, Anna Ivanovna, hade han förmält med hertig Fredrik Wilhelm av Kurland och en annan brorsdotter, Katarina Ivanovna, med hertigen av Mecklenburg. Sin egen dotter Anna Petrovna hade han förlovat med hertigen av Holstein, och själv hade han på sin tid sett sig om efter en västerländsk brud. Elisabets ingifte i Europas äldsta och förnämsta härskarhus skulle vara en triumf utan like, ett offentligt erkännande av huset Romanovs jämbördighet med de gamla europeiska dynastierna och dessutom en synlig bekräftelse på att den gamla och den nya stormakten ingått »evig vänskap» med varandra. Tyvärr visade sig planen outförbar.

Ludvig XV ville visserligen ej veta av den spanska infantinnan, som statsklokheten utsett åt honom, men än mindre ville han ha den ryska prinsessan, dottern till »en bondkvinna» och född före föräldrarnas giftermål. Furst Kurakin, som 1724 framställde förslaget i Paris — saken hade dock varit på tal ända sedan 1719 — fick avslag om än under mycket hövliga former. Den dåvarande franske premiärministern, hertigen av Bourbon-Condé, proponerade i stället ett äktenskap mellan tsarevnan och hertigen av Chartres, varvid tsaren skulle förbinda sig att skaffa sin eventuelle svärson den polska tronen, då denna blev ledig. Detta tilltalade dock icke Peter, och de inledda underhandlingarna avstannade, ja, en viss kyla inträdde mellan de båda makterna.

Förhållandet till England var fortfarande dåligt, nästan fientligt, och ännu 1723 underhöll tsaren hemliga förbindelser med pretendenten, Jakob Edvard Stuart (Jakob III). År 1722 var det till och med tal om att understödja denne med vapenmakt. Ett försök att försona Georg och Peter — närmast för att isolera Österrike — gjordes visserligen från fransk sida, men misslyckades på grund av parternas omedgörlighet och oövervinneliga misstroende mot varandra. Även vänskapen med Danmark hade, som vi sett, redan under kriget svalnat och slutligen givit rum för alldeles motsatta känslor. Rysslands holsteinska politik innebar en allvarlig fara för den danska monarkin, och det ryska kravet på tullfrihet i Öresund tjänade ej till att stämma danskarna blidare. De senare tänkte till och med allvarligt på att med Sverige ingå ett defensivförbund mot den nya Östersjömakten. Ryssarna å sin sida sökte skrämma Danmark med ett svenskt revanschkrig och därigenom förmå det att gå i Rysslands ledband. I Polen förde tsaren alltjämt samma underminieringspolitik som förut och försummade aldrig att vid varje lägligt tillfälle inblanda sig i detta rikes affärer. En utmärkt anledning till ständiga interventioner gav dissidentfrågan. Som självgjord beskyddare för den grekisk-katolska befolkningen i de polska gränsområdena ansåg sig Peter »moraliskt berättigad» att på allt sätt trakassera polackerna. Den nödvändiga hänsynen till Preus-

sen och Österrike, som också voro intresserade i »den polska frågan», var det enda återhållande momentet: Ett verkligt framträngande över Polen kunde, hur frestande det än var, endast ske i samförstånd med dem, och till ett sådant fanns det, även om man med preussarna redan enats om vissa »riktlinjer», knappast någon utsikt inom den närmaste tiden. Genom Nystadfreden hade Ryssland erhållit allt, vad det för närvarande kunde hoppas på i Europa, och dess erövringspolitik tog därför en annan riktning. Under de fyra sista åren av Peters regering var den huvudsakligen orienterad mot Asien.

För Rysslands betydelse som kommersiell mellanhand mellan Orienten och Västerlandet hade den ryska regeringen länge haft klar blick. Redan i början av femtonhundratalet hade, som vi sett, underhandlingar förts med påven och Tyska orden om öppnandet av en orienthandelsväg genom ryskt område, och 1529 lovade Vasilij IV att förse Frankrike med persiska och andra österländska varor »så billigt, att man ej hade skäl att köpa dem annorstädes». År 1558 lyckades det engelska kompaniet i Archangelsk, tack vare Ivan IV:s välvilliga medverkan, komma i förbindelse med Iran- och Turanländerna. År 1619 avgick en rysk ambassad till Kina med förslag om varuutbyte, men lyckades intet uträtta. Tre år senare föreslog tsar Michail schahen av Persien att låta hela den persiska sidenhandeln på Europa gå genom ryska händer. Planen kunde dock på grund av penningbrist och vägarnas osäkerhet ej realiseras. År 1633 erhöll det holsteinska orientkompaniet mot en avgift av 600,000 taler årligen fullständig tullfrihet för allt persiskt siden, som det önskade transitera genom Ryssland. En dansk anhållan om liknande förmåner (1641) avslogs däremot. Under Aleksejs regering drevs en ganska livlig handel med Persien, men den eftersträvade direkta förbindelsen med Kina kunde trots upprepade försök (1654—56, 1670, 1675—76) ännu ej åstadkommas. År 1692 avgick emellertid en ny beskickning till detta land och lyckades utverka en i allmänna ordalag hållen handelstillåtelse. Om Peters planer på en Kinaseglats norr om Asien ha vi redan talat, och vi ha

sett, att de ej kunde genomföras. Däremot kom en karavanhandel genom Sibirien så småningom i gång och blev allt livligare, efterhand som detta område lades under rysk spira. År 1715 erhöllo ryssarna tillstånd att vartannat år sända en större karavan helt fram till Peking, men redan 1717 upphävdes detta åter. Man skulle som förut stanna vid gränsen. År 1719 sändes gardeskaptenen *Lev Izmajlov* till Peking för att söka få till stånd en verklig handelstraktat och, om möjligt, upprätta en ständig rysk legation eller åtminstone ett konsulat. Han blev väl mottagen, men alla hans förslag avvisades, och ännu vid Peters död hade man i fråga om Kina ej kommit längre än till ett oreglerat varuutbyte. Mera framgång hade man i Centralasien.

Genom greken Levendiani, sachsaren Blüher och andra hade Peter låtit undersöka de ryska bergen. Man hade funnit både silver, koppar och järn, men intet guld. I början av 1714 fick man emellertid genom en turkmen veta, att det fanns guldsand vid Amu Darjas övre lopp och att befolkningen i dessa trakter ej var obenägen att ställa sig under rysk överhöghet. Samtidigt meddelade Sibiriens dåvarande guvernör, att han av bukhariska köpmän erfarit, att det långt i söder (från Tobolsk räknat) fanns en guldstad, som kallades »Jerket» eller »Irket». Detta mystiska Eldorado, som säkerligen var identiskt med Jarkand, satte tsarens fantasi i rörelse, och guvernören fick order (d. 20 maj 1714) att genom en expedition bringa klarhet i saken. Expeditionen kom också till stånd under Johan Bucholz' ledning, men dess egentliga ändamål förfelades. Däremot fick den politiskt och vetenskapligt en viss betydelse. Lika resultatlösa blevo ett par andra försök att framtränga till »Jerket», och Peter beslöt att i stället följa det andra spåret, det, som turkmenen utpekat. På våren 1715 avgick från Astrakan en beskickning under *Aleksandr Bekovitj Tjerkasskij* till Khiva och Bukhara för att anknyta handelsförbindelser och söka efter guld. Den måste visserligen vända om på vägen, men medförde hem så många värdefulla upplysningar, att tsaren beslöt sända en militärexpedition i samma riktning. I september 1715 begav sig Beko-

vitj med ej mindre än 4,000 man från Volgamynningen över Kaspiska havet till Tjuk-Karagan, där en fästning anlades, därifrån till det efter honom uppkallade Aleksandrovsk och slutligen till Krasnovodsk. Även på de båda senare platserna uppfördes befästningar. I december 1716 återkom han till Astrakan. Expeditionen blev emellertid signalen till en allmän resning bland de transkaspiska folken. Under försök att undertrycka denna blev Bekovitj mördad. Hans lilla armé blev nedgjord och hans fästningar erövrade. Hundratals fångna ryssar fördes till Khiva, och många blevo där levande flådda. Efter denna olycka fick saken vila för de närmaste tre åren.

Under Peters regering måste man i rikets östra delar uthärda ständiga angrepp av asiatiska nomadstammar, och särskilt kalmuckerna beredde den ryska regeringen många obehag. För att hindra dessa från att framtränga till Krim och förena sig med tatarfolken i söder, hade en stark, på befästningar och blockhus stödd bevakningskedja, kallad Tsaritsinskaja linija, måst upprättas mellan Volga och Don. Även de vilda horderna i Kubandistriktet längre söder ut gjorde upprepade infall över gränsen. År 1711 begagnade de sig t. ex. av turkiska kriget och inbröto under fruktansvärda härjningar i provinserna Saratov och Penza. De blevo slagna och utdrivna, men återkommo 1717 och hade då mera framgång. Penzaområdet skövlades fullständigt, och tusentals människor bortfördes i fångenskap.

Det vidsträckta området mellan Svarta och Kaspiska haven var denna tid befolkat av halvvilda nomadstammar, som ur stånd att bilda verkliga självständiga stater, voro dömda att förr eller senare uppgå i något av de stora grannrikena, Ryssland, Persien eller Turkiet. Redan på Peters tid kämpade dessa tre makter om inflytandet där, och tsaren var redan kort efter det turkiska kriget allvarligt betänkt på att våga ett erövringsförsök. Först ville han dock övertyga sig om vad man i händelse av aktion kunde vänta sig från persisk sida, och 1715 avsändes en »ambassadör», d. v. s. en spion, till Ispahan för att utforska stämningen där, göra sig

underrättad om Persiens militära resurser och taga reda på lämpliga anfallspunkter. Det var *Artemij Petrovitj Volinskij,* som hedrades med detta något riskabla uppdrag. I mars 1717 anlände han till bestämmelseorten. Hans rapporter voro i hög grad ägnade att uppmuntra Peter till det planerade företaget. Schahen vore en docka i handen på ovärdiga gunstlingar. Landet vore illa styrt och i ett så eländigt tillstånd, att en fientlig armé ej kunde ha tilltygat det värre. Dessutom vore det hemsökt av uppror och oroligheter. Dess härskare kunde ej försvara sig mot sina egna undersåtar, långt mindre mot en yttre fiende. Av Persien hade man intet att frukta, utan skulle tvärtom med lätthet kunna frånrycka det stora stycken av dess eget område. Efter att ha slutit ett för Ryssland förmånligt handelsfördrag med den persiska regeringen anträdde Volinskij hemresan i september s. å. På återvägen inhämtade han noggranna upplysningar om flodlinjer och vägar. Tsaren nödgades emellertid för det nordiska krigets skull att tills vidare uppskjuta det tillämnade fälttåget i söder. Först omkring 1720 återupptogs annekteringsplanen, och kort därpå inträffade en händelse, som framtvingade avgörandet.

I september 1721 gjorde två persiska lydfurstar, Daud-bek och Surkaj, uppror mot schahen, bemäktigade sig Sjemach och bortrövade därifrån ryska varor till ett värde av en halv million rubel. Volinskij yrkade ivrigt på krig och framhöll, att man nu hade tillfälle att uppträda som den persiska regeringens bundsförvant mot rebelliska undersåtar, »varav mycket gott kunde komma». I början av 1722, då även avganerna sällat sig till Persiens fiender och framträngt ända till Ispahan, blev frestelsen för stor för Peter. Kriget beslöts, och väldiga rustningar igångsattes omedelbart. I slutet av april var allt färdigt. Den 3 maj lämnade gardena Moskva, och den 18 juli avseglade Peter från Astrakan till Derbent med en armé, som åtminstone på papperet var imponerande nog. Enligt Solovjevs på officiella uppgifter vilande sammanställning bestod den av 22,000 man infanteri, 9,000 ryttare, 20,000 kosacker och lika många kalmucker samt 30,000 tatarer eller i allt 101,000 man,

de flesta irreguljära trupper. Även om styrkan sannolikt ej på långt när varit så stor, som det uppgives — enligt Bergholz uppgick den blott till 87,000 man — så var den i alla händelser *för* stor. Genast i början uppstodo provianteringssvårigheter. De medförda förråden togo snart slut, och i de ofruktbara trakter, man måste genomtåga, fanns intet att ta. En begärd undsättning från Astrakan uteblev. De fartyg, som skulle bringa den över Kaspiska havet, blevo dels hindrade av motvind, dels förstörda av en fruktansvärd storm. Väl intogs Derbent, och väl fick tsaren nöjet att hålla ett triumftåg genom dess smutsiga gator, men redan sex dagar därefter (den 29 augusti) beslöts reträtten. På återvägen till Astrakan grundades ett fort, Svjatoi Krest (Heliga korset), mellan floderna Agrachan och Sulak, men detta var också det enda egentliga resultatet av hela sommarfälttåget. Peter, som enligt senatens försäkran (i ett lyckönskningsbrev) »vandrade Alexander den stores vägar», var själv ganska snopen, och för att få mera utbyte av de dyrbara rustningarna beslöt han att, såsom Volinskij på sin tid tillrått, vända sig direkt mot Persien. Genom hovrådet *Sjemen Avramov* erbjöd han schahen att bortjaga alla avganer och kurder från dennes område, om i gengäld de persiska provinserna söder om Kaspiska havet avträddes till Ryssland, eventuellt i utbyte mot andra områden. Innan något bestämt svar erhållits, började »befrielseverket». I november erövrades Rjasjtj (Resjt) av en rysk kår under överste *Peter Sjipov*. I Persien hade emellertid regeringen börjat få övertaget över oroselementen, och anbudet om hjälp blev hövligt men bestämt avvisat. Sjipov vägrade dock att avtåga, och då man ville tvinga honom, satte han sig till våldsamt motstånd, ja, tillfogade de mot honom utsända persiska trupperna ett svårt nederlag. I sin förskräckelse anropade perserna Turkiet om hjälp, och läget började te sig ganska betänkligt för ryssarna. För att förekomma turkarna, som sannolikt mer än gärna ville »hjälpa», d. v. s. få tillfälle att draga nytta av Persiens nödläge, nödgades tsaren redan på vintern börja en ny aktion mot söder. En mindre del av hans här fördes sjövägen till provinsen Ghilan

och satte sig fast i staden av samma namn, under det att en annan del under generalmajor *Peter Matjusjkin* marscherade fram väster om Kaspiska havet. Vintern avbröt visserligen snart operationerna, men på våren upptogos de med förnyade krafter, och fram på sommaren erövrade Matjusjkin Baku. En brytning med Porten syntes nu oundviklig, och England, som fruktade ett ryskt framträngande mot Indien, manade ivrigt sultanen att intervenera till Persiens förmån. Achmed III kunde dock ej besluta sig — dels på grund av fruktan för kejsaren, dels av inrepolitiska skäl — och medan han tvekade, nödgades schahen sluta fred. Den 12 september 1723 undertecknades i Petersburg ett fördrag, enligt vilket Ryssland skulle erhålla Derbent, Baku, Ghilan, Mazanderan och Astrabad. Visserligen vägrade den persiska regeringen sin ratifikation och förgrep sig till och med på tsarens sändebud, men tvingades slutligen till eftergift genom en listig manöver från motpartens sida. Peter föreslog nämligen turkarna en delning av Persiens kaspiska provinser. Detta var dock säkerligen ej allvarligt menat, och den rysk-turkiska traktat, som verkligen kom till stånd (den 12 juni 1724), var av tämligen oskyldig art. Den innebar knappast något annat än ett turkiskt godkännande av de nya gränserna mot löfte om ryskt hänsynstagande till vissa turkiska önskemål i Transkaukasien. Petersburgfreden fick för övrigt ringa betydelse. De erövrade områdena måste ej minst på grund av det mördande klimatet redan efter få år utrymmas. Det skulle ännu dröja länge, innan Ryssland fick fast fot i dessa trakter.

En av de inrikespolitiska frågor, som under Peters senare regeringsår vållade honom mest bryderi, var den om successionen. Efter Aleksejs död borde visserligen dennes son, Peter Aleksejevitj, enligt allmänna och naturliga arvföljdsregler vara tronen närmast, men tsaren hade, som nämnt, föredragit sin egen yngre son, Peter Petrovitj. Denne avled emellertid 1719, och därmed skulle, strängt taget, den andre Peter åter vara i tur. Vissa skäl talade dock för att han även nu borde förbigås. Det viktigaste av dessa var, att

ett erkännande av hans arvsrätt å ena sidan skulle väcka förhoppningar hos hans faders reaktionära vänner, å den andra inge framstegsmännen farhågor för regimförändring och efterräkningar. Men vem skulle då bli tronföljare? Peters döttrar, *Anna* och *Elisabet,* voro knappast annat än barn. Den förra var född 1708, den senare året efter. Av tsar Ivans döttrar åter hade de båda äldsta, *Katarina* och *Anna,* blivit gifta med främmande furstar och voro bosatta i utlandet, medan den yngsta, *Praskovja,* på grund av sin sjuklighet ej kunde komma i fråga. Under sådana förhållanden hade tsaren knappast något val. Han beslöt göra sin gemål Katarina till sin efterträdare. Detta kunde emellertid ej ske med ens. Det ryska folket var lika litet nu som på Sofias tid benäget att tåla en kvinna på tronen och allra minst en utländska. Den 5 februari 1722 tog Peter det första steget till förverkligandet av sin hemliga önskan. Han utfärdade en ustav (förordning) av innehåll, att »det hädanefter skall stå Rysslands härskare fritt ej blott att kalla vem han vill till tronföljare, utan också, om han finner den redan utsedde olämplig, träffa annat val». Primogenituren, som han själv några år tidigare förklarat för »den högsta rättvisa» och med våld och makt velat påtvinga sina undersåtar, fördömdes nu på det kraftigaste, ja, ärkebiskop Feofan måste i en för allmänheten avsedd bok visa, att den var »dum, farlig och stridande mot Guds ord». Samtidigt gavs order om att Peter Aleksejevitjs namn, som i kyrkobönen för det kejserliga huset intagit platsen närmast efter tsarens, hädanefter skulle nämnas efter Annas och Elisabets. I november 1723 följde ett andra steg mot målet. Den 15 i nämnda månad utfärdades ett manifest, som efter några inledande ord om »kristna furstars urgamla vana att kröna sina gemåler» övergick till ett lovtal över Katarina och slutade med en förklaring, att Peter ämnade följa de nämnda furstarnas exempel. Med bestörtning och harm mottogs detta meddelande. Att en kvinna kröntes var något oerhört i Rysslands historia. Så vitt man visste, hade det skett blott en enda gång, nämligen då den förste falske Dmitrij satte kronan på sin polska hustrus huvud

(den 8 maj 1606). Marina Mniszek hade dock varit av ädel börd, men vad visste man om Katarina? Vem var hon? Varifrån hade hon kommit? Vilka voro hennes föräldrar? Därom kunde ingen ge besked, och ända till våra dagar har man svävat i ovisshet.

Om Katarinas härkomst finnas åtminstone *åtta* olika uppgifter. Som hennes fader utpekas än en svensk överstelöjtnant von Rosen, än en baron d'Albedyhl, än en annan svensk officer Alvendal, än borgaren i Riga Peter Baldenik, än en dödgrävare i Ringen, än åter andra. Den åtminstone i Sverige vanligaste uppgiften är, att föräldrarna voro svenske kvartermästaren Johan Reinholdsson Rabe och dennes hustru Elisabet, född Moritz. Som hennes födelseort uppgives än Ringen, än Dorpat, än Riga, än Dogaben vid Visjkasjön, än gården Germundared i Västergötland. I själva verket var hon dotter till en litavisk köpman, *Samuel Skovoroszenko,* som flyttat till Dorpat, och född den 5 (16) april troligen 1683.[1]

[1] Att Katarina verkligen var dotter till Samuel Skovoroszenko eller, som han också kallades, Skovrotskij, måste anses fullt bevisat. År 1708 infann sig en svensk soldat, ryttaren vid livländska adelsfanan Johan Kruse, hos konsistoriet i Pernau och anhöll om skilsmässa från sin förlupna hustru, som visade sig vara identisk med Katarina. Ett vittne, major von Heinen, intygade, att han 1704 sett henne hos Mensjikov i Narva. Kruse upplyste vidare, att hon var dotter till en köpman från Polen och att deras bröllop stått i Marienburg 1702. I sin dagbok säger danske envoyén Just Juel om Katarina: »Hun er født af meget ringe Forældre udi en liden Bye i Liifland, kaldet Marienburg,... tiente siden for Stuepiige hos en Superintendent i Dorpt (de båda stadsnamnen äro tydligen omkastade), nafnlig Glück, i hvis Tieniste hun blev forlovet med en svensk Corporal, nafnlig Mejer, og stoed deris Bryllup just dend dag, på hvilcken Dorpt (skall vara Marienburg) overgav sig i Tsarens Hænder.» Den 25 juni 1715 meddelar Peter Bestusjev-Rjumin i ett brev till kejsarinnan, att han enligt order utforskat, att »Skovorodskij» varit gift med en kurländska vid namn Dorotea Hahn och med henne haft två söner och fyra döttrar, av vilka senare den tredje hetat Katarina och efter faderns död levat hos sin moster Anna Veselevska, intill hon vid tolv års ålder upptagits av kyrkoherden i Marienburg. Att det här är Peters gemål, som åsyftas, lider intet tvivel och det så mycket mindre, som Katarina ända till sin övergång till grekiska kyrkan kallades Veselevska eller Vasilevska. Namnet Aleksejevna, som hon senare förde, hade hon fått efter sin gudfader, styvsonen Aleksej. Under hennes besök i Riga 1721 infann sig hos henne en viss Kristina Henrikova, född Skovoronskaja, och framlade bevis för att hon var kejsarinnans köttsliga syster. Hon berättade, att en av hennes bröder under kriget blivit bortförd av ryssarna, och bad Katarina skaffa honom till rätta. Också se vi, att kabinettssekreteraren Aleksej Vasiljevitj Makarov den 28 februari 1722 får order att efterlysa »livländaren Dirik Samuilev Skovorotskij», som blivit krigsfånge. Detta förde till att man i byn Dogaben vid Visjka påträffade hustrun till den andre brodern, »Karlus Samuilev Skovoronskij»,

Som nämnt, hade Katarina eller, såsom hon då kallades, Marta råkat i rysk fångenskap vid Marienburgs intagande 1702. Sjeremetjev behöll henne en tid i sitt läger. Sedan kom hon till Mensjikov och senast i början av 1704 till Peter. Sitt första barn med honom, *Paul Petrovitj,* fick hon på hösten samma år, och det andra, *Peter Petrovitj,* föddes i september 1705. År 1707 dogo båda gossarna nästan samtidigt, men innan dess (d. 27 jan. g. st., d. 7 febr. n. st.) hade hon fått en dotter, *Katarina Petrovna,* som dock avled redan 1708. Den 27 februari (9 mars) sistnämnda år föddes *Anna Petrovna,* senare hertiginna av Holstein, och den 18 (29) december 1709 *Elisabet Petrovna,* den blivande kejsarinnan. Alla dessa voro födda utom äktenskap. År 1711, kort efter turkiska fälttåget, beslöt emellertid Peter att äkta Katarina, och den 19 februari 1712 stod bröllopet — »klockan sju på morgonen och i stillhet». Tsaren lät viga sig i egenskap av konteramiral, och bland brudtärnorna voro två brudens egna döttrar. Inom äktenskapet föddes sedan utom den förutnämnde Peter Petrovitj fyra barn, nämligen sonen *Paul,* som blott levde några timmar, samt döttrarna *Natalja; Margarita* och ännu en med namnet *Natalja,* alla döda som barn.

Ehuru Peter aldrig visade Katarina någon överdriven trohet — han hade flera älskarinnor — var han utan tvivel varmt fäst vid henne. Då han 1708 skulle bege sig till armén för att möta de

vilken själv var frånvarande. År 1725 kom även den andra systern, Anna Efimovka, till rätta. Hon och hennes man voro livegna på ett gods i polska Livland. År 1726 lät Katarina föra sina syskon till Petersburg (order av d. 22 jan.). Den 16 januari 1727 upphöjdes »Karl Samuilov Skavronskij» till greve samt erhöll S. Andreasorden, ett palats vid Neva och en betydande förmögenhet. Detta avancemang för en person, som ett år tidigare varit stalldräng vid en kurländsk poststation, torde ensamt för sig vara bevis nog. Systern Kristinas man, bonden Simon Heinrich eller Henrikov, blev kammarherre samt erhöll vidsträckta domäner. Den 7 maj 1742 upphöjdes han och hans familj i grevligt stånd. Anna Efimovka blev kammarherrinna och (samtidigt med systern) grevinna med namnet Jefimovska. — Att Katarinas födelsedag var den 5 april och ej den 27 eller 28 januari eller 24 februari, som det stundom uppgives, synes otvivelaktigt. Ända från 1708 ha vi notiser om huru den årligen firades på denna dag. Om födelseåret härskar däremot ännu ovisshet. Olika årtal uppgivas, 1679, 1682, 1683, 1684, 1688 och 1689. Att vi här beslutat oss för 1683. beror helt enkelt på att detta överensstämmer med ett par ålders-uppgifter från tiden för hennes död och dessutom med holländske residentens utsago, att hon den 5 april 1724 blev 41 år gammal.

fruktansvärda svenskarna, hade han mitt i all brådskan givit sig tid att skriva ett litet »testamente» till hennes förmån. »Om efter Guds vilja», heter det, »en olycka skulle drabba mig, så skola de tretusen rubel, som deponerats hos Mensjikov, lämnas åt Katarina Vasilevska och hennes dotter.» År 1710 gav han henne ett formligt äktenskapslöfte och tilldelade henne titeln »gosudarinja», ja, befallde, att hon skulle anses som hans lagvigda hustru, varom han i ett manifest av den 6 mars 1711 underrättade de främmande sändebuden. År 1712 ägde, som nämnt, bröllopet rum, men Katarina intog dock ännu några år framåt endast en morganatisk gemåls ställning. Först omkring 1717 började hon mera framträda, och under den resa, som tsaren vid samma tid företog till Västerlandet, följde hon honom officiellt. Kort efter antagandet av kejsartiteln framställde Peter till senat och synod den skenbart oskyldiga frågan, vad hans familjemedlemmar nu efter hans egen upphöjelse och som konsekvens därav borde kallas. Svaret, avgivet den 23 december 1721, blev det önskade, och »gosudarinjan» kunde inom kort ståta med titeln »tsesareva», under det att hennes döttrar, tsarevnorna, blevo »tsesarevnor». Den senare titeln kom dock att i framtiden förbehållas tronföljares gemåler. I början av 1722 utfärdades den nyssnämnda ustaven om tsarens ensamrätt att utse sin efterträdare, och i november 1723 följde manifestet om Katarinas förestående kröning. Den allmänna harmen och kanske än mera de kraftiga protester, som kejsar Karl nedlade både mot åsidosättandet av hans frände Peter Aleksejevitj och mot hela »kejsaroväsendet» i Ryssland, föranledde visserligen ett kort uppskov, men den 7 maj 1724 ägde ceremonien trots allt rum. Framför högaltaret i Uspenskijkatedralen i Moskva knäböjde Katarina, gråtande av rörelse, och med egna händer satte Peter kronan på hennes huvud, medan ett mångtusenstämmigt rop skakade templet: »Leve Katarina, fäderneslandets moder, alla ryssars kejsarinna!» Det var som en dröm, som en saga ur Tusen och en natt. Den fattiga tjänstflickan från Marienburg, som med en sliten schal över skuldrorna och en tysk psalmbok tryckt till sitt klappande

hjärta släpats till det ryska lägret, bar nu kröningsmantel och krona, och i hennes högra hand lades riksäpplet, suveränitetens, maktfullkomlighetens symbol.

Kejsarinnekronan hade tillverkats i Paris efter bysantinskt mönster, men lär ha blivit något ändrad av en tysk juvelerare i Petersburg. Den var prydd med ej mindre än 2,564 dyrbara stenar, med två rader jättepärlor, av vilka de största kostat nära tiotusen kronor var, samt dessutom med en rubin, »stor som ett duvägg» och värderad till halvannan million rubel. Även manteln var av fransk tillverkning. Om den berättar Bergholz i sin dagbok: »Denna mantel var av drap d'or, broderad över det hela med upphöjda örnar och kronor samt fodrad med hermelin. Den lär väga etthundrafemtio pund. Spännet, varmed den sammanhålles framtill, skall ensamt vara värt bortåt 100,000 rubel.» Från Paris var också »den silverbroderade, himmelsblå sommardräkten», som kejsarinnan bar på den stora dagen, och mot vilken »de röda silkestrumporna» måste ha tagit sig något egendomliga ut.

På ärans och maktens tinnar, svept i purpur, omgiven av härskarmaktens höghet och helgd, syntes Katarina oåtkomlig för sina fiender, och dock skulle knappt ett halvt år förgå, förrän hon stod på undergångens brant. Under sommaren hade tsaren varit mera sjuklig än vanligt, och då han på hösten började hämta sig, företog han »för att få frisk luft» nästan dagligen små utflykter i trakten omkring Petersburg. Det hände också, att han sov ombord på sin jakt eller i något av sina »lanthus». Redan i mitten av september talades det om att han undvek sin gemål, från vilken han eljest plägade vara oskiljaktig. Vad var väl orsaken till denna alltmera iögonenfallande kyla?

Bland kejsarinnans uppvaktande kavaljerer fanns en kammarherre vid namn *Wilhelm Mons,* som var son till en vinhandlare från Minden och broder till Peters beryktade älskarinna *Anna Mons,* vilken senare omständighet han tvivelsutan hade att tacka för sin snabba karriär. Han skildras som en ung, ståtlig och högt begåvad man, men på samma gång som en samvetslös och kallt

beräknande skurk. Det är möjligt, att han var bättre än sitt rykte, ja, mycket tyder på att han blivit för strängt bedömd. Visst är, att han åtnjöt Katarinas särskilda gunst och mer än någon annan i hennes omgivning kunde glädja sig åt hennes förtroende. Vid hovet ansågs han allmänt för hennes älskare, och detta synes redan tidigt ha nått Peters öron. Tydligen har han i början ej velat sätta tro till de onda ryktena, men då dessa höllo i sig och till och med direkt framburos till tsaren av hans vänner, flammade svartsjukan upp. Han lät spionera på sin gemål, och den 5 november 1724 utfärdades arresteringsorder på Mons. Då denne på aftonen den 8 återkom från slottet till sin bostad väntade honom en kejserlig officer och några soldater. Han blev avfordrad sin värja och satt i arrest. Två dagar senare ställdes han inför en hemlig kommission och förhördes (dock utan tortyr), men nekade till »det fruktansvärda brott», han anklagades för. Den 13 häktades hans syster, generalskan Balck, och hennes son, Peter Balck, och samma dag meddelades offentligt, att alla, som visste något om de tre anhållnas »förbrytelser», skulle för undvikande av svårt straff anmäla sig. Dagen därpå synes kammarherren av fruktan för tortyr ha avlagt fullständig »bekännelse», och sedan även fru Balck efter första slaget av knutpiskan erkänt sig såsom broderns »medbrottsling», föll domen. Det var den 15 november, och redan följande morgon halshöggs Mons. Systern erhöll elva knutslag och en av kejsarinnans sekreterare, Stoljetov, femton. Den förra sändes därpå till Sibirien och den senare till galärerna. Slutligen fick en i saken inblandad kammarlakej vid namn Balakirev sexton batogslag.[1] Den unge Balck förvisades från hovet. I den av högsta domstolen stadfästa dödsdomen talas endast om bestickligher. Sant är, att både kammarherren och hans syster mottagit skänker av åtskilliga, däribland även tsarevnan Praskovja, för att befordra deras intressen, men detta var, som vi veta, ej den verkliga orsaken till den stränghet, som visades.

[1] Batogerna (батоги) voro små spön av vide, med vilka delinkventen »trummades» över nästan hela kroppen. Exekutorerna voro alltid två och hade vanligen fyra spön vardera, inklämda mellan fingrarna som trumpinnar.

Om Peter, som det säges, verkligen sönderrivit ett testamente, vari han utpekat Katarina såsom sin efterträdare, är ovisst, men säkert är, att han under de närmaste veckorna visat sin gemål en kyla och en likgiltighet, som väckt uppmärksamhet även utanför hovet. Den 19 december 1724 skriver Lefort: »De tala nästan icke med varandra, äta ej mera tillsammans och sova var för sig.» Detta varade dock ej länge. Tsarens hälsotillstånd försämrades åter, och ingen kunde vårda honom som Katarina. Den 16 januari 1715 rapporterar den påpasslige sachsaren: »Tsaritsan har gjort ett långvarigt och ödmjukt 'fussfall' inför tsaren för att få förlåtelse för sina felsteg. Samtalet varade nära tre timmar, och ändå åto de tillsammans (efteråt), innan de skildes.»

Peters verk var i vida högre grad än de flesta regenters resultatet av personlig insats. Så mycket nödvändigare är det att lära känna hans *personlighet*. Utan en sådan kännedom är en riktig uppfattning av detta verk otänkbar.

Först ett par ord om hans yttre. Gottfried Knellers förut omtalade porträtt, målat i början av 1698, då tsaren var tjugofem år, visar en ung, välbyggd man med ett ädelt, själfullt ansikte, omramat av lockigt, mörkbrunt hår. Dragen äro fina och regelbundna. Under de välvda, buskiga ögonbrynen glänsa ett par stora, mörka ögon med en öppen och ärlig, men på samma gång stolt och befallande blick. Den breda, ädelt välvda pannan förefaller kanske väl låg, men vittnar liksom den kraftiga, lätt framskjutande hakan om ett övermått av viljestyrka och beslutsamhet. Hela uttrycket röjer härskaren, van att befalla och van att bli åtlydd, men där bakom ligger något av ungdomlig oskuld, något av barnets friskhet och naivitet. Blott de skarpt markerade näsborrarna och de fylliga, av ett lätt leende krusade läpparna skvallra om inneboende sinnlighet. Detta porträtt anses allmänt för det bästa, vi äga av Peter, och ändå kan man ej värna sig mot misstanken, att konstnären åtminstone i någon mån förskönat. Vårtan på högra sidan om näsan är t. ex. endast lätt antydd, ehuru den i verkligheten var

ganska iögonenfallande, och ansiktets nästan fullkomliga symmetri verkar en smula konstruerad. På de andra ungdomsporträtten av tsaren, Marcus', Ottens (1697) och Whites (1698) gravyrer samt det äldsta av dem alla, den s. k. Lefortska miniatyren (1695), är han ej på långt när så vacker, något, som tydligen icke uteslutande beror på utförandets brister. Även porträtten från senare tid, Caravaques, Leroyes, Dannhauers, Natiers, Rigauds och Nikitins, äro mindre smickrande än Knellers, och detsamma gäller i viss mån Karel de Moors berömda tavla, som Peter själv betecknat som den bästa. Den visar en man i fyrtioårsåldern med runt, fylligt ansikte, tjocka kinder, dubbelhaka och grova drag. Den kraftiga, breda pannan är lätt rynkad, blicken skarp och befallande. Minen är bister, nästan frånstötande, och det forna gosseleendet har frusit till en föraktfull grimas. Självförtroende, okuvlig viljestyrka och våldsam kraft avspegla sig i varje linje. Hela mannen är som gjuten i brons. Mellan detta och Knellers porträtt ligga nära tjugo år, år av kamp och möda. Ynglingen har hårdnat till man, och livets stormar ha satt sina djupa, outplånliga spår. Och dock — likheten mellan de båda bilderna är slående. De liksom bekräfta och komplettera varandra, och var för sig stämma de ganska väl överens med samtida beskrivningar.

Den svenske ambassadsekreteraren Kämpfer, som vid en audiens 1683 såg den då elvaårige Peter, skildrar sina intryck så: »Båda tsarerna (Ivan och Peter) sutto på tronen, den yngste med upplyft, öppet ansikte. Hans underbara skönhet, förhöjd av behagliga rörelser och den rodnadens purpur, som vid tilltal steg upp på hans kinder, gjorde ett sådant intryck på de närvarande, att om han varit en ringa jungfru och ej en kejserlig person, de alla skulle ha blivit kära i honom.» Två år senare skriver den holländske residenten, baron van Keller: »Den unge tsaren har nu inträtt i sitt trettonde år. I hela hans personlighet utvecklar sig naturen mycket fördelaktigt och lyckligt. Han är högväxt och har god hållning.» Efter ytterligare tre år konstaterar samma sändebud, att sextonåringen »är av en vacker och ädel gestalt», och »att han

till staturen överträffar alla herrarna vid sitt hov». Från tiden för den västerländska resan och alltså just från det knellerska porträttets period finnas talrika skildringar av Peters yttre. Efter mötet i Koppenbrügge skriver den preussiska drottningen (i ett brev av d. 17 juli 1697): »Vad hans grimaser beträffar, hade jag föreställt mig dem värre, än jag funnit dem. Några av dem är han ej i stånd att behärska... Hans naturliga min och otvungna uppträdande behagade mig.» I ett brev från hennes moder, kurfurstinnan av Hannover, av den 11 augusti s. å. heter det: »Tsaren är mycket storväxt. Han har ett mycket vackert ansikte och mycket god figur.» En mera detaljerad beskrivning ger klädeshandlaren Noomen i sin ännu otryckta dagbok (Utrechts bibliotek): »Han (Peter) var stor och grov, måttligt fyllig, rask, livlig och spänstig i alla sina rörelser. Ansiktet var runt med ett något hårt uttryck, ögonbrynen bruna liksom det korta, lockiga håret. Han gick med långa steg och svängande armar.» I ett samtida brev från en i Ryssland bosatt holländsk timmerman till en släkting i hemlandet gives följande »signalement» på tsaren: »Kroppen lång, huvudet skakande, högra armen i ständig rörelse och en vårta i ansiktet.» En schweizare, Jacques Lefort (broder till Franz), som i mars 1698 besökte Peter i London, skriver till sina anhöriga i Genève: »Som ni veta, är han en mycket högväxt furste, men det finnes ett ledsamt aber. Han har konvulsioner än i ögonen, än i armarna, än i hela kroppen. Stundom vänder han ögonen så, att man endast kan se vitögat... Vidare har han en sådan oro (remuements) i benen, att det är honom nästan omöjligt att hålla sig stilla på en plats. Han är dock väl byggd (bien fait de sa personne).»

Även från det moorska porträttets tid finnes en mängd delvis starkt divergerande uttalanden om tsarens yttre. Saint-Simon, som i sina memoarer skildrat det ryska besöket i Paris 1717, säger på ett ställe: »Till gestalten var Peter stor och välbyggd samt tämligen mager. Ansiktet var till formen runt, pannan bred, ögonbrynen vackra, näsan måttligt lång och tjocknande mot spetsen,

läpparna väl tjocka och hyn rödbrun. Han hade vackra, mörka, stora, livliga och genomträngande ögon. Då han ville, kunde blicken vara majestätisk och nådig, men eljest (vanligen) var den skarp och vild, och ögonens ryckningar, som dock ganska sällan återkommo, förlänade något skräckingivande åt hans fysionomi.» En annan fransman, som såg honom vid samma tillfälle, fann ansiktet ganska vackert och hade svårt att föreställa sig honom som den bödel, han var. »Han skulle ha varit en mycket välskapad furste», skriver vår sagesman, »om han haft bättre hållning, men han gick mera kutryggig än en holländsk matros och tycktes imitera en sådans uppträdande... Han gjorde många grimaser, och en för honom egendomlig kroppsrörelse bestod däri, att han betraktade sin värja under försök att vrida huvudet bakåt över axeln, varvid han (samtidigt) lyfte upp det ena benet och sträckte det bakut, ja, stundom vände han på huvudet, som om han velat placera ansiktet mitt över axeln. Hans omgivning ville göra troligt, att han anfölls av sådana krampryckningar, då han funderade skarpt på något.» En tredje fransman, kammarherren Liboy, som i april 1717 sändes till Peter under dennes vistelse i Dünkirchen, säger i en rapport av den 23 i samma månad: »Tsaren är mycket storväxt, men går något framåtlutad, vanligen med böjt huvud. Han är mörklagd och har en tämligen barsk uppsyn. Han tycks ha livligt förstånd och god fattningsgåva. Hans uppträdande är på sätt och vis förnämt (une sorte de grandeur dans les manières), ehuru han ofta faller ur rollen. Fastän melankolisk och tankspridd, är han tillgänglig och ofta förtrolig.»

Under det att uppgifterna om ansiktsuttrycket, sättet, hyn och till och med hårfärgen variera, äro nästan alla iakttagare ense om att Peter var en ovanligt reslig man. Vid ett besök i Roskilde domkyrka 1716 lät han markera sin längd på en pelare. Han var (med skor) 2,078 meter lång, vilket ganska väl överensstämmer med Golikovs uppgift, 2,045 meter (utan skor?). En annan sak, som alla lagt märke till, voro hans besynnerliga åtbörder, hans darrningar och grimaser. Somliga sågo i dem blott en ovana, andra

menade, att de voro »återspeglingar av hans flammande själ». Blott få anade, att de voro symtom av en fruktansvärd sjukdom, som dolde sig bakom en mask av hälsa och styrka.

En av hans intimaste vänner, *Pavel Ivanovitj Jagusjinskij,* ha vi att tacka för följande intressanta upplysningar, nedskrivna av annan person: »Man vet, att denne monark redan från ungdomen och ända till sin död var offer för täta, korta anfall av en ganska våldsam kramp i hjärnan. De åtföljdes av ett slags konvulsioner, som för en viss (längre eller kortare) tid, ofta för timmar framåt, försatte honom i ett så förskräckligt tillstånd, att han ej kunde fördraga någon människa (i sin närhet), ej ens sina bästa vänner. Dessa paroxysmer (själv kallade Peter dem 'palaxismer') bebådade alltid sin ankomst genom en stark vridning av halsen åt vänster sida och en våldsam sammandragning av ansiktsmusklerna. Då man aldrig observerat dylika anfall under den tidigare barndomen, utan först efter tronbestigningen, har man ansett dem förorsakade antingen av ytterlig skrämsel (vid ett visst närmare angivet tillfälle 1682, då han skall ha varit nära att bli mördad av en strelts) eller av gift, som hans syster, Sofia Aleksejevna, en mycket ärelysten prinsessa, hemligen låtit giva honom. Dessa anfall hade ofta en utomordentlig våldsamhet och framkallade då plötsliga utbrott av raseri, varvid konvulsionerna, sammandragningen av ansiktet och den början vridningen av halsen visade, huru det var fatt.» Redan som ung kammarpage hade Jagusjinskij ofta bevittnat detta, och enligt hans uppgift var det bästa botemedlet att hämta Katarina eller, om hon ej kunde anträffas, »en annan ung kvinna, ofta den första bästa». Blotta närvaron av ett kvinnligt väsen skall ha verkat lugnande. Ett annat medel var enligt Scherer »ett slags pulver, framställt av skatans mage och vingar».

Bland de många uppgifter om Peters »sjukdom», som författaren under årens lopp anträffat i tryckta och otryckta källor, må ett par anföras här. Ett besynnerligt anfall har redan förut i annat sammanhang omtalats, nämligen det, som inträffade i Königsberg i juni 1697 (se sid. 76). Ett annat skildras av danske envoyén Juel.

Den 21 dec. 1709, samma dag, som de svenska fångarna fördes i triumf genom Moskva, åkte sändebudet i sällskap med storkanslern Golovkin genom en av Moskvas gator. Plötsligt »kom tsaren ridande förbi i sporrsträck och hade ett mycket blekt, otäckt och förvridet ansikte. Han gjorde många förskräckliga miner (rörelser) med huvud, mun, armar, axlar, händer och fötter. Vi stego båda ur vagnen och sågo honom rida bort till en menig soldat, som bar en svensk fana och som kanske ej marscherade efter hans tycke. Denne soldat högg tsaren med sin blottade värja, som han höll i handen, jämmerligt fördärvad. Därpå höll han in hästen under samma förskräckliga miner, förvred munnen och ögonen, ryckte på armar och skuldror och sprätte fram- och bakåt med benen.» Som orsak till det för dansken obegripliga vredesutbrottet angavs den själsspänning, vari Peter befann sig till följd av att Katarina var i »barnsnöd», men detta är oriktigt, ty Elisabet Petrovna hade redan den 18 december, alltså två dagar tidigare, kommit till världen. Möjligen har man blott menat, att hon var svårt sjuk efter förlossningen, men om det verkligen förhöll sig så, är obekant.

Om ett liknande anfall den 4 februari 1713 n. st. berättar den sachsiske generalfältmarskalken J. H. von Flemming i ett brev till konung August (Hauptstaatsarchiv, Dresden). Tsaren befann sig i Schleswig-Holstein och hade just hållit revy med det danska och sachsiska kavalleriet i närheten av Kropp, då han plötsligt och utan begriplig anledning råkade i raseri. Han bombarderade de till fredligt samkväm samlade officerarna med alla de föremål, som funnos inom räckhåll, bägare, glas och stolar. Slutligen drog han blankt och högg som en vansinnig in på det skräckslagna sällskapet. Under de båda följande dagarna måste han ligga stilla i byn Grossenreid, en uppgift, som bekräftas av hans dagbok.

Belysande är också vad som inträffade under Peters besök i Berlin 19—24 september 1717 (ej 1718, som det uppgives). Då han en dag satt till bords med sitt värdfolk, det preussiska konungaparet, och hade drottningen vid sin sida, fick han plötsligt ett av

sina besynnerliga anfall. Han »gjorde allehanda våldsamma rörelser», och med en kniv, som han höll i handen och kanske ej förmådde släppa, fäktade han så vilt omkring sig, att hans höga bordsdam för att ej bli träffad sökte lämna sin plats. Han grep henne emellertid så hårt om handen, att hon skrek till och säges ha varit nära att svimma. Omedelbart efter måltiden begav sig tsaren i tysthet och utan att taga avsked till sin bostad (»Er stahl sich gleich nach Tisch fort und kehrte allein zu Fuss nach Monbijou zurück», säger ett ögonvittne). Detta skedde, medan Aleksej var i Neapel och just vid den tid, då Tolstoj var på väg dit för att övertala honom till hemresa. Det skulle kunna anföras åtskilligt annat till belysning av Peters sjukdom, men redan det sagda torde vara nog för att berättiga påståendet, att han var *epileptiker.* Den »toniska» krampen med häftig utsträckning av armar och ben, de våldsamma »kloniska» ryckningarna, grimaserna, vridningarna på huvudet, de glasartat stirrande, blodsprängda ögonen, den av kramp i andningsmusklerna förorsakade, ohyggliga, rödblå ansiktsfärg, som följer efter den första likbleka, fradgan om munnen o. s. v. — allt återgår i berättelserna om tsarens för samtiden så obegripliga anfall. Att de först uppträdde i tioårsåldern, är endast en ytterligare bekräftelse på vår mening, låt vara, att man stundom finner fullt utvecklad epilepsi hos vida mindre barn. För att förklara tsarens »palaxismer» behöver man således ej längre ta sin tillflykt till »skrämsel», »gift» eller »djävulsbesatthet».[1]

Det majestätiska intryck, som Peter kunde göra, då han ville, förtogs i vardagslag ej blott av dålig hållning, utan även av en högst besynnerlig klädsel. Denna, som i Ryssland togs för västerländsk och i Västerlandet för rysk, var i själva verket varken det

---

[1] Att Peter var epileptiker, behöver naturligtvis icke innebära, att han haft sjukdomen i dess svåraste form (epilepsia gravis). Det är tvärtom troligt, att den hos honom varit av relativt lindrig art (epilepsia mitis). Anfallen synas i allmänhet ej ha åtföljts av medvetslöshet. Några av dem och just de mera kända äro f. ö. icke epilepsianfall i egentlig mening, utan s. k. epileptiska ekvivalenter, plötsligt inträdande abnorma tillstånd, varunder den sjuke kan företaga sig de besynnerligaste saker, ja, stundom begå fruktansvärda ogärningar, utan att efteråt ha något minne av vad som skett, eller åtminstone någon klar föreställning därom.

ena eller det andra. Vid sitt besök i Köpenhamn 1716 bar han t. ex. grön mössa, en vårdslöst knuten svart halsduk, brun rock med hornknappar, tjock stickad ylleväst av samma slag som Nordsjöfiskarna brukade, bruna knäbyxor, så trånga, att det såg ut, som om de vilket ögonblick som helst skulle spricka, tjocka stoppade yllestrumpor av obestämbar färg och påfallande »brednästa», alltid smutsiga skor. En stor, med färgade glasbitar besatt metallknapp i skjortlinningen fullkomnade dressen. Efter mycket om och men gick han in på att bära peruk, men då denna efter hans bestämda önskan ej fick vara större, än att den bekvämt kunde bäras i fickan, täckte den ej helt över det naturliga, mörka håret, utan detta tittade ogenerat fram vid tinningarna, i pannan och bakom öronen. Ännu före den senaste revolutionen i Ryssland kunde man i Petersburg-eremitagets Petrovskaja Gallereja se en i all sin teatraliska löjlighet imponerande syn. I en länstol under en med kejsarkronan krönt tronhimmel satt Peter, modellerad i vax (av Rastrelli). Han var iklädd en praktfull ljusblå sidenrock med silverbrodyr, hade om livet ett likaledes silverbroderat bälte och på benen rödbruna strumpor med kilar av silver. På huvudet bar han en peruk, förfärdigad av hans eget hår. Bilden ansågs vara utomordentligt lik kejsaren, men i verkligheten gav den en alldeles skev föreställning om hans person. Ansiktet, gjort efter den bekanta dödsmasken, var liksom denna vanställt av fördjupningar och upphöjningar. De livlösa emaljögonen förmådde naturligtvis icke ersätta de av liv och kraft flammande »eldkol», som engång väckt till och med sydlänningars beundran, och vad kläderna beträffar, så ha de, så vitt man vet, blott en enda gång burits av Peter, nämligen på Katarinas kröningsdag 1724. Mindre imponerande men vida intressantare än den pompösa vaxfiguren på tronestraden voro de i tvenne väggnischer på dess sidor förvarade resterna av tsarens verkliga garderob. Där såg man t. ex. en gammal luggsliten rock av grovt kläde, gråa ullstrumpor med stora stoppar och en gammal hatt utan galoner men med skotthål i kullen — ett minne från Poltava, sades det. I ett hörn stod den beryktade »dubinan»,

en grov rotting med knapp av elfenben, engång fruktad mer än knutpiska och batoger.

Att skildra Peters väldiga, mångskiftande livsgärning kan vara svårt, men än svårare är att teckna hans *karaktär,* och vi erkänna villigt vår oförmåga. Uppgiftens lösning förutsätter en djupare förståelse av personligheten än den, som kan vinnas blott och bart genom studier. Den kräver vissa bestämda egenskaper och livserfarenheter hos skildraren själv eller med andra ord förmåga av speciell intuition. Denna övermänskliga himlastormande själ, vävd av gott och ont, av ljus och mörker, låter ej mäta sig med vardagsmått.

En del av de mera framträdande karaktärsegenskaperna hos Peter ha vi redan lärt känna, hans omättliga vetgirighet och bildningshunger, hans okuvliga energi och dådlust, hans praktisk-materialistiska läggning, hans överdrivna sinne för detaljer och oförmåga av syntes, hans brist på originalitet, hans tidigt framträdande sinnlighet, hans häftighet, impulsivitet och bristande förutseende, hans blyghet och lättskrämdhet o. s. v. Det kanske mest imponerande draget var hans oerhörda arbetsförmåga. Driven av en verksamhetslust, som stundom verkar nästan abnorm, unnade han sig ringa vila. Redan klockan fyra på morgonen plägade han vara uppe och i fullt arbete. Det händer, att han vid denna tidiga timme mottager främmande diplomater i audiens eller ger till utlandet avgående sändebud de sista muntliga instruktionerna. Två timmar senare åker han ut, besöker amiralitetet, örlogsvarvet, ritkontoret och senaten. Klockan elva kommer han tillbaka hem, arbetar ett par timmar, kastar i sig middagen, vilar en kort stund, överlägger med sina rådgivare, åker åter ut, seglar på Neva, inspekterar hamnanläggningarna och fästningarna, avlägger visit hos utländska legationer o. s. v. För att ej behöva vara hemma vid måltiderna hade han alltid kall mat med sig i vagnen. I allmänhet var han i verksamhet tolv till fjorton timmar på dagen. De få lediga stunderna tillbringades gärna vid svarvstolen eller hyvelbänken eller med studier i naturaliekabinettet och »fysikaliska salongen». Afto-

nen fördrevs vanligen hos någon god vän, där det röktes, dracks och konverserades till långt ut på natten. Till och med de stora fester, som tsaren emellanåt arrangerade och i vilka man enbart sett ett bevis på nöjeslystnad, voro i själva verket uttryck för hans arbetslust. På deras förberedande nedlade han personligen den största omsorg, utarbetade själv programmet ända in i de minsta detaljer och fungerade själv som ceremonimästare. Med egen hand tillverkar han raketer och »eldhjul» och avbränner fyrverkerier. Han leder festtågen och dansen. Han håller tal, berättar anekdoter, sjunger, slår på bastrumma och underhåller sina gäster på alla upptänkliga sätt. Den personliga insatsen är för honom det verkliga nöjet.

Ett annat utmärkande drag hos Peter är hans stora rörlighet. Då han själv kallat sitt liv »en enda oavbruten resa», är det blott ringa överdrift. Vid en granskning av hans brev häpnar man över de många platser, från vilka de äro avsända. Ej nog med att nästan alla mera betydande orter i hans rike äro nämnda i deras dateringar, även utlandet är rikt representerat. Det finnes skrivelser från Tyskland, Holland, England, Danmark, Frankrike, Italien, Polen, Finland och Östersjöprovinserna. En dag är han i Pommern, nästa dag i Berlin, ett par dagar senare i Dresden och efter ytterligare en vecka i Karlsbad. Än finna vi honom i Nordtyskland, upptagen av krig och förhandlingar, än i Ukrajna, sysslande med fåravel, än på besök i Wittenberg, där han med en blandning av nyfikenhet och vördnad tar Lutherminnena i skärskådande och med genomsnittsturistens klåfingrighet skriver sitt namn på väggen. Vi möta honom på karneval i Dresden, på fotvandring i Böhmen, på inspektionsresa i Ural, på rekognoscering i Finland, på kryssning i Östersjön o. s. v. Alltid är han på rörlig fot. Alltid har han bråttom. Han åker och rider med rasande fart, och då han färdas till fots, sker det gärna med stormsteg eller halvspringande. På en välträffad tavla av den ryske målaren Vasilij Sjerov ser man tsaren, lång och barhuvad, sätta i väg med väldiga steg, följd av en springande svit.

Få ha mera än Peter förstått uppskatta tidens värde. Själv i rastlös verksamhet och ytterst punktlig, fordrade han detsamma av andra, och i hans order förekomma ofta uttryck sådana som »genast», »utan dröjsmål», »på minuten». Den minsta försumlighet var i hans ögon en fruktansvärd förbrytelse och straffades skoningslöst. År 1707 piskades en del ämbetsmän, som kommit för sent till sin tjänstgöring, och 1719 fingo ett par domare, som oskäligt länge dragit ut på en process, smaka knutpiskan. Samma öde drabbade en kurir, som använt för lång tid på en resa från Pommern till Petersburg, och en förrådsförvaltare, som ej fort nog fått en inventarieförteckning färdig. En köksmästare, som serverat middagen några minuter för sent, och en livkusk, som kört en onödig omväg, trakterades med dubinan. Sträng mot andra, var Peter också — det måste sägas till hans ursäkt — sträng mot sig själv. Efter dryckesgillen, som varat till sent på natten, är han på morgonen lika tidigt uppe som vanligt. Ofta går han direkt från en nattlig orgie till en ny dags arbete. En natt kommer han hem bortåt klockan tre, drucken, med håret i oordning och dimmigt stirrande ögon, vinglar till sin sängkammare och kastar sig fullt påklädd på bädden. En timme senare mottager han ett främmande sändebud i högtidlig audiens, talar politik och skriver ett egenhändigt brev till Fredrik IV. I januari 1722 tillbringar han en afton med att i släde fara från hus till hus i Moskva, sjunga julsånger och samla in småslantar. Överallt bjuder man på öl, vin eller vodka, och så småningom blir han ganska omtöcknad. Plötsligt utbryter en eldsvåda. Tsaren kommer tillstädes, leder släckningsarbetet, langar vatten och arbetar som en slav. Då elden är släckt, fortsätter han sin slädfärd och håller på »intill ljusa morgonen». Efter en kort vila är han åter i arbete, avlägger kondoleansvisit hos en nyvorden änka, deltager i en begravningsprocession och ger senare på dagen middag för de utländska ministrarna.

Peter intresserade sig för allt. Hans vetgirighet var gränslös, och i sin iver att tillfredsställa den utsatte han sig stundom för verklig

fara. I Holland var han en gång nära att bli lemlästad av ett kvarnhjul, som han trodde sig kunna stanna med blotta händerna. En annan gång fastnade han i ett drivhjul på en sidenfabrik och undgick med knapp nöd att krossas. Under ett besök ombord på ett fartyg i Archangelsks hamn störtade han ned i lastrummet, dock utan att taga svårare skada. Allt ville han se och lära, men under sin jakt efter kunskaper gav han sig sällan tid till verkliga studier. Han hoppade från det ena till det andra och tillägnade sig litet av varje, men intet helt. Och ändå trodde han sig kunna allt. Vi ha sett honom snickra, svarva och smida, tillverka bomber och fyrverkeripjäser, anföra trupper och skriva reglementen, konstruera fartyg och gravera kopparstick. Vi ha mött honom som trumslagare, sångare och orkesterdirigent, som danslärare, hovmästare och — bödel. Han uppträdde också som tandläkare och fuskade till och med i läkaryrket. Ännu för några år sedan visades i Petersburg en påse full av tänder, som tsaren egenhändigt skall ha utdragit, och det påstås, att det bästa sättet att vinna hans bevågenhet var att vädja till honom i hans egenskap av dentist. Hans verksamhet som läkare belyses bäst genom ett par exempel. Vid ett tillfälle befriade han med hjälp av fingrarna en negergosse från binnikemask. De av Pusjkin omtalade detaljerna kunna knappast återgivas i tryck. En annan gång — av en tillfällighet veta vi, att det var den 27 april 1723 — avtappade han en vattusiktig holländsk köpmansfru trots hennes livliga protester »tjugo pund vatten». Hon dog fyra dagar senare. Tsaren obducerade henne själv och deltog i begravningen (d. 6 maj). För obduktioner intresserade han sig alldeles särskilt och skall ha företagit ett stort antal sådana på egen hand. I Dolgorukovs memoarer berättas, att han i januari 1715 till och med obducerat sin egen svägerska, änketsaritsan Marfa (Fedors gemål). Vid Mary Hamiltons avrättning (d. 14 mars 1719) var han närvarande, upptog det avhuggna huvudet och höll en föreläsning i anatomi för de kringstående. Han bar städse på sig ett kirurgiskt bestick och förbandsartiklar, och sjukhusen hade order att under-

rätta honom, då större eller mera märkvärdiga operationer skulle företagas, så att han kunde komma tillstädes.

Peter ansåg sig kunna allt och förstå allt redan vid första ögonkastet. Med den största tvärsäkerhet bestämmer han osignerade målningar och gravyrer, tolkar gamla, nästan oläsliga manuskript, tyder inskrifter på en klippvägg vid Derbent, gör arkeologiska utredningar, yttrar sig över musik och sång, talar politik, historia, nationalekonomi, geologi, astronomi och religion. Intet är honom främmande eller, rättare sagt, han tror så, och det är en olycka, ty det hindrar honom att fördjupa sina kunskaper. Hans vetande, insamlat utan kritik, plan och förnuftig begränsning, är och förblir ytligt och brokigt, fullt av luckor, uppblandat med misstag och vanföreställningar. Med den största envishet fasthåller han vid oriktiga meningar och anser sig alltid ligga över i diskussion. Han tål inga motsägelser och finner stryk vara »det bästa argument». Han har i själva verket ofantligt höga tankar om sin begåvning och kunnighet — och ändå är han blyg. Han rodnar, stammar och håller sig undan, avskyr offentlig uppmärksamhet, känner sig besvärad i damsällskap o. s. v. Väl avtar denna blyghet med åren, men helt övervunnen blir den aldrig. Med den sammanhänger också hans besynnerliga benägenhet att ikläda sig en tjänares skepelse. Han spelar matros, soldat och timmerman. Under receptionsmiddagen i Wien 1698 står han bakom Leforts stol, ehuru alla veta, vem han är, och trots att han med formellt bevarat inkognito kan taga plats bland uppvaktningen. I Petersburg uppträder han som lots och i Moskva som gatsångare. Vid ett societetsbröllop 1722 tjänstgör han som hovmästare, promenerar upp och ned bakom stolarna med en stav i handen och dirigerar serveringen, ja, han går så fullständigt upp i rollen, att han, sedan gästerna avlägsnat sig, äter av matresterna och dricker de kvarlämnade skvättarna i glasen. Gentemot »konungen av Pressburg», Romodanovskij, som han slutligen gör till »kejsare», uppträder han som den ringaste undersåte, titulerar honom »majestät» och tar ödmjukt emot hans tillrättavisningar. Att bakom detta skulle

ha legat en statslig eller pedagogisk tanke — man har bl. a., menat, att Peter personligen ville visa, huru en god undersåte borde förhålla sig inför sin herre — tro vi för vår del icke. I början kanske endast ett dåligt skämt, blev det så småningom ett medel att tillfredsställa ett patologiskt behov.

Då man på sina håll framställt tsaren som rå, sinnlig och grym, har man knappast gjort sig skyldig till någon större orättvisa, men ändå skulle kanske ett och annat kunna anföras om ej till försvar, så åtminstone till förklaring. Det brutala uppträdandet hade, som vi sett, delvis sin grund i sjukliga anlag. Epileptikern är ofta misstänksam, lättstött och retlig mellan anfallen, råkar lätt i vrede och kan av ringa orsak förgå sig svårt mot sin omgivning. De svårare våldsgärningar, man förebrår Peter, äro knappast begångna i normalt tillstånd. Då han t. ex. under en officiell bankett i september 1698 ville sticka ihjäl fältmarskalken Sjein med sin värja och svårt sårade ett par personer, som försökte lugna honom, var han säkerligen icke vid sina sinnens fulla bruk, och än mindre torde detta ha varit förhållandet, då han den 30 juni 1705 inträngde i Basiliusklostret i Polock, med egen hand nedstack priorn och befallde sina officerare att mörda de övriga munkarna, av vilka också tre blevo dödade och ett par livsfarligt sårade. Vad åter sinnligheten beträffar, så måste det medgivas, att den hos Peter förefanns i abnormt hög grad och stundom tog sig uttryck i handlingar, som hos varje normal människa måste väcka avsky och vämjelse, men man bör komma ihåg, att han i detta avseende som i så många andra var ett barn av sin tid och sitt land. Dåtidens ryssar stodo, som vi sett, i sedligt avseende mycket lågt. Dryckenskapen och osedligheten voro hos dem mera utbredda än hos något annat europeiskt folk. Att härskaren även på detta område skulle vara »den förste», fann man helt naturligt. Hans laster — från spritmissbruket till de grövsta sexuella utsvävningar — delades av hela nationen och väckte därför, ehuru tämligen allmänt bekanta, ringa uppseende. Själv ansåg han dem så ursäktliga, att han ej ens gjorde sig någon större möda att dölja dem.

Komma vi slutligen till grymheten, så stå vi här inför ett mera invecklat problem, än man skulle tro. Feghet och grymhet följas, som nämnt, ofta åt. Då den fege utan risk kan gripa till våld, försummar han det sällan. Han har ett tarvligt behov av att hämnas på tillvaron för all den fruktan, han själv måst utstå, och då han ej kan drabba denna tillvaro i dess helhet, låter han den enskilde, som han för tillfället har i sin makt, umgälla för det hela, också om offret skulle råka vara aldrig så oskyldigt. Peter var feg, och redan det synes berättiga oss att misstänka honom för grymhet. Vi ha sett, huru han behandlade sin första hustru och sin äldste son, huru han förfor med streltserna, med Aleksejs vänner, med Mons o. s. v. Vi ha nämnt hans stränga lagar, hans omänskliga bestraffningsmetoder och hans ringa aktning för människoliv. Vi ha mött honom som intresserad åskådare vid avrättningar, ja, sett honom själv uppträda som bödel, och vi veta, att han mer än en gång personligen deltog i torterandet av brottslingar och misstänkta. Är icke allt detta bevis på en grym natur? Frågan kan synas lätt att besvara, och ändå måste vi tveka. Peter var hård och sträng, det är tydligt nog, men därav följer ej med absolut nödvändighet, att han också var grym till karaktären. Verkligt grym är blott den, som själv finner nöje eller personlig tillfredsställelse i andras lidanden, och att tsaren så gjorde, kan ej anses fullt bevisat. Någon egentlig blodtörst märker man icke hos honom. Visserligen är han, som varje annan rå och hård natur, föga känslig för sina medmänniskors kval, men någon särskild njutning synas de ej bereda honom, och från hans kyliga intresse till Ivan den förskräckliges vilda vällust är tydligen ett stort steg. Han straffar icke utan anledning, och verkligt sträng är han blott, då statens fördel står på spel. Personliga oförrätter har han i allmänhet lätt att förlåta. Fallen Gljebov och Mons synas visserligen bilda undantag, men i båda förelågo, väl att märka, utom de hemliga försyndelserna bevisliga lagbrott. Också märker man hos tsaren en viss, med det förmenta »mordbegäret» oförenlig ängslan för att någon skall bli oskyldigt dömd. Den berömda satsen:

»Bättre att frikänna tio brottsliga än döma en oskyldig» är hans, icke Katarina II:s. Då hon uttalar den, citerar hon blott, vad hennes store föregångare med egen hand skrivit i konceptet till ett militärreglemente 1721. Sådan är Peter, hård och skoningslös, då han vet eller tror sig ha rätt, tveksam, full av skrupler och samvetsbetänkligheter, då han ej är fullt säker på sin sak. Och dock har han, som nämnt, ringa känsla för sina medmänniskor. Att han emellanåt finner lämpligt att låta en viss sentimentalitet framskymta, är visserligen sant, men därav bör man ej låta bedraga sig. Av naturen är han varken ädelmodig eller storsint, men han vill verka så, ty det gör god effekt och skaffar honom det bifall, för vilket han i all sin hänsynslösa kraft är så oändligt svag. Han hörde ej till de få, som göra gott för det godas egen skull utan tanke på vinst, ja, han hörde ej ens till de många, som öva välgärningar för att kunna beundra sig själva. Den beundran, han eftersträvade, var av yttre art. Den skulle komma utifrån och helst ta sig uttryck i ljudliga lovsånger. Att verka i det tysta föll honom icke in. Fågeln, som i Guerickes luftpump flämtar efter andan, väcker hans medlidande, då han står i kretsen av lärda män, men för Jevdokia, som försmäktar i Schlüsselburgs tysta, mörka fängelsevalv, har han intet hjärta. Sjafirov benådas på schavotten i tusentals människors åsyn, medan Aleksej misshandlas till döds bakom döljande murar. Tusentals människoliv offras åt en smygande död i Petersburgs osunda kärr, men gäller det att rädda några skeppsbrutna sjömän, kastar sig tsaren själv i vattnet, följd av beundrande blickar.

En del av Peters fel, i främsta rummet dryckenskapen och osedligheten, berodde utan tvivel på ärftliga anlag. Andra synas alstrade av yttre omständigheter. Vi ha nämnt, att han ej tålte motsägelser eller över huvud något motstånd, i vad form det vara månde. Detta var i själva verket en naturlig följd av den ständiga kampen mot undersåtarnas slöhet och vrångvilja. Just då han ville bäst, just då han var som mest övertygad om att den inslagna vägen var den rätta, mötte han alltid starkast mot-

stånd eller, rättare sagt, just då föreföll honom detta motstånd värre och odrägligare än någonsin. Ju klarare målet tedde sig för honom, dess mera otålig blev han över hindren och dess mera besluten att forcera dem. Så utvecklades hos honom en trotsighet och ett rätthaveri, som — om än ytterst bottnande i egenkärlek och självöverskattning — ej från början ingingo i hans karaktär. Han hatade alla fördomar, sociala, religiösa och moraliska, och däri låg ju principiellt sett en dygd, men felet var, att han till fördomarnas kategori räknade mycket, som ej hörde dit, mycket, som historiskt och moraliskt hade sitt fulla berättigande, ja, till och med mycket, som på grund av sin praktiska ändamålsenlighet hade bort vara skyddat för angrepp. Den västerländska dräkt, han ville påtvinga sitt folk, var i själva verket mindre lämplig för det ryska klimatet än den gamla moskovitiska. Regeringssätets förläggning från rikets centrum till en utkant i omedelbar närhet av en främmande gräns var knappast välbetänkt. Vid Neva hade en handels- och örlogshamn, skyddad av fästningar, varit alldeles tillräcklig. Ruinerandet av Archangelskhandeln till förmån för Petersburg var både obehövligt och oklokt. Den gamla härens upplösning, innan den nya var färdig, klosterskolornas upphävande, innan man hade något att sätta i stället, patriarkatets avskaffande, innan Heliga synoden kommit till o. s. v., allt röjer bristande urskillning, oförmåga att skilja på det murkna, som utan risk kan tagas bort, och det ännu livskraftiga, som, så länge det fyller en uppgift, ej utan våda kan avlägsnas.

Peters rätthaveri tog sig bl. a. uttryck däri, att han i allt ville vara ett mönster för sin omgivning, ja, för alla sina undersåtar. Med egensinnigt, pojkaktigt trots fordrade han, att alla skulle göra som han, imitera honom i stort och smått och dela hans tycken. Vad som behagade honom, måste behaga andra, vad han fann motbjudande, måste andra finna likadant. Om en dryck eller en maträtt smakade honom, måste den också smaka hans sällskap. Han drack brännvin, därför måste alla dricka brännvin, vare sig de tålde det eller icke. Han åt äkta sköldpaddsoppa, en i Ryssland

förut okänd rätt, därför måste även de andra trots all motvilja för »det giftiga krypet» äta sådan. Då amiral Golovin, så berättar Korb, en dag satt till bords med tsaren, vägrade han att äta sallad, emedan han ej tålde vid den starka ättika, som använts vid dess tillredning. Genast grep Peter en ättikflaska och hällde halva innehållet i halsen på den motsträvige, så att han var nära att kvävas. Tsaren dansar, och han fordrar, att alla skola dansa, oberoende av ålder, hälsa och korpulens. På assembléerna får man se vithåriga, styvbenta gubbar streta iväg med »damer» i tioårsåldern. Tsaren sjunger, och olycklig den, som ej sjunger med, om han så ej har en ton i livet. Tsaren läser tidning, därför ser han gärna att alla ha ett tidningsnummer i fickan eller i handen, också om de ej kunna bokstäverna ens. Apraksin, som knappast kunde stava sitt namn, skall ha lärt sig tidningsartiklar utantill för att kunna »läsa högt» för sin herre.

Att Peter var högt begåvad, är otvivelaktigt. Han har mycket lätt för att lära. Han har ovanligt skarp iakttagelseförmåga och mycket god fattningsgåva. Hans omdömen äro i regeln klara och träffande. Han uttrycker sig ledigt och merendels i korta, kärnfulla meningar. Även hans brev äro korta, klara och frasfria. Utom ryska talar och skriver han holländska och någon tyska. Han är också ganska slagfärdig och besitter stor naturlig humor, låt vara att denna till följd av hans nästan fullständiga brist på anständighetskänsla och takt ofta tar sig minst sagt olämpliga uttryck. Han äger en livlig och otyglad inbillningskraft, och hans fantasier ha en orientalisk benägenhet att svälla ut över all rimlighets gränser, ja, taga stundom dimensioner och former, som skulle kunna tyda på en allvarlig rubbning av det psykiska jämviktsläget. Den nya »kolossen», som skulle uppföras vid inloppet till Petersburg, föreställde han sig t. ex. så ofantligt stor, att den knappast ens med våra dagars underbara byggnadsteknik skulle kunna framställas, även om de hundratals millioner, den skulle ha kostat, verkligen kunnat anskaffas. Ej nog med att de mest högmastade fartyg skulle kunna passera mellan dess »ben», på toppen

skulle finnas en hel fästning och dessutom en väldig fyr, som borde synas »sina hundrade verst ut till sjöss». Vid tiden för det persiska fälttåget drömde han om att erövra både Persien och Indien, jaga turkarna ur Europa och upprätta ett nytt »macedoniskt världsvälde» med Konstantinopel som huvudstad. Lyckligtvis var det endast hans allra närmaste vänner, som blevo invigda i »planen». Att Peter skulle ha varit utrustad med »ett fenomenalt minne», är ett påstående, som vi möta i de flesta biografier över honom — i böcker ha alla stora regenter gott minne — men tyvärr har man ej kunnat anföra andra »bevis» än ett par tämligen legendariska berättelser om att han efter tjugo, trettio eller ännu flera års förlopp känt igen personer, som han i sin barndom sett, och att han i sina brev ej blott röjer intresse för många och olikartade saker samtidigt, utan även med årslånga mellanrum återkommer till sådant, som en vanlig människa skulle ha glömt. Givetvis har en sådan »bevisföring» ringa värde. Alla tsarens skrivelser infördes i registraturer (kopieböcker), journaliserades särskilt och bevarades dessutom (åtminstone till stor del) i koncept. De »mnemotekniska underverken» åstadkommos sannolikt helt enkelt genom flitigt bläddrande i »brevböckerna». Att Peter ständigt bar en anteckningsbok på sig och i den införde allt möjligt, som borde ihågkommas, visar, att han själv — förmodligen på grund av dyrköpt erfarenhet — ej just satte någon större lit till sitt »underbara minne».

Att Peter var en stor fältherre, får man ofta höra, och till och med, att han infört betydande förbättringar i krigskonsten. Det är en fabel, diktad av rysk patriotism och franskt smicker. Tsaren var ingen strateg, och hans begrepp om krigskonst voro minst sagt besynnerliga. Må Moritz av Sachsen gärna lovsjunga ryssarnas hållning under 1708—09 års fälttåg, om den visste han mindre än vi, ty de underrättelser, som stodo honom till buds, voro högst ofullständiga och till stor del oriktiga. Redan hans yttranden om Poltavaredutterna röja den grövsta okunnighet om de faktiska förhållandena. Ser man bort från hans värdelösa vittnesbörd och

i stället vänder sig till de noggranna krigshistoriska undersökningar, som i våra dagar ägnats just det nämnda fälttåget både av svenska och ryska forskare, blir bilden en helt annan. Peter träder som »fältherre» alldeles i bakgrunden och överlämnar allt åt sina generaler. Dessa åter äro genomgående medelmåttor, och deras framgångar te sig snarare som ett verk av slumpen än som resultatet av duglighet och klok beräkning. Man behöver för övrigt ej gå längre än till den av Makarov nedskrivna, men av tsaren själv granskade och rättade officiella redogörelsen för kriget mot Sverige (»Istorija Svejskoj vojni») för att inse ohållbarheten av allt tal om »fältherrebegåvning». Hade han ägt sådan, om också blott i måttlig grad, hade denna skrift, full av naiva konstruktioner och klumpiga lögner, säkerligen aldrig sett dagen. Även Prutfälttåget är belysande. De enda militärvetenskapliga områden, på vilka Peter synes ha haft några djupare insikter, voro artillerilära och fortifikation. Hans fästningsbyggen äro dock långtifrån några mästerverk och allra minst det berömda Kronslott, som på hans tid bestod av ett bestyckat, polygonalt trätorn med dubbla väggar, mellan vilka fanns ett lager hårt packad jord.

Peter var alltså ingen fältherre. Ej heller var han någon diplomat i västerländsk mening. Väl kunde han utveckla klokhet och list, ja, stundom föra de vaksammaste motståndare bakom ljuset, men hans baksluga och trolösa statskonst är till hela sin karaktär orientalisk, ej europeisk. Om den västerländska diplomatiens regler och metoder har han blott ringa föreställning, och gäller det att begagna dem, kommer han vanligen till korta. Vi ha sett, huru han gång på gång lider svåra diplomatiska nederlag och till på köpet lyckas grundligt kompromettera sig. Vid de hemliga förhandlingarna med Turkiet 1698 vill han narra sina bundsförvanter, men blir själv bedragen och avslöjad som »förrädare» mot den gemensamma saken. År 1706 blir han grundligt lurad av August och 1713 av preussarna. År 1716 lyckas han ej utföra sin landstigningsplan i Skåne, men väl att stöta sig med sina allierade. Samma och följande år misslyckas han både i sin franska och

sin engelska politik. Därpå inlåter han sig med jakobiterna och blir åter komprometterad. Under Ålandsförhandlingarna går det nästan ännu värre. Både han och hans ombud bli så insnärjda i Görtz' garn, att de varken veta ut eller in, och resultatet blir en makalös skandal. Under hans sista år ha vi t. ex. det misslyckade närmandet till Frankrike, den uteblivna försoningen med England, svårigheterna att få kejsartiteln erkänd, kontroverserna med Preussen och Danmark, den lättsinniga persiska politiken o. s. v., allt saker, som även hos den mest hänförde beundrare av Peter borde kunna väcka tvivel på hans diplomatiska förmåga.

Man har talat om tsarens »politiska ärlighet». Med vad rätt? Hans historia vimlar av fördragsbrott. De baltiska och finska fästningarnas kapitulationer brytas hänsynslöst, högtidliga avtal med främmande makter likaledes. Bakslug och trolös är hela hans politik. År 1698 underhandlar han, som nämnt, med Turkiet bakom sina bundsförvanters rygg, 1711 anfaller han trots »heliga löften om evig vänskap» samma makt, och då han tvingas till fred, uppfyller han icke villkoren och söker bedraga turkarna genom simpla knep. Polen har fått upprepade traktatsmässiga löften om Livland, men Peter behåller det själv. Han lovar polackerna att draga tillbaka sina i deras land förlagda trupper, men gör det ej. Han lovar att utrymma det av ryssarna besatta Kurland, men därav blir intet. Han underhandlar med Georg, men samtidigt med jakobiterna, med Österrike, men på samma gång med dess dödsfiende Frankrike. Han låter sina trupper skövla det neutrala Gottorp och pressa penningar ur de likaledes neutrala Hamburg, Lübeck och Danzig. Han begagnar sig av Persiens nödläge och frånrycker det — mitt under vänskapsbetygelser och hjälpanbud — viktiga delar av dess område. Att han strax före nordiska krigets utbrott försäkrade Karl XII om sin tillgivenhet och sitt fredliga sinnelag, är ju allmänt bekant. Många flera, ja, hundratals exempel skulle kunna anföras, men redan de nämnda torde vara belysande nog.

Peter är icke »politiskt ärlig», och, vad än värre är, hans personliga hederlighet måste allvarligt ifrågasättas. Uppträdandet mot

Aleksej, sedan denne hemlockats från utlandet, det oförsvarliga brytandet av givna ord och löften, den hycklade vänlighet, varmed han stundom bemötte personer, vilkas undergång han redan i hemlighet beslutat, hans bristande sanningskärlek, hans fallenhet för skryt och förställning, hans låtsade anspråkslöshet o. s. v. — allt detta synes kraftigt jäva den vanliga föreställningen om hans »utpräglade rättskänsla» och »stora redbarhet». Betecknande är också hans ringa respekt för andras egendom. Nästan överallt, där han under sina utländska resor varit inkvarterad, klagades över skadegörelse och stöld. I Deptford förstör han amiral Evelyns hus och i Dresden guldsmeden Dinglingers. På båda ställena äro efter avflyttningen alla värdesaker försvunna. På Dresdenhotellet »Der goldene Ring» blev han 1711 så att säga gripen på bar gärning, då han med egna händer nedpackade några dyrbara gardiner, som tillhörde kungahuset. I Köpenhamn skall han ha försökt att bemäktiga sig en i Konstkammaren förvarad mumie och, då detta icke lyckades, delvis förstört den. Under besök i en av Danzigs kyrkor ryckte han peruken av en borgmästare och satte den utan vidare på sitt eget huvud.

Att Peter, som det påstås, varit djupt religiös, ha vi svårt att föreställa oss. Visserligen gick han — för exemplets skull — ofta i kyrkan och stundom även till nattvarden, men för präster och kyrkliga ceremonier visade han samtidigt öppet förakt. Utnämnandet av »narrarnas påve», »narrkardinaler» och slutligen även »narrabbedissor», det grova gäckeriet med kyrkobruken, det brutala sätt, varpå kyrkor och kloster plundrades på sina skatter, även på rena kultföremål, skändandet av tempel (t. ex. klosterkyrkan i Polock) och gravar (t. ex. Ivan Miloslavskijs) m. m., allt detta synes motsäga det nyssnämnda påståendet. Då systern Marija i mars 1723 låg för döden, jagade tsaren under svordomar ut de andliga, som kommit för att besöka henne. Även det tyder på ringaktning för religionen, och ändå var Peter ej helt blottad på religiös känsla, låt vara att den, vag och ljusskygg, endast sällan framträdde och stundom är svår att skilja från den »skenhelighet»,

som han emellanåt omgav sig med. Bakom gäckeri å ena sidan och hyckel å den andra bodde tydligen en primitiv tro, men om dess beskaffenhet veta vi föga, ja, egentligen blott ett — att den ej var bärkraftig nog för att höja honom. Vi tro ej, att tsaren var »en god kristen», ja, vi våga till och med bestämt förneka det, och än mindre ha vi i honom funnit »en övertygad luteran». För luteranismen har han knappast mer än ett nyfiket intresse, och de »luterska sympatier», som förut omnämnts, berodde säkerligen mindre på någon inre övertygelse om den nya lärans sanning än på gillande av dess politiska konsekvenser, nationell emancipation, andlig reduktion, stärkt furstemakt o. s. v.

Religiositet och vidskepelse äro ingalunda, som man stundom hör sägas, identiska, men uppträda ofta i sällskap. Peter var icke religiös i strängare mening; ej heller var han vidskeplig. Att han fann nöje i att uppteckna sina drömmar, är intet motbevis. Mot »profeter», »undergörare» och andra charlataner uppträdde han med den största stränghet. En präst i Petersburg hade i sitt hus en undergörande Mariabild och gjorde sig goda inkomster på att visa den för pengar. Tsaren anställde personligen en undersökning och fann, att grovt bedrägeri förelåg, lät prygla syndaren och kasta honom i fängelse. Händelsen omtalas flerstädes och utförligast av Weber. En liknande berättelse finnes hos Stæhlin. En madonnabild i en Petersburgkyrka började plötsligt att gråta, »emedan», sades det, »hon med ledsnad såg sig i denna trakt». Tsaren, som befann sig vid Ladoga, insåg genast faran och begav sig hals över huvud till Nevastaden. Han tog bilden i betraktande, och detta synes ha tröstat den heliga jungfrun. I varje fall upphörde tårefloderna lika plötsligt, som de kommit. Peter lät emellertid icke nöja sig därmed, utan befallde prästerna att föra ikonen till slottet, där den underkastades en minutiös undersökning med det resultat, att man i dess ögonvrår upptäckte ett par nästan mikroskopiskt små hål. Utan betänkande klädde tsaren själv av madonnan och fann i dess inre en behållare, vari några fetthaltiga vätskedroppar ännu voro kvar. Värmen från ett ljus, som försiktigt närmades till bil-

den, gjorde dem så tunnflytande, att de kunde tränga fram genom hålen. »Uppfinnaren» blev strängt straffad, och den hycklande Maria anbringades i Konstkammaren. »Hon är visserligen icke gudomlig», skall Peter ha sagt, »men genial.» Under åren 1718—21 utkommo flera förordningar angående falska under, helbrägdagörelse, uppdiktade visioner och drömmar, profetior o. d., och i det förutnämnda »andliga reglementet» infördes en bestämmelse, att varje präst, som, vare sig det skett under biktens insegel eller ej, fått kännedom om bedrägerier av ifrågavarande slag, skulle vara skyldig att omedelbart underrätta myndigheterna. Tsaren ansåg alltså saken så viktig, att ej ens bikthelgden borde få skydda den brottslige. Belysande för Peters uppfattning av ikonerna är den tragikomiska, av Perry skildrade »landsättning» av alla de hundratals helgonbilder, som manskapet släpat med sig ombord på ett krigsskepp i Azovs hamn.

Om Peters s. k. »laglydighet» ha vi redan talat. Dess moraliska värde förringas, som nämnt, därav, att lagarna egentligen ej voro annat än hans egen i lagbud uttryckta vilja och till på köpet ofta ändrades i takt med denna viljas svängningar. Dessutom var hans lojalitet mera låtsad än verklig. Det var med den som med »ädelmodet», den framträdde hellre i det offentliga än i det dolda. I sitt enskilda liv bröt tsaren ofta och på mångfaldigt sätt mot samma lagbud, som han i folkets åsyn vördade. Vi ha sett honom begå handlingar, på vilka efter lag strängt straff skulle följa, och just för ett av de ohyggliga, onaturliga brott, som enligt krigsartiklarna måste sonas med s. k. »obarmhärtig knut», d. v. s. den allra svåraste formen av prygelstraff, och under vissa förhållanden med livets förlust, finnes det mycket starka skäl att misstänka Peter. Av lätt insedda skäl måste vi här nöja oss med denna antydan. Ett i all sin obetydlighet belysande exempel på tsarens »laglydighet» är detta: Trots ett av honom själv utfärdat strängt förbud för alla och envar att ge sig ut på Nevas då ännu svaga is, åker Peter i morgongryningen den 21 november 1724 tvärs över floden utan att taga hänsyn till strandvaktens rop och hotelser.

Insvept i päls, sittande i en vanlig hyrsläde och dold av morgondimman, tror han sig okänd och tillåter sig därför en handling, som han under andra förhållanden säkerligen skulle ha undvikit — på grund av sin »djupa och sanna vördnad för lag och rätt». Olyckligtvis blir han röjd av sitt sällskap.

Till en stor regents egenskaper hör — fortfarande enligt böckerna — förmågan att välja goda medhjälpare, och en sådan förmåga hade Peter, påstås det, i alldeles särskilt rikt mått. Med beundran talar man om huru han prövade dem, innan de antogos. Han fattade dem om huvudet eller i håret och såg dem skarpt i ögonen. Om detta är sant, så röjer det endast lättsinne och inbilskhet. För en ämbetsmans eller en officers duglighet krävs det större och flera garantier, än de, som kunna vinnas genom en enda blick i »själens skiftande spegel», och tsaren var ej ens psykolog. Hans omdömen om ting och förhållanden äro merendels skarpa och träffande, men gälla de människor, är det vanligen helt annorlunda. Då röjer han stundom en förvånande kritiklöshet. Nattsvarta misstankar mot fullt hederliga personer omväxla med det mest överdrivna förtroende för moraliskt undermåliga individer. Också är berömmet, att han förstod välja medhjälpare, ganska oförtjänt. Buturlin svek honom, Jakob Janssen, som 1695 var en av hans förnämsta militära rådgivare, gick över till fienden, detsamma gjorde Jan Gummert, en annan förtrogen, fem år senare vid Narva. Golovin, Tolstoj, Tatisjtjev, Sjafirov, Jagusjinskij, Kikin, Osterman, Korsakov, Volkonskij, Gagarin, Apraksin, Sinjavin och Opuchtin voro alla mer eller mindre oärliga, och tsarens bäste vän, Mensjikov, var en fulländad skurk. Golovkin, Kurakin, Matvjejev och Nefimonov voro som diplomater antingen klena eller odugliga, Gordon, Lefort och Sjein omöjliga som fältherrar och Apraksin lika omöjlig som amiral. Bland männen omkring tronen är duglighet sällsynt och ärlighet ett underverk.

Vi ha måst inskränka oss till några korta antydningar om de märkligare dragen i tsar Peters karaktär, och givetvis skulle det finnas oändligt mycket mera att säga, men redan det anförda torde

— trots alla framställningens brister — ha tillräckligt ådagalagt, att vi här stå inför en psykisk konstitution av det mest egendomliga slag. Oharmonisk, full av brister och motsägelser, väldig i sin kraft, liten i sin svaghet är denna titaniska själ, en virvlande malström av instinkter, lidelser och idéer, ett sjudande kaos av kämpande krafter, en värld i vardande och dock ur stånd att taga form.

Peters levnadssätt var i vardagslag enkelt, nästan tarvligt. Ännu under sina sista år steg han upp mycket tidigt på morgonen, om sommaren i allmänhet klockan 4, om vintern en timme senare. Ungefär en halvtimme efter uppstigningen åt han en första frukost. som ehuru ganska riklig, blott tog några minuter i anspråk. Därpå följde det förutnämnda kringåkandet till amiralitetet, örlogsvarvet, senaten o. s. v. Andra frukosten åts ofta i vagnen. Den bestod vanligen blott av ett par kringlor och ett glas brännvin. Klockan ett serverades middagen, som var god och kraftig, men långtifrån lukullisk. Tsarens älsklingsrätter voro desamma som hans ringaste undersåtars, »sjtji» (ett slags kålsoppa) och »kasja» (bovetegröt) med rågbröd till. Fisk och sötsaker åt han däremot aldrig. I yngre år drack han gärna vattenblandat brännvin till maten, men senare blott vin (mestadels médoc eller cahors). Även servisen var ytterst enkel. Ofta begagnades blott holländskt lergods. Vid högtidliga tillfällen utvecklades däremot stor lyx, och vid stora galamiddagar serverades ända till tvåhundra rätter på guld-, silver- och porslinsserviser. Betjäningen kunde då uppgå till hundratals personer, men i vardagslag framsattes maten av en enda page och en enda kammarjungfru, som mottogo den genom en lucka i väggen.

Det kejserliga stallet var obetydligt och kunde ej ens mäta sig med de tyska småfurstarnas. Detsamma gäller vagndepåen. Där funnos utom transportvagnar blott ett par fyrsitsiga karosser och en rödmålad kabriolett samt för vinterbruk en liten släde. Då det gällde att representera, lånade tsaren hästar och vagnar av Mensjikov, som hade ett magnifikt stall och praktfulla ekipage. Peter gick, som vi sett, mycket enkelt klädd. Hemma i Ryssland brukade

han om sommaren uppträda i en kort rock av mörkt, grovt tyg, yllestrumpor och stora klumpiga skor med tjocka bottnar och höga klackar. På huvudet bar han antingen en trekantig filthatt eller en mjuk sammetsmössa. Om vintern var rocken pälsfodrad och skorna dolda av hjortskinnsbottiner med håren utåt. Till vinterdräkten hörde också en lammskinnsmössa. Utom i fält bar tsaren sällan uniform, och hade han sådan på sig, var det vanligen Preobrazjenskijgardets gröna officersuniform.

Bland allt det myckna, Peter lärt av holländarna, var tyvärr ej renligheten. Han badade sällan och skall rentav ha varit rädd för vatten. Han trivdes utmärkt i smuts och stank, spottade på golvet och strödde pipaska omkring sig. Liksom sina halvorientaliska undersåtar hade han en formlig böjelse för osnygghet, men höjde sig dock såtillvida över dem, att han hatade ohyra. Mot insekter av alla slag och i främsta rummet mot spindlar och kackerlackor hade han en obetvinglig aversion. Deras blotta åsyn framkallade hos honom kväljningar och svimningskänsla.

Om Peters nöjen ha vi redan talat en del. I motsats till sina företrädare var han ej road av jakt. Själv förklarade han detta med att han var djurvän, och onekligen kunde han emellanåt visa större kärlek till djuren än till människorna. Detta inträffade dock, som sagt, endast emellanåt. Vid andra tillfällen var han rentav grym mot djur, och på hans resor uppoffrades hästar i massor, blott för att han skulle slippa »onödiga ombyten». Kortspel avskydde han, men spelade gärna schack. Av njutningsmedel begagnade han utom spritdrycker och vin även tobak och snus. Mot slutet av sitt liv nödgades tsaren iakttaga en viss måtta i bruket av starka drycker. Detta, som väckte en viss uppmärksamhet bland de främmande sändebuden, berodde på hans tilltagande sjuklighet.

I sändebudsrapporter från Ryssland förekomma alltsedan början av 1721 vissa antydningar om att tsarens dagar äro räknade. I maj det nämnda året skriver t. ex. Lefort, att Peter lider av astma, och säger i samma veva: »Till denna krämpa kom en annan under vistelsen i Riga, vilken lätteligen kunnat göra slut på honom (finir

la partie) och som kom mycket olägligt. Gud allena känner dess ursprung, men man har lagt märke till att en page... har haft äran bliva sjuk samtidigt med sin herre.» Tsaren hade legat sanslös sjutton timmar. Under persiska fälttåget följande år lider Peter av stranguri, och sjukdomen förvärras under vintern 1723, tydligen på grund av vanvård. Först i september 1724 kommo läkarna fullt på det klara med vad som egentligen fattades tsaren. Diagnosen, sådan den återgives i en senare redogörelse för sjukdomsförloppet, lyder på »stenpassion, förvärrad genom en vanskött venerisk åkomma». Under behandling av sin livmedicus, tysken *Lauritz (Lavrentij) Blumentrost,* och en engelsk specialist, *Paulson,* hämtade sig tsaren så pass, att han i oktober kunde företaga en inspektionsresa till Ladogasjön. Trots Blumentrosts varningar gav han sig av i det råkalla höstvädret, satt på hästryggen flera timmar om dagen, sov i tält om nätterna, liggande på bara marken, arbetade i en smedja och seglade tunnklädd på sjön. I början av november anträdde han hemfärden, sjuk och medtagen. Hunnen till den lilla byn Lachta observerade han en båt full av soldater, som voro på väg till Kronstadt. Den hade kört upp på en sandbank och tycktes nära att kantra. Han gav genast order om att man skulle skynda de skeppsbrutna till hjälp och vadade själv långt ut i vattnet, där han stod en god stund. Besättningen blev räddad, men själv hade han tagit allvarlig skada. Vid ankomsten till Petersburg hade han hög feber och måste gå till sängs. De förskräckta läkarna stodo rådlösa och beslöto tillkalla utländska specialister, men innan dessa anlänt, hade Peter åter kryat på sig så mycket, att han kunde vara uppe och till och med företaga utfärder. Han hade emellertid ständiga återfall, och de främmande auktoriteterna tillrådde allt ivrigare en operation, men därom ville han ej höra talas. Ännu den 16 januari 1725 visade han sig offentligt, men redan dagen därpå måste han på allvar intaga sängen. Strangurien blev allt svårare, och flera läkare tillkallades, bland dem italienaren *Lazarotti* och engelsmannen *Horn.* Den 23 företog den senare en tappning, som visserligen medförde ögonblicklig lindring av plågorna, men på samma gång

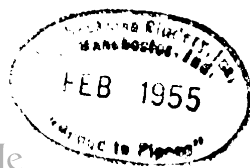
röjde, att tillståndet var hopplöst. Den 26 biktade sig Peter och erhöll därpå nattvarden. På aftonen inträdde en sådan försämring, att man gav honom sista smörjelsen. Därvid benådade han en del brottslingar, och på morgonen följande dag befallde han, att alla, som blivit dömda av krigsrätt för andra förbrytelser än mord eller röveri under särskilt försvårande omständigheter, skulle försättas i frihet. Vid tvåtiden på eftermiddagen begärde han papper och penna. Med möda skrev han: »Otdajte vse...» (lämna allt åt...). Mera blev det icke. Krafterna sveko, och han viskade, att man skulle kalla på hans dotter Anna. Troligen ville han för henne diktera sin sista vilja, men då hon kom, kunde han ej längre tala. Dödskampen hade börjat. Den blev långvarig och svår. Den 28 januari 1725 klockan fem på morgonen (»vid början av sjätte timmen efter midnatt») gick Peter att möta sin domare.

»Otdajte vse...» — dessa båda ord skrivna med darrande hand, då dödens skuggor redan skymde blicken, de och de allena äro tsar Peters testamente. Något annat efterlämnade han icke, och det pretentiösa politiska program, som kallar sig hans sista vilja, är en förfalskning från långt senare tid. Att så är, har för länge sedan och till full evidens uppvisats av den tyske historikern Harry Bresslau, men också utan hans bevis hade knappast något tvivel bort råda. En så klar föreställning om mål och medel, som detta falska, av eftervisdom präglade dokument förutsätter, har tsaren säkerligen aldrig ägt. Väl ville han Rysslands storhet och lyckades också — ej minst till följd av gynnsamma utrikespolitiska konjunkturer — i viss mån skapa den, men hur denna storhet i sin definitiva utformning borde te sig, därom hade han endast oklara begrepp. Driven av en obestämd, instinktiv längtan efter något högt och stort, strävar han rastlöst uppåt, alltid med blicken fäst på närmast högre stegpinne, men utan förmåga att någonsin höja den till stegens topp. Han stiger och stiger, och högt når han, men han dör med ögat på närmaste etapp. Vägen där bakom ligger ännu i dunkel, och målet är svept i drömmarnas böljande dimma.

Ej i verket med dess brister och fel, utan i personligheten, i tankens kraft och viljans styrka, ligger Peters största storhet. Redan samtiden har anat det. En allegori till hans minne visar en bildhuggare med en ofullbordad bild och därunder en inskrift, som börjar så:

> »Må forntid tiga! Må Alexander och Cæsar träda tillbaka för honom! Lätt vunnen var segern för dem, som gingo i spetsen för hjältar och förde okuvliga trupper, men han, som först i döden fick vila, fann i sina undersåtar icke män, trånande efter ära eller förfarna i krigets konst eller föraktande döden, utan stackare, knappt värda människonamn. Och dock har han gjort av dem civiliserade varelser . . .»

Date Due

3 0000 135 957 912